

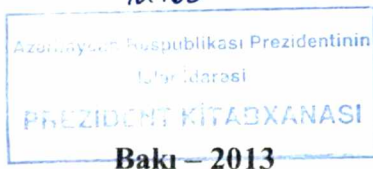
ƏRƏSTUN HACI ƏLİYAR oğlu QASIMOV

**MƏHKƏMƏ
NİTQ VƏ MÜBAHİSƏLƏR
MƏDƏNİYYƏTİ**

Dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirinin 20.12.2012-ci il tarixli
2264 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.

- 12193 -

- Elmi redaktorlar:** **FİRUZƏ ABBASOVA**
hüquq elmləri doktoru, professor
- Rəyçilər:** **Midhəd Qəfərov**
hüquq elmləri doktoru, professor
Könül Hüseynova
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Abbas Atakişi
baş müəllim
Bəxtiyar Əliyev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rauf Rüstəmov
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
Hikmət Eyvazov
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
polis polkovnik-leytenantı
Səyyad Ağayev
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru,
polis polkovnik-leytenantı

Ərəstun Hacı Əliyər oğlu Qasımov. *Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti*. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2013, 504 s.

Tərtib olunan dərs vəsaiti obyektini nitq mədəniyyəti, xüsusən də məhkəmə nitq mədəniyyəti təşkil edir. Eyni zamanda, tədqiqatın obyektində mövzu çərçivəsində cinayət mühakimə icraatının müxtəlif mərhələlərində nitq mədəniyyəti ilə bağlı problemlər və onların həlli zamanı cinayət-prosessual fəaliyyətin subyektləri arasında yaranan münasibətləri nəzərdən keçirilir.

Dərs vəsaiti hüquq fakültələrində bakalavr və magistr pilləsi üzrə təhsil alan tələbələr, aspirantlar, müəllimlər, vəkillər, əlavə olaraq istintaq və məhkəmə orqanlarının işçiləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

$$Q \frac{1202000000}{M - 658(07)} - 2013$$

Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan xalqının milli sərvətidir.

Heydər ƏLİYEV
Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

*«Azərbaycan Respublikasında yaşayan
hər kəs Azərbaycan Respublikasının
qanunlarına riayət etməlidir».*

İlham ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

*Elmi rəhbərim, hüquq elmləri doktoru,
professor Cəfər Mövsümovun
xatirəsinə ithaf edirəm.*

Mövzu 1

**“Nitq mədəniyyəti” anlayışı və inkişaf tarixi.
Məhkəmə nitqi nitqin bir növü kimi**

1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul olunan AR Konstitusiyasının 21-ci maddəsini dövlət dilinə həsr olunmuşdur. Orada qeyd edilir ki: *“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.”* Həmçinin Konstitusiyamızın 45-ci maddəsində qeyd edilir ki, *“hər kəs ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır və heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz.”*

Azərbaycan dilinin ictimai funksiyası cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər, elmi-texniki tərəqqi, başqa xalqlarla müxtəlif tipli əlaqələr sayəsində genişlənmişdir.

Nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqələndirilməsi imkanı nitq mədəniyyətinə yiyələnməyə şərait yaradır. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək üçün dilin lüğət tərkibinə dərinlən bələd olmaq əsas şərtidir. Dünyagörüşü geniş, söz ehtiyatı zəngin olan, sözlərin mənalarını mətn və nitqdə düzgün əlaqələndirməyi bacaran şəxs öz fikrini dilçilik, elmi və məntiqi cəhətdən sərbəst ifadə edə bilər. Nitqin dəqiq və anlaşılın olması, sistemliliyi, ardıcılığı və məntiqliliyi di-

lin söz ehtiyatına malik olmaq, sözün məna tutumunu bilmək, onun sinonimlərinin yerli-yerində seçilməsi və işlədilməsi imkanının praktik cəhətdən düzgün tətbiqindən asılıdır. Nitq dilin əməli fəaliyyət forması, fikrin birbaşa gerçəkdir.

Azərbaycan dilçiliyində nitq mədəniyyəti anlayışı müxtəlif şəkildə müəyyənləşdirilir. «Nitq mədəniyyəti» qrammatik cəhətdən cümlələri düzgün qurmaq, fikri aydın, dəqiq və məntiqi ardıcılıqla, ədəbi bir dildə bütün tələffüz normalarını gözləyərək ifadə etməyi bacarmaq deməkdir.

«Nitq mədəniyyəti» dedikdə, birinci növbədə, ana dilini yaxşı bilmək, bu dilin lüğət tərkibindən lazımı sözləri seçib işləməyi, fikri ardıcıl və aydın şərh etməyi bacarmaq nəzərdə tutulur. «Nitq mədəniyyəti» ədəbi dilimizin gözəlliyini, incəliyini, ahəngdarlığını təbliğ edir, nitq prosesində baş verən nöqsanları arada qaldırmaq üçün yollar göstərir.¹

«Mədəni» sözü ərəb mənşəlidir, «mədinə» sözündən törəmədir. «Mədəni» sözü aşağıdakı mənələrdə işlədilir: 1) şəhərli, qəsəbəli; 2) oturaq, köçəri olmayan; 3) mədəniyyəti yüksək səviyyədə olan; 4) mədəniyyətə mənsub olan, mədəniyyətə malik olan.

Nitqin kommunikativ keyfiyyətinin təlimi kimi, nitq mədəniyyətinin predmeti dinləyicilərə və ya oxuculara təsir etmək üçün lazımdır.

«Nitq mədəniyyəti» termini iki mənada işlədilir: 1) müəyyən dövrdə cəmiyyətin nitq fəaliyyətini öyrənən,

¹ Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətinin əsasları, Bakı, 2001, s. 23.

insanların ünsiyyətinin əsas vasitə və aləti kimi dildən istifadə qaydalarının elmi əsasını, fikrin formalaşmasını və ifadəsini müəyyənləşdirən filologiya elmlərinin bölməsi kimi: 2) nitqin normativliyinə, onun tələffüzünə uyğun gələn, müəyyən tarixi mərhələdə o dil kollektivində dili təbliğ etmə, tələffüz normalarına, vurğunun düzgün istifadə edilməsi, söz işlətmə, söz yaratma, söz birləşmələrinin və cümlələrin qurulması, eyni zamanda dəqiqlik, aydınlıq və təmizlik keyfiyyətlərini özündə əks etdirir.

«Nitq mədəniyyəti» geniş mənada fikir, zəka və düşüncə mədəniyyətidir. İnsanın öz fikir və düşüncələrini nitqdə dolğun, düzgün ifadə edə bilməsi onun kamil və mədəni nitqə malik olmasının əsas əlamətidir.

Nitq qüdrətli silah olub, cəmiyyət, dövlət və dövlətin quruluşunda, məhkəmə və ictimai-siyasi sistemdə mühüm rol oynayır. Yunan və Roma natiqlik məktəblərinin görkəmli nümayəndələri nitqə yüksək qiymət vermiş, nitqin aydın, təmiz və uyğunluq kimi keyfiyyətlərini təsvir etmiş, qiymətləndirmişlər. Görkəmli natiqlərin nitqin keyfiyyəti haqqında dedikləri fikirlərin bəzilərini diqqətinizə çatdırmaq: Diagenin fikrincə, nitqin məziyyəti beşdir: nitqin təmizliyi, aydınlığı, yığcamlığı, məqamdüşmə və gözəlliyi. Təsədüfi yox, ifadə olunarkən səhvlərə yol verilməyən, cillələnmiş nitq təmizdir. Aydınlıq – ifadə üsuludur, ifadə olunan fikrin asan qavranılması, fikrin ifadəsi üçün ən zəruri olan sözlərin işlədilməsi qaydasıdır. Məqamdüşmə – ifadə tərzinin mövzuya uyğunluğudur. Gözəllik isə adilik-

dən qaçmaqdır. Dionisi yazır: "Nitqin birinci keyfiyyəti lüğət tərkibinin təmizliyidir, ikincisi, nitqin səciyyəviliyidir. Üçüncü yeri yığcamlıq tutur. Məqəmdüşmə də əsas məziyyətlərdən biridir. Məqamına düşmək nitqin başqa məziyyətlərindən daha zəruridir. Yığcamlıq aydınlıqla birləşəndə daha xoş təsir bağışlayır. Məqsədəuyğunluq isə bütün keyfiyyətlərin əsasıdır".

Antik ritorikada dəqiqlik, nitqin ilk və əsas şərti sayılır. Nitq aydın deyilsə, danışan öz məqsədinə çatmayacaq. Fikrin aydın izahı aydın və dəqiq düşünməyin, danışmağın və yazmağın əsas şərtidir. Bununla əlaqədar qeyd edirlər ki, *"kim yaxşı fikirləşirsə, o aydın izah edə bilər"*. Dil və təfəkkür dəqiq nitqin yaranma bazasıdır. *"Söz fikri əks etdirir, fikir anlaşılmazdırsa onda söz də dərk ediləməzdir"*. İnsan o vaxt aydın ifadə edir ki, ona fikir hakim kəsilir, lakin o, fikrini daha aydın ifadə edəndə, o zaman fikrə ağılıq edir" (Belinski). Çernişevski isə qeyd edirdi ki, *"Nəyi aydın təsəvvür etməsənə, onda onu aydın deyə də bilməzsən. İfadənin dəqiq olmaması və dolaşlıqlığı fikrin də dolaşlıqlığına şahidlik edir"*.¹

Nitqin zənginliyi üçün əsas meyar danışanın geniş və zəngin söz ehtiyatına malik olmasıdır. Burada işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, çoxluğu nitq prosesində leksik, semantik, frazeoloji, qrammatik vahidlərin rəngarəng formada işlədilməsini nəzərdə tutur. Nitqin zənginliyi dil və

¹ Qasımov Ə. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri, Monoqrafiya, Bakı, 2010, s.15.

nitq əlaqəsi əsasında meydana gəlir. Nitqdə müxtəlif və təkrar olunmayan dil vahidlərinin işlədilməsi nitqi zənginləşdirir. Nitqdə eyni işarələr və işarələr həlqəsi nə qədər az təkrarlanarsa, nitq o qədər zəngin olar. Bu o deməkdir ki, dil strukturu nə qədər zəngin olarsa, nitq də o qədər zəngin olar, maraqla dinlənilər, yaxşı təsir bağışlayar, asanlıqla dərk edilər. Nitqdə eyni dil ünsürlərinin yersiz təkrarlanması, eyni konstruksiya və formaların dəlbadal verilməsi, düzülməsi, şablon ifadə vasitələrinə tez-tez müraciət edilməsi nitqi zənginləşdirmir, əksinə bu nitqin yoxsulluğunu, zəifliyini göstərir. Eyni cür danışq tərz, monoton intonasiya dinləyiciləri yorur, nitqi korlayır.

Nitq fərdi-psixoloji hadisədir. Hər bir nitq bütün psixi formalara məruz qalır. Nitq ifadə üsullarına, təzahür şəkillərinə, kommunikativ məqsədinə, şəraitinə və s. əlamətlərinə görə müxtəlifdir. Nitqin şifahi, yazılı, rəsmi, səhnə, danışq, kütləvi – ədəbi, vasitəli, vasitəsiz, təşkil olunma, ümumi və fərdi, aktiv və passiv, monoloji və ideoloji, zahiri və daxili və s. növləri vardır. Nitqin növlərindən biri də məhkəmə nitqidir.

Məhkəmə qarşısında çıxış etməyə hazırlaşan natiqin məqsədi hər bir halda öz fikirlərini ən zəruri, dəqiq və ifadəli sözlərdən istifadə etməklə ifadə etməkdən ibarətdir. Hər bir nitqin əsasını, xüsusən də məhkəmədə sözə diqqətlə yanaşmaq təşkil edir. Dil və üslub üzərində iş nitqə hazırlığın vacib mərhələsi sayılır.

Dil sosial hal kimi insanın fəaliyyətinin bu və ya

digər forması ilə bağlı olan müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Dilin zəruri ictimai funksiyalarına aşağıdakılar aiddir: *ünsiyyət, xəbər və təsir*. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi üçün funksional üslub adlanan dilin müvafiq növləri var. Aşağıda göstərilmiş dil üslublarını ayırmaq olar: *danışıq, elmi və rəsmi-iş, publisistik və ədəbi-bədii*. Bütün bu üslublar çox vaxt dolaşır olur, bu da nitqin hansı üslubda tələffüz olunduğunun təyin edilməsini çətinləşdirir.

Məhkəmə nitqinin dili bütün funksiyaları yerinə yetirir, buna görə də ona bütün dil üslubları xarakterikdir. İnsanların yaşayış, qeyri-rəsmi tərəflərinə xidmət edən danışıq üslubu məhkəmə nitqini asan və aydın edir. Elmi və rəsmi-iş üslubları xüsusi elmi terminlər, hüquqi kateqoriya, hazır, standart formullar toplusundan, yəni qanun normalarından istifadə etməyə kömək edir. Bu üslubdan istifadə etmək zəruridir, çünki məhkəmə nitqinə hüquqi təhsilli və müəyyən hüquqi savada malik insanlar qulaq asır: hakimlər, prokurorlar, vəkillər, xalq iclasçıları. İctimai-siyasi məlumat, təşviqat və təbliğat biz müəyyən etdiyimiz kimi məhkəmə nitqinə məxsus olan publisistik üslubun məqsədləridir. Bu üslub yüksək emosionallıqla xüsusiyyətlənir və bu nitqdən ifadəli, düzgün nitq tələb edir.

Bədii dildən düzgün istifadə etmək – müəyyən normativ məsləhətlərə riayət etmək deməkdir. Bu məsləhətlərə ona görə riayət etmək lazımdır ki, onların pozulması auditoriyanı işə baxılmasından ayırır, nitqin məzmununun qabağını alır, onun təsirini azaldır. Normativ məsləhətlər

natiqin stolüstü kitabı olmalı lüğətdə, qrammatikada, kitablarda, xüsusi olaraq kitabçalarda verilir.

Səmimi məhkəmə nitqini söyləmək üçün ona əsaslı hazırlaşmaq, öz üzərində daimi işləmək, hüquqi və digər bilikləri təkmilləşdirmək, çox mədəni və təhsilli insan olmaq, iş materiallarını, qanunu, məhkəmə təcrübəsini, elmi ədəbiyyatı yaxşı bilmək lazımdır. Bunlarla yanaşı nitq planı olmalı, onunla məşq etməli və özünü çıxışa emosional cəhətdən hazırlamaq lazımdır.

Hər natiqin fəaliyyətində ən məsuliyyətli an məhkəmə auditoriyasında böyük hazırlıq işinin nəticələri çıxarılan zaman nitqin söylənməsidir. Məhz bu nitqin söylənməsi zamanı natiqin qarşısında duran məqsədlər reallaşır. Buna görə də tam haqla kommunikativ mərhələsinə natiqlik məharətinin kulminasiya mərhələsi deyirlər. Bütün böyük, qabaqda gedən yaradıcı iş – dinləyici qarşısında nitqlə çıxış natiqin əsas fəaliyyətinin həyata keçməsinə yönəldilir.

Hər natiqlik çıxışının tərkibi və onun mövzusu natiqin ustalığı ilə təyin edilir. Natiqlik çıxışının forması isə dinləyicinin tərkibindən, konkret vəziyyətdən, natiqlik üslubundan asılıdır. O, elə olmalıdır ki, nəinki məhkəmə tərkibi, hətta məhkəmə iclasında bütün iştirak edənlər üçün nitqin məzmunu sadə, aydın və inandırıcı olsun. Məhkəmədə nitqin forması ətraflı düşünülür və əvvəlcədən hazırlanır, lakin bütünlükdə o, natiqin xarici şəraitini nəzərə almaqla nitqi düzəltmə imkanı olan zamanı onun söy-

lənilməsi vaxtı tərtib edilir. Nitqin məzmunu və forması üzərində işləmək üçün ona yaradıcılıqla yanaşmaq lazımdır, lakin bu heç də həmişə təcrübədə istifadə olunmur.

Məhkəmədə natiqlik məharəti formasının rolu haqqında A.P.Çexov çox doğru yazmışdır: *“Birincisi, şübhəsiz faktıdır ki, onu vicdanlı, təcrübəli insan izah edir və bu daha da aydın olur. İkincisi, istedad – təbii gücdür, bu daşları da quma şevirə bilən tufandır...”, “... tələffüz edilən sözdən, formasına görə deyilən cümlədən asılı olaraq eyni sözün min mənası və incəlikləri var.”*¹

Hər bir ictimai nitq kimi məhkəmə nitqinin söylənilməsi zamanı da başlanğıcın böyük rolu var və o, orijinal, aydın və fərdi olmalıdır. Nitqi söyləməyə tələsmək lazım deyil! Söz verilən zaman ayağa qalxmaq və bir az susmaq lazımdır. Başlanğıc fasiləsinin böyük rolu var, çünki həmin fasilədə auditoriya natiqlə tanış olur və onun haqqında öz birinci təəssüratını yaradır. Bundan əlavə, başlanğıc fasiləsi zamanı dinləyici ilə müşahidə əlaqəsi yaradılır. Nəhayət, başlanğıc fasiləsi natiqə tribunaya öyrəşməyə və həyəcana qalib gəlməyə kömək edir. Hər natiq özündə qərrarsızlığı, əsəbiliyi boğmalıdır. Özündə “natiqlik həyəcanına” qalib gəlmək və əminlik hissi əldə etmək üçün iş materiallarını əla bilməsi, öz mövqeyinin düzgün olmasının da əminlik, nitqə gözəl hazırlıq, hər çıxışın gedişində natiqin cəsarətli və qətiyyətli olması kimi xüsusiyyətləri də məhkəmə natiqinə kömək edir. A.F.Koni yazırdı: *“Həya-*

*canlılığın ölçüsü sərf olunmuş əmək hazırlığına və ya daha doğrusu hazırlıq nəticəsinə tərs proporsionaldır.”*¹

Lakin “natiqlik həyəcanını” yaradıcılıq həyəcanlılığı ilə səhv salmaq lazım deyil, çünki o, camaatla görüşü gözləyən natiq üçün təbiidir. Belə həyəcanlılıq lazımdır. O, natiqi stimullaşdırır (həvəsləndirir) və auditoriya ilə birinci əlaqə dəqiqələrində dinləyiciləri öz arxasınca çəkməyə imkan verən ruhlandırma keçir. Ən yüksək yaradıcılıq işə natiqin yaradıcılığını ən yaxşı stimullaşdıran və onun məhsuldarlığını artıran ilhamdır. Lakin ilhamı idarə etmək lazımdır və burada böyük rolu iradə başlanğıcı oynayır. Öz biliklərinə, görünüşlərinə, öz natiqlik qabiliyyətinə əmin olmaq lazımdır, ancaq əminlik heç vaxt özünəinamə və özünə vurğunluğa keçməməlidir. Öz hisslərini yaxşı idarə edən etməyi bacaran natiq özündə şübhə qorxusunu tez boğur.

Başlanğıc fasilə zamanı təcrübəli natiq auditoriyanın əhval-ruhiyyəsini, onun özünə qarşı, nitqin məzmununa qarşı münasibətini başa düşür, düzgün tonu müəyyən edir və dinləyicilər ilə əməkdaşlıq şəraitini yaradır. Təbii ton əldə etmək üçün nitqi susaraq, sakit, az sözlər istifadə edərək başlayırlar. Məhkəmə nitqi həmişə *“Möhtərəm hakimlər!”* sözü ilə başlanır. Ən yaxşısı onu sadə, yavaş temple və nisbətən asta başlamaqdır.

Natiq nitq söylədikdə dinləyicilərə baxır, məhkəmə ilə daimi müşahidə əlaqəsini saxlayaraq ona müraciət edir.

¹ Qasımov Ə. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri, Bakı, 2010, s.58.

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956, с.56.

Bədənin vəziyyəti yalnız nitq zamanı dəyişir və heç vaxt fasilə zamanı dəyişmir. Natiqin vəziyyəti onun fərdi görünüşü ilə təyin edilir, lakin hər natiq hərəkətliliyinə, öz vəziyyətinin təbii olmasına nail olmalıdır.

Nitqin sonu onu başlanğıcla əlaqələndirməli, bütün nitqə kompozisiya tamamlama əhəmiyyətini verməlidir. O, elə olmalıdır ki, dinləyicilər ona qulaq asaraq hiss etsinlər ki, daha hər şey aydındır. Beləliklə, dinləyicilər nitqin məzmununa və natiqin səsinə görə bunu hiss etməlidirlər. Məhkəmədə nitqi təmtəraqlı cümlələr, sözlər ilə qurtarmaq tamamilə artıq və hətta yersizdir. Ən yaxşısı, məhkəmə nitqini məhkəməyə müraciətin dürüst ifadə edilməsi ilə sona çatdırmaqdır. Belə ki, bu müraciət dəqiq, aydın, qısa deyilməlidir.

Əgər natiq bu vəziyyətdə deyilsə, nitqi məhkəməyə xahişlə bitirmək lazımdır. Həm prokuror, həm də vəkil məhkəməyə tələblə deyil, yalnız xahişlə müraciət edirlər. V.V.Leonenko belə hesab edir ki, müəyyən şərtlər daxilində, xüsusilə də ictimaiyyətdə böyük təsir buraxan ağır cinayətdən söhbət gedirsə dövlət ittihamçısı məhkəməyə müraciət edərək, öz nitqində *“tələb edirəm”* sözünü işlədə bilər. Belə ki, bu məhkəməyə qəti göstəriş, əmr xarakteri daşımamalıdır və *“nəzakətlə, etika qaydalarına nəzarət edərək, cəmiyyətin fikrini əks etdirərək”* ifadə edilir. Belə hesab edirik ki, məhkəmə istintaqı dövründə onun iştirakçıları (ittihamçı, təqsirləndirilən şəxs, müdafiəçi, zərərçəkmiş, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh və onların nümayəndələri)

dələri) müvafiq olaraq bərabər hüquqlardan istifadə edirlər və onlardan heç birinin digəri qarşısında heç bir üstünlüyü yoxdursa, o zaman prokuror tərəfindən tələbin xahiş yerinə formalaşması onu xüsusi vəziyyətə qoyur, bununla da qanunla nəzərdə tutulmuş vahidlik pozulur. Prokuror təqsirləndirilən şəxslə bağlı cinayət qanununun və ölçülərinin qəbul edilməsinə dair öz fikirlərini (tələblərini deyil) məhkəməyə bildirir.¹ Tələb etmək – öz tələbinin yerinə yetirilməsini təkid edərək qəti formada istəmək mənası kəsb edir. Bu şəkildə prokurorun tələbi yalnız onun tələb etdiyinin tam yerinə yetirilməsi ola bilər. Bu halda məhkəmə iclasının digər iştirakçılarının çıxışı lazım gəlmir. Buradan belə aydın olur ki, məhkəmə istintaqının digər iştirakçıları kimi, prokuror da məhkəmədə hakimə tələb ilə deyil, xahiş ilə müraciət etməlidir.

Yalnız dinləyicilər üçün deyil, eləcə də xalq iclasçıları üçün də aydın olmayan hüquqi terminlərdən sui-istifadə etmək lazım deyil. Az istifadə olunan terminlər nitqdə aydınlaşır, lakin xarici dildə olan sözlər isə o an rus dilinə tərcümə olunur. Məhkəmə nitqində zalda iştirak edənlərin əksəriyyəti üçün aydın olmayan ixtisar olunmuş sözlərdən istifadə etməyin (məsələn: “maddi sübut”).

Təkrardan istifadə məhkəmə nitqinin ifadəliliyini artırır. Nyunberq prosesi zamanı R.A.Rudenkonun ifadəsi:

“Tariximizdə birinci dəfədir ki, insanlara qarşı müx-

¹ Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. Киев, 1981, с.47.

təlif cinayətlər törətmiş cinayətkarlar Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. İlk dəfədir ki, xalq torpağının çox böyük sahələrini qana bulamış, milyonlarla günahsız insanları məhv etmiş, mədəni dəyərlərini ayaqlamış, sistemə qocaların, arvadların və uşaqların öldürülməsini, işgəncəsini, məhv edilməsini daxil etmiş, dünyada ağılıq etmək üçün şiddətli müharibə aparmış və dünyanı görünməmiş fəlakətlər uçurumuna salmış şəxslər üzrə mühakimə gedir.”¹

Öz formasına görə məhkəmə nitqi düzgün, aydın, bədii, ifadəli olmalıdır və bunun üçün natiq sözün çoxmənalılığını anlamalı və hiss etməlidir, eyni zamanda da dilin bütün imkanlarından istifadə etməyi bacarmalıdır.

Nitqin aydınlıq meyarı onun dinləyicilər tərəfindən anlaşılması, onun sadəliyi, asanlığıdır. Sadə ifadə məhkəmə nitqinin vacib xüsusiyyətidir. Dinləyicilər natiqin hər bir sözünü natiq başa düşdüyü kimi anlamalıdırlar. Məhkəmədə nitq son dərəcə aydın, sadə olmalıdır və cəhd göstərmədən dinləyici onu başa düşməlidir. Kvintilian öyrətdirdi: “*Elə danışmayın ki, anlasın, elə danışın ki, hakim sizi başa düşsün.*”

Şifahi nitqdə cümlənin mənasını dəyişə biləcək **durğunun** böyük əhəmiyyəti var. O, biz artıq bildiyimiz kimi, nitqin əvvəlində lazımdır, çünki bu bir məsələdən digər məsələyə keçməni ayırır. Sonra edilən durğu son sözdə nə

¹ Qasımov Ə. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri, Bakı, 2010, s.65-66.

deyiləcəyi barədə dinləyiciləri diqqətdə saxlayır. Vacib yerləri, əsas sübutları, ən ciddi etirazları durğularla ifadə etmək lazımdır. Bunlar hüquqşünasın nitqinə səlislik verir, onun mənalılığını və təsirliliyini artırır.

Məntiqi və psixoloji durğular bir-birindən fərqlənir. S.Volkonskinin obrazlı ifadəsinə görə, “*məntiqi durğu – səssiz nitqdir.*” O, məhkəmə nitqinə mükəmməllik, təmamlıq bəxş edir, məhkəmə nitqinin bir hissəsindən digərinə, bir cümlədən digər cümləyə keçməyə imkan verir. Psixoloji durğu cümləarası məna ilə müəyyən olunur və bədii nitqin təsirli vasitəsi kimi işlədilir. Məsələn, nitqdə söyləyirlər: “*Təqsirləndirilən şəxs zərərçəkənə yaxınlaşdı və...*” dedikdə natiq fasilə edib öz fikrini davam edir. Bu cür durğu, dinləyicilərin diqqətini xüsusən bilavasitə bundan sonra nə deyiləcəyinə cəlb edir.

Hər məhkəmə nitqinə mədəniyyət, sonra isə ifadəlilik tələbi irəli sürülür. İfadəlilik nitqi məhkəmə natiqində yaxşı inkişaf etmiş bədii təfəkkür ilə olur, lakin məhkəmə qarşısında hər çıxış edən peşəkar hüquqşünas çalışmalıdır ki, onun nitqi ifadəli olsun, çünki bu, onun anlanması, emosionallığı və məhkəmə auditoriyasına təsiri artırmaq üçün və birinci növbədə məhkəmə natiqinin mövqeyinin düzgün olmasına hakimləri inandırmaq üçün lazımdır. Məhkəmə nitqində cinayətin səbəbi xüsusiyyətində psixoloji suallar, prosesin iştirakçılarının şəxsiyyəti, cinayəti törətməyə yol verən səbəb və şərtlər tədqiq edildikdə bədii sözlərdən bacarıqla istifadə etmə zərurəti artır. Bu psixo-

loji təhlil öz əksini "mücərrəd fikirlərdə yox, şəklin yada salınması, ədəbi-bədii nümunələrə görə hadisənin təfəsilatı ilə təsvir edilməsində" tapır.

Məhkəmə nitqinin ifadəliliyi effektivlik üçün yox, məhkəmə nətiqinin çıxışının məzmununun auditoriya tərəfindən dərin anlanması, sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi, iş üzrə onun tərəfindən təqdim olunan nəticələrin mahiyyəti üçün lazımdır. Güclü, qüvvətli və iti səsin nitqin ifadəliliyində böyük əhəmiyyəti var.

Nitqin ifadəliliyini və emosionallığını artıran danışqdan kənar vasitələrə tam doğru hisslər dili adlanan jest və mimika aiddir. Nitqin tərkibi təbii olaraq və çox vaxt düşünmədən möhkəmlənir, həmçinin nitqi canlandıran, onu gözlə görünən edən jest və mimika ilə güclənir. Jest – emosional mənə hərəkətidir. Həm jest, həm də mimika öz funksiyalarında genişdirlər, onlar dolğun və emosionaldırlar, xüsusidirlər və həmişə müəyyən ediləblər. Həm jest, həm də mimika dinləyicilər üçün aydın olmalıdır. Onlar səs nitqinin qabağını almırlar, onun mənə tutumunu və ifadəliliyini gücləndirirlər. Məhkəmə nitqində jestlər daha təmkinli, tez olmayan, bədii oxucu və dramatik aktyor jestindən daha şərti olurlar. Jest, ümumiyyətlə nitq üslubu kimi olduqca şəxsidir, lakin buna baxmayaraq müəyyən qaydalar var ki, onlara riayət etmək lazımdır. Jestdən sui-istifadə etmək olmaz, çünki həddən artıq əl-qol hərəkəti natiqə kömək etmir, daha da mane olur, dinləyiciləri güldürür, onların fikrini nitqin əsas məzmunundan yayındırır.

Çətin ki, jest və mimikanı əvvəlcədən güzgü qabağında məşq etmək mümkün olsun. Müxtəlif insanlarda hisslər ayrı-ayrı jest və mimika ilə ifadə olunur. Bilmək lazımdır ki, jest və mimika fikirlərin aydın, çox vaxt intuitiv ifadə olunmasıdır. Bunların hamısı jestlərin və mimikanın məntiqi əsaslandırılmasını hazırlayır və təyin edir. Lakin buna baxmayaraq, jest və mimika çox vaxt bir dəqiqlik haldır və bu da onların təbiiliyi və cazibəliyidir. Məhkəmə natiqinin duruşunda, onun jesti və mimikasında, onun işgüzarlığı, sadəliyi, hazırlığı, səmimiyyəti əks olunmalıdır. Beləliklə, jest və mimika, kinetik ünsiyyət sisteminin elementləri olaraq nitqin emosionallığı və ifadəliliyini gücləndirir və bununla da nitqin daha yaxşı mənimlənməsinə kömək edirlər.

Təcrübə göstərir ki, məhkəmə natiqləri həmişə səs, intonasiya və jestdən nitqin ifadəliliyinin əlavə vasitələri kimi istifadə edə bilmirlər. Çox vaxt məhkəmə natiqlərinin söylənməsində statiklik və adilik müşahidə olunur. Nitqdə əsas səs, intonasiya ilə seçilmir, jest, mimika ilə möhkəmlənmir. Bəzi natiqlər heç məhkəməyə və dinləyicilərə baxmırlar, hansısa bir tərəfə və ya stolun üstündə olan öz kağızlarına baxırlar. Bunların hamısı xoşagəlməz təəssürat yaradır və qətiyyətlə auditoriyanın düşüncəsinə və hisslərinə təsir etməyə kömək etmir.

Açıq nitq – xalq qarşısında, auditoriya qarşısında çıxış deməkdirsə, o zaman məhkəmə nitqi – məhkəmədə, məhkəmə auditoriyası qarşısında çıxış deməkdir. **Bu o**

deməkdir ki, məhkəmə nitqi açıq nitqin bir növüdür, hətta yalnız bir dinləyiciyə - hakimə xitab olunmuş olsa da, o hər zaman şifahi səsləndirilir və hər zaman daxili monoloq kimi hazırlansa da, xaricdə ifadə olunur. Məhkəmə nitqi yalnız formaca monoloqdur, məzmunca isə o əksər hallarda dialoq kimi təsvir olunur. Məhkəmə natiqi özü-özülə, təsəvvür olunan və ya həqiqi qarşı tərəflə, camaatla dialoq apara bilər. O, sanki özünə dinləyicilər adından suallar verir, opponent adından özünə etirazını bildirir və onları cavablandırır. Bu üsulu istifadə etməklə natiq öz opponentlərinin dəlillərini üstələyə bilər və bununla onları ümitsizləşdirə bilər.

Məhkəmə nitqi yalnız məhkəmədə və yalnız məhkəmə iclasında çıxış etmək hüququna malik olan iştirakçılar tərəfindən səsləndirilən rəsmi və peşəkar nitqdır. Bunlara misal olaraq, hakimin, prokurorun (dövlət ittihamçısının) və vəkilin (müdafiəçinin) nitqlərini göstərə bilərik.

Beləliklə, məhkəmə nitqi – cinayət (mülki) prosesinin iştirakçısının məhkəməyə müraciət olunmuş və baxılan cinayət işi üzrə onun mövqeyinin izahına yönəldilmiş çıxışıdır.

Qeyd edildiyi kimi, məhkəmə nitqləri tərəflərlə məhkəmə çəkişməsi zamanı səsləndirilir və onun əsas hissəsi sayılır.¹ Bu həqiqətən də belədir. Həm cinayət, həm də mülki proseslərdə sübutların araşdırılması bitdikdən sonra

¹ Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı, Qanun, 2008.

məhkəmə tərəflərə iş üzrə öz mövqeyini bildirmək, sübutları qiymətləndirmək, hüquqi münaqişənin daha ədalətli həlli yolunu təklif etmək imkanı yaradır. Tərəflərə cinayət işi üzrə öz nöqtəyi-nəzərini bildirmək imkanı əvvəlcədən də verilir. Lakin cinayət prosesində tərəflərin işin mahiyyəti haqqında öz mövqeyini bildirmək imkanları bərabər deyil. Əgər prokuror (dövlət ittihamçısı) öz fikrini sübutların araşdırılmasından əvvəl səslənən ittiham aktında ifadə edə edirsə, o zaman müdafiəçi, zərərçəkmiş, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh yalnız məhkəmə istintaqı bitdikdən sonra məhkəməyə əsaslandırılmış xahiş ərizəsilə tamamilə iş üzrə və ya onun ayrıca halları barədə qəti qərarın verilməsi üçün müraciət etmək hüququna malikdirlər. Lakin prokuror üçün də məhkəmə çıxışları çox önəmli əhəmiyyət kəsb edir, çünki məhkəmədə sübutlar əsaslı dəyişikliklərə məruz qalır və bununla əlaqədar olaraq məhkəmə istintaqından sonra işin mahiyyəti ibtidai istintaq zamanı olduğundan fərqlənir.

Bütün məhkəmə nitqləri – həm cinayət prosesində, həm də mülki prosesdə 2 qrupa ayrılır. Ayrılmanın səbəbi nitqlə çıxış edən iştirakçının bu və ya digər tərəfə aid olmasıdır. Tərəf termini məhkəmə çəkişməsində bir –birinə qarşı olan, əks istiqamətdə durmaqla öz funksiyalarını icra edən proses iştirakçılarıyla ifadə olunur. Cinayət prosesində bu ittiham və müdafiə tərəfi, mülki prosesdə isə iddiaçı və cavabdehdir. Prosesin qalan iştirakçıları isə bu və ya digər tərəfə qoşulur. Bununla bağlı vəkilin nitqinin məh-

kəmə çıxışının xüsusi növü sayılması yanlışdır. Belə mövqə çəkişmənin prinsiplərini və prosessual funksiya haqqında nəzəriyyəni nəzərə almır. Vəkil cinayət prosesinin iştirakçısı deyil, o, yalnız vəkillər kollegiyasının üzvüdür və cinayət prosesində yalnız təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi və ya zərərçəkmiş şəxsin nümayəndəsi kimi çıxış edir.

Göstərilən məhkəmə nitqlərinin sayından görürük ki, onları səsləndirmək hüququnu qanun yalnız peşəkar hüquqşünaslara verir. Məlumdur ki, məhkəmə çıxışının keyfiyyəti üçün olan tələblər bütün çıxışların iştirakçılarna ünvanlana bilməz. Biz məhkəmə nitqlərinə sözün peşəkar mənasında baxırıq. Səhv etmədən, *"nə söyləyəcəyini və əsasən necə söyləyəcəyini bilməyən şəxsləri, yəqin ki, məhkəmə tribunasına buraxmaq olmaz"* söyləyən digər müəlliflərin ardınca biz də bunu söyləsək çox pis vəziyyətə düşə bilərik. Təbii ki, bunu deyən müəlliflər məhkəmə çıxışlarında nə təqsirləndirilənin, nə də zərərçəkmişin iştirak edə bilməməsini nəzərdə tutmamışdırlar. Lakin, bu söylənilənlər nə prokurora, nə də vəkilə ünvanlana bilməz. Təsəvvür edək ki, məhkəmə dövlət ittihamçısını və ya müdafiəçini *"nə söyləyəcəyini və necə söyləyəcəyini bilmir"* deyən məhkəmə tribunasından uzaqlaşdırır. Nəzərə almaq lazımdır ki, məhkəmə nöqtəyi nəzərindən çıxışda çıxış edənənin nitqi nə qədər pis olsa da o, yalnız çıxış edən şəxsin nitqi məhkəmə araşdırması keçirilən mövzudan kənarla-

şarsa, bu halda onun sözünü kəsmək ixtiyarına malikdir.¹

Konkret məhkəmə nitqinin məqsədi yalnız onu səsləndirən məhkəmə araşdırmasının iştirakçısının prosessual rolundan asılı deyil, eləcə də cinayət işinin konkret vəziyyətlərindən asılıdır. Məhkəmə nitqinin ümumi məqsədini isə hakimlərə təsir göstərilməsi kimi, onları müəyyən nitqdə söylənilən mövqeyə yönləndirmək kimi müəyyən etmək olar. Məhkəmə nitqi hərəkətə çağırış xarakteri daşıyır. Açıq məhkəmə mübahisəsində, polemikada səslənən məhkəmə nitqləri ziddiyyətli, mübahisəli faktları üzə çıxarmağa imkan yaradır, məhkəmədə işin vəziyyətinin hərtərəfli analizini aparmağa kömək edir, onları düzgün istiqamətə yönəldərək hakimlərin düşünmək fəaliyyətini aktivləşdirir.

Belə sayılır ki, məhkəmə nitqinin məqsədi həm də auditoriyaya tərbiyələndirici təsirin göstərilməsidir, lakin bu fikir bir çox cəhətləri ilə zəifdir. İlk növbədə hər nitq belə təsir göstərməyə qadır deyil və hər çıxış iştirakçısı qarşısına belə məqsəd qoymur. Zərərçəkmiş, təqsirləndirilən, mülki iddiaçı – məgər onları zalda iştirak edənlərin tərbiyələndirilməsi maraqlandırır? Məgər təqsirləndirilən, lakin törədilən cinayətdə təqsirini etiraf etməyən şəxsə bəraət qazandıрмаğa çalışan tərbiyəçi rolunda çıxış edə bilər? Auditoriyaya tərbiyələndirici təsir kimi yalnız ittiham nitqi istifadə oluna bilər, o da ittiham nitqi ədalətli və izah olunmuş olduğu halda. Bəzi hallarda, yəni böyük kütlənin toplandığı halda, *"səs – küylü"* işə baxıldığı halda proku-

¹ Ломовский В.Д. О судебной речи. Калинин., 1990. с. 13.

ror anlayaraq öz çıxışında auditoriyanı hüquqi tərbiyələndirmək məqsədini qoya bilər. Lakin əksər hallarda məhkəmə nitqləri yalnız cinayət araşdırması iştirakçılarının qarşısında səsləndirilir və ittihamçı və müdafiəçinin məqsədləri dinləyicilərin tərbiyələndirilməsindən uzaq olur.

Deyirlər ki, məhkəmə nitqinin məqsədi – həqiqətin müəyyən edilməsinə, qanuni, izah olunmuş və ədalətli hökmün çıxarılmasına səbəb olmaqdır. Əgər hökmə məhkəmə çıxışlarının və digər amillərin təsiri nəticəsində yaranan hakimlərin formalaşmış daxili əminliyinin ifadəsi kimi baxsaq, bu həqiqətən də belədir. Lakin, məhkəmə çıxışlarının hər bir iştirakçısının adətən obyektiv həqiqətə uyğun olmayan öz məqsədi var. İş məhkəməyə göndərən prokuror təbii ki, öz mövqeyinin düzgün olduğunu düşünür, lakin məhkəmə üçün prokuror, tərəflərdən biridir, ittiham hökmü isə yalnız ikinci tərəfin sübutlarını nəzərə almaqla hərtərəfli kritik analizə məruz qalan bir fərziyyədir. *Consvetudo et altera pars – qoy digər tərəfdə dinlənilsin* – Roma hüququnda tanınmış postulatdır. Bu o deməkdir ki, həqiqət yalnız işin qarşı mövqeyindən baxılması yolu ilə müəyyən edilə bilər. Beləliklə, həqiqəti yalnız vasitəli və məhkəmə çıxışlarından uzaq olan məqsədi kimi qiymətləndirmək olar. Məhkəmə nitqinin bilavasitə və ən yaxın məqsədi hakimlərdə natiq nöqtəyi-nəzəriylə məhkəmə araşdırmasının mövzusunə düzgün baxışın formalaşmasından ibarətdir.

Bəs hansı vasitə ilə natiq bu məqsədə nail olur?

Ədəbiyyatda natiqlik məharəti nəzəriyyəsinə əsasən adətən auditoriyaya nüfuz etmənin 3 üsulunu qeyd edirlər: *məlumatlandırma, razısalma* və *inandırma*.¹ Lakin bu üsullardan mühakimədə nə dərəcədə istifadə olunur?

Məlumatlandırma natiqlik üsulu kimi dinləyicilərə mövzu haqqında yeni təsəvvürlər verməkdən ibarətdir. O bəhs etmə, təsvir etmə və izah etmə yolları ilə həyata keçirilir.

Şübhəsiz ki, məhkəmə nitqi hər zaman iş üçün önəmli olan hər hansısa bir mövzu haqqında xəbəri çatdırır, lakin bu xəbərlər məlumat nitqləri üçün heç bir zəruri yenilik əlaməti kəsb etmir. Bundan başqa, məhkəmə natiqinin öz nitqində məhkəmə araşdırmalarına aid olmayan dəlilləri göstərmək hüququ yoxdur. Məhkəmə nitqlərində mövcud olan qanunun tələbləri, Ali Məhkəmə plenumunun qərarları və Ali Məhkəmənin müəyyən işlər üzrə qərarları məhkəməyə bir qayda olaraq məlum olmalıdır. Buna görə də qanun və onun tətbiq təcrübəsi tərəflərlə hakimləri maarifləndirmək məqsədilə deyil, əksinə öz mövqeyinin gücləndirilməsi və öz fikirlərinin doğruluğunun təsdiqi üçündür. Məhkəmə nitqində məlumatlandırma hakimə yeni bir məlumatın verilmə məqsədini deyil, sadəcə natiqin mövqeyini anlatması məqsədini güdür. Və bu da öz növbəsində o deməkdir ki, məlumatlandırma prosesi məhkəmə nitqində məqsədə nail olmaq üçün tətbiq edilmir, o sadəcə

¹ Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 20-21.

inandırmanın bir metodudur.

İnandırma metodu məhkəmə nitqində daha çətin bir məqamdır. Psixoloji təzyiqin bir vasitəsi olaraq inandırma, əlbəttə ki, məhkəmə nitqində mövcuddur. Aydın, razı salan bir nitq özü – özlüyündə inandırma təsiri bağışlayır və təbii ki, onun tərkibindəki arqumentlər də həqiqət kimi qəbul edilir. Pis, bağlantısız, sönük bir nitq belə bir təsir bağışlaya bilməz. Lakin bununla belə, məhkəmə nitqində məqsədə çatmaq üçün inandırma vasitələrindən məlum şərtlərlə istifadə edilməlidir. İnandırma – şəxsiyyət üzərində bir zorakılıq növüdür. Lakin nətiq çəkişmədə məqsədinə çatsa da, qəbul olunmuş məhkəmə qərarı sonradan ləğv edilə bilər.

İnandırma təsiri altında çıxarılmış hökmün parlaq nümunəsi Kroneberqin 7 yaşında nikahdan kənar doğulmuş qızı üzərində etdiyi zorakılıq işidir. Kroneberq qızını kiçik bir günah üzündən çubuqla vəhşicəsinə döydüyündən günahlandırılırdı. Onun müdafiəçisi qismində V.D.Spasoviç çıxış edirdi. Onun iclasçılar tərəfindən rəğbətlə qarşılanan çox istedadlı çıxışı cəmiyyət arasında böyük narazılıqlara, mətbuatda müzakirələrə səbəb olmuşdu. İctimai rəy bəraət hökmünü qəbul etməmişdi.

Bəs Spasoviç buna necə nail oldu? Qəddarcasına zorakılıq törədənin təqsirsiz olduğuna məhkəmə iştirakçılarını necə inandıra bildi?

Vəkil öz nitqini müdafiənin ən zəif hissəsini təşkil edən yerdən başladı – cəzalandırılmağa məruz qalan uşa-

ğın müdafiəsizliyindən: *“Mən qorxuram, cənab iclasçılar!... – Spasoviç deyirdi. – Məhkəmə palatasının təyindən deyil, prokurorun ittihamından da deyil... mən yayılmış ideyadan, kabusdan qorxuram, qorxuram ki, cinayət işi başlığı kimi gücsüz, müdafiəsiz bir məxluqu əsas kimi götürür. Kəlmənin özü “uşağın vəhşicəsinə döyülməsi”, ilk növbədə uşağa qarşı böyük mərhəmət hissi doğurur, ikinci növbədə isə uşağı incidən insana qarşı böyük nifrət hissi oyadır.”¹*

Ardınca nitqdə ata və qız arasında olan münasibətlər müşahidə olunur, xeyirxah insanın obrazı məharətlə təsvir olunur. O, təsadüfən evli qadınla olan münasibətlərinin bir körpənin dünyaya gəlməsi ilə nəticələndiyini və onu böyütmək üçün bir xristian ailəsinə verildiyini öyrənir. Kroneberq dərhal onu hər şeylə təmin etmək istəyir və o ailədən övladını geri alır və İsveçrədə yaşayan keşişin evinə yerləşdirir. Üç il keçdikdən sonra Kroneberq yenidən Jena-vaya gedir; *“... o, çox təəccüblənmişdi, gözlənilmədən, təyin olunmamış zamanda ziyarət etdiyi uşaq vəhşilənmişdi, o, atasını tanımadı.”* F.M. Dostoyevski Spasoviçin nitqini təhlil edərək qeyd edir ki, *“əlbəttə, 3 yaşında, yaxud da 4 yaşında kiminləsə tərk edilmiş və 3 il ərzində ziyarət edilməmiş uşaq mütləq o insanı unudacaq... bunu bütün atalar və bütün həkimlər sizə təsdiq edə bilər. Hər şeydən öncə burada günah o uşağı bu qədər vaxt ərzində tərk edəndədir, uşağın pozulmuş təbiətində deyil və əlbəttə ic-*

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. “Юрайт”. М., 2009. с. 256.

İclasçılar da bunu dərk edər, əgər düşünməyə və ayırd etməyə vaxt və həvəs taparlarsa, lakin onların düşünməyə vaxtı yoxdur, onlar istedadın görünməyən təzyiqinin təsiri altındadırlar...”

“Şübhə yoxdur, – P.Serqeiç qeyd edir – Kroneberqə bəraət qazandırmaqla iclasçılar şüura deyil, qıza qarşı yaradılmış antipatiya hissəsinə tabe olurlar. Lakin əgər ittihamçı onlarda müdafiəçinin qorxduğu hissi yaratmağı bacarsaydı, o zaman onların qərarı yəqin ki, fərqli olardı.”¹

Beləliklə, məhkəmə natiqinin məqsədinə çatmaq üsulunun ən əsas üsulu inandırmaqdır. “İnandırmaq” terminin bir neçə mənası var. Onunla həm öz bilgilərinin düzgünlüyünə əminli vəziyyəti (daxili inandırma – cinayət prosesində sübutların qiymətləndirilməsi üsuludur), həm də kommunikativ – öz nöqteyi-nəzərinin izahıyla icra olunan, başqa şəxslərdə bu əminliyin yaranmasına yönəldilmiş hərəkət qeyd olunur.

Natiqlik məharəti nəzəriyyəsində nitqin predmet və nitqə dair materialı xüsusi qeyd etmək lazımdır. “**Predmet – natiqin xarakterizə etdiyi həqiqətin bir hissəsi, müəyyən tərəfidir, material isə seçilmiş predmet haqqında konkret danışmağa əsas verən faktlardır.**”²

Məhkəmə nitqinin predmetinin bu anlayışında məhkəmə çıxışlarının tabe olunmuş xidməti rolu üzə çıxır. Məhkəmə nitqləri şəxsi məqsəd xarakteri daşımır və heç

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. “Юрайт”. М., 2009. с. 257-259.

² Ивакина Н.Н. Культура судебной речи. М., 1995. с. 37.

də gözəl nitq nümayiş etdirmək üçün səsləndirilmir. Məhkəmə nitqinin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri – onun konkretliyidir. Bu özünü ilk növbədə konkret cinayət işi çərçivəsində, ikinci növbədə isə cinayət prosesual məəcəlləsinin tələbləriylə bürüzə verir. Bu o deməkdir ki, məhkəmə nitqinin predmeti sübut etmə predmeti anlayışında ifadə olunan cinayət araşdırmalarına uyğun gəlir. Beləliklə, məhkəmə nitqinin predmeti:

- Tərədilməsində təqsirləndirilən şəxsin əməli ictimai təhlükəlidirmi?;
- Tərədilən əməldə cinayət tərkibi mövcuddurmu?;
- Təqsirləndirilən şəxsin tərədilən əməldə təqsiri varmı?;
- Təqsirləndirilən şəxsə cəza təyin edilməsi;
- Təqsirləndirilən şəxsin həmin cəzanı çəkməsinin labüdlüyü və konkret olaraq hansı cəzaçəkmə müəssisəsində çəkməsi;
- İşdə mülki iddia təmin edilməlidirmi və əgər edilərsə, əgər iddia ərizəsi zərərçəkmiş tərəfindən verilibsə hansı miqdarda maddi ziyan ödənilməlidir?;
- Əşyavi dəlillərlə nə edilməsi, məhkəmə xərclərinin kimin üzərinə qoyulması və s.

Burda predmetin və məhkəmə nitqinin məzmununun düzgün olmayan qaydada oxşadılmasını qeyd etmək lazımdır. Məhkəmə nitqinin predmeti nitqdə işıqlandırılmalı olan suallardır, yəni nitqdə nə haqqında danışmalı olduğudur. Nitqin məzmunu natiqin predmet haqqında danışdıqlarıdır, məhkəmə nitqinin nədən ibarət olduğudur. Məhkəmə

kəmə nitqinin predmeti bütün cinayət işləri üzrə eynidir, məzmunu isə müxtəlifdir, individualdır.

Məhkəmə nitqinin predmeti barədə sual onun kimə ünvanlandırılması ilə də bağlıdır. Məhkəmə nitqinin çoxsaylı təriflərində deyilir ki, o məhkəməyə, məhkəmə araşdırmalarının iştirakçılarında və məhkəmə zalında əyləşən hər bir insana ünvanlanıb.

Məhkəmə nitqinin mənası böyükdür. Nitqlə çıxış – məhkəmə araşdırmalarının iştirakçılarının geniş dairəsinin prosesual hüquqlarından biridir və ona məhdudiyyətin qoyulması məhkəmə təcrübəsi ilə məhkəmə müdafiəsinə qoyulan məhdudiyyət kimi baxılır. Bütün cinayət işləri üzrə məhkəmə çıxışlarında zərərçəkmişin iştirak etmək hüququ var. Çıxış etmək hüququ – məhkəmə müdafiəsinin və işin ədalətli araşdırmalarının zəmanətidir, işin bütün cəhətləri barəsində öz mövqeyini məhkəməyə tam onun hökm çıxarma üçün müşavirə otağına getdiyi zaman bildirmək üçün real imkandır.

Cinayət işi üzrə məhkəmə çıxışı məhkəmə tərkibinə güclü psixoloji təsir göstərmək üçün müəyyən hərəkətlərə və qərarlara çağıran güclü vasitədir. *Məhkəmə nitqi hüquqi propaqanda vasitəsi kimi çıxış edir, vətəndaşların hüquqi biliklərinin artmasına səbəb olur, qanuna, hüquqa və şəxsiyyətin müstəqilliyinə qarşı hörmət hissi yaradır.*

Hüquqşünasın dörd zəruri keyfiyyəti olmalıdır: o, səbr və nəzakətlə dinləməli, ağılla cavab verməli, soyuqqanlı düşünməli və qərəzə yol vermədən ədalətli qərar çıxarmalıdır.

Sokrat

Mövzu 2

«Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti»

kursunun predmeti və əsas anlayışları.

Məhkəmə-natiqlik məharətinin əhəmiyyəti və yaranma tarixi

Konstitusiyaya hüquq normaları həmçinin cinayət və mülki proseslərin həyata keçirilməsi zamanı da tətbiq edilir. Buna görə də həmin normaların məhkəmə proseslərində mülki və cinayət işləri üzrə tətbiq edilməsi qaydaları müvafiq olaraq AR Cinayət Prosesual və Mülki Prosesual Məcəllələrində öz əksini tapmışdır. AR CPM-nin 26-cı maddəsində qeyd edilir ki, "AR məhkəmələrində cinayət mühakimə icraatı AR-nın dövlət dilində və ya müvafiq ərazinin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır." MPM-nin 11-ci maddəsində isə yuxarıda qeyd edilənlə yanaşı göstərilir ki, "işdə iştirak edən, məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərə işin bütün materialları ilə tanış olmaq, izahat, ifadə və rəy vermək, məhkəmədə çıxış etmək, vəsatət qaldırmaq, ana dilində şikayət etmək, həmçinin bu Məcəlləyə uyğun olaraq pulsuz tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək hüququ izah və təmin

olunur.”

Yuxarıda qeyd edilən Konstitusiyaya və Cinayət və mülki Prosesual hüquq normalarına əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, məhkəmə nitqi – istər ittiham, istərsə də müdafiə nitqi əksər hallarda AR-nın dövlət dili olan Azərbaycan dilində hazırlanır. Nitqi hazırlayarkən isə natiq Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarına riayət etməli və onu məhkəmə iclasında iştirak edən şəxslərin başa düşəcəyi şəkildə ifadə etməlidir.

Nitq mədəniyyəti mürəkkəb tarixi bir prosesin nəticəsidir. Nitq mədəniyyətinin kökləri çox-çox qədim zamanlara gedib çıxır, onun sorağı qədim Misir, Hindistan, Çin, Yunanıstan, Roma və Azərbaycandan gəlir. Bu qədim Yunan və qədim Roma natiqlik sənətinin nəzəriyyə və praktikası əsasında meydana gəlmişdir. Natiqlik sənəti Qədim Yunanıstan və Romada Sokrat, Demosfen, Aristotel, Siseron, Kvintillion, Azərbaycanda, Füzuli, Nizami, Nəsimi kimi məşhur filosof-natiqlərin adı ilə bağlıdır.

Nitq mədəniyyətində nitq düzgün, dəqiq, rəngarəng, münasib və məqsədli olmalıdır.

Azərbaycanda nitq mədəniyyəti XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başlayır. XX əsr dilçiliyində nitq mədəniyyətinin nəzəri və əməli vəzifələrinin elmi əsaslarının özülü qoyulmuşdur. Əsrin ikinci yarısında nitq mədəniyyəti bir elmi fənn kimi formalaşmış, onun nəzəriyyəsinin əsasları işlənmişdir. Artıq nitq mədəniyyətinin nəzəri və praktik məsələləri dilçilik elminin fəal

probleminə çevrilmişdir.¹

Yeni fənn öz əksini elmi məqalələrdə, toplularda, proqram, dərslik, dərs vəsaitlərində və lüğətlərdə tapmışdır.

“Nitq mədəniyyəti” adı altında düzgün və aydın, danışmaq sənəti, nitqdə dil vasilələrindən məqsədəuyğun və səmərəli istifadə edilməsi, nitqin düzgünlüyü, ifadəliliyi, aydınlığı, sözlərin düzgün tələffüzü başa düşülür. Konkret desək, nitq mədəniyyəti fikrin dil vasitələri ilə düzgün ifadə olunma imkanındır.

“Nitq mədəniyyəti”nin predmetinin məqsədi ədəbi dil normalarını müasir Azərbaycan dilinə tətbiq etmək, ədəbi dil normaları haqqında sistemli dərin məlumat vermək, nitqin sistemliliyi və nitq üslublarının səviyyəsi barədə geniş və dərin təsəvvür yaratmaq, mədəni nitqi qeyri-mədəni nitqdən fərqləndirmək, şifahi və yazılı nitqə aid normaların bir-birinə təsiri nəticəsində yeni normaların yaranmasını öyrənməkdən ibarətdir. Şifahi dil yazılı dilə nisbətən daha mütəhərrikdir. Bunun əsasında daim yeni modellər yaranır və bu modellər tədricən yazılı dildəki uyğun formanı əvəz edir. Ümumiyyətlə, «məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti» tədris fənni kimi aşağıdakı tələbləri ödəməlidir:

1. Dil vahidləri ifadə olunan fikrin məzmununa uyğun seçilməli, fikrin dəqiq ifadəsinə xidmət etməli; 2. Fikrin daxili məntiqi əlaqəsini, onun komponentləri, cümlə və

¹ Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları, Bakı, 1993, s. 19.

abzaslar arasındakı ardıcılığını təmin etməli; 3. Nitq auditoriyanın səviyyəsini, marağını, hadisələrə münasibətini nəzərə almalı, faktların anlaşılıqlı, inandırıcı olmasına xüsusi diqqət yetirməli; 4. Nitqin həyat hadisələrini düzgün əks etdirməsinə, faktların təhrif olunmamasına, rəqəmlərin şişirdilməsinə yol verməməli 5. Nitqin emosionallığı unudulmamalıdır. Bütün bunlar «məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti»nin mühüm tələbləridir.

“Nitq mədəniyyəti” anlayışı çoxmənalıdır. Dolaşılıqdan qaçmaq üçün onun mənası diferensiallaşdırılmalıdır. Bu, mədəni nitq və dil mədəniyyəti terminlərindən fərqləndirilməlidir. Nitq mədəniyyətində nominasiyanın qarşılıqlı iki denotatı var. Denotat bir halda nitqin keyfiyyəti, digər halda dildən nitq və ünsiyyətdə istifadə etmə keyfiyyəti kimi, dil və nitq münasibətinin bacarıqla həyata keçirilməsidir. Başqa bir vəziyyətdə denotat dildən istifadə etmə keyfiyyəti haqqında elmdir. Bu mənalər işlədilmə prosesində reallaşır. Bu iki denotat (nitq mədəniyyəti və mədəni nitq ölçüləri, mədəni nitq haqqında elm) bir-birindən fərqlənir.

Azərbaycan xalqının mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsinin, nitqinin yüksək mədəni formaya düşməsinin tarixi çox da qədim deyildir. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Mədəni nitqimizin inkişafı düz xətt yox, kəsik xətt üzrə gedir. VII-XII əsrlər arasında, ümumən, yazılmış elmi və bədii əsərlər, əsasən ərəb və fars dillərindədir. VII-XII əsrlərdə ərəb və fars dilləri dövlət, elm və

tədris dili idi. Azərbaycan dili ancaq məişət dili kimi yaşayırdı. 1930-1980-cı illərdə rus dilinin SSRİ-də rəsmi dil kimi qəbul edilməsi nəticəsində rus dili aparıcı dil, Milli dil isə ikinci dərəcəli dil kimi fəaliyyətdə idi. Rəsmi sənədlər, iclas, konfrans, simpozium, sessiya və qurultaylar rus dilində aparılırdı. Bunlar mədəni nitqimizin zəif inkişaf etməsinin obyektiv səbəbləridir. Subyektiv səbəbi isə azərbaycanlıların müəyyən hissəsi, xüsusən şəhər əhalisinin çoxunun bir-biri ilə rus dilində danışmalarıdır.¹

Nitq mədəniyyətinin tədris fənni və elm kimi məntiq, psixologiya və pedaqogika ilə əlaqəsi var. Dəqiqlik və məntiqlilik kommunikativ keyfiyyətinin ilk əvvəl məntiqə müraciət etməklə düzəlməsi ilə düzgün qiymət vermək olar. Məntiq sözün mənalı və ifadə olunan məfhum arasında uyğunluğun dərəcəsi ilə müəyyən edilir. Məntiqi sözlə onun birləşməsi və cümlədə işlədilməsi mənə əlaqəsini qiymətləndirir.

Psixologiya vasitəsilə gündəlik situasiyanı izah etmək və ya bilavasitə ona təsir göstərmək olar. Nitq strukturu uyğun və ya əksinə, uyğunsuz sözdür. Psixologiya yazılmış söz və demə yetərsiz tələffüz insanın səmimi quruluşuna təsir etməsini aydın deməlidir. Psixologiya insanın nitq vərdişinin genişlənməsi və möhkəmlənməsi şəraitini və vasitələrini öyrənən nitq mədəniyyətinin öyrənilməsinə kömək göstərə bilər. Psixologiya dil və nitq haqqında an-

¹ Cəfərquliyev M. Azərbaycan cinayət-prosessual qanunvericiliyinin inkişaf tarixi. «Qanun» jurnalı, 2004, №1, s. 5.

layışı, nitqin qavranılması və anlaşılması, nitq mexanizmi, danışıq aparatı, nitqin növləri, nitqin əsas xüsusiyyətləri, nitqin inkişafı və s. məsələlərin öyrənilməsində nitq mədəniyyəti ilə ortaqlıq təşkil edir.

Nitq mədəniyyətini canlı və sağlam bir orqanizmə bənzətsək, psixologiya və pedaqogika onun ən qüvvətli qollarıdır. İnandırmaq məharəti məhz psixologiya və pedaqogikanı birgə fəaliyyəti nəticəsində öz səmərəsini verir.

İndi mədəniyyət termini müxtəlif fəaliyyət sahələrinə tətbiq edilir: xalq mədəniyyəti, milli mədəniyyət, dil mədəniyyəti, yazılı mədəniyyət, natiqlik mədəniyyəti, ziyalı mədəniyyəti, alim mədəniyyəti, müəllim mədəniyyəti, yazıçı mədəniyyəti, ailə mədəniyyəti, maddi mədəniyyəti, mənəvi mədəniyyət, musiqi mədəniyyəti, Qərb mədəniyyəti, Şərq mədəniyyəti, ticarət mədəniyyəti, davranış mədəniyyəti, müraciət mədəniyyəti, məhkəmə mədəniyyəti və s.

Mədəniyyət insanların ictimai əmək prosesində yaratdığı maddi sərvətlərin və mənəvi nemətlərin toplusudur. Mədəniyyət tarixi cəmiyyət tarixinin tərkib hissəsidir, onun inkişafı bütövlükdə ümumtarixi qanunauyğunluqlara tabedir. Mədəniyyətdə xalq yaddaşı yaşayır.

«Danışan və dinləyən nitq prosesində iştirakı eyni formada olmur. Konkret bir nitq praktikasında danışan və dinləyən bir-birindən fərqləndirilir. Demək olar ki, danışan sual verir, dinləyən isə cavab verir, danışan rəyini söyləyir. Başqa bir nitq formasında dinləyən ya ehtiyacın, ya da imkanın olmaması üzündən müsahibinin danışıqına müda-

xilə etmir, münasibət göstərmir.

Şifahi və yazılı nitq. Nitq yazılı və şifahi formada təzahür edir. Hər bir fərd öz fikrini şifahi və ya yazılı formada ifadə edir. Nitq aktının baş verdiyi şərait, məkan, danışanın mədəni səviyyəsi, savadı mühüm rol oynayır. Nitq aktının baş verdiyi şərait, məkan, danışanın mədəni səviyyəsi, savadı mühüm rol oynayır. Nitqin şifahi və yazılı növləri arasında əlaqə və bağlılıq var. Şifahi və yazılı nitqin formalaşmasında görmə, eşitmə kimi hiss üzvləri iştirak edir. Nitqin mədəni səviyyəsinin müəyyənləşməsində həmin üzvlərin mühüm rolu var. Şifahi və yazılı nitq arasında qarşılıqlı əlaqə ilə yanaşı, fərqlər də mövcuddur. Belə ki, şifahi nitqin törəmə prosesi öz-özünə əmələ gələn axından, danışan söhbət zamanı danışıq üzvlərinin fəaliyyətindən xəbərsizdir. Yazılı nitqdə isə danışan öz hərəkətinə, fəaliyyətinə tam nəzarət edir. Şifahi nitqdə dil, yazılı nitqdə əl və göz fəaldır. Göz əlin hərəkətini düzgün istiqamətləndirir. Şifahi nitq – eşitmə, dinləmə, qavrayış üçün nəzərdə tutulan səsli, tələffüz edilən nitqdır. Danışan adamlar nitq zamanı birbaşa bir-birinin özünü və bədəninin hərəkətini görür, səsinin ahəngini duyur, nitqin məzmununu anlayır. Bu nitqdə məqsəd danışanın dinləyicinin anlayacağı şəkildə öz fikrini ifadə etməsidir. Şifahi nitqin əsas vəzifəsi ədəbi dilin normalarına yiyələnməkdir.

Şifahi nitqin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- 1) şifahi nitq danışılır və eşidilir;
- 2) şifahi nitq leksikasında həmişə aydın, ümumişlək

sözlərə daha çox yer verilir;

3) şifahi nitqdə cümlələr, əsasən, qısa və sadə olur;

4) şifahi nitqdə danışq dilinin xüsusiyyətləri mühafizə olunur. Burada yarımçıq cümlələrdən, qısa replikalardan istifadə edilir;

5) şifahi nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. vasitələrdən istifadə olunur;

6) mimika, jest və başqa hərəkətlər özünü göstərir;

7) şifahi nitqin axını sürətli olur. Adi halda insan bir dəqiqədə 80-100 söz tələffüz edir, lakin bəziləri isə bir dəqiqədə 120-dən artıq söz söyləyə bilirlər.

Yazılı nitqin xüsusiyyətləri bunlardır:

1) bu nitq yazılır və oxunur;

2) yazılı nitqdə elmi, texniki, siyasi və başqa terminlər çox işlədilir;

3) yazılı nitq ədəbi dilin əsasında formalaşmış inkişaf edir;

4) yazılı nitqdə intonasiya, fasilə, vurğu və s. şifahi nitq ünsürlərini əks etdirən durğu işarələrindən istifadə edilir;

5) yazılı nitqdə mimika və jestlər rol oynamır;

6) yazılı nitq hər hansı məlumatın, fikrin nəsilənəslə keçməsinə əsas rol oynayır.

Nitq qüdrətli silahdır, cəmiyyət, dövlət və dövlətin quruluşunda, məhkəmə və ictimai-siyasi sistemində mühüm rol oynayır. Yunan və Roma natiqlik məktəblərinin görkəmli nümayəndələri nitqə yüksək qiymət vermiş,

nitqin aydın, təmiz və uyğunluq kimi keyfiyyətlərini təsvir etmiş, qiymətləndirmişlər. Görkəmli natiqlərin nitqin keyfiyyəti haqqında dedikləri fikirlərin bəzilərini diqqətinizə çatdırıraq. Diagenin fikrincə, nitqin məziyyəti beşdir: nitqin təmizliyi, aydınlığı, yığcamlığı, məqamadüşmə və gözəllik. Təsadüfi olmayan, ifadə olunarkən səhvlərə yol verməyən, cilalanmış nitq təmizdir. Aydınlıq ifadə üsuludur, ifadə olunan fikrin asan qavranılmasıdır. Fikrin ifadəsi üçün ən zəruri olan sözlərin işlədilməsi yığcamlıqdır. Qısalıq predmeti ifadə etmək üçün zəruri ifadədir. Məqamadüşmə ifadə tərzinin mövzuya uyğunluğudur. Gözəllik isə adilikdən qaçmaqdır. Dionisi yazır: «Nitqin birinci keyfiyyəti lüğət tərkibinin təmizliyidir, ikincisi, nitqin səciyyəvilidir. Üçüncü yeri yığcamlıq tutur. Məqamadüşmə də əsas məziyyətlərdən biridir. Məqamına düşmək nitqin başqa məziyyətlərindən daha zəruridir. Yığcamlıq aydınlıqla birləşəndə xoş təsir bağışlayır. Məqsədəuyğunluq isə bütün keyfiyyətlərin əsasıdır».

Antik ritorikada dəqiqlik nitqin ilk və əsas şərti sayılır. Nitq aydın deyilsə, danışan öz məqsədinə çatmayacaq. Fikrin aydın izahı aydın və dəqiq düşünməyin, danışmağın və yazmağın əsas şərtidir. Bununla əlaqədar "kim yaxşı fikirləşirsə, o aydın izah edə bilər". Bu, heç şübhəsiz, dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir. Dil və təfəkkür dəqiq nitqin yaranma bazasıdır. "Söz fikri əks etdirir: fikir anlaşılmazdırsa, söz də dərk edilməz"dir... İnsan o vaxt aydın ifadə edir ki, ona fikir hakim kəsilir, lakin o

daha aydın ifadə edəndə, fikrə ağılıq edir» (Belinski). "Nəyi aydın təsəvvür etmirsənsə, onu aydın deyə bilməzsən. İfadənin dəqiq olmaması və dolaşlıqlığı fikrin də dolaşlıqlığına şahidlik edir" (Çernişevski). A.S.Puşkinin fikrincə, elm və bədii ədəbiyyat dili, hər şeydən əvvəl, dəqiq olmalıdır. Dəqiqlik və qısalıq nəsrin birinci keyfiyyətidir. Bu fikir yeni fikir tələb edir. Bunsuz dəbdəbəli ifadə heç nəyə xidmət etmir. Dəqiq nitq zəngin söz ehtiyatı tələb edir. Söz ehtiyatı zəngin olan adamın nitqi dəqiq olur. Dəqiq nitq dedikdə sözlərin ifadə olunan fikrə uyğun seçilməsi, qrammatik cəhətdən düzgün cümlə qurmaq, intonasiyadan yerli-yerində istifadə etmək başa düşülür.

Nitqin dəqiqliyi üçün ölçü danışan və ya yazanın fikirlərinə uyğunluğudur, anlamının məzmunu, deyilmiş fikrin adekvat ifadəsi üçün dil vasitələrinin düzgün seçilməsidir. Nitq üçün bir əşyavi dəqiqlik kifayət deyildir, onun bütün yaranmalarında nitq dəqiqliyi lazımdır. Dəqiqliyin aydınlığı da mövcuddur. L.Tolstoy qeyd edir ki, o ifadə etdiyinə uyğun olmalıdır. N.A.Nekrasov L.Tolstoya yazdığı məktubunda məvhumun dəqiqliyindən şikayətlənir. O, məktubunda yazır: «Mənim öz fikrimə heyfim gəlir. O, elə kasıbdır ki, mən onu sözlə yükləmişəm. Danışmaq istəyirəm, məhdudluq hiss edirəm. Yəqin ki, Siz mənim nə demək istədiyimi başa düşürsünüz».

Əxlaq normalarından kənara çıxmayan, yad ünsürlərdən uzaq olan milli-ədəbi dilin qayda və qanunlarına uyğun gələn nitq təmiz nitq adlanır. Belə nitq dil vasi-

tələrinin təhrif olunmasına, ədəbi dil normalarında n kənara çıxmasına yol vermir. Boş sözləri zəhmət, ağıl və təfəkkürlə müalicə etmək olar. Əgər insan yazırsa, da nırsırsa, deməli, o, öz-özünü axtarır ki, öz fikrindən dön məsin. Zəhmətin bəhrəsi çox asanlıqla başa gəlir. Öyrər mənənin əsası acıdır, amma bəhrəsi şirindir. Əgər insan kəraril, tam təhsillidirsə ağıllı, məntiqi və qısa nitqə malikdir.

Nitqin zənginliyi üçün əsas meyar danışanın (yazanın) geniş və zəngin söz ehtiyatına malik olmasıdır. Burada işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi, çoxluğu nitq prosesində leksik, qrammatik vahidlərin rəngarəng forma da işlədilməsi nəzərdə tutulur. Nitqin zənginliyi dil və nitq əlaqəsi əsasında meydana gəlir. Nitqdə müxtəlif və təkrarlanmayan dil vahidlərinin işlədilməsi nitqi zənginləşdirir. Nitqdə eyni işarələr və işarələr həlqəsi nə qədər az təkrarlanarsa, nitq o qədər qazanar, zəngin olar. Bu, o deməkdir ki, dil strukturu nə qədər zəngin olarsa, nitq də o qədər zəngin olar, maraqla dinlənilər, yaxşı təsir bağışlayar, asanlıqla dərk edilər. Nitqdə eyni dil ünsürlərinin yersiz təkrarlanması, eyni konstruksiya və formaların dalbadaq verilməsi, düzülməsi, şablon ifadə vasitələrinə tez-tez intonasiya nitqi zənginləşdirmir. Əksinə, bu, nitqin yoxsulluğu, kasıblığı deməkdir. Eyni cür danışmaq tərzini, monoton intonasiya dinləyiciləri yorur, nitqi korlayır.

XIII-XIV əsrlər Azərbaycanda bütün ideologiya sahəsində dinin hökmranlığı dövrü olmuş, Şirvanşahlar dövləti müstəqil fəaliyyət göstərmiş, ərazi cəhətdən böyük

olmayan nahiyələrə bölünmüşdür.

Qazan xana qədər Elxanilər dövlətində iki məhkəmə sistemi mövcud idi: Monqol əyanları və qoşun üçün olan Monqol "yarğu" məhkəməsi və müsəlman əhli üçün keçmişdə mövcud olan islam məhkəmələri. "Yarğu məhkəmələri"nin tərkibinə hökmdarın özü tərəfindən təyin edilən yarguçu-hakim və üzvlər – böyük feodallar daxil idi. Yarğu məhkəməsi paytaxtda – Təbrizdə yerləşirdi. Hökmdar özü də yarguçu kimi çıxış edirdi. Yarğu məhkəməsi Çingiz xanın (1206-1227-ci illər; monqolların başçısı – Temurçin – ləqəbi Çingiz xan "göylər oğlu") "Yasa"sı əsasında mühakimə edirdi. Qazan xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə yarğu məhkəmələri, demək olar ki, ləğv edildi. Məhkəmə fəaliyyəti tamamilə bütün dövlətin baş qazısı Qazi-əl-qüzzat və onun tabeliyində olan qazılar tərəfindən həyata keçirilirdi. Qazılar iki qrupa bölünürdü:

- **birinci** – dünyəvi qazılar, yəni dövlət tərəfindən təyin edilən qazılar;

- **ikinci** – ruhani qazılar.

Qazılar ədalət mühakiməsini müsəlman hüququ əsasında həyata keçirir, Qazan xanın məhkəmə islahatlarının tələblərinə əməl edirdilər. Qazan xan məhkəmə fəaliyyətini gücləndirmək, qazıların öz fəaliyyətini həqiqi mənada həyata keçirməsinə şərait yaratmaq üçün monqol feodalları və vilayət başçılarının qazıların işinə qarışmamaları, qazıların səlahiyyətinə hörmət etmələri qayğısına qalaraq, qazıların ləyaqətinə hörmət edilməsi barədə fərman vermişdi.

Fərmana görə, şəriətə aid bütün məsələləri yerli hakimlər, əmirilər, feodallar qazıya bildirməli, qazı həmin məsələləri öz hökmü ilə həll etməli idi. Başqa heç bir kəs bu işə qarışa bilməz, qazinin həbs etdiyi şəxsə kimsə azadlıq verə bilməzdi.

Müsəlman hüququnun mənbəyi kimi Quran, Sünnə, İcma, Qiyas götürülürdü. Müsəlman hüququ şəriət adlanan elmlər sistemində toplanır. "Şəriət" sözü ərəb dilində "su içilərək yerə gedən yola" deyilir, ümumiyyətlə isə islam dini qanunudur.

Müsəlman məhkəməsində iddiaçı və cavabdehin etirafı və and içməsinin həlledici əhəmiyyəti olması iddiaçı, cavabdeh, şahid və məhkəməni həyata keçirənlərin əsl müsəlman əhli olmalarına (islamın düzgünlüyünə etiqad edən) xüsusi diqqət yetirilmiş, imanlı müsəlmanların ifadələrinə daha çox inanılmış və üstünlük verilmişdir.

İslam cəmiyyətində ədalət mühakiməsini həyata keçirən qazılar iman əhli olub, xalqı ədalətlə mühakimə etməli, qanunazidd hərəkətlərin qarşısını almalı, kimsənin haqqının mənimlənməsinə, hüququnun tapdalanmasına yol verməməli idilər. Qazı öz vəzifəsini şəriətin tələbləri səviyyəsində apara bilmirdisə, tutduğu vəzifədən azad edilməli idi.

Məhkəmə hökmlərinin istinad olunduğu ərı mühüm sübut vasitəsi şahid ifadəsi olmuşdur. Şahid hadisəni görməli, kimdənsə eşitməli və ya başqa hiss üzvləri ilə duymalı, qavramalıdır. Şəriət məhkəmələrində şahidlərin sayı

iki nəfərdən az olmamalıdır, yalnız bəzi istisnalar nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, müsəlman hüququ üzrə məhkəmə icraatından edilən əsas tələb tərəflərin kimliyindən asılı olmayaraq, işlərə obyektiv və qanuni baxılması, hətta müsəlman olmayanlarla müsəlman işlərinə baxılarkən də ədalətin bərqərar edilməsidir.

Səfəvilərin məhkəmə hakimiyyəti öz dövrü üçün müəyyən strukturu, sistemi olan və dövlətin idarə olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən hakimiyyət quruluşu idi.

Dövlətin bütün ərazisində məhkəmələrin işini qaydaya salmaq və məhkəmə orqanlarının işinə nəzarət etmək üçün mərkəzdə "divani-ədalət" və "divani-cəza" kimi öz işlərinin müxtəlif istiqamətləri ilə bir-birindən fərqlənən iki divanı birləşdirən "Ali divan" yaradılmışdı. Ali divan şah sarayında olan divanxanada yerləşirdi. Göstərilən divan - "məhkəmə", "divanxana"- "məhkəmə evi" deməkdir.

XIX əsrin ortalarında Azərbaycanda Bakı və Yelizavetpol quberniya məhkəmələri və 13 məhkəmə idarəsi mövcud idi.

Quberniya məhkəməsi də iki palatadan ibarət idi: mülki və inzibati. Hər palatada işlərə palata sədri, iki məsləhətçi və iki məhkəmə iclasçısı (asessor) tərkibdə baxılırdı. Məsləhətçilər və məhkəmə iclasçıları mülkədarlar və yaxşı qulluq etmiş məmurlar arasından, qubernatorların təqdimatı ilə Rusiya Senatı tərəfindən seçilirdi. Quberniya

məhkəməsi quberniyanın idarə və qəza məhkəmələri üçün yuxarı instansiya olmaqla yanaşı, daha mürəkkəb mülki işlərə və xüsusi təhlükəli cinayət işlərinə baxırdı.¹

Yuxarıda göstərilən məhkəmələrdən başqa, tacirlərin iddialarına baxan komməriya məhkəmələri və hərbi məhkəmələr də mövcud idi. Bundan əlavə, 1861-ci ilədək mülkədarlar demək olar ki, hədsiz məhkəmə səlahiyyətlərinə malik idilər. Mülkədar qəza məhkəməsinə müraciət etmədən, ona təhkim edilmiş kəndliləri altı ay müddətində həbs bölmələrinə və üç ay müddətində fəhlə evlərinə göndərə və ya Sibirə sürgün edə bilərdi.

Lakin 1889-cu ildə barışıq məhkəmələri sistemi ləğv edildi. Kənd yerlərində barışıq məhkəməsinin funksiyasını qəza rəisləri icra edirdi. Mülki və cinayət işlərinin əksəriyyətinə, birinci instansiya məhkəməsi kimi, dairə məhkəmələri baxırdı. Daha ağır cinayət işlərinə andlı iclasçıların, dövlət cinayətlərinə isə nümayəndəli təbəqələrin iştirakı ilə baxılırdı. Bu təbəqəyə zadəganların seçilmiş nümayəndəsi, şəhər başçısı, nahiyə (qəza tərkibinə daxil olan inzibati ərazi) rəisləri, tacirlərin nümayəndələri daxil olurdular.

Azərbaycan Respublikasında vəkillik institutunun yaranma tarixi XIX əsrin ikinci yarısına aid edirlər. Tarixdən məlumdur ki, həmin zamanlar Azərbaycan iki qonşu dövlət İran və Rusiya arasında bölüşdürülmüşdür. Bizim

¹ Qəfərov M., Abışov V., Eyvazov H. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları. Dərslük, «Qanun» nəşriyyatı, Bakı, 2006, s. 221.

yaşadığımız Şimali Azərbaycan Rusiya dövlətinin müstəmləkəsi altında qalmış, ona görə də Rusiya dövlətinin qanunları Azərbaycan ərazisində qüvvədə olmuşdur. Rusiyada ilk dəfə 1864-cü ilin 20 noyabr tarixində məhkəmə islahatı keçirilmiş, Məhkəmə Nizamnaməsi qəbul olunmuş və bu "Nizamnaməyə görə" vəkillik institutu yaradılmışdır. Düzdür, müxtəlif ədəbiyyatlarda, məqalələrdə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən ilhaq olunmasına qədər onun ərazisində mövcud olmuş sahliq rejimi dövründə məhkəmələrdə tərəflərin nümayəndəyə malik olmaq və nümayəndə ilə məhkəmələrdə iştirak etmək hüququnun olduğu göstərilir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, 1864-cü il 20 noyabr tarixinə kimi vəkillik haqqında yazılı akt və vəkillərin qeydiyyatı barədə bir sənəd olmamışdır. 1864-cü il 20 noyabr tarixli "Nizamnaməyə görə" vəkillər iki kateqoriyaya bölünürdü: ali kateqoriyalı vəkillərə andlı müvəkkillər deyirlər, onları yerli özünüidarə orqanı olan Şura seçirdi. Bu orqan həm də yeni vəkillərin qəbulu və ayrı-ayrı vəkillərin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. «Andlı müvəkkillər ancaq ali hüquq təhsilli, ixtisas üzrə 5 il iş stajı olan, yaşı 25-dən az olmayan, məhkum olunmamış şəxslər ola bilərdi. Vəkilliyin ikinci aşağı kateqoriyasını, şəxsi müvəkkillər təşkil edirdi. Onlar az əhəmiyyətli işlərlə məşğul olurdular və ancaq nəzdində qeydiyyatda olduqları məhkəmələrdə çıxış edə bilərdilər. Şəxsi müvəkkil rütbəsi ali hüquq təhsili olmayan, lakin müəyyən məhkəmədə uyğun

imtahan verən şəxslər də ala bilərlər.»¹

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə dövlət və ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən qanunverçilik aktları qısa müddət ərzində yaratmaq mümkün olmadığından, Azərbaycan Hökuməti 1918-ci il iyun ayının 23-də «Rus və Zaqafqaziya qanunlarının qüvvəsinin müvəqqəti olaraq saxlanması haqqında» qərar qəbul etmişdir. Bu Qərara görə, Demokratik Respublikasının fəaliyyəti dövründə Azərbaycanda 20 noyabr 1964-cü il tarixli Məhkəmə Nizamnaməsinə əsasən yaranmış vəkillik institutu fəaliyyət göstərmiş və Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər mövcud olmuşdur.

1920-ci il 28 aprel tarixində Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulduğundan sonra, bu təşkilatın inkişafı çox mürəkkəb olmuşdur. Belə ki, 1920-ci il 13 may tarixində Azərbaycan İnkilab Komitəsinin qərarı ilə inkilabdan əvvəl mövcud olmuş andlı müvəkkillər və şəxsi müvəkkillər institutu ləğv olunmuş, İnkilab Komitəsinin 1920-ci il 12 may tarixli qərarı ilə məhkəmələrdə cinayət işləri üzrə açıq ittihamı və müdafiəni, mülki işlər üzrə nümayəndəliyi həyata keçirmək üçün İttihamçılar və müdafiəni, mülki işlər üzrə nümayəndəliyi həyata keçirmək üçün ittihamçılar və müdafiəçilər kollegiyası və mülki prosesdə tərəflərin nümayəndələri təsis olunmuşdur. 1920-ci il

¹ Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi, Bakı, «Qanun», 2008, s. 58.

mayın 23-də Bakıda 36 nəfərdən ibarət kollegiya təşkil olunmuş və o, iki bölməyə – ittihamçılar və müdafiəçilərə ayrılmışdı. Sonuncular eyni zamanda mülki işlər üzrə tərəflərin nümayəndəsi kimi də çıxış edirdilər.

«Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) 9 aprel 1922-ci il tarixli «Əhali üçün hüquqi yardımın təşkil olunması haqqında» 24 sayılı Dekreti ilə yeni vəkillik institutu yaradıldı. Dekretə əsasən ədliyyə şöbələri nəzdində olan hüquq müdafiəçiləri kollegiyaları ləğv olundu və onların əvəzinə müdafiəçilər kollegiyaları yaradıldı, onların üzərinə hüquqi yardım büroları vasitəsi ilə əhaliyə hüquqi yardım göstərmək vəzifəsi qoyuldu. Ancaq mülki işlərin aparılmasında kollegiya üzvlərinin imtiyaz hüququ saxlanıldı, cinayət işləri üzrə isə bütün vətəndaşların müdafiəçi kimi çıxış etmək hüququ var idi. Vəkillər işi həm bürolarda, həm də evdə şəxsi təcrübə formasında görürdülər.

1923-cü ilin fevralın 13-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK) «Əhali üçün hüquqi yardımın təşkil olunması haqqında» yeni Dekret verdi və bu Dekretə əsasən müdafiəçilər kollegiyasının üzvləri dövlət idarə və müəssisələrində vəzifə tuta bilməzdilər.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Sovet hüququnun məcəllələşdirilməsi dövründə vəkilliyə müəyyən diqqət yetirilmişdir. Məsələn, Azərbaycan MİK-in 17 noyabr 1923-cü il tarixli Dekreti ilə «Məhkəmə quruluşu haqqında» Əsasnamə qəbul olunmuş və həmin Əsasnaməyə

Müdafiəçilər kollegiyası haqqında xüsusi fəsil əlavə olunmuşdur. Adı çəkilən Dekretlə cinayət və mülki işlər üzrə müdafiəçilər kollegiyasının xalq dairə məhkəmələrinin nəzdində fəaliyyət göstərməsi və onların fəaliyyətinin Xalq Ədliyyə Komissarlığının təsdiq etdiyi xüsusi əsasnamə ilə nizama salınması müəyyən olunurdu.¹

1927-ci ildə Azərbaycan SSR MİK və XK-in birgə qərarı ilə Məhkəmə quruluşu haqqında yeni Əsasnamə qəbul olundu. Bu əsasnamə ilə məhkəmə quruluşunda dəyişiklik edildi, dairə xalq məhkəmələri ləğv olundu və onların əvəzində mühüm işlər xalq məhkəmələri təsis olundu, işlərin kassasiya baxışı isə Ali Məhkəməyə həvalə olundu. Ali məhkəmənin nəzdində onun rəhbərliyi və nəzarətində olan müdafiəçilər kollegiyası yaradıldı. «Bu Əsasnaməyə əsasən Azərbaycan MİK və XKS, Bakı və Gəncə dairə xalq məhkəmələri nəzdində olan müdafiəçilər kollegiyasının buraxılması barədə birgə dekret imzaladılar. Bu Dekretə əsasən Xalq Ədliyyə Komissarlığı Ali Məhkəmədə xüsusi komissiya yaratmalı idi. Komissiya Ali Məhkəmənin sədri rəhbərlik etməklə Ali Məhkəmənin rəhbərliyi və nəzarəti altında yeni müdafiəçilər kollegiyasının tərkibi komplektləşdirilməli idi.»

Məhkəmə quruluşu haqqında Əsasnaməyə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi və Xalq Komissarları Soveti tərəfindən 3 fevral 1930-cu il tarixli Dekretlə dəyi-

¹ Qəfərov M., Abışov V., Eyvazov H. Azərbaycan Respublikasının hüquq mühafizə orqanları. Dərslik, «Qanun» nəşriyyatı, Bakı, 2006, s. 228.

şikliklər olunmuş, vəkilliyin təşkilində yeni forma müəyyən olunmuşdur. «Əsasnaməyə görə hüquqi yardımın göstərilməsi üzrə iş təkbaşına yox, kollektivdə həyata keçirməli idi və bunun üçün müdafiəçilər kollegiyasının bütün üzvləri könüllülük əsasında əmək kollektivlərində birləşirdilər və hüquqi yardımın bütün növləri hüquq məsləhətxanaları vasitəsi ilə həyata keçiriləcək idi. Vətəndaşlar öz işlərini kollektivin üzvü olan istədiyi şəxsə tapşırı bilərdi.» SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 16 avqust 1939-cu il tarixli Qərarla təsdiq etdiyi «SSRİ-də vəkillik haqqında Əsasnamə» vəkilliyin təşkilində mühüm mərhələ olmuşdur. Bu «Əsasnaməyə görə» əhaliyə hüquqi yardım göstərilməsi üçün diyarlarda, vilayətlərdə, muxtar respublikalarda, vilayət bölgüsü olmayan müttəfiq respublikalarda, vilayət, diyar və respublika Vəkillər Kollegiyası yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu Əsasnaməyə görə vəkilliyə ancaq hüququ təhsili olan və ya hakim, prokuror, müstəntiq və hüquq məsləhətçisi kimi 3 illik iş stajı olan şəxslər daxil ola bilərdi. Vəkilliyin rəhbər və icra orqanları – ümumi yığıncaq, Rəyasət Heyəti və nəzarət təftiş komissiyası idi. «Vəkilliyin ilkin təşkilatları kimi hüquq məsləhətxanaları xüsusi qeyd olunurdu. Belə ki, əhaliyə hüquqi yardımın göstərilməsi vəzifəsi hüquq məsləhətxanalarının üzərinə qoyulurdu.»¹

1958-ci il dekabrın 25-də «SSR ittifaqı müttəfiq respublikalarının məhkəmə quruluşu haqqında qanunvericiliyin

Əsasları»nın qəbulu ilə əlaqədar vəkillik haqqında qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklər edildi. Əsaslara görə Vəkillər Kollegiyası müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinin təsdiq etdiyi «Vəkillik haqqında Əsasnamə» əsasında fəaliyyət göstərməli idi. Əsaslar qəbul edildikdən sonra Azərbaycanda Vəkillər Kollegiyası 1960-cı il 8 dekabr tarixli və 1965-ci il 20 oktyabr tarixli Azərbaycan SSRİ Ali Sovetinin təsdiq etdiyi «Vəkillik haqqında Əsasnamə» əsasında fəaliyyət göstərmişdir. 1960-cı il 8 dekabr tarixli Əsasnaməyə görə Vəkillər Kollegiyasının fəaliyyətinə rəhbərliyi Nazirlər Soveti, 20 oktyabr 1965-ci il tarixli Əsasnaməyə görə isə Azərbaycan SSR Ədliyyə Nazirliyi həyata keçirildi.¹

Azərbaycanda vəkilliyin inkişafının növbəti mərhələsi 1979-cu il 30 noyabrda qəbul olunan «SSRİ-də vəkillik haqqında» Qanunla bağlıdır. Sovet hakimiyyəti özünün mövcudluğundan 62 il sonra, nəhayət, vəkillik haqqında ilk qanun qəbul etdi. Bu Qanunun qəbulu ilə bağlı olaraq, Azərbaycan SSR Ali Soveti 1980-ci il 13 noyabr tarixli Qanunla «Azərbaycan SSR-də vəkillik haqqında» Əsasnaməni təsdiq etdi.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra 1999-cu il 28 dekabr tarixində «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanun qəbul edilib. Vəkillik fəaliyyətinin əsas prinsipləri, vəkillərin hüququ statusu bu Qa-

¹ Шаламов М.П. История советской адвокатуры, Москва, Юриздат, 1939, с.53.

¹ Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi, Bakı, «Qanun», 2008, s. 61.

nunla müəyyənləşdirilir.

Məhkəmə nitq mədəniyyətinə dərinlən ziyələnmək üçün AR CPM-in 7-ci maddəsini öyrənmək lazımdır.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyin əsas anlayışları:

cinayət hadisəsi – cinayətin əlamətlərini özündə əks etdirən hadisədir;

ərizəçi – özünün həqiqi və ya ehtimal olunan hüquqlarının müdafiəsi üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanlara və ya məhkəməyə müraciət edən şəxsdir;

cinayət prosesi – cinayət təqibi üzrə həyata keçirilən prosesual hərəkətlərin və qəbul olunan prosesual qərarların məcmuudur;

cinayət təqibi – cinayət hadisəsinin müəyyən edilməsi, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxsin ifşa olunması, ittiham irəli sürülməsi, bu ittihamın məhkəmədə müdafiə edilməsi, ona cəza təyin edilməsi, zəruri olduqda prosesual məcburiyyət tədbirlərinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən cinayət-prosessual fəaliyyətdir;

cinayət prosesini həyata keçirən orqanlar – icraatında cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar olan təhqiqat, istintaq, prokurorluq orqanları və ya məhkəmələrdir;

cinayət işi – törədilən və ya törədilməsi ehtimal edilən cinayətlə əlaqədar cinayət təqibinin həyata keçirilməsi zamanı toplanmış materialların məcmuyudur;

cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar – məhkə-

məyədək sadələşdirilmiş icraat və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət və ya xüsusi icraat üzrə cinayət təqibinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar toplanmış materiallardır;

cinayət mühakimə icraatı – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada məhkəməyədək, habelə birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində aparılan icraatdır;

məhkəmə – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq ədalət mühakiməsini həyata keçirmək məqsədilə yaradılan, bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası qismində cinayət işlərinə və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara baxan məhkəmədir;

birinci instansiya məhkəməsi – bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda hər hansı şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihama baxmaq və həmin ittihamın mahiyyəti üzrə hökm və ya digər yekun qərarı çıxarmaq səlahiyyətinə malik olan məhkəmədir;

apellyasiya instansiyası məhkəməsi – bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş hökmündən və ya digər qərarından verilmiş şikayət və ya protestlərə baxmaq səlahiyyətinə malik olan məhkəmədir;

kassasiya instansiyası məhkəməsi – bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda birinci instansiya məhkəməsinin andlı iclasçılarının iştirakı ilə çıxarılmış və ya apellyasiya instansiyası məhkəməsinin qanuni qüvvəyə

minmiş hökmündən və ya digər qərarından verilmiş şikayət, protest, yaxud təqdimatlara baxmaq səlahiyyətinə malik olan məhkəmədir;

hakim – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada həmin vəzifəyə təyin edilmiş şəxsdir (məhkəmənin sədri, onun müavini, kollegiya sədri və ya birinci, apellyasiya, yaxud kassasiya instansiyası məhkəməsinin hakimi);

məhkəmə iclasında sədrlik edən – cinayət işinə və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallara təkbaşına, bir neçə hakimdən ibarət tərkibdə və ya andlı iclasçıların iştirakı ilə baxılarkən məhkəmə iclasında sədrlik edən hakimdir;

andlı iclasçı – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada andlı iclasçılar siyahısına daxil edilmiş, bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydalar üzrə seçilmiş və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirak etmək üçün məhkəməyə çağırılmış şəxsdir;

andlı iclasçılar kollegiyası – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət işlərinə baxılması üçün yaradılan andlı iclasçılardan ibarət qurumdur;

andlı iclasçıların aparıcısı – verdikt çıxarılması üçün müşavirə otağına gedənədək andlı iclasçıların öz tərkibindən seçdikləri şəxsdir;

cinayət prosesinin iştirakçıları – təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, habelə zərər çəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, mülki iddiaçı, onların qanuni nümayəndələri və nümayəndələri, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, onların qa-

nuni nümayəndələri, müdafiəçi, mülki cavabdeh, onun qanuni nümayəndəsi və ya nümayəndəsidir;

cinayət prosesinin tərəfləri – çəkişmə və hüquq bərabərliyi əsasında cinayət mühakimə icraatında ittihamı və müdafiəni həyata keçirən cinayət prosesinin iştirakçılarıdır; (1)*

ittiham – bu Məcəllədə müəyyən olunmuş qaydada şəxsin cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş konkret əməli törətməsinin israr edilməsidir;

ittiham tərəfi – birlikdə götürülmüş təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, həmçinin zərər çəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, mülki iddiaçıdır;

ibtidai araşdırma – cinayət işi üzrə ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraatdır;

prokuror – öz səlahiyyətləri daxilində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işləri üzrə ibtidai araşdırmaya prosessual rəhbərliyi həyata keçirən və ya dövlət ittihamçısı qismində məhkəmədə ictimai, yaxud ictimai-xüsusi ittihamı müdafiə edən şəxsdir;

müstəntiq – öz səlahiyyətləri daxilində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparın şəxsdir;

təhqiqatçı – öz səlahiyyətləri daxilində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada cinayət təqibi

* Mötərizə içərisində yazılmış "1" rəqəmi Məcəlləyə dəyişiklik və əlavələr edilməsini nəzərdə tutan qanunlar siyahısında (səh. 538-540) bu maddəyə dəyişiklik və əlavələr olunmasını əks etdirən qanunun sıra sayını göstərir. Digər maddələrdə mötərizə içərisində yazılmış rəqəm (rəqəmlər) də eyni mənə kəsb edir.

üzrə təhqiqat aparan şəxsdir;

xüsusi ittihamçı – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda məhkəmədə ittiham irəli sürən və onu müdafiə edən zərər çəkmiş şəxsdir;

müdafiə – cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzibi və ya yüngülləşdirilməsi, onun hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, habelə cinayət təqibinə qanunsuz məruz qalmış şəxsin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpası məqsədi ilə həyata keçirilən prosessual fəaliyyətdir;

müdafiə tərəfi – birlikdə götürülmüş şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs, onun müdafiəçisi və mülki cavabdehdir;

cinayət prosesində iştirak edən digər şəxslər – hal şahidi, şahid, mütəxəssis, ekspert, məhkəmə iclasının katibi və tərcüməçidir;

zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin, yaxud mülki cavabdehin qanuni nümayəndələri – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət prosesi zamanı zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin, yaxud mülki cavabdehin qanuni mənafeyini təmsil edən valideynlər, övladlığa götürənlər, qəyyumlar, himayəçilər, habelə qəyyumluq və ya himayəçilik orqanıdır;

zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının və ya mülki cavabdehin nümayəndəsi – cinayət prosesi zamanı zərər çəkmiş şəxsin, mülki iddiaçının, yaxud mülki cavabdehin

qanuni mənafeyini təmsil etmək üçün notariat qaydasında təsdiq edilmiş vəkəlatnaməyə malik olan şəxsdir;

yaxın qohumlar – babalar, nənələr, valideynlər, övladlığa götürənlər, doğma və ögey qardaşlar və bacılar, ər-arvad, uşaqlar, övladlığa götürülənlər, nəvələrdir;

qohumlar – babaya və nənəyə qədər əcdadları ümumi olan şəxslər, ər-arvadın yaxın qohumları, babanın, nə-nənin, valideynin, övladlığa götürənin, doğma və ya ögey qardaş və bacının, uşağın, övladlığa götürülənin və ya nəvənin əri (arvadı) və ya onların yaxın qohumlarıdır;

yaşayış yeri – bir və ya bir neçə şəxsin yaşaması üçün müvəqqəti, yaxud daimi istifadə edilən mülkiyyətdə olan və ya icarəyə götürülmüş yer, o cümlədən ev, mənzil, bağ evi, mehmanxanada, yataqxanada otaq, onlara bilavasitə bitişik aynabəndlər, terraslar, qalereyalar, əyvanlar, ümumi istifadə üçün yerlər (onların istirahət, əmlak saxlamaq, yaxud insanların digər tələbatlarını təmin etmək üçün istifadə olunan digər tərkib hissələri), çoxmənzilli evdən başqa tikililərin zirzəmisini və çardağı, habelə dəniz gəmisinin kayutası və ya uzaq səfərdə olan qatarın kupe-sidir (bunlardan əlavə bu Məcəllənin məqsədləri üçün yaşayış yeri anlayışı fiziki şəxsin xidməti kabinetini, ona məxsus çəpərli torpaq sahəsini, avtomobili, çay və dəniz gəmisini əhatə edir);

gecə vaxtı – yerli vaxtla axşam saat 22-dən səhər saat 7-dək olan vaxt müddətidir;

zərər – cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxsə vu-

rulmuş mənəvi, fiziki və ya maddi ziyandır;

prosessual hərəkətlər – cinayət prosesi iştirakçılarının bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş və onun müddəalarına uyğun həyata keçirdikləri hərəkətlərdir;

qətimkan tədbiri – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən şübhəli, yaxud təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını müvəqqəti məhdudlaşdırmaqla onun haqqında seçilən prosessual məcburiyyət tədbiridir;

tutulma – bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada şəxsin azadlığını qısa müddətə məhdudlaşdırmaqla onun müvəqqəti saxlanılma yerində saxlanılmasıdır;

həbs – qətimkan tədbiri qismində bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada təqsirləndirilən şəxsin azadlığını müvəqqəti məhdudlaşdırmaqla həbsdə saxlanılma yerində (istintaq təcridxanalarında) saxlanmasıdır;

vəsətət – cinayət prosesi iştirakçılarının cinayət prosesini həyata keçirən orqana ünvanlanmış xahişidir;

izahat – cinayət prosesi iştirakçılarının və ya ərizəçilərin özlərinin, yaxud təmsil etdikləri şəxsin tələblərini əsaslandırmaq üçün göstərdikləri şifahi və ya yazılı dəlillərdir;

prosessual qərar – cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər material üzrə hakimin və ya hakimlərin (hökmlər istisna edilməklə), habelə təhqiqatçının, müstəntiqin, yaxud prokurorun bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada qəbul etdiyi prosessual aktdır;

verdiqt – məhkəmə baxışı nəticəsində təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi və ya təqsirsizliyi məsələsi barəsində andlı iclasçıların çıxardığı qərarıdır;

məhkəmənin hökmü – şəxsin təqsirləndirildiyi əməllərdə onun təqsirli olub-olmaması, təqsirləndirilən şəxsə cəza tətbiq edilib-edilməməsi haqqında birinci və apellyasiya instansiyası məhkəməsində məhkəmə baxışı nəticəsində hakimin (hakimlərin) çıxardığı qərarıdır;

protest – dövlət ittihamçısının iştirak etdiyi cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər material üzrə hökmdən və ya məhkəmənin digər qərarından prokurorun yuxarı məhkəməyə verilən şikayətidir;

şikayət – prosessual hərəkətlərin və ya prosessual qərarların qanunsuz, yaxud əsassız olduğu barədə cınayət prosesini həyata keçirən orqana ünvanlanmış yazılı rəu-raciətdir.

«İman edib xeyir işlər görənlərin haqqını
Allah tam olaraq verəcəkdir.
Allah zalımları sevmir».
Ali-İmran surəsi, ayə 57.

Mövzu 3

Sofistika, eristika və dialektika haqqında

Sofistika

Sofistika yunan dilində – müzakirələri hiyləgərliklə aparmaq bacarığı, Qədim Yunanıstanda sofistlər tərəfindən yaradılmış fəlsəfi cərəyandır.

Məntiq qanunlarının qəsdən pozulmasına, yalançı mühakimələrin işlədilməsinə söykənən təlim b.e.ə. 5-ci əsrin ikinci yarısında maarifçi-filosoflar, ümumi təhsil etibarilə ilk peşəkar müəllimlər olan sofistlər məktəbinin nümayəndələri arasında təşəkkül tapmışdır.

«Sofistika» termini yunanca «sofist» (müdrək) sözündən əmələ gəlib, o zaman natiqlik sənətinin pullu müəllimlərini belə adlandırırdılar. Sofistlərin əsərlərindən, demək olar ki, heç nə qalmamışdır. Dolayı məlumatların öyrənilməsi onunla çətinləşir ki, sofistlər müəyyən məqsədli biliklər sistemi yaratmağa can atmırdılar. Onlar özlərinin fəaliyyətində tələbələrin biliklərə müntəzəm surətdə yiyələnməsinə böyük əhəmiyyət vermirdilər. Onların məqsədi tələbələrinə əldə edilmiş biliklərdən diskussiya və polemikada öyrətmək idi. Buna görə də ritorikanın üzərinə xüsusi vurğu salınırdı.¹

¹ Шопенгауэр А. Эристика или искусство побеждать в спорах. СПб., 1900, с. 39.

İlk əvvəl sofistlər sübutun və təkzibin düzgün üsullarını öyrətmiş, məntiqi təfəkkürün bir sıra qaydalarını kəşf etmişdilər. Lakin tezliklə onlar təşkilin məntiqi prinsiplərindən uzaqlaşmış, bütün diqqəti təzahürlərin zahiri oxşarlığına bənzəyən məntiqi hiylələrin işlənilməsinə, bir hadisənin hadisələrin ümumi zəncirindən qoparılmasına, sözlərin çoxmənalılığınə, anlayışların dəyişdirilməsinə və s. yönəltdilər.

Antik sofistikada vahid cərəyanlar yoxdur. Tarixi ardıcılığı nəzərə alaraq, «böyük» və «kiçik» sofistlərdən söz açmaq olar.

Böyük sofistlər (Protaqor, Qorgi, Hippi, Prodik, Antifont) siyasət, etika, dövlət, hüquq, dilçilik problemlərini araşdırırdılar. Onlar bütün əvvəlki prinsipləri şübhə altına alaraq bütün həqiqətləri nisbi elan etmişdilər.

İdrak nəzəriyyəsi sofistləri obyektiv həqiqətin inkarına gətirib çıxarmışdı.¹

Protaqorun məşhur «İnsan bütün sərvətlərin meyarıdır» tezisi belə bir ideyaya transformasiya etmişdi ki, hər bir insan özünün xüsusi həqiqətinə malikdir. Protaqorda insanın necə insan olmasının xarakterinə və üsuluna, varlığın mahiyyətinin izahına, idrak fenomeni kimi həqiqət layihəsinə, insanın varlığa və həqiqətə münasibətdə meyar qismində çıxış etməsinin mənasına dair müddəalar ilkin metafiziki xarakter daşıyır. Protaqorun təsəvvürlərinə görə,

¹ Кондаков Н.И. Логический словарь-справочник, 2-ое изд., М.: «Наука», 1975, с. 692.

materiya axıçı və dəyişkəndir, o axıb dəyişdiyinə görə gədən yerinə nəşə gəlir, qalanlar isə yaşa və cisimlərin digər vəziyyətinə müvafiq surətdə dəyişir. Bütün təzahürlərin mahiyyəti materiyada gizlənilir, materiya isə hər kəs üçün olduğu kimi, hər şeydir.

Qorgi (təqribən 483-375) «Mövcud olmayan haqqında, yaxud təbiət haqqında» əsərində daha da irəli gedərək bəyan edir ki, ümumiyyətlə heç nə, o cümlədən təbiət mövcud deyildir. O sübut edirdi ki, varlıq mövcud deyildir. Hətta varlığın mövcudluğunu ehtimal etsək belə, o, hər halda dərk oluna bilməz, hətta varlığı mövcud olan və dərkolunan kimi qəbul etsək, dərk olunanları başqa adamlara çatdırmaq mümkün deyildir.

«Böyük» sofistlərin qnoseoloji konsepsiyasında biliyin subyektiv xarakteri və nisbilyi mütləqləşdirilir.

«Kiçik» sofistlərdə (Frazimax, Kriti, Alkidam, Likofron, Nolemon, Hippodam) sofistika söz oyununa, eyni vaxtda həqiqətin və yalanın «isbat»ının saxta üsullarına çevrilir.

Sofizm yunan dilində hiyləgərlik, uydurma mənasını verən “sophisma” sözündən qaynaqlanıb, mübahisə və isbat zamanı məntiq qaydalarının şüurlu şəkildə pozulmasına əsaslanan yalançı dəlillərin (sofizmlərin), çaşdırıcı söz oyunlarının qəsdən tətbiq edilməsidir.

Sofizmlərin aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

a) «terminin dördləşməsi» sofizmi – sadə əqli nəticə, çünki hər bir sillogizmdə yalnız üç termin olmalıdır.

Bilərəkdən yanlış mühakimə eyniyyət təşkil etməyən, lakin zahirən bənzər anlayışlardan istifadə edilməklə qurulur. Məsələn: «Oğru heç bir pis sərvət əldə etmək istəmir. Yaxşı sərvət əldə etmək yaxşı əməldir. Deməli, oğru yaxşı əməl törədir».

b) “icazəsiz proses” sofizmi – sadə kateqorik əqli nəticə. İstinadların birində bölünməmiş (bütün həcmi etibarilə götürülməmiş) termin «bütün quşların qanadları var – bəzi yumurtalıların qanadları var» nəticəsində bölüşdürülə (bütün həcmi etibarilə götürülə) bilməz.

c) “məcmu orta termin” sofizmi – sadə əqli nəticədir. Orta termin istinadların heç olmasa birində bölüşdürülməlidir (bütün həcm etibarilə götürülməlidir). Məsələn, «bəzi insanlar skripkada çalmağı bacarır – bütün diplomatlar insandır – bütün diplomatlar skripkada çalmağı bacarır».

Sofistika – mübahisə, yaxud isbat zamanı yanlış mühakimələrdən, zahirən pərdələnmiş, formal surətdə düzgün olan müxtəlif hiyləgər sofizmlərdən şüurlu istifadədir.

Sofistikanın xarakterik üsulları hadisələrin digər hadisələrlə əlaqədən təcrid edilməsi, təzahürlərin bir qrupunun qanunauyğunluğunun digər qrup təzahürlərə, bir tarixi dövrün digər tarixi dövrün hadisələrinə tətbiqi və s. ibarətdir.

Sofizmin müasir tərfi belədir – kimisə aldatmaq üçün istifadə edilən dolaşdırıcı, yaxud qeyri-məntiqi dəlil. Qədim Yunanıstanda isə sofistlər fəlsəfə və ritorika müəl-

lirləri qrupu olmuşdur.

Sofizm anlayışı yunanca «müdrük», «bilici», «hikmət yaradan», hikmətdən yararlanan mənasını verən “sophistes” sözündən qaynaqlanır (sophos «müdrük insan» deməkdir).

Sofistika şair Homerin dövründən bəri «müdrük», yaxud «hikmət» («müdrüklük») mənasını kəsb etmiş və ilk əvvəl müəyyən elm sahəsində, yaxud sənətdə əsaslı biliklərə malik hər kəsi ifadə etmişdir. Beləliklə, heykəltəraş, döyüşçü öz sənətində sofist ola bilərdilər. Tədrisən anlayış bir qədər fərqli məna kəsb edərək, ümumi hikməti, xüsusilə insan əməllərində (məsələn, siyasətdə, əxlaqda, yaxud ev idarəçiliyində) hikməti (müdrüklüyü) ifadə etmişdir. Bizim eradan əvvəl 6-cı yüzillikdə yeddi yunan müdrüki (məsələn, Solon və Tales) belə ad almışlar. Bundan sonra həmin anlayış Herodotun “Tarix” əsərində meydana çıxmışdır. Təxminən e.ə. həmin dövrdə sofist anlayışı «şair» sözünün sinonimi (cəmiyyətin müəllimləri kimi şairlərin ənənəvi rolu ilə assosiasiya olunmaqla) kimi öyrəndənləri ifadə etmişdir. Riçard Martin təsvir edilən yeddi müdrüki «siyasi poeziyanın ifaçıları» adlandırır.

Sofizmlərə aid misallar

«Görmək üçün gözlərə malik olmaq zəruridir və ya deyildir. Zira biz sağ göz olmadan görürük, sol göz olmadan da görürük, başqa gözümüz olmadığından aydındır ki, gözlər görmək üçün zəruri deyildir.»

Sofistika bu və ya digər tezisə yanlış yolla isbatıdır.

Əvvəllər hesab olunduğu kimi bu elmin kökləri Qədim Yunanıstana gedib çıxır. Həmin dövrün ən böyük zəka sahibləri sofistikağa çox böyük əhəmiyyət verirdilər.

Sofistlər «müdrüklük edənlər»dir. Müdrüklüyün ekvivalenti bilik deyil, mühakimə yürütmək bacarığıdır. Lakin sofistika maarifləndirici elm kimi çox az mövcud olmuşdur. Bu təlimin tərkib hissələri olan tautologiya, söz oyunu, nəticəsiz məntiq onun faydasızlığı fikrini doğururdu.

Tezliklə o, fundamental dəqiq elmlər və dəmir məntiq arasında itib-ətdi. Bəşəriyyətin bütün həyatı boyunca sofistikağa marağ dəfələrlə güclənmişdir. Hər şeyi sübuta yetirmək, yaxud mübahisələndirmək imkanı insanları cəlb etmişdir. Sofizmlər cəmiyyətin aristokratik təbəqəsi arasındakı intellektuallar sırasında xüsusi populyarlıq qazanmışdır. Kübar cəmiyyəti çox vaxt absurd fikirləri sübuta yetirməklə əylənməyi sevir. Oğurluğun günah olmadığını sübuta yetirmək istəyirsiniz? Bu, çox sadədir. Heç kim mübahisə etməz ki, həzz almaq, özünə töhfə bəxş etmək və doğmalarını sevindirmək yaxşı əməldir. Hər halda, bunda heç bir pis iş yoxdur. Belə ki, oğru da oğurluq edərkən bundan həzz alır, özünə töhfə verir və doğmalarını sevin-dirir. Deməli, oğurluq etmək yaxşı əməldir, ən azı burada heç bir pis iş yoxdur.

Sofistika bir neçə bölmədən ibarətdir. Buraya həm riyazi sofistika, həm siyasi sofistika, həm də mübahisə sofistikasını daxildir.

Müasir dövrdə sofistika yoxdur, daha doğrusu, o,

mövcud olsa da, heç bir dəyər kəsb etmir. Özlərini sofist hesab edən adamlar indiyə qədər əsərlər dərc etdirir və yeni əqli nəticələr üzərində baş sındırırlar. Onları sırf təşəbbüskarlıq və canlı maraq idarə edir.

Bizim dövrümüzdə sofistlərlə yanılma arasında yağlı bərabərlik işarəsi qoyulur. Yəqin ki, belə bir ifadə hamıya məlumdur: «Bu, xalis sofistikadır». Bu zaman mənasız fikir, tautologiya, absurd nəzərdə tutulur. Lakin unutmaq olmaz ki, bu, həm də əyləndiricidir. Axı paradoksal bir fikri sübuta yetirmək həqiqətən əyləndirir.

Eristika

Eristika (yun. eristikē, eristikē technē — mübahisə sənəti) sofistlər tərəfindən işlənilib hazırlanmış mübahisə, disput və polemika sənətidir. Aristotel eristikanı vicdansız üsullarla mübahisə sənəti adlandırır. Eristik dəlillər həqiqətən haqlı olub-olmamasından asılı olmayaraq mübahisə edənin haqlı olduğunun isbatına yönəlmişdir. Eristika sofistikadan fərqləndirilməlidir, o, səhvlər və yanıltmalar üzərində deyil, başqalarını özünün haqlı olduğuna inandırma üzərində qurulur.

Eristika – mübahisə etmə sənətidir. İlk əvvəl eristika Qədim Yunanıstanda yayılmış və mübahisənin köməyi ilə həqiqətin tapılması üsulu kimi başa düşülmüşdür. Eristika, irəli sürülən baxışların düzgünlüyünə başqalarını inandırmaq bacarığını və müvafiq surətdə insanı lazımi və məqsəduş deyün davranışa sövq etmək bacarığını öyrətməli idi.

Lakin tədricən eristika həm də yalnız həqiqət və ədalətin qeydinə qalmadan nəyin bahasına olursa-olsun qalib gəlmək məqsədilə mübahisə etmək bacarığı kimi başa düşülməyə başlandı. Eristika dialektikaya və sofistikaya ayrıldı. Birinci ilk dəfə dialektika sözünü işlətməmiş Sokrat tərəfindən inkişaf etdirildi.

Birinci həqiqətin problemin və fikir müxtəlifliyinin qarşılıqlı surətdə maraqlı müzakirəsi yolu ilə əldə olunduğu səmərəli mübahisə aparmaq sənətini ifadə etmək üçün ilk dəfə «dialektika» sözünü işlətməmiş Sokrat tərəfindən inkişaf etdirildi. Sofistika isə mübahisədə qalib gəlmə sənəti kimi başa düşülürdü. Eristikanın sofistika ilə eyniləşdirilməsi ənənəsi Aristoteldən qaynaqlanır. Eristikanın belə anlamını inkişaf etdirən alman filosofu A.Şopenhauer ona yeganə haqlı çıxmaq məqsədi ilə mübahisə, yaxud mənəvi döyüş sənəti kimi tərif vermişdi. Eristika ayrıca elm, yaxud hansısa elmin bir bölümü deyildir. O, «praktik sənət» növüdür, onun prinsipləri «məəllim»dən «məəllimə» doğru dəyişir. Belə prinsiplər sırasında çox vaxt aşağıdakı polemika xatırlanır. «Sübuta yetirmə yükü»nün rəqibin üzərinə qoyulması faydalıdır. Əks tərəfin dəlillər sisteminin mərkəzi həlqəsinə, yaxud ən zəif həlqəsinə yönəlmiş dəlillərin cəmləşdirilməsi də tövsiyə olunur. Mübahisədə gözlənilməzlik effektindən də istifadə oluna bilər, məsələn ən gözlənilməz və mühüm məlumatlar mübahisənin sonunda açıqlanır. Bu və digər bənzər üsulları loyallaşdırmağa aid etmək olar, hərçənd onların tətbiqindən sui-istifadə heç də

məqsədə uyğun deyildir. Qeyri-loyal üsullar müxtəlifdir, lakin onların mahiyyəti birdir – həqiqini yanlış kimi, bəzən isə yalan kimi qələmə vermək və yanlış həqiqi kimi təqdim etmək. Mübahisədə dürüst olmayan xüsusi bir üsul məntiqi «tezinin dəyişdirilməsi» yolu ilə səhvədən yararlanmadır.

İrəli sürülmüş müddəanın isbatının, yaxud əsaslandırılmasının mümkünsüzlüyünü hiss edən mübahisəçi diqqəti ilkin müddəə ilə birbaşa əlaqəsi olmayan başqa fikrin müzakirəsinə yönəldə bilər. Bəzən tezinin əvəzinə ondan irəli gələn daha zəif fikir sübuta yetirilir. Daha bir qeyri-dürüst üsul əks tərəfin bunu görməyəcəyi ümidi ilə yalan və sübuta yetirilməmiş dəlillərdən istifadə olunmasıdır. Mübahisə aparılmasının tez-tez tətbiq edilən bəzi qeyri-dürüst üsulları auditoriya üçün dəlil, şəxsiyyətə ünvanlanan dəlil, kütlələrə ünvanlanan dəlil, insana ünvanlanan dəlil, şöhrətpərətsliyə söykənən dəlil, təvazökarlığa, yaxud nüfuza əsaslanan dəlil, gücə söykənən dəlil, biliksizliyə ünvanlanan dəlil və s. adını almışlar.

Dialektika

Dialektik metodun məqsədi

1. Predmeti hər tərəfdən və bütün mümkün mövqelərdən nəzərdən keçirmək.

2. Bu hərtərəfli təhlilə rəasional surətdə əsaslanaraq fəlsəfi problemlərin həllinə çalışmaq.

Dialektikanın təbiətinin iki anlamı fərqləndirilir

1. Bir anlam dialektikanın reallığın özü deyil, yalnız dünyanın dərk üsulu, hərtərəfli təhlilin xüsusi metodu olmasına əsaslanır.

2. Digər anlam təfəkkürün sadəcə təsbit etdiyi reallığı «dialektik» hesab edir, hər hansı dəyişiklik və inkişaf belə «real dialektik» hesab olunur. Hələ Heraklit reallığın özünü nəzərdə tutaraq göstərirdi ki, «hər şey axır, heç nə yərində dayanmır». Jorj Sorel isə dialektikanı xüsusi metod kimi nəzərdə tutaraq «gözbağlıcanın köməyi ilə əksliklərin bərabərləşməsi sənəti» adlandırmışdır. Fəlsəfə tarixində dialektikanın aşağıdakı tarixi formaları fərqləndirilir:

1. Antik dövrün dialektikası (ən parlaq nümayəndələri Heraklit və Sokrata qədərki filosoflar)

2. XVIII əsr – XIX əsrin birinci yarısı klassik alman fəlsəfəsinin idealist dialektikası (İ.Kant, H.Fixte, F.Şelling, H.Hegel).

3. Materialist dialektika (K.Marks, F.Engels, sovet məktəbinin filosofları E.İlyenkov, V.S.Qott və b.).

Daha dar mənada dialektika «tezis-antitezis-sintez» sxemi üzrə reallaşan qnoseoloji metodun (metodoloji idrak prinsipinin) adıdır.

Bu metoda görə, əvvəlcə dərk edən subyekt reallıqda müəyyən təzahürü fərqləndirir, həmin təzahür üçün anlayış, yaxud formul (mühakimə) formalaşdıraraq, onları tezis kimi nəzərdən keçirir. Sonra idrak prosesi antitezisin məzmunu tezisə qarşı qoyulan formulun, yaxud anlayışın

formalaşdırılması yolu ilə davam edir. Yalnız bundan sonra subyekt tezis və antitezis arasında qarşılıqlı əlaqənin nəzərdən keçirilməsinə və dərkinə – sintezin dərkinə keçir. Proses sintezin daha yüksək səviyyəli tezis kimi nəzərdən keçirildiyi metasəviyyədə təkrarlana bilər. Bu yolla həqiqət dərk olunur.¹

Metafizika və eklektika dialektikaya qarşı qoyulur. Müasir təfəkkür, dünyanın düzgün dərk, düzgün hərəkət etməyə kömək göstərən dünyagörüşü dialektikaya, dialektik təfəkkür vərdişlərinə yiyələnmədən mümkün deyildir.

Metafizik idrakın əksinə olaraq, dialektik idrak dünya haqqında biliklərimizin qeyri-stasionar (dəyişkən) xarakterini nəzərə alır və dünya haqqında biliklər sistemini anlayışların zaman etibarilə inkişaf etdiyi dinamik sistem kimi nəzərdən keçirir. Bundan başqa, dərk olunan reallığın özü dinamik xarakter daşdığından, dialektik idrakın məntiqi sxemləri labüd surətdə həm klassik formal məntiqin mühakimələrinin deduktiv sxemlərindən, həm də temporal (zaman) məntiqlərində və onların genişlənmələrində tətbiq edilən mühakimə sxemlərindən istifadə olunmasını tələb edir.

Dialektikada (həmin prosesin tarixini və mümkün gələcəyini ehtiva edən) «proses» anlayışı və (bir hissəsi kimi digər münasibətlərlə əlaqələrinin ehtiva olunduğu) «münasibət» anlayışı ümumi (tarixi və digər şeylərlə xarici əlaqəsi olan nəşə) anlayışından üstün tutulur. Dialektika əsas

etibarilə münasibətlərin dörd tipinin tapılmasına yönəlmişdir: eyniyyət (fərq); əksliklərin bir-birinə qarşıtlıq surətdə nüfuz etməsi, kəmiyyət-keyfiyyət və ziddiyyət.

XIX əsrdə Qərbi Avropa fəlsəfəsində dialektika anlayışından fəal surətdə istifadə olunmuşdur. Hegelin tətbiqi idrakda subyektin və obyektin bölünməsinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş fəlsəfi metod kimi dialektika təlimi daha məhsuldardır. Lakin ölkəmizin ənənəsinə görə, çox vaxt Hegel dialektikası dedikdə onun Engels tərəfindən təfsiri başa düşülür. Belə ki, Engels tərəfindən «Dialektikanın üç qanunu» ifadə olunmuşdur. Həmin qanunlar aşağıdakılardır:

1. Kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə keçid qanunu.
2. Əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu.
3. İnkarı inkar qanunu.

Birinci qanunda Engels keyfiyyət, kəmiyyət və meyar kateqoriyalarını müəyyən edir. Keyfiyyət – predmetin daxili müəyyənliliyi, predmeti, yaxud bütövlükdə təzahürü xarakterizə edən təzahürdür. Keyfiyyət – varlığın ilkin bir-başa müəyyənliliyidir. Kəmiyyət isə şeyin zahiri müəyyənliliyi olan varlıq üçün fərqsiz» müəyyənlilikdir. Keyfiyyət və kəmiyyət bir-birindən asılı olmadan mövcud ola bilməzlər, çünki hər hansı şey, yaxud təzahür həm keyfiyyət xarakteristikası, həm də kəmiyyət göstəriciləri ilə müəyyən olunur. Keyfiyyət və kəmiyyət «müəyyənliliyin» nümayişi qismində meyar, yəni göstəricilərin nisbəti, özünə-nəxsus

¹ Карл Р. Поппер. Что такое диалектика?. М., 1995, с.75.

tarazlıq çıxış edir.

Meyarın pozulması keyfiyyəti dəyişir və bir predmeti başqa predmetə, bir təzahürü başqa təzahürə çevirir. Tədrislikdə fasilə, yaxud keyfiyyət sıçrayışı baş verir – bu, bir keyfiyyət halından başqasına keçidin ümumi formasıdır. Kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə keçidin klassik nümunəsi “buz-su-buxar” çevrilməsidir. Buz qızdıqca əvvəlcə kəmiyyət dəyişikliyi baş verir, temperatur artır.

Selsi üzrə 0 dərəcədə qızmanın davam etməsinə baxmayaraq, temperatur artır-artmır, buz suya çevrilir. Bu, artıq keyfiyyət dəyişikliyi. Suyun daha da qızması yenə əvvəlcə kəmiyyət (temperaturun artması), sonra isə keyfiyyət (Selsi üzrə 100 dərəcədə buxara çevrilmə) dəyişiklikləri doğurur.

Dialektikanın ikinci qanunu onun daxili mənbəyini inkişafda açıqlayır. Engelsin fikrinə, hər hansı inkişafın əsasını əks cəhətlərin mübarizəsi təşkil edir. Bu qanunun qüvvəsini açıqlayarkən o, əksliklər arasında əlaqə və qarşılıqlı təsirin mövcudluğunu vurğulayır və subuta yetirir ki, onlar hərəkətdə olan, qarşılıqlı surətdə əlaqəli və qarşılıqlı fəaliyyətdə olan meyillərdir. Bu qarşılıqlı əlaqə onların hər birinin öz əksliyinə malik olmasında ifadəsini tapır. Dialektik əksliklərin digər cəhəti tərəflərin və meyillərin qarşılıqlı inkarıdır, məhz buna görə də vahid tamin tərəfləri mahiyyət etibarilə əksliklər olub, yalnız qarşılıqlı əlaqə vəziyyətində deyil, həm də qarşılıqlı inkar vəziyyətindədir.

Hegel əksliklərin məhz belə qarşılıqlı münasibətlərini ziddiyyət adlandırır. «Ziddiyyət istənilən hərəkətin və həyatliyin köküdür, çünki yalnız o, ziddiyyəti ehtiva edir, hərəkət edir, impulsa və fəaliyyətə malikdir». İstənilən ziddiyyətlərin həlli sıçrayış, həmin obyektin keyfiyyət dəyişikliyi olub, onu köhnəni inkar edən keyfiyyətə fərqli obyektə çevirir.

Əksliklərin mübarizəsini və vəhdətini işığın ikili təbiəti ilə əks etdirmək olar: bəzi hallarda o özünü hissəciklərin axını kimi, digər hallarda isə dalğa kimi aparır. Bioloji təkamüldə məhz irsiyyət və dəyişkənliyin mübarizəsi yolu ilə yeni həyat formalarının təşəkkülü baş verir.

Dialektikanın üçüncü qanunu, Engelsə görə, inkişaf prosesinin ümumi nəticəsini və istiqamətini əks etdirir. İnkara yeni keyfiyyət tərəfindən köhnə keyfiyyətin məhvini, bir keyfiyyət vəziyyətindən digərinə keçidi ifadə edir. İnkişaf prosesi irəliləmə xarakteri daşıyır. İrəliləmə və təkrarlanlıq tsiklikliyə spiralvari forma verir və inkişaf prosesinin hər bir pilləsi özünün məzmununu etibarilə daha zəngindir, çünki o, əvvəlki pillədə toplanmış bütün ən yaxşı cəhətləri ehtiva edir.

İnkara məntiqi inkarı: «Bu doğrudur», «Bu səhvdir», «Bu səhv deyildir». Sonuncu mühakimə inkar olsa da, başqa münasibətdə təsdiqlə eyni mənaya malikdir. Adi bir misal: iqtisadiyyatın inkişafı zamanı çiçəklənmə dövrü böhranla əvəzlənir, sonra çiçəklənmə və yenə böhran gəlir. Marksın dialektik materializminin əsasında Hegelin mate-

rialist prinsiplər əsasında yenidən işlənmiş dialektikası durur. Marks fəlsəfəni elmi kimi başa düşür və onu sırf elmi metod üzrə qurmağa çalışır. O, abstraktdan konkretə keçir. Varlıq şüuru müəyyən edir, şüur müstəqil mahiyyət kimi deyil, materiyanın özünü əks etdirmək xassəsi kimi başa düşülür. Materiya daimi hərəkətdə və inkişafdadır. Materiya əbədidir və sonsuzdur, o, dövrü surətidə müxtəlif formalar alır. İnkişafın ən mühüm amilini təcrübə təşkil edir. İnkişaf dialektika qanunları – əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi, kəmiyyətdən keyfiyyətə keçid və inkarı inkar üzrə cərəyan edir.

Çin fəlsəfəsində dialektika ənənəvi olaraq İn və Yan kateqoriyaları ilə bağlanır. Çin mütəfəkkirlərinin fikrincə, bu kateqoriyalar təzahürün əks tərəflərinin qarşılıqlı əlaqəsini və bir-birinə çevrilməsini əks etdirir. Məsələn, «in» qaranlıq, yumşaq, çevik olduğu halda, «yan» işıqlı, sərt, bərkdir. «In» «yan»a keçir, qaranlıq işıqlanır və s.

Sovet dövründə dialektikanın yeganə məqbul forması marksizm-leninizm hesab olunduğundan onun qeyri-ortodoks inkişafı cəhdlərinə şübhə ilə yanaşırdılar. SSRİ-nin süqutundan sonra dialektik xeyli dərəcədə «dəbdən düşdü», hərçənd bir çox müəlliflər onu müsbət qiymətləndirməkdə davam edir. Orijinal dialektik konsepsiyalar təklif etmiş müəlliflər arasında Henrix Batişşev, Aleksey Losev, Yuri Rotenfeldi qeyd etmək olar.

Elmin müasir vəziyyəti üçün başqa adlar altında dialektikanın ideyaları xeyli inkişaf etdirilməklə və konkret-

ləşdirilməklə dialektikanın adının unudulması xarakterikdir. Belə vəziyyət XX əsrdə marksizm-leninizm və «açıq cəmiyyət» fəlsəfəsi arasında ideoloji mübarizənin əks-ədasıdır və yəqin ki, keçici xarakter daşıyır. Dialektikanın yuxarıda qeyd olunan qanunlarının hər birində tərəqqini nəzərdən keçirək.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, kəmiyyət dəyişikliklərindən keyfiyyət dəyişikliklərinə nəzərdən keçirilən keçid sıçrayış yolu ilə baş verir. Belə sıçrayışların qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi bu dialektik qanunauyğunluğun işlənilməsində əsas nailiyyət hesab olunur.

Fəlakətlər nəzəriyyəsində (R.Tom, Fransa, V.İ.Arnold, Rusiya) diqqət xarici şəraitin kiçik dəyişikliklərinə qəfil cavab kimi sıçrayışların (fəlakətlərin) yaranması imkanı kimi mühüm aspektin üzərində cəmləşdirilmişdir. O, ürək daralmasının tədqiqinə, optikada, embriologiyada, linqvistikada, eksperimental psixologiyada, iqtisadiyyatda, hidrodinamikada, geologiyada və elementar hissəciklər nəzəriyyəsində tətbiq olunmuşdur. Fəlakətlər nəzəriyyəsi əsasında gəmilərin dayanışlığının tədqiqi, beyin fəaliyyətinin və psixi pozğunluqların, həbsxanalarda məhkum qiymələrinin, birja oyunçularının davranışının, alkoqolun nəqliyyat vasitələrinin sürücülərinə təsirinin modelləşdirilməsi həyata keçirilir.

Təsvir edilən iki istiqamət digərləri ilə birlikdə (Q.Haken, Almaniya, S.P.Kurdyumov və Y.N.Knyazeva, Rusiya) sinergetika adlı yeni fənlərarası elmi istiqamət

kimi nəzərdən keçirilir. Dialektika və sinergetika arasında qarşılıqlı münasibətlərin müxtəlif sxemləri, o cümlədən dialektikanın tərkib hissəsi kimi sinergetika haqqında, yaxud dialektikanın sinergetikaya keçməsi haqqında təsəvvürlər təklif olunmuşdur.

Dialektik yanaşma, təkamülün incə təbiət daxil olmaqla, materiyanın bütün səviyyələrində baş verdiyini müəyyənləşdirməyə kömək etmişdir. Əksliklərin mübarizəsi prinsipinin müasir işlənilməsi təkamülün hərəkətverici qüvvələrinin universallığını göstərmişdir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bioloji təkamülün hərəkətverici qüvvəsi əksliklərin – irsiyyətin və dəyişkənliyin mübarizəsidir. Analoji əksliklər təkamülün digər səviyyələrində də reallaşdığından, həmin anlayışların məzmunu xeyli genişləndirilmişdir. Dəyişkənlik müxtəlifliyi təmin edir, o, qeyri-müəyyənlik şəraitində təsadüf vasitəsilə reallaşır. Bunlara turbuləntlik və Broun hərəkəti (cansız təbiətdə), mutasiyalar (biologiyada), münaqişələr (cəmiyyətdə) aiddir. İrsiyyət öz xüsusiyyətlərini, gələcəyin keçmişdən asılılığını qorumaq qabiliyyətini şərtləndirir. Beləliklə, söhbət texnika və mədəniyyət daxil olmaqla, elementar hissəciklərdən cəmiyyətə qədər təkamülün bütün səviyyələrində hərəkətverici qüvvələrin (əksliklərin) ümumi xarakterinin dərkindən gədir.

*Elim köməyim olsun,
Elm dayağım olsun.
Elimə yük olarsam,
Ölüm köməyim olsun.*

Xudu Məmmədov

Mövzu 4

Siseron, Mark Tulliy, İsoqrat, Demosfen, Aristotel Natiqlik məharəti

Siseronun atası atlı təbəqəsinə mənsub idi. O, uşaqları ilə birlikdə Romaya köçür və onun uşaqları Krassa natiqinin müşahidəsi altında yunan təhsili alırlar. Yazıçı Arxiy, Mark Antoniy, Sulpiçiy Ruf, Avreliy Kotta, filosof epikürçü Fedr, filosof-stoik Diod Siseronun tərbiyəsinə böyük təsir göstərmişlər. Siseron hüququ falçı və kahin Muçiyev Şəvol qardaşlarının rəhbərliyi altında öyrənmişdir. Sullın sevimli azad edilmiş qul diktatoru Xrisoqona əleyhinə 81-ci ildə məhkəmə işində "Rosçiyanın müdafiəsində" adlı ilk Məhkəmə çıxışını etmişdir. Sullın proskripsiya ölümünün əyyaşlığı dövründə bu Siseron tərəfindən təhlükəli addım idi. Buna baxmayaraq, o prosesini uddu və Sullın qəzəbindən xilas oldu, Afınaya getdi, və orada yunan fəlsəfəsini və natiqlik bacarığını öyrənir. Sullın ölümündən sonra Romaya qayıdan Siseron 76 yaşında kvestor vəzifəsinə təyin edilir. Bahalıq dövründə Romanı ucuz Siciliya çörəyi ilə təmin edərək, o, öz sadəlik və düzgünlüyü

ilə siciliyalıların sevgisini qazanır.

O, Siciliya keşişinin rüşvətxorluqda, şantajda və siciliyalıları birbaşa talan etməkdə günahlandırılmasına dair "Verresa əleyhinə məşhur nitqi" ilə çıxış etmişdir. Bu nitq Siserona böyük şöhrət qazandırmışdır və 69-cu ildə xalq onu kurul edir və konsul seçir. Bu dövrdə bir çox məhkəmə nitqləri səslənmişdir; Siseron öz çıxışına görə heç vaxt pul götürməmişdir. Bütün ömrü boyu o, daha çox nitq söyləmişdir, onlardan 53-ü tamamilə saxlanılmışdır, 20-sinin yalnız fraqmentləri salamat qalmışdır, hələ 35-ni biz başlıqlarla tanıyıyıq.

57-ci ilin sentyabrında Siseron sürgündən qayıdır, amma onun gücü artıq sarsılır. O, triumvir qarşısında senatların gücsüzlüyünü hiss edirdi və Pompey və Sezar tərəfə meyl axtarırdı. 51-ci ildə o Kilin keşişi təyin edilir və Amanın quldur tayfaları üzərində qələbə çalır, qoşundan şərəfli "imperator" titulu alır. Vətəndaş müharibəsi dövründə o Pompeyə qoşulur, Farsal yaxınlığındakı döyüşdən sonra İtaliyaya qayıdır, 47-ci il oktyabr ayında Sezardan əfv alır. Bu dövrdə ictimai işlərdən uzaqlaşır və fəlsəfə ilə məşğul olur, bir çox traktatlar qələmə alır.

Ən erkən traktat olan "Ritorika" Siseron gənc olarkən yazılmışdır. Onun "Natiqlər barəsindəki" traktatı zamanəmizə qədər məhkəmə ritorikasının dərs vəsaiti kimi xidmət edir. Natiqlik sənəti tarixinə dair "Brut" kitabı 46-cı ilə aiddir. Hüquq fəlsəfəsinə dair traktatlardan 6 kitab "Dövlət haqqında" 6 kitab "Qanunlar haqqında", 3 kitab

"Öhdəliklər barəsində" I fəlsəfi traktatlar "xeyir və şər sərhədinə dair" "Tuskin söhbətləri", "Qocalıq haqqında", "Dostluq haqqında" dini fəlsəfi əsərləri "Təbiətin allahları barəsində", "Divinasiya barəsində", "Taleh barəsində" və başqaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun "Vətəndaş hüququ barəsində", "Kahinlər barəsində" "Şöhrət barəsində", "Fəlsəfə barəsində", "Dövlətin möhkəmləndirilməsi barəsində" əsərləri saxlanılmayan əsərləri bu günədək sırasına daxildir.

15 mart 44-cü ildə Sezarın ölümü Siseronda respublikanı bərpa etmək ümidlərini oyadır və o, Romaya aktiv siyasi fəaliyyətə qayıdır. Oktaviananın tərəfini saxlayaraq, 43-cü ilin apreldən 44-cü ilin sentyabrından başlayaraq Antoniya əleyhinə öz məşhur ittiham nitqi olan "Həcv"; senatda və xalq yığıncağında söyləmişdir. Amma Oktavian öz tərəfdarlarına xəyanət edir və triumviratının sonunda Antoni və Lepid (oktyabr 43) Siseron digər 16 görkəmli respublikaçılarla birlikdə qara siyahıya düşür. O, dekabrın başlanğıcında qaçmağa çalışarkən öldürülmüşdür. Onun başı və sağ əli bu hadisədən çox şad olan Antoniyə gətirilir və Roma forumunun natiqlik tribunasında yerləşdirilir.

Siseronun natiqlik şöhrəti əsrlər boyu sönmür. Siseronun həyat və yaradıcılığı öyrənilir və onu Laktansiya Kilsəsinin atasına, Amvrosiy Mediolan, Avquatin, yazıçı Petrarka maarifpərvərlərindən biri olan Bokkaççoya, fransız maarifpərvərlərindən olan Didro, Volter, J.J.Russo və bir çox digərlərinə oxşadırdılar.

Onun qəbul edilmiş əsərlərinin tam külliyyatında əlli səkkiz nitq daxildir, əksəriyyəti tamamilə saxlanılmışdır; bəzilərinə başlıq yoxdur, bəzində sonluq, digərlərində boş yerlər vardır; bəzi nitqlərin kifayət qədər geniş və mənalı fraqmentləri vardır; həmçinin adətən (Fonteyanın müdafiəsində aktyor Rosçiyanın işinin nitqi üzrə, Mark Tulliyanın işi üzrə) yığıncaqları da daxildir; bundan savayı, sonrakı müəlliflər (Avl Qelliy, Makrobi və digərləri) tərəfindən göstərilmiş kiçik fraqmentlər də vardır; həmçinin Siseronun özü və ya digər yazıçılar tərəfindən adları qeyd edilən bir çox itirilmiş nitqlər məlumdur (təxminən otuz). Ədəbiyyat əsərləri kimi Siseronun nitqlərini öyrənərkən tez-tez onun natiqlik məharətinə dair əsərlərinə müraciət etmək lazım gəlir. Siseronun nitq məharətinə dair fikirlərini aydınlaşdırmaq üçün onun gənc yaşlarında yazılmış üç əsas və böyük əsərlərini oxumaq vacibdir: («natiqlər haqqında»), («Brut»), sonrakı yarımşərhə - «görməli natiqlər barəsində»), («natiq») və bir neçə kiçik («ən yaxşı natiqlər nəsil barəsində» və sair). Onlarda ideal nitq obrazını təsvir edərkən, Siseron bununla yanaşı olaraq yeni natiqlər üçün bir çox maraqlı praktiki göstərişlər və tövsiyələr verir, öz nitqindən nümunələr verir, «nitq stili» nəzəriyyəsini ifadə edir, öz sələflərini xarakterizə edir və müasirlərlə mübahisəyə girir. Nə qədər ki, Siseron nəinki yad hiylələrin imitatoru üçün həmçinin yaxşı müstəqil nitq olmaq üçün geniş fəlsəfi təhsili vacib hesab edirdi və o əsasən əxlaqi və siyasi xarakterli fəlsəfi problemlərə az diqqət

yetirirdi.

Nəhayət, Siseronun ədəbi əsərlərinə onun məktublarını da aid etmək olar; bizə gəlib çatan onun məktublarının sayı doqquzyüzü keçir. 40-cı, 50-ci və 60-cı illərin sonunda yazılan məktublar bu həyəcanlı əsrdə Romanın həyatını tam təsvir edir və Siseronun özünün obrazını onun nitq və fəlsəfi traktatı haqqında bizdə daha aydın təsəvvür yaradır.

Natiqlik məharəti qarşısında duran vəzifələri Siseron ümumiyyətlə aşağıdakı kimi qısaca ifadə edir: «Forumda və məhkəmədə çıxış edən, sübut etməyi, məftun etməyi və inandırmağı bacaran adamı gözəl nitq hesab etmək olar. Sübut etmək vacibdir, məftun etmək zövqverəndir, - qələbəyə düzgün yolla - inandırmaqla; əgər işi udmaq istəyirsənsə məhz bu sonuncu xüsusiyyət daha vacibdir; natiqlər qarşısında nə qədər vəzifələr dayanır, nə qədər natiqlik istedadı növləri mövcuddur: incəliklə sübut etmək lazımdır, ölçü ilə məftun etmək, hərarətlə inandırmaq; bütün bunlara natiqin gücü daxildir».

Siseron uzunmüddətli natiqlik fəaliyyətində müxtəlif qəbilədən olan dinləyicilər qarşısında müxtəlif məsələlər barəsində: məhkəmədə vətəndaş və cinayət məsələləri üzrə, senatda və komitiorumda siyasi mövzular barəsində çıxış etməli olmuşdur. Məhkəmə işlərində Siseron əksər hallarda müdafiəçi kimi çıxış etmişdir; Verresanın ittiham edilməsində işi öz üzərinə götürmüşdür, o, ilk başlangıçdan vurğulamağı lazımlı hesab etmişdir, ki, belə rol ona məxsus deyil və qətiyyənlə yaxşı deyildir; həqiqətən, əslində

Siseron burada müdafiəçi, Verres tərəfindən talan və təhqir edilmiş siciliyalıları müdafiə edərək vəzifəsinə sadıq qaldı. Amma həyatının sonrakı dövründə Siseron, öz həmfikir-lərini və xeyirxahları müdafiə edərək bəzən faktlara göz yummalı olurdu.

Siseron zəmanəsindən əvvəl ritorikada artıq müdafiə nitqinin klassik sxemi işlənib hazırlanmış və uzun əsrlər müddətində öz gücünü saxlamışdır; bunun sxemi, əsasən Siseron ilə qorunur. Məhkəmə nitqi ilk öncə dinləyiciləri faktiki işin tərkibi ilə tanış etməlidir; ikincisi, ifadə edilmiş faktları işıqlandırmalı və qiymətləndirməli və bunlardan nəticə çıxartmalıdır; birinci çıxış edən ittihamçı faktları ifadə etməlidir; bu, ona təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə qiymət vermir və onun hökmünü tələb edir; buna görə müdafiəçi baş verən münaqişə barəsində nağılı bir daha təkrar-lamaq və onu öz nöqteyi-nəzərindən işıqlandırmaq, öz şərhinin xeyrinə sübut gətirmək, sonra sistemativ olaraq ittihamçının sübutunu təkzib etmək hüququna malikdir. Beləliklə, müdafiəçinin nitqi təbii olaraq üç əsas hissələrə bölünür:

1. Nağıl etmə (narratio);
2. Sübutlarla möhkəmlənmiş faktların şərh (probatio);
3. İttihamçının sübutunun təkzibi (refutatio).

Əlavə hissələr girişdən (exordium), nitq, fəsillər üzrə nitq planı (partitio) və nəticəni işıqlandıracaq əsas mövzuların təsvirindən *ibarətdir* (propositio). Qədim ritorikanın tətbiq edilməsinə baxmayaraq bu sxemin daha kiçik böl-

məsində belə hər hansı önəmli dəyişiklik baş vermir.

Bacarıqlı quruluşda, hissənin uyğunluğunda, inandırıcı və dəqiq sübutlarla, düşmənin sübutunu iti ağılla təkzib etmə, nağılın canlılığı, hərəkətilik və pafos, nəhayət, şifahi ustalıqla – nitqin sintaktik, leksik və sinonim, ritorik qaydalar və hətta təmiz səs tərəfi quruluşuna malik olmaqla nitq əlbəttə, bu və ya digər sxemin şərhində müxtəlif səviyyələrdə öz istedadını aşkar edə bilər: fonetik və ritmik. Siseron, şübhəsiz, məharətin bütün bu tərəflərinə malikdir, amma onun öz etirafına görə, hamısı eyni ölçüdə deyildir: onun bəzi istedadlarında xüsusi aydınlıq nəzərə çarpır, digərlərində onun mövcud və məlum çatışmayan cəhətləri görünür.

Siseronun nitqinin daha zəif tərəflərini onların quruluşunda hesab etmək olar. Siseron əvvəlcədən özünə nitq planı təyin edən və ona qəti surətdə əməl edən, özünü qibtə ilə yaşca ondan böyük olan Qortensiya ilə müqayisə edir; Siseron daha fəal və emosional, əksinə, o fəsildə özü ifadə etdiyi plandan tez-tez uzaqlaşır. Onun nitqinin digər böyük çatışmamazlığı bir fikrin və ya eyni fikirlərin gərəksiz uzunçuluğu və ehtirashlı təkrarlardan ibarət olmasıdır.

Siseronun nitqinin son dərəcə maraqlı hissəsi "hekayə" (naratio) adlanır. Yəqin ki, Siseron ona xüsusi səy sərf etmişdir. Ehtimal ki, hakimlərə və dinləyicilərə artıq məlum olan dəbdəbəli, cəlbədicilik hekayələr və məişət mənzərələri; xüsusi ilə – Verresa əleyhinə nitqlərin hekayə hissəsində, Kluensiyanın və Çeliyanın müdafiəsi kimi faktlar-

dan yaratmaq xeyli əməklə başa gəlmişdir. Siseron nitqinin hekayə hissəsi tez-tez tarixi lətifələrdə, iştirak edən şəxslər arasında uydurulmuş dialoqlarda, atalar sözlərində, ədəbi sitatlarda, ədəbi aforizmlərdə, zarafatlarda və söz oyunlarında canlanır.

Həqiqətdə, Siseron tərəfindən nitqin hüquqi hissəsi müxtəlif nitqlərdə müxtəlif cür işlənmişdir: o işin doğruluğuna möhkəm əmin olduğu yerdə öz dəlilini daha ciddi və məntiqli şəkildə irəli sürürdü.

Orada iş aydın olmayanda Siseron faktların seçməmində yox, onların işıqlandırılmasında və şərhində sübuta ciddilik gətirirdi. Belə hallarda o, tez-tez iki vasitəni işə salmalı olurdu: ya nəsihətədgici pafos, ya ağıllı zarafatlar və digərləri; Bunlar hakim və dinləyicilərə valehedici təssürat bağışlayırdı.

Hakimlərin nitqinin giriş və xüsusi ilə son hissəsində Siseron tez-tez eyni üsulları tətbiq edirdi: hakimləri haqq ədalətə çağırır və onların düzlüyünə, sarsılmazlıqlarına və etibarlarına öz əminliyini ifadə edir; müdafiə nitqinin sonunda o, hakimləri mərhəmətə çağırır, təqsirləndirilən şəxsin ittihamında onun hiperbolik – qəmgin taleyini, ailəsinin və valideynlərinin kədərini tez-tez təsvir edir.

Siseronun konsulluqdan qabaqkı dövrü ərzindəndəki həyatı, həmçinin konsulluq illərindəki həyatı onun natiqlik istedadını inkişaf və təkmilləşmişdir. Bizə gəlib çatan onun ilk nitqi onların müəlliflərinin təcrübəsizliyini sübut edir. O, könüllü olaraq bu barədə, öz gəncliyi barəsində

danışır və məhkəmə sahəsinin təcrübəsizliyini qeyd edir; onların dövründə təxminən eyni fikirləri tam mənası ilə təkrarlayan bir neçə ağır fikirlər qurulur, baş verir; antiteza və təsirli tiradalar hələ də erkən hazırlanmış ritorik təlimlər xarakteri daşıyır. Hələ 60 yaşında yazdığı natiqlik məharəti barəsindəki son traktatında Siseron Seksta Rosçiyanın müdafiə nitqində bol olan uydurulmuş yüksək səsi lağa qoyur, amma burada qeyd etməyi unutmur ki, o vaxtlar onlar dinləyicilərin sevincinə səbəb olmuşdur. “Verrim” vicdan və say nöqtəyi-nəzəri ilə Siseronun ədəbi istedad baxımından ən yaxşı əbədəsidir.

Kimlərin qulaqları həqiqət üçün bağlıdır və kimlər ki, dostların ağızlarından eşitmək gücünə malik deyillər, onları heç nə xilas etmir.

Dostluqda ən çətin şey – səndən aşağıda olanla bir səviyyədə olmaqdır... Əgər sən dostuna hər hansı qulluq göstərmək arzusundasansa, əvvəl bacarıb bacarmayacağını ölçüb-biç.

Bizim hər şey haqqında nə fikirləşdiyimizi bilmək istəyənlər, ehtiyacdan daha çox həvəskardırlar.

Biliyin həqiqətə uyğunluğu! – Budur, insan dərrəkəsinin sərhədi.

Keçmiş dövrdə öz qəhrəmanlarını danışdıran düşüncə növü. Nəhayət, keçmiş dövrdə öz qəhrəmanlarını danışdıran düşüncə növü, naməlum şəkildə xüsusi nüfuz və əhəmiyyət qazanır.

Yazıcı kimi doğrulur, natiqliyi isə qazanırsan.

Həqiqətdir ki, filosoflardan heç biri tərəfindən deyilməmiş mənasızlıq barəsində daha nə demək olar!

Təbiətdə təsadüfdən daha pis məna yoxdur.

“Benefacta male locata melafacta arbitror” (layiq olmayana yaxşılıq etməyi mən cinayət hesab edirəm)

“Consuetudo est altera natura” (ikinci təbiətin - vərdişidir) yüksək xeyir və yüksək şər barəsində

“Ex ipso fonte bibere” (ilk mənbəyə müraciət etmək) öhdəliklər barəsində

“O temporal O mores!” (zaman barəsində! Adətlər barəsində!) Qatilin əleyhinə nitq

Kağızlar hər şeyə dözdür.

Birinci yerdə ölkə və valideynlər olmalıdır, sonra uşaqlar və bütün ailə, sonra qohumlar.

Doğma evindən daha əziz yer yoxdur.

İnsan tez-tez özünün ən pis düşməninə çevrilir.

Qocalıqda tənbellik və avaralıq kimi pis vərdişləri qorumaq lazım gəlmir.

Nəfsini saxlamayan və şəhvətpərəst gənclik qocalığa yorğun bədən bəxş edir.

Hər yaşın öz xüsusiyyətləri vardır.

Ağlın təsnifatı

Siseron tarixdə ilk dəfə olaraq aqlın təsnifatını tərtib edir. Aqlın iki əsas növünü qeyd edir.

1. Əşyanın məzmunundan irəli gələn gülməli ağıl.
2. Aqlın şifahi forması, özündə ehtiva edir: absurd,

ikimənəliq, gözlənilməyən nəticə, sadəliyi göstərən ziddiyyət, karikatura şəkli, müqayisə (oxşarlıq), ziddiyyət, gözləyən ümidlər, mülayimlik, ironiya, metafora, yamsılama, uydurma, atalar sözü, yüngül zarafat, gözlənilməzlik, qiymət verməmə, sözün həqiqi mənasını başa düşmə, xüsusi adların qeyri-adi şərh.

Yumor nəzəriyyəsi klassik ritorika çərçivəsində gizlədilmişdir, amma hesab edilmişdir ki, yumor xüsusiyyətcə təbiidir və onu öyrənmək olmaz.

İsokrat

(436-338-ci il e.ə.)

İsokrat – natiq-publisist, 436-cı (bizim e.ə.) ildə Attikada doğulmuşdur; yaxşı təhsil almış, Sokratın nitqlərinə qulaq asmış, sofistlərin yanında oxumuşdur. İsokrat ilk vaxtlar Lisi kimi loqoqraf idi və sonra natiq kimi milli yığıncaqda çıxış etmədi, öz fikirlərini yazılı şəkildə təntənəli böyük nitqlərdə təbliğ edirdi. İsokrat müasir Afina demokratiyasının zənginlər və kasıblar arasında kəskinləşən, əxlaqi zəminin birliyinin dağılması ilə nəticələnən ziddiyyətlərini pisləyirdi. İsokrat birlik ideallarını yalnız polisdə yox həmçinin bütün Elladada müdafiə edirdi. Onun bir çox nitqində farslar əleyhinə Yunanıstanın və ümumiyyətlə birləşməsi yanaşmasına vətənpərvər çağırışlar səslənirdi. Həyatının sonunda o, fars yürüşündə Elladaları birləşdirən makedoniyalı çar Filippi və onun başçısını qeyd edir. O, 338-ci ildə ölür. Şifahi tərtibata münasibətlə, İsokrat öz

təntənəli nitqində qədim bədii nəsrin inkişafına böyük təkan verir. Sofist Qorqiyanın ritmik nitqinin əksinə olaraq, quruluşda İsokrat ahəngi və Ritmikliyi qoruyub saxlayır, dövrü nitq söyləyir. Belə nitq rəvanlığa və melodikliyə zərbə vurur, amma İsokratda, onun quruluşunun eynicür olmasına baxmayaraq, o, tez-tez bir az qeyri-təbii görünür. Siseron deyirdi ki, İsokrat "döyüşdən daha çox təmtərağa üçün uyğun idi." Bunlara baxmayaraq, İsokrat avropa bədii nəsrində musiqili-ritmik nitqin parlaq nümayəndəsi hesab edilə bilər.

Qədim Afina dövlət xadimi və görkəmli natiq Demosfen bütün həyatını vətəninə həsr edir və onun azadlığı uğrunda mübarizədə ölür. Demosfen (384-322 e.ə.) eramızdan əvvəl 384-cü ildə Afinada anadan olmuşdur. Onun atası zəngin, varlı adam olmuş və silahdan istifadə etməyi bacaran bir şəxs (atıcılıq qabiliyyəti) olmuşdur.

Demosfenin yeddi yaşı olanda, atası ölür, gələcək natiq və bacısına böyük mal-mülk mirası qoyur.

Oğlanın tərbiyəsi anasına və qəyyuma verilir; qəyyumlar vicdansız insanlar olurlar. Onlar müəllimin əmək haqqını ödəmirlər, uşaqların təhsilinə və tərbiyəsinə qayğı göstərmirlər. Oğlan zəif, lazımınca inkişaf etməmiş böyüyür.

Demosfen həddi-buluğa çatanda, qəyyumları ona qullarla birlikdə ev verirlər, pulun və mülkün böyük hissəsini özləri mənimsəyirlər. Gənc qəyyumların könüllü olaraq mirası qaytarmaqlarını təvəqqe etsə də, amma onlar

bunu qəbul etmirlər. Sonra o, məhkəmə yolu ilə oğurlanmış pulun geri qaytarılmasına nail olmaq qərarına gəlir. Məhkəmədə işi uğurla aparmaq üçün, Afina qanunları ilə ətraflı tanış olmaq, hər şeydən öncə yaxşı və inandırıcı danışmağı bacarmaq lazım idi.

Afinanın demokratik quruluşu dövründə demək olar ki, hər bir vətəndaş məhkəmə və xalq yığıncağında iştirak edə bilərdi. Tanınmış natiqlərdən ümumi hörmətə malik idilər: onlar hökumətin hörmətli vəzifələrinə seçilir və xarici ölkələrə səfir kimi göndərilirdilər. Bəs, Afinada natiqlik sənətini öyrənən bir çox insanlar necə meydana çıxmışdılar?

Natiqlik sənətinin ən görkəmli nümayəndələri o zamanlar İsokrat və İsey idi. İsokrat natiqlik sənəti məktəbini idarə edir, amma Demosfen təhsil haqqı çox olduğu üçün məşğələlərə gedə bilmirdi. Onda o, miras işləri üzrə o dövrün ən yaxşı vəkili olan İseyə müraciət edir.

Gənc dörd il səylə İseyin yanında oxuyur və aldığı təhsilin müqavilində böyük məbləğ ödəyir. Bu illərdə böyük yazıçıların əsərləri ilə tanış olur; xüsusi ilə məşhur tarixçi Fukidida və filosof Platonun əsərlərini diqqətlə öyrənir. "Gənc natiq Fukidida ki, öz dəst-xətti ilə səkkiz dəfə əzbərdən yazdığını bilirdi".

Təhsili başa vurandan sonra, Demosfen qəyyumları mühakimə etməyə başlayır. Məhkəmə beş il uzanır. Qəyyumlar hər vasitə ilə məsuliyyətdən qaçmağa çalışmış, hətta Demosfenin atasının vəsiyyətini və digər sənədləri də

məhv etmişdilər. Nəhayət, qəyyumlar mal-mülkdən məhrum edilir, amma gənc mülkün tam qaytarılmasına yenə də müəssər olmur.

Qəyyumlarla çoxillik və ağır mübarizə zəminində gələcək natiqin çalışqanlıq və inadkarlıq xüsusiyyətləri tərbiyə olunur.

Demosfen xalq qarşısında çıxış etməyi hələ uşaq olarkən arzu edirdi. Hələ erkən gəncliyində Demosfen öz müəllimindən onu məşhur natiqlərin dilinə qulaq asmaq üçün məhkəmə iclasına aparmağı xahiş edir. Oğlan görür ki, xalq natiqləri necə alqışlayır və qəlbləri fəth edən natiqlik sənətinin gücünə heyran olur. O həmyaşdqları ilə oynadığı bütün digər oyunları atır və natiqlik sənətinin öhdəsindən gəlməyə çalışır. O, qətiyyətlə natiq olmaq qərarına gəlir.

Amma xalq qarşısında çıxış etməmişdən öncə, Demosfen öz müəllimini örnək götürərək məhkəmə üçün çıxış nitqi yazmalı olur. Belə məşğələlərə Afinada kifayət qədər yaxşı pul ödəyirdilər. Gənc nəinki öz anasını və bacısını dolandıрмаğa müvəffəq olur, həmçinin bir qədər pul da toplaya bilir.

Amma dillərin tərtibi Demosfeni qane etmir: o, vətənpərvər idi və öz gücünü ictimai fəaliyyətə həsr etməyi arzu edirdi.

Xalq qarşısında gənc natiqin çıxışı uğursuz qurtarır: səs-küy, gülüş izdihamı ona nitqini bitirməyə imkan vermir. Bu uğursuzluq tamamilə təbii idi. Çünki Demosfenin

səsi çox aşağı tonda idi, danışığı ifadəsiz idi. O, asanlıqla kəkəliyir, "r" və "l" səslərini düzgün tələffüz etmirdi. Onun çiyinlərini çəkmək vərdisi var idi və ondan savayı, tamamilə ictimaiyyət qarşısında özünü idarə edə bilmirdi.

Onun xalq yığıncağı qarşısındakı ikinci çıxış etmək səyi dil baxımından uğursuz olmuşdur. Ruhdan düşmüş və üzünü örtmüş halda, o, evə tələsir və heç hiss etmirdi də ki, onun izi ilə məşhur Afina aktyoru gəlir. Onlar birlikdə yol gedirlər. Demosfen öz uğursuzluğu barəsində dostuna acı-acı şikayətlənməyə başlayır və deyir ki, xalq dilin dərin məzmununu qiymətləndirmir və anlamır. "Hər şey belədir, -aktyor cavab verir, - amma mən sənə kömək etməyə çalışacağam. Mənə Sofokl və ya Evripidadan parça oxu". Demosfen oxuyur. O, qurtaranda aktyor şeiri yenidən özü oxuyur. Bu zaman Demosfenə elə gəlir ki, sanki o, tamamilə digər şeri eşidir. O, indi başa düşürdü ki, nitq gözəlliyinə onda olmayan, dilin ifadəliliyi ilə nail olunur və o, ikiqat səylə işə başlayır.

Nəticə etibarlı ilə, Demosfen öz dilinin çatışmamazlığını islah etməyi qərarlaşdırır. Heç kimin ona mane olmaması üçün, tənha bir yere çəkilir; Gündə bir neçə saat dalbadal tələffüzünün anlaşılmazlığını düzəltmək üçün tapşırıqlarla məşğul olur. O, ağzına daşlar toplayır və ucadan və aydın danışmağa çalışır; O, dağa qalxarkən və ya dəniz sahilində gəzərkən şeirləri ucadan tələffüz etməyi öyrənir və bununla belə səs dalğasını azaltmağa səy göstərirdi. Bəzən gənc iki ay, üç ay, nəhayət heç evdən bayıra çıxmır, böyük

səylə çalışır və nəhayət tamamilə səs və jestə yiyələnir.

Uzun və ısrarlı səylərdən sonra Demosfen öz məqsədinə nail olur və görkəmli natiqə çevrilir. Amma o, hazırlaşmadan heç vaxt danışmır, həmişə yazılmış dili əzbərdən öyrənirdi; axşamlar lampanın işığında o, çıxışa səylə hazırlaşar, diqqətli tərzdə hər bir sözü götür-qoy edərdi. Bütün bunların nəticəsində böyük natiq rəqiblərinin tənqidinə tuş gəlir. Onlar Demosfenin ilham və təbii istedadının olmadığını iddia edirlər. Bir dəfə rəqiblərindən biri onu tənqid edir: "Sənin dilindən yağ iyi gəlir", daha doğrusu "Sən bütün gecəni yağ çırağının işığının altında otursan".

Hətta rəqibləri belə, nəhayət, onun natiqlik məharətinin gücünü və ustalığını etiraf etməyə məcbur olurlar. Onun dilinin qeyri-adi sadəliyinin ifadəsi, ən böyük duyğu və düşüncələri, aydınlıq və inandırıcılıq gücü ilə birləşir. Demosfen həmişə öz nitqinin məzmununa ciddi şəkildə sadıq qalır, boş cəfəngiyyəti sevmirdi; O, nitqini sakit şəkildə deyirdi, dinləyicilərin ağına təsir edərək, onları duyğu hissi ilə fəth edirdi, müdafiə edilən işin düzgünlüyündə onlara həddindən artıq inanırdı.

Demosfenin 30 yaşı olanda, o, artıq dövlət işlərində iştirak etməyə başlayır və natiqlik istedadının var gücü ilə Yunanıstanın bütün təhlükəli düşmənlərinə – Makedoniya çarı Filippə qarşı belə çıxır. Onun vətənə olan hədsiz sevgisi böyük natiqi makedoniyalılara və onların Afinada və bütün Yunanıstandakı yardımçılara qarşı mübarizəyə ilhamlandırır.

Əvvəlcə Filipp Fessaliyanı tabe edir və Şimali Yunanıstanda möhkəmlənir. Amma bu yalnız başlanğıc idi. Bir neçə ildən sonra makedoniyalılar Frakiyadakı bütün afina mülklərini zəbt etməyə müvəffəq olurlar və Şimali Yunanıstana zorla girməyə hazırlaşirlar.

Filippin belə sürətli uğurları hələ Yunanıstanın zənginlər və kasıblar arasında gedən qızğın mübarizə nəticəsində iki düşərgəyə bölündüyü vaxt daha da asanlaşır. Kasıblar hər yerdə zənginlərin torpaq və mülkünün bölünməsinə tələb edirdilər. Zəngin kölə sahibləri Filippə və makedoniyalılara kasıbcılıqdan qurtulmaq üçün öz xilaskarları kimi baxırdılar. Onlar öz var-dövlətlərini xalqa verməkdənsə Makedoniyaya tabe olmağı ən doğru yol hesab edirdilər. Makedoniya hökmranlığında ola bilsin, onlar düşüncüdürlər, öz mülk və qullarına sakit sahib olmaq və xalq üsyanlarından ehtiyat edirdilər. Yalnız sadə xalq və kasıblar vətəni və azadlığı Makedoniya işğalçılarından müdafiə etməyə hazır idi.

Demosfen Afina və Yunanıstan üçün Makedoniya və onun çarının nə qədər təhlükəli olduğunu dərhal başa düşdü. Filippin düşmənləri vətənpərvərlər partiyasına başçılıq edirdilər.

Afinada hakimiyyət Makedoniyalı tərəfdarlarının əlində idi. Makedoniya partiyasının başında Evbul və tanınmış Esxin dayanırdı.

Evbul sülh tərəfdarı idi və qəsdən Makedoniya tərəfdən gələn təhlükəyə qarşı göz yumurdu.

Demosfen belə qaydaya qarşı mübarizə etməyə başlayır və xalqı ölkənin xoşbəxtliyi və xilasını üçün bugünkü şəxsi mənfəətdən əl çəkməyə çağırırdı. "Batal" o deyirdi, dövlət hesabına xalqa sədəqə atırdı, amma özləri dövlət mükəlləfiyyətindən boyun qaçırırdılar. Natiqlər Makedoniya ilə mübarizədə xalqın "qəpik-quruşdan" üz döndərmələrinə müvəffəq olmuşlar. Bu Demosfenin və onun vətənpərvər tərəfdarlarının önəmli uğuru idi.

Demosfen indi daimi xalq yığıncaqlarında yarı-yumşaq dillə çıxış edir, afinalılarda vətənpərvərlik hissənin oyanmasına çalışırdı. Onun çar Filipp əleyhinə yazdığı görkəmli nitqi "Filippinami" (indi bizdə ehtiraslı nitq adlanır) adlanırdı.

Frakiyanı zəbt edəndən sonra Filipp Halkidikdə ən böyük şəhər olan Olinfuyu hədələməyə başlayır.

Olinfyan səfirləri Afinaya kömək üçün gəlirlər. Demosfen olinfyanlara güclü dəstək verir: o, onların xeyrinə xalq yığıncağında üç nitq söyləyir. Amma afinalıların köməyi yubanır. Çar Filipp şəhəri işğal edir, sakinlərini isə qul kimi satır.

Sonra Filipp afinalılara sülh təklif edir. Afina səfirləri – Filokrat və Esxin – sülh danışıqlarında çarın tərəfinə keçirlər: Demosfenin qarşı çıxmasına baxmayaraq, onlar Afina dövlətinin mənafeyinə sərfəli olmayan sülh sazişi bağlayırlar. Tezliklə sülh sazişinə əhəmiyyət vermədən Filipp – Afina ittifaqı olan fokeysliəri darmadağın edir.

O zaman, nəhayət afinalılar Filippə həlledici zərbə

vurmağa hazırlaşırlar. Demosfen ilk strateq seçilir və dövlətin başçısı olur. Filokrat rüşvətخورluqda və xəyanətdə təqsirləndirilir.

Sonra Demosfen digər səfir Esxinə qarşı çıxır – onu xəyanət və rüşvətخورluqda ittiham edir. Esxin məharətlə müdafiə olunur və kiçik səs çoxluğu ilə bəraət qazanır.

Bu böyük natiqin daha böyük uğurları və şöhrət qazandığı vaxt idi. O, afinalıların əsas gücü sayılan donanmanı möhkəmləndirə bilir.

Hər halda afinalılar təkbaşına təhlükəli düşmənin öhdəsindən gələ bilməzdilər və bu səbəbdən də Demosfen Makedoniya əleyhinə ümumyunan ittifaqının yaradılmasına çalışdı. Yunan dövlətinin bir sıra səfirlikləri başda olmaqla hər yerdə ehtiraslı nitqlər edilir və yunanlılar "makedoniya gecənə" qarşı birləşməyə təşfiq edilirdilər. O, deyirdi, "makedoniya gücü" yunanların zəifliyi və dalğınlığındandır". Əgər bütün yunanlılar bir olarlarsa, onda Filipp bizə hücum etməyə cəsarət edə bilməz". İşğal nəticəsində yunan şəhərlərinin əhalisi böyük natiqlər qəbul edirlər və tezliklə Korinf, Meqari və Peloponnesin digər şəhərləri afinalılarla ittifaq bağlayırlar.

Afina səfiri başda olmaqla Demosfen Filippə qarşı ittifaq təklifi ilə Fivə gəlir. Artıq Makedoniya çarı səfirlərlə (hökmdar onu qabaqlayır) orada idi, vədə tamahkarlıq etməzlər hər vasitə ilə fivəncəvləri afinalılar ilə ittifaq bağlamaq fikrindən vaz keçirirlər. Bununla belə, Demosfen parlaq uğura nail olur.

Demosfen özünü müdafiə etməyə məcbur olur. Məhkəmə Afinanın ən görkəmli iki natiqini mübahisə meydanına çəvilir. Böyük natiqin rəqibləri müstəqilliyin itirilməsi ilə barışmaq istəməyən xalqın əhval-ruhiyyəsini nəzərə almırdılar.

Məhkəmə xalqların böyük qarşılaşması ilə başladı. Esxin Demosfenə olan hücumda tamamilə ədalətsizliklərlə dolu olan ittiham nitqini söylədi. Tanınmış natiq müdafiə nitqində "vinok barəsində" ilə ölkənin xeyri üçün göstərdiyi bütün fəaliyyəti barəsində qısa məlumat verir, Esxinin bütün hərəkətləri və satqınlıq simasını təsvir edir. Düşmənlər tərəfindən göstərilən təzyiqlərə baxmayaraq, hakimlər ədalətli hökm çıxarırlar. Esxin pul ilə cərimələnir və sürgünə göndərilir. Dilin uğuru olan "vinoklar barəsində" yalnız böyük natiqin qələbəsi deyil, həmçinin Afina və bütün Yunanıstanın vətənpərvər gücünün zəfəri idi.

Demosfenin məhkəmədəki qələbəsi nəticəsində onun nüfuzu dövlət işlərində də artır. Bununla belə, artıq o, həyatda acı təcrübə görmüş və ehtiyatla hərəkət edirdi. O, düşmənlərin gücünü və yunanlıların birliyinin olmasını görür, gəncləri makedoniyalılara qarşı lazımınca düşünülməmiş kəskin çıxışlardan qorumağa çalışır. Belə ki, məsələn, afinalılar artıq onun məsləhəti ilə spartalıların üsyanını dəstəkləməzlər. Bu üsyan makedoniyalılar tərəfindən tezliklə yatırılır.

Aleksandr tamamilə Asiya işləri ilə məşğul olduğu üçün sərkərdəsi Antipaturu Yunanıstana qeyri-məhdud ha-

kimiyətə rəhbərlik etməyə göndərir. Bununla belə, o, Yunanıstana iki sərəncam göndərir: birincisi, əmr verir ki, ona allah kimi təzim etsinlər və ikincisi, bütün yunan dövlətlərinə öz sürgünlərinə qayıtmağı əmr verir. Birinci əmrə yunanlılar gülürlər, amma ikincisi güclü nifrətə səbəb olur. Məsələ ondadır ki, sürgün olunanlar satqınlar idilər və xalqa nifrət edirdilər.

Düşmənlərlə çox ağır mübarizədən sarsılmış, böyük natiq iztirabla öz sürgünlük illərini yaşadı; onun səhhəti tamamilə pozulmuşdu. Demosfen ədalətsiz hökmə görə dostlarına acı-acı gileyənirdi: o, dövlət qarşısında nöqsansız şərəfli xidmətləri olan məhkum, bəraət almış əclaf-larla birlikdə ittiham edilirdi.

Böyük natiqin sürgünü qısa olur: gözlənilmədən Vavilona Aleksandrın (eramızdan əvvəl 323 -cü ildə iyun ayında) ölüm xəbəri gəlir.

Aleksandrın ölümü bütün Yunanıstanda azadlıq hərəkatının başlanmasına təkan verdi. Kiçik Asiya yunanlıları arasında üsyan baş verdi. Oyanış hətta makedoniyalıların tərəfdarları olan varlıları da əhatə edirdi. Xalq natiqləri Afinada vətənpərvər nitqlər söyləyirdilər, həmvətənlərini makedoniyanın zülmündən qurtarmağa inandırmağa çalışırdılar. Peloponnes hökumətini azadlıq mübarizəsinə təhrik etmək üçün Afinadan Peloponnesə səfir göndərilir.

Afina xalq yığıncağı böyük natiqi sürgündən qaytarmaq üçün qərar qəbul edir. Onun arxasınca Eqin adasına

dövlət gəmisi göndərilir. Demosfen doğma vətəninə ayaq basanda, onun Afinanın Pirenin limanında milli qəhrəman kimi təntənəli qarşılanma görüşü təşkil edilir.

Demosfen dərhal Makedoniya əleyhinə müqavimətə rəhbərlik edir. Əvvəlcə afinalılar üçün uğurlu olan müharibə başlayır. Farsların yanında əvvəl yunan əlaltılarının rəisi olmuş Afina sərkərdəsi və Aleksandr tərəfindən buraxılmış, Leosfen Aleksandrın sərkərdəsinə Antipatraya qarşı 8000 əsgərlə Fessaliyaya hərəkət edir; afinalılara gedən yolda etolislər və fessalilər onlara qoşulurlar. Müttəfiqlər qalan qoşun ilə Lami (Fessaliidəki) qalasını bağlayan Antipat üzərində həlledici qələbə çalırlar. Lamiinin mühasirəsi zamanı afinalılara ağır fəlakət üz verir: Leosfen ölür.

Onun ölümündən sonra müharibə uzanır və afinalılar üçün arzu edilməyən şəkil aldı. Müttəfiq qoşunları müxtəlif yunan dövlətlərinin vətəndaşlarından və əlaltılardan ibarət idi. İlk öncə müttəfiqlər arasında fikir ayrılığı yaranır, sonra isə maaşları müntəzəm ödənilən əlaltılar qaçmağa başlayırlar.

Mühasirəyə alınmış Antipatraya sərkərdə Leonnatın qoşunları tərəfindən kömək gəlir, Afinyan cəsarətlə Leornatın görüşünə çıxır və onu məğlub edir. Makedoniyadan sərkərdə Krater tərəfindən kömək gəlir.

Tərəflər arasındakı üstünlük makedoniyalılarda idi. Bundan savayı, Afina donanması iki dəfə məğlubiyyətə uğrayır və Afinanın dəniz gücü sarsılır. Makedoniyalılar Afina müttəfiqlərinin bir neçəsini sülh bağlamağa razı

salırlar. Afinalılar demək olar ki, tək qalırlar. Bununla belə onlar makedoniyalılarla son döyüşlərini yerinə yetirməyə cəsarət edirlər.

Döyüş (322-ci ildə eramızdan əvvəl) Krannone şəhərinin yaxınlığında baş verir. Afinalılar Heronnedəki kimi ağır olmayan məğlubiyyətə uğrayırlar. Ağır olan sülh sazişi bağlanmalı olur: Afinadakı demokratiya məhv edilir, tam siyasi hüquq yalnız zənginlərə (sayı 90000) verilir; digər vətəndaşlar ölkəni tərk edə bilər və Frakiyaya köçürülür; makedoniya qarnizonu Afina limanını zəbt etmişdi.

Demosfen və digər vətənpərvərlər ölümdən öncə müvəqqəti məhkum edilmişdilər. Demosfen Kalavri adasındakı Poseydon kilsəsinə qaça bilmişdi.

Qaçaqların axtarılması işini öz üzərlərinə götürən satqınlar da tapıldı. Bu satqınlar arasında daha çox öz alçaqlığı ilə seçilən Arxiy idi. O, əvvəllər aktyor olmuş və "xilaskarların ovçusu" ləqəbini almışdı.

Demosfenin Kalavri adasında Poseydon kilsəsində olduğunu bilərək, Arxiy oraya Frakiya əlaltıları ilə gəlir və ikiüzlülükə Demosfenə onunla Antipatraya qayıtmasını təklif edir və onu arxayın edir ki, ona heç bir pislik etməyəcəkdir. Cavabında Demosfen deyir: "Arxiy necə ki, əvvəllər sənin aktyorluq oyunun mənə toxunmayıb, indi də sənin vədin mənə toxunmur. Bir az gözlə, mən yazım..." bu sözlərlə Demosfen kilsənin daxilindən çıxır, bir parça papirus və qamış perosu götürür, sanki yazmağa hazırlaşır; sonra, adətən etdiyi kimi, peronu ağzına aparır və

onu dişləyir. Qamış perosunda güclü təsirə malik zəhər qoyulmuşdu. Demosfen onu udur.

Kilsənin astanasını addımlayaraq o, yırgalanır və yığılıb ölür. Bu hadisə eramızdan əvvəl 322-ci il oktyabr ayının 12-də baş vermişdir.

Beləliklə, Demosfen ölür, vətəninə qul şəklində yaşamaq istəmir, azadlıq və müstəqillik uğrunda o, axırncı nəfəsinə kimi mübarizə aparır.

Demosfen tərəfindən yazılmış 61 nitq saxlanmışdır: Bunlardan 56-sı çıxış, 6-sı isə məktub idi.

Tezliklə afinalılar tərəfindən şəhər meydançasında Demosfenin mis abidəsi ucaldılır. Burada Demosfen kədərli üz ifadəsi və ümitsiz halda sıxışdırılmış əlləri ilə təsvir edilmişdir. Heykəl üzərindəki yazı təsdiq edir:

Əgər Demosfen sənin aqlın kimi gücündə olsaydı.

Beləliklə, natiqlik sənətinin birinci və əsas tələbi nitqin aydınlığıdır. Aristotel hesab edirdi ki, «nitq aydın deyilsə, məqsədə çatmaq olmaz».

Antik dövrdə yaxşı danışmaq, yazmaq qabiliyyəti və fikri düzgün ifadə etməyi bacarmaq arasında əlaqəni dərk etməklə başlayır. Ona görə də nitq həm aydın, həm də dəqiq olmalıdır. Bu o zaman ola bilər ki, fikir aydın izah edilsin. «Kim aydın düşünsə, o, aydın izah edir» ifadəsi aforizm kimi işlənməkdədir. Siserona görə, söz məfhumun dəqiq adını təqdim edirsə, demək olar ki, eyni zamanda məfhumun özü əmələ gəlir.

Üslubiyyat termini dilçilik ədəbiyyatında əsasən, iki

mənada işlədilir:

1. Müxtəlif üslublar haqqında təlim. Dil və nitq üslublarını, janr üslubunu, fərdi üslubları araşdıran dilçilik sahəsi, elm, tədris fənni.

2. Dilin ekspressiv (ifadəlilik) vasitələri haqqında təlim.¹

Hələ qədim dövrlərdə romalılar dil məsələləri ilə məşğul olarkən üslub və üslubiyyat problemləri onların diqqətindən yayınmamışdır.

Antik Yunanıstan və Romada yaradılmış ritorika, orta əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə Şərqi ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda işlədilən bələğət və onun şöbələri üslubiyyatın sələfləridir.

Qədim yunanlar və romalılar üslubu sübut etmə, inandırma, təsiretmə vasitəsi, üslubiyyatı isə ritorika və gözəl nitq sənətinin tərkib hissəsi kimi qiymətləndirmişlər. Qədim hindlilər üsluba nitqin zahiri əlaməti, onun bəzəyi kimi, nitqi bəzəyən vasitələrin sistemi kimi baxmışlar, üslubiyyatı isə dilin ifadə vasitələri haqqında elm adlandırmışlar.

Aristotel «Ritorika» əsərində yazır ki, «üslubiyyat» bir elm kimi qədimdir. Nitqin ifadə tərzini, ədəbi dilin fəaliyyəti alimləri hələ qədimlərdən düşündürmüşdür.

Üslubiyyat natiqlik sənəti və ritorikanın əsas fərsəsi idi. Qədim Yunanıstan və Romada natiqlik sənəti incəsənətin əsaslarından biri kimi sərkərdəlik məhərəti ilə eyni

¹ Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, 1992, s. 25.

tutulurdu. Antik dünyada bu dövlətlərin bütün əsas ictimai problemləri xalq məclisində həll edilirdi. Məsələlərin həllində natiq ritorlar mühüm rol oynayırdılar. Əksər məsələlərin həlli natiq və ritorların danışığının inandırıcı olmasından asılı idi.

Natiqlik sənətinin birinci və əsas tələbi nitqin aydınlığıdır. Aristotel hesab edir ki, *“nitq aydın deyilsə, məqsədə çatmaq olmaz”*.

Aristotel məhkəmə nitq və mübahisə mədəniyyətinin yaradıcısı və banisi sayılır.

Aristotel mübahisə mədəniyyətində aşağıdakı üsullardan istifadə edirdi;

a) Dialektika, b) Eristika, d) Sofistika.

Dialektika – həqiqətin meydana çıxması üçün mübahisəli nitq mədəniyyətinin aparılması.

Eristika – bütün imkanlardan istifadə etməklə mübahisədə özünü düzgün saymaq.

Sofistika – mübahisə mədəniyyətində əvvəlcədən hazırlanmış yalan əsaslarla bütün vasitələrə əl atmaqla qalib olmağa çalışmaq.

*«Heç nə bilməyən insan və bilməyə çalışmayan
İnsan çox bədbəxtidir. Çünki ona iki
bədbəxtlik birdən üz vermişdir».*

Aristotel

Mövzu 5

Natiqlik məharəti əsaslarının mənlənməsində məhkəmə natiqinin ümumi və peşəkar mədəniyyətinin əhəmiyyəti

İnandırıcı nitq söyləmək üçün nəinki öz fikrinin doğruluğunda əmin olmaq, hətta sərbəst danışma qabiliyyətinə, ana dilinin zənginliyinə də malik olmaq lazımdır. Məhkəmə qarşısında çıxış etməyə hazırlaşan natiqin məqsədi hər müəyyən halda öz fikirlərini ən zəruri, dəqiq və ifadəli sözlərlə ifadə edilməsindən ibarətdir. Hər nitqin əsası sözlə diqqətlə yanaşmaqdır, xüsusən məhkəmədə. Dil və üslub üzərində iş nitqə hazırlığın vacib mərhələsi sayılır.

Öz mülahizəsini qorumaq üçün natiq, onu yüksək nitq mədəniyyətinə məcbur edən fikir və hissləri söyləmək üçün ən münasib dil formasını tapır. Mədəni nitq – lüğətin məna doğruluğu, zənginliyi və genişliyinə aid olan, hal-hazırda mövcud olan düzgün tələffüz və vurğu normalarına cavab verən qrammatik düzgünlük, məntiqi düzgünlük sayılır.

Dil sosial hal kimi insanın fəaliyyətinin bu və ya digər forması ilə bağlı olan müxtəlif funksiyaları yerinə

yedirir. Dilin zəruri ictimai funksiyalarına aşağıdakılar aiddir: ünsiyyət, xəbər və təsir. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi üçün funksional üslub adlanan dilin müvafiq növləri var. Aşağıda göstərilmiş dil üslublarını ayırmaq olar: danışq, elmi və rəsmi-iş, publisistik və ədəbi-bədii. Bütün bu üslublar çox vaxt dolaşq olur, bu da nitqin hansı üslubda tələffüz olunduğunun təyin edilməsini çətinləşdirir.

İnsanların yaşayışının qeyri-rəsmi tərəflərinə xidmət edən danışq üslubu məhkəmə nitqini asan və aydın edir. Elmi və rəsmi-iş üslubları, xüsusi elmi terminlər, hüquqi kateqoriya, hazır, standart formulalar toplusundan, yəni qanun normalarından istifadə etməyə kömək edir. Bu üslubdan istifadə etmək zəruridir, çünki məhkəmə nitqinə hüquqi təhsilli və müəyyən hüquqi savada malik insanlar qulaq asır: hakimlər, prokurorlar, vəkillər, xalq iclasçıları. İctimai-siyasi məlumat, təşviqat və təbliğat, biz müəyyən etdiyimiz kimi məhkəmə nitqinə məxsus olan publisistik üslubun məqsədləridir. Bu üslub yüksək emosionallıqla xüsusiyyətlənir və bu nitqdən ifadəli, ədəbi düzgün nitq tələb edir.

Bədii dildən düzgün istifadə etmək – müəyyən normativ məsləhətlərə riayət etmək deməkdir. Bu məsləhətlərə ona görə riayət etmək lazımdır ki, onların pozulması auditoriyam işə baxılmasından ayırır, nitqin məzmununun qabağını alır, onun təsirini azaldır. Normativ məsləhətlər nitqin stolüstü kitabı olmalı, lüğətdə, qrammatikada, kitablarda, xüsusi soraq kitabçalarında verilir.

Dilin hiss edilməsi anadangəlmə qabiliyyət ola bilər, lakin onu həm də inkişaf etdirmək lazımdır.

Öz üzərində aparılan daimi iş, auditoriya qarşısında tez-tez çıxışlar nəticəsində hər natiqin öz üslubu düzəlir. Natiqlik üslubu natiqlik sənəti üslubu vasitəsilə həyata keçən konkret və fərdiləşdirilmiş formadan ibarətdir.

Natiqlik üslubu – nitqin forma və xüsusiyyəti, onun tonu və intonasiyası, sözün ifadəliyidir; o, nitqin mahiyyətini ən uğurlu ifadə edən bütün ifadəli vasitələri bir yere toplamağa imkan verir.

Natiqlik üslubunda natiqin şəxsiyyəti, onun fərdi xüsusiyyətləri, ümumi mədəniyyəti, xüsusi bilikləri, həyat boyu toplanan təcrübəsi, natiqlik sənəti, qabiliyyəti və müəyyən istedadı, natiqlik məharətinin daxili ritmikası: nitqin tempi, təmkinliyi, ehtiraslılığı ifadə olunur. Layiqli natiq olmaq üçün iti həssaslığa, müşahidəçiliyə, yüksək emosionallığa, insanlarla bilavasitə açıq ünsiyyət cəhdinə malik olmaq və öz natiqlik məharətini daim təkmilləşdirmək lazımdır.

Beləliklə, səmimi məhkəmə nitqini söyləmək üçün ona əsaslı hazırlaşmaq, öz üzərində daimi işləmək, hüquqi və digər bilikləri təkmilləşdirmək; çox mədəni (yüksək mədəniyyət) və təhsilli insan olmaq; iş materiallarını, qanunu, məhkəmə təcrübəsini, elmi ədəbiyyatı yaxşı bilmək lazımdır, nitq planı olmalıdır, onu məşq etmək, özünü çıxışa emosional cəhətdən hazırlamaq lazımdır.

Hər natiqin fəaliyyətində ən məsuliyyətli an – məh-

kəmə auditoriyasında böyük hazırlıq işinin nəticələri çıxarılan zaman nitqin söylənməsidir. Məhz bu nitqin söylənməsi zamanı natiqin qarşısında duran məqsədlər reallaşır, buna görə də tam haqla kommunikativ mərhələsinə natiqlik məharətinin kulminasiyası deyilir. Bütün böyük, qabaqda gedən yaradıcı iş natiqin əsas fəaliyyətinin həyata keçməsinə yönəldilir – dinləyici qarşısında nitqlə çıxış.

Hər natiqlik çıxışının tərkibi və onun mövzusu natiqin ustalığı ilə təyin edilir. Natiqlik çıxışının forması isə dinləyicinin tərkibindən, konkret vəziyyətdən, natiqlik üslubundan asılıdır. O, elə olmalıdır ki, nəinki məhkəmə tərkibi, hətta məhkəmə iclasında bütün iştirak edənlər üçün nitqin məzmunu sadə, aydın və inandırıcı olsun. Məhkəmədə nitqin forması ətraflı düşünülür və əvvəlcədən hazırlanır, lakin bütünlükdə o, natiqin xarici şəraitini nəzərə almaqla nitqi düzəltmə imkanı olan zamanı onun söylənməsi vaxtı tərtib edilir. Nitqin məzmunu və forması üzərində işləmək üçün ona yaradıcılıqla yanaşmaq lazımdır, lakin bu heç də həmişə təcrübədə istifadə olunmur.

Lakin "natiqlik həyəcanını" yaradıcılıq həyəcanlılığı ilə səhv salmaq lazım deyil, çünki o, camaatla görüşü gözləyən natiq üçün təbiidir. Belə həyəcanlılıq lazımdır. O, natiqi stimullaşdırır (həvəsləndirir) və auditoriya ilə birinci əlaqə dəqiqələrində öz arxasınca dinləyiciləri çəkməyə imkan verən ruhlandırılmaya keçir, ən yüksək yaradıcılıq isə – natiqin fəaliyyətini ən yaxşı stimullaşdıran və onun məhsuldarlığını artıran ilhamdır.

Nitqin sonu onu başlanğıcla əlaqələndirməlidir, bütün nitqə kompozisiya tamamlanma əhəmiyyətini verməlidir. O, elə olmalıdır ki, dinləyicilər ona qulaq asaraq hiss etsinlər ki, daha hər şey aydındır. Beləliklə, dinləyicilər nitqin məzmununa və natiqin səsinə görə bunu hiss etməlidirlər. Məhkəmədə nitqi təmtəraqlı cümlələr, sözlər ilə qurtarmaq tamamilə artıq və hətta yersizdir. Ən yaxşısı məhkəmə nitqini məhkəməyə müraciətin dürüst ifadə edilməsi ilə sona çatdırmaqdır. Belə ki, bu müraciət dəqiq, aydın, qısaca deyilməlidir.

Məhkəmə nitqinin vacib şərait effektivliyi kimi məzmun və kompozisiya ilə yanaşı, mədəniyyət sayılır, o, konkret şəraitdə və məhkəmə nitqinin məqsədlərinə müvafiq məhkəmə auditoriyasına ən yaxşı təsir təmin edən dil materiallarının istifadə olunması düzgün, normalara müvafiq olmalıdır. Məhkəmə müzakirələrində nitq mədəniyyətinə yüksək tələblər irəli sürülür. Bununla yanaşı olaraq, unutmamaq lazımdır ki, öz növbəsində "məna tutumu və maraqlandırma qabiliyyəti, dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək, onlarda müəyyən təsir yaratmaq" nəzərdə tutan nitq mədəniyyəti onun ifadəliliyini təmin etmir. A.Ç.Kozarjevskinin doğru olaraq göstərdiyi kimi, ifadəlilik heç olmazsa, mülahizənin tərkibi, məqsəd və vəziyyətinə uyğun gələn dilin fonetik, qrammatik və leksik vasitələrinə uyğun olaraq istifadə olunur.

Mədəniyyətli, ifadəli nitq yalnız zəngin lüğət ehtiyatı olan natiqdə ola bilər. Natiq lazımi sözü axtaran zaman

parazit sözlərin olduğu fasilə yaranır. Parazit sözlərin dinləyicilərin diqqətini cəlb etməsinə, hətta bəzən onları şənləndirməsinə baxmayaraq, onlar nitqin mənimsənilməsini çətinləşdirir. Belə vəziyyətdə nitqin məzmunu çətinliklə mənimsənilir. Nitqin söylənilməsinə yaxşı hazırlaşmaqla, asta danışmaq və öz nitqini izləməklə belə sözlərdən tamamilə xilas olmaq lazımdır.

Kifayət qədər olmayan söz ehtiyatı uzunçuluğa gətirib çıxarır. Çünki natiq lazım gələn sözü tapmaq üçün, “belə deyək ki”, “bu”, “belə deyilir ki”, “deməli” kimi lazımsız, parazit sözlərə müraciət edir. Bəzən eşitmək olar: “dostunu müdafiə edən təhlükəli residivist hesab edilə bilməz”; “ən tərbiyəsiz formada söyüşlər söyürdü”; “o yumruğu ilə zərərçəkmiş zərbə endirdi”; “bu zavodda işləyən şəxslərin çoxu, xüsusilə əmək intizamını pozmuşlar”.

Kifayətsiz lüğət ehtiyatı söz çoxluğuna gətirir, çünki, natiq lazımi sözü axtarmağa çalışdıqda, bir çox artıq, lazımsız, parazit sözlərə müraciət edir: “belə ki,” “bu”, “demək olar ki”, “beləliklə” və s.

Yalnız dinləyicilər üçün deyil, eləcə də xalq iclasçıları üçün aydın olmayan hüquqi terminlərdən sui-istifadə etmək lazım deyil. Az istifadə olunan terminlər nitqdə aydınlaşır, lakin xarici dildə olan sözlər isə o an azərbaycan dilinə tərcümə olunur. Məhkəmə nitqində zəldə iştirak edənlərin əksəriyyəti üçün aydın olmayan ixtisar olunmuş sözlərdən istifadə etməyin. Natiqlərin dil səhvlərinin tam sırası kontaminasiyalarla – tələffüz, quruluş və mənada

oxşar olan iki söz və ya ifadənin hissələrinin ixtisar olunma ilə yaranan yeni söz və ya sabit söz birləşməsinin yaranması ilə bağlıdır. Natiqə yaxşı üslub tələbi irəli sürülür.

Bu fel formalarının, sifətlərin, sinonimlərin, dərəcələrin düzgün işlədilməsini şərtləndirir. Fel forması nitqi dinamik edir. Məsələn, Levçinskiyin işinə əsasən, Y.S.Kiselev demişdir: “Moxova Leçinskiya bu sözləri özünə görə belə izah etmişdir. O dedi ki sözə görə Moxovu bağışlamışdır lakin unutmamışdır. Unuda bilmədi”. Vəkil E.S.Vasiyevin nitqindən:

“Üç il əvvəl iddiaçı Oleq Kurpiyanov, ilk dəfə Olqa adlı qızı valideynlərinin evinə atası və anası ilə tanış etmək üçün gətirmişdir. O, hamının xoşuna gəlmişdir. Ünsiyyətdə ciddi, utancaq və mülayim”.

Nitqdə sinonimlər müxtəliflik təşkil edir. Bəzən elə olur ki, natiqlər sinonimləri düzgün seçmirlər. Məsələn, deyirlər: “yaxşı, hörmətlə” demək əvəzinə, “o xanımını incitmirdi, onunla insafla rəftar edirdi”, və ya: “təmin edirdi” əvəzinə “Medvedev dəfələrlə bomjlara baş çəkirdi” deyirlər. Sinonimlərdən istifadə etmək bacarıqsızlığı tавтоlogiyaya gətirib çıxarır. Bəzən eşidirik: “valideynlər tərəfindən tərbiyələndirici mövqedə dayanmaq” və ya “müəyyən əşyaların müəyyən qiymətləri müəyyən qədər artırılmışdır”.

Dərəcələr hadisənin təbiətini qüvvətləndirir və dinləyicilərin diqqətini artırır. F.M.Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları” romanının müdafiəçisi deyir:

“... bu adamlar üzdən bərkürəkli, şiddətli və hirs-lidirlər... onların ürekləri tez-tez zərif, gözəl və ədalətli bir şey arzu edir...”

Nitqin ifadəliliyi məhkəmə natiqləri tərəfindən nadir hallarda istifadə edilən sual-cavab, təkrar dialoq formaları da verir. Vəkil Y.S.Kiselevin nitqindən:

“Felyeton müstəntiq tərəfindən işə daxil edilir.”

Həmçinin məhkəmə orqanları tərəfindən tez-tez istifadə edilən dialoq forması sual-cavab üsulu təkrar nitqə ifadəlilik verir. Vəkil Y.S.Kiselyovun ifadəsi:

“Müstəntiq tərəfindən işə daxil edilib. Niyə? Bir sü-but kimi? Onun yerində Felyeton ola bilməz. O, xəbərdar şəxsin fikri kimi daxil edilib? Amma qanuna uyğun olaraq bu da mümkün deyil. Nə üçün felyeton daxil edilib? Hakimlər üçün ədəbli xəbərdarlıq kimi, yəni “Siz, sözsüz, istənilən qərar qəbul edə bilərsiniz, lakin nəzərə alın ki, ic-timai fikir hal-hazırda ifadə olunubdur?” Yox, mən ittiham hakimiyyəti tərəfindən məhkəməyə təsir etməsinə yol verə bilmərəm. Onda nə üçün felyeton işə daxil edilib? Bu mə-lum deyil”.

Yaxşı üslubun ən vacib tələbi aydınlıqdır. Nitqin aydınlıq meyarı onun dinləyicilər tərəfindən anlaması, onun sadəliyi, asanlığıdır. Sadə ifadə məhkəmə nitqinin vacib xüsusiyyətidir. Dinləyicilər natiqin hər bir sözünü, natiq başa düşdüyü kimi anlamalıdırlar. Məhkəmədə nitq son dərəcədə aydın, sadə olmalıdır və cəhd göstərmədən dinləyici onu başa düşməlidir. Kvintilian öyrədirdi: “Elə

danışmayın ki, anlasın, elə danışın ki, hakim sizi başa düş-sün”. Müasir ictimai nitqin aydınlığı ifadənin konkret audi-toriyaya yönəldilmiş danışmaq vasitələri ilə yaxşı uyğunlaş-ması deməkdir. Aydınlıq şəraiti sözlərin düzgün tələffüz edilməsi, yəni, aydın və təmiz tələffüz etmə, düzgün qeyd etmə və ayrı-ayrı sözlərə, hecalara, cümlələrə fikir ver-məkdir. Nitqin aydın olmaması öz tələffüzünə bacarıqsız diqqət yetirməkdən yaranır. Beləliklə, qulaq səslərə, tə-ləffüz edilən sözlərə, dilə öyrəşərsə, o zaman tələb olunan aydınlığa çatmaq asan olar.

Məhkəmə nitqi sadə söylənilir, onu mürəkkəbləşdir-məyə, qeyri-elmi etməyə, aidiyyəti olmayan problemlərə görə boşboğazlığa ehtiyac yoxdur.

Bir dəfə ittihamçı qismində çıxış edən A.İ.Urusov vəkilin səylə təqsirləndirilən şəxsə çıxılmaz maddi vəziy-yəti onun yol yoldaşını bıçaqlamaq fikrini beyninə təlqin etdiyini vurğulamasına etiraz edirdi. “Birdən Urusov nitqin ortasında dayandı, öz mülahizələrini kəsdi, bir tərəddüd içi-n-də susdu və işin digər bir tərəfinə keçdi. İclas fasiləsi zamanı mənəm bu durğum nə mənə verirdi, o özünü pis hiss etdimi sualıma, o cavab verdi: “Yox, elə deyil, sadəcə mən birdən-birə demək istədim ki, bəli, o pullar təqsirləndirilən şəxsə bıçaq kimi lazım idi və mən bu yersiz söz oyununa yol verməmək üçün özümü dərhal ələ ala bilmədim”.

Dinləyiciyə yol tapmaq üçün nitqdə əsas rolunu onun ritmikliliyi oynayır və bu da onları əmin etməyə kömək edir.

Nitqdəki vəzn vurğulu və vurğusuz hecaların müəyyən əvəzlənməsi ilə yaranır, vurğulu hecalar tonun yüksəlməsi, səslənmənin güclənməsi ilə seçilir, vurğuların bölüşdürülməsi və sözlərin yerləşdirilməsi nəticəsində isə cümlədə müəyyən vəzn yaranır. Nitqin vəzni onun sürəti və intonasiyası ilə bağlıdır. Nitqin sürəti həddindən artıq ləng (yatızdırır) və ya hədsiz dərəcədə sürətli (nitqin qavranmasını və anlaşılmasını çətinləşdirir) olmamalıdır. Məhkəmə nitqinin düzgün sürəti ona əlavə təsirlilik gücü verir.

İntonasiya səslənən nitqin birgə işləyən elementlərinin (komponentlərinin) mürəkkəb kompleksidir və bunlar nitqin səs formasını, onun səslənməsini, nitqin məzmun və mənasının maddi təəcəssümünü yaradırlar. İntonasiya nitqin məzmununu daha dolğun ifadə etməyə, dinləyicilərə natiqin əsas fikrini çatdırmasına kömək edir. Məhkəmə natiqinə, xüsusən yeni başlayana nitqin mətninə intonasiya vermək, burada durğu və hecaları qeyd etmək faydalıdır.

Şifahi nitqdə cümlənin mənasını dəyişə biləcək durğunun böyük əhəmiyyəti var. O, biz artıq bildiyimiz kimi, nitqin əvvəlində lazımdır, bir məsələdən digər məsələyə keçməni ayırır. Sonra edilən durğu son sözdə nə deyiləcəyində dinləyicilərin diqqətlərini saxlayır. Durğularla vacib yerləri, əsas sübutları, ən ciddi etirazları ifadə etmək lazımdır. Bunlar hüquqşünasın nitqinə səlislik verir, onun mənalılığını və təsirliliyini artırır.

Məntiqi və psixoloji durğular seçilir. S.Volkonskinin

obrazlı ifadəsinə görə, “məntiqi durğu – səssiz nitqdır”. O, məhkəmə nitqinə mükəmməllik, tamamlıq bəxş edir, məhkəmə nitqinin bir hissəsindən digərinə, bir cümlədən digər cümləyə keçməyə imkan verir. Psixoloji durğu cümləarası məna ilə müəyyən olunur və bədii nitqin təsirli vasitəsi kimi işləyir. Məsələn, nitqdə söyləyirlər: “Təqsirləndirilən şəxs zərərçəkənə yaxınlaşdı və...” dedikdə natiq fasilə edib öz fikrini davam edir. Bütün durğu dinləyicilərin diqqətini, xüsusən bilavasitə bundan sonra nə deyiləcəyinə cəlb edir.

Məhkəmə nitqinin təsirliliyi onu bədiiləşdirir və bu zaman o estetik zövq verə bilər.

Məhkəmə nitqində hər zaman estetik məziyyətlərin olmasını tələb etmək olarmı?

Zənn edirəm ki, yox, çünki bədii istedad hər insana verilmir və ona görə hər məhkəmə nitqinə mədəniyyət, sonra isə ifadəlilik tələbi irəli sürülür. İfadəlilik nitqi məhkəmə natiqində yaxşı inkişaf etmiş bədii təfəkkür ilə olur, lakin məhkəmə qarşısında hər çıxış edən peşəkar hüquqşünas çalışmalıdır ki, onun nitqi ifadəli olsun, çünki bu, onun anlaması, emosionallığı və məhkəmə auditoriyasına təsiri artırmaq üçün və birinci növbədə, məhkəmə natiqinin mövqeyinin düzgün olmasında hakimləri inandırmaq üçün lazımdır. Çoxplanlı təsirlər birliyi (səmərəli, emosional, estetik) natiqin nitqinə inandırıcı güc verir. İfadəli nitq təsəvvürün fəaliyyətini, daxili görünüş və təsvir olunan şəklə, hadisənin, iştirak edən şəxsin emosional

qiymətini yaradan bədii sözlərdən ibarətdir. Məhkəmə nitqində cinayətin səbəbi xüsusiyyətində psixoloji suallar, prosesin iştirakçılarının şəxsiyyəti, cinayəti törətməyə yol verən səbəb və şərtlər tədqiq edildikdə bədii sözlərdən bacarıqla istifadə etmə zərurəti artır. Bu psixoloji təhlil öz əksini "mücərrəd fikirlərdə yox, şəklən yada salınması, ədəbi-bədii nümunələrə görə hadisənin təfəsilatı ilə təsvir edilməsində" tapır. Məşhur sovet vəkili Y.S.Kiselyovun bütün nitqləri məhz bu cür olubdur. Levçinski, Putilovlar və digərlərinin işləri üzrə nitqdə ustalıqla, yüksəl bədii səviyyədə cinayətin mahiyyəti, əsasları, səbəbləri təsvir olunur:

"Elə olur ki, insan hər hansı şərtlərə görə əhəmiyyətsiz küsmə, həddindən artıq təkəbbür, onun nöqsanlarını göstərməyə çalışan qəribə hazırlıq, onun mənliliyinə toxunmaq cəhdini görmək, onu alçaltmaq kimi nöqsanlardan əziyyət çəkir". Bu xasiyyətin xüsusiyyəti əsasən ailə münasibətlərində müşahidə olunur: insan səmimi əzab çəkir və həqiqətən ən mənalı və vacib qeydlərdən əziyyət çəkir. Belə insana qarşı münasibət necə olmalıdır? Onu bağışlamaq, onun bütün səhv və ya yanlış etdiklərinə göz yummaq və ya onun şəxsiyyətini qüsurlarını aradan qaldırmağa çalışmaq? Şübhəsiz ki, sonuncusu. Qalina Putilova, həqiqətən çox əzab çəkib. Lakin o ona görə əzab çəkib ki, ona qarşı Larisa Dmitriyevna və Dmitri Putilovun münasibətini düzgün başa düşmək üçün əhəmiyyətsiz incimə mane olurdu.

Məhkəmə nitqləri çox vaxt öz nitqinin təsirini artırmaq üçün bədii sözlərdən istifadə edirlər, bu və ya başqa hadisələri bədii formada söyləməyə çalışırlar.

Məhkəmə nitqinin ifadəliliyi effektivlik üçün yox, məhkəmə nitqinin çıxışının məzmununun auditoriya tərəfindən dərin anlama, sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi, iş üzrə onun tərəfindən təqdim olunan nəticələrin mahiyyəti üçün lazımdır. Güclü, qüvvətli, iti, gözəl səs, yaxşı diksiya hissələrin, duyğuların və əhval-ruhiyyənin inceliklərini çatdırmağa imkan verir, nitqə qətilik, yüngüllük, sərbəstlik verir. Səs elastikliyinə təkmilləşdirilməsinə anadangəlmə qüsurları gizlətməyə yardım edən xüsusi məşqlər kömək edir. Nitqə nitq üsullarını inkişaf etdirmək, səsinə və tələffüzünə fikir vermək lazımdır.

Nitqin ifadəliliyini və emosionallığını artıran danışqdan kənar vasitələrə tam doğru hissələr dili adlanan jest və mimika aiddir. Nitqin tərkibi təbii olaraq və çox vaxt düşünülmədən möhkəmlənir, həmçinin nitqi canlandıran, onu gözlə görünən edən jest və mimika ilə güclənir. Jest – emosional məna hərəkətidir. Həm jest, həm də mimika öz funksiyalarında genişdirlər; onlar dolğun və emosionaldırlar, xüsusidirlər və həmişə müəyyən ediləblər. Nitqdə nitqin dediklərinə zidd olan ikitərəfli jest və mimikaya yol vermək olmaz. Nitqin eyni jesti çox şey deyə bilər: nitqdə vacib olanları qeyd edə bilər, nitqin bu və ya digər fikrini aydın ifadə edə bilər, onun real məzmununu dərin açıqlamağa çalışa bilər, hal-hazırda söylənilən fikrin gizli

mənasını güman edə bilər və s. Həm jest, həm də mimika dinləyicilər üçün aydın olmalıdır. Onlar səs nitqinin qabağını almırlar, onun mənalı tutumunu və ifadəliliyini gücləndirirlər. Məhkəmə nitqində jestlər daha təmkinli, tez olmayan, bədii oxucu və dramatik aktyordan daha şərti olurlar. Jest, ümumiyyətlə nitq üslubu kimi, olduqca şəxsidir, lakin buna baxmayaraq müəyyən qaydalar var ki, onlara riayət etmək lazımdır. Jestdən sui-istifadə etmək olmaz, çünki həddən artıq əl-qol hərəkəti nitqə kömək etmir, daha da mane olur, dinləyiciləri güldürür, onların fikrini nitqin əsas məzmunundan yayındırır.

Çətin ki, jest və mimikanı əvvəlcədən güzgü qabağında məşq etmək mümkün olsun. Məsələ ondadır ki, onlar nəinki ifadə olunan fikir ilə, hətta konkret şərait, dinləyicilərin əhval-ruhiyyəsi və natiqlik əhvalı ilə təyin olunurlar. Müxtəlif insanlarda hislər ayrı-ayrı jest və mimika ilə ifadə olunur. Bilmək lazımdır ki, jest və mimika – fikirlərin aydın, çox vaxt intuitiv ifadə olunmasıdır. Bunların hamısı jestlərin və mimikanın məntiqi əsaslandırılmasını hazırlayır və təyin edir. Lakin buna baxmayaraq, jest və mimika çox vaxt bir dəqiqlik haldır və bu da onların təbiiliyi və cazibəliyidir. Məhkəmə nitqinin duruşunda, onun jesti və mimikasında, onun işgüzarlığı, sadəliyi, hazırlığı, səmimiyyəti əks olunmalıdır. Beləliklə, jest və mimika, kinetik ünsiyyət sistemin elementləri olaraq, nitqin emosionallığını və ifadəliliyini gücləndirirlər və bununla da onun daha da yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir.

Təcrübə göstərir ki, məhkəmə natiqləri həmişə səs, intonasiya, jest ilə nitqin ifadəliliyinin əlavə vasitələri kimi istifadə edə bilmirlər. Çox vaxt məhkəmə nitqlərinin söylənilməsində statiklik və adilik müşahidə olunur. Nitqdə əsas səs intonasiya ilə seçilmir, jest, mimika ilə möhkəmlənir. Bəzi natiqlər heç məhkəməyə və dinləyicilərə baxmırlar, hansısa bir tərəfə və ya stolun üstündə olan öz kağızlarına baxırlar. Bunların hamısı xoşagəlməz təəssürat yaradır və qətiyyətin auditoriyanın düşüncəsinə və hislərinə təsir etməyə kömək etmir.

Məhkəmə nitqinin mədəniyyəti – natiqlik ustalığının dinamik təkmilləşdirilmə prosesi, onun məzmununun və formalarının zənginləşdirilməsidir. Ona ümumi və hüquqi savadlılıq, nitqin düzgünlüyü, dilin zənginliyi (orijinallıq), qısalıq, sadəlik, asanlıq, aydınlıq və dəqiqlik, bədiiilik, emosionallıq xasdır.

*«Xeyir işdə, bədbəxtlik üz verdikdə,
düşmənlə mübarizədə, dost və qohuma köməkdə
dünya malına xəsislik etmə».*

Hacı Ərəstun Əliyar oğlu

Mövzu 6

Çəkişmə cinayət prosesində təsiredici məhkəmə nitqinin hazırlanması məharətinin əsasları. Hüquq mədəniyyəti və əxlaq

Müasir dövrdə dünyanın tərəqqipərvər qüvvələri, geniş xalq kütlələri milli dillərin işlənməsi sahəsini genişləndirmək, onların sosial mövqeyini möhkəmlətmək problemləri və məhkəmə nitqinə hazırlıq, nitqin planlaşdırılması və digər mühüm məsələlər üzərində daha tez-tez düşünürlər. Odur ki, indi məhkəmə icraatında məhkəmə nitqinə hazırlıq problemlərinin tədqiqi mühüm nəzəri əhəmiyyət və əməli aktualıq kəsb edir.

Başlıcası budur ki, bu məsələ təkcə hüquq elminə aid olmaqla deyil, həm də ən əvvəl, qanunçuluq və hüquq qaydasını əsaslı surətdə gücləndirmək, vətəndaşların konstitusiyaya hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması üçün etibarlı təminat yaratmaq, cəmiyyət və dövlət qarşısında onların öz vəzifələrini yerinə yetirməsini təmin etmək məqsədi güdür.

Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin 10-cu hissəsində göstərilir: «AR-da məhkəmə icraatı AR-nın dövlət dilində

və ya müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır. İşin iştirakçısı olub məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin işin materialları ilə tam tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak etmək və məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ təmin edilir».¹

Digər qanunvericilik aktlarında bu prinsip daha da dəqiqləşdirilir. Xüsusən cinayət-prosessual qanunvericiliyində tərcüməçinin cinayət işlərinə baxılması zamanı öz funksiyalarını dəqiq və tam həyata keçirməyə borclu olduğu bildirilir. Bu vəzifənin düzgün yerinə yetirilməməsinə görə müxtəlif cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Əgər bu tərcümə şəxsin ağır və xüsusi dövləti cinayətdə təqsirləndirilməsi ilə bağlıdırsa, üç ildən yeddi ilədək azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulur.

Tərcüməçinin xidməti bütün hallarda pulsuzdur. Məhkəmə təcrübəsi tələb edir ki, istintaq və məhkəmə sənədləri, ittiham hökmünün surəti təqsirləndirilən şəxsə yaxud məhkum edilmiş (bərəət qazanmış) şəxsə onun doğma və ya bildiyi dilə tərcümə olunmuş halda təqdim edilsin.

Göstərilən prinsip tək məhkəmə mərhələsinə deyil, həm də tədqiqat və ibtidai istintaq mərhələlərinə, habelə işin baxılmasında iştirak edən, izahat verən, vəsatət qaldıran bütün şəxslərə aiddir.

¹ Əsgərov Z. Konstitusiyaya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002, s. 71.

Məhkəmə icraatında dövlət dili mühüm yer tutur, belə ki, dil haqqında respublika qanunlarında deyilir ki, iş icraatı məcburi qaydada rəsmi dövlət dilində aparılmalıdır.

Hansı dildə danışılması, hansı dildə hüquq münasibətlərinə daxil olma danışan şəxsin iradə və arzusundan asılı olaraq, nəinki subyektiv, həm də obyektiv məsələdir. Eyni zamanda burada obyektiv amillər subyektiv amillərdən daha böyük rol oynayır. Ünsiyyət vasitəsi kimi dil - dil aləmindən asılı olmayaraq, yəni ətrafdakılara hansı dilin aydın olması ilə bağlı danışan şəxsin iradəsindən kənar obyektiv fəaliyyətlə müəyyən edilir. Məhkəmə icraatında bu obyektiv amilləri müvafiq vəzifəli şəxslər nəzərə almalıdırlar, belə ki, xidmət zərurətindən asılı olaraq, baxılan işlə əlaqədar onlar bu və ya digər şəxslə dialoqa girməkdə maraqlıdırlar. Müstəntiq və ya hakim əvvəlcədən şahidin, zərər çəkənin, təqsirləndirilən şəxsin və prosesin digər iştirakçısını hansı dildə ifadə vermək istəməsini hiss edib bilməlidir. Ehtiyac olduqda milli dildən məhkəmə icraatının aparıldığı dilə tərcümələri təşkil etməlidir. Məhkəmədə nitq və mübahisə mədəniyyətinə riayət etməklə əsl həqiqəti üzə çıxarmaq lazımdır.

Məhkəmə icraatında milli dil prinsipinə uyğun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, prosesdə iştirak edən şəxs qanunun tələbinə görə müəyyən hüquq və vəzifələrə malikdir. Həmin hüquq və vəzifələrin həyata keçirilməsi dil bazası əsasında baş verir. Belə ki, məhz dil insanın hər-

kəti ilə fikri arasında bilavasitə fəaliyyətdə olur. Dili digər ictimai hadisələrdən fərqləndirən spesifik cəhət odur ki, dil təkcə ünsiyyət vasitəsi və fikirlər dəyişməsi deyil, eyni zamanda, təfəkkürün həyata keçirilməsi alətidir. Məhkəmə icraatında dil proses iştirakçılarında və oradakı adamlara (işlərə açıq məhkəmə iclasında baxılarkən) xidmət edir, ünsiyyət vasitəsi, fikirlər dəyişməsi vasitəsi kimi çıxış edir, obyektiv istintaq aparılmasına və işə ədalətlə baxılmasına, habelə ədalətli qərar çıxarılmasına yönəlir.

Milli dil prinsipi cinayət prosesinin bütün nərhələlərini əhatə etməklə müstəqil xarakter daşıyır. Bu prinsip, əvvəla, məhkəmə icraatı iştirakçılarının prosesdə birləşmələri arasında iki və daha artıq dildə dialoq aparmaları zərurəti ortaya çıxanda meydana gəlir; ikincisi, adı çəkilən prinsip obyektiv hadisədir və hüquq-mühafizə orqanları vəzifəli şəxslərinin subyektiv arzularından asılı deyildir. Bu prinsipin tələblərinin pozulması ciddi hüquqi nəticələr törədir; üçüncüsü, bu prinsip hüququn digər sahələri: cinayət hüququ, mülki proses, kriminalistika (tərcüməçinin iştirakı ilə ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin yerinə yetirilməsi metodikasından və dindirmə taktikasından söhbət gedir), məhkəmə quruluşu, psixologiya və s. ilə üzvi surətdə bağlıdır, Nəhayət, məhkəmə icraatı milli dil prinsipinin hüquqi bazasını respublikanın Konstitusiyası, Cinayət-Prosessual Məcəllə, "Dil haqqında" Qanun və digər hüquqi normalar təşkil edir.

Respublikamızda mühakimə icraatının milli dildə

aparılması ölkəmizin milli siyasəti prinsipinə müvafiq olaraq həll edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 4-cü maddəsinə əsasən, hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz.

Konstitusiyanın 127-ci maddəsində isə ədalət mühakiməsi icraatı ilə əlaqədar milli dil prinsipindən istifadə etmək halları və qaydaları göstərilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında məhkəmə icraatı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır. İşin iştirakçısı olub məhkəmə icraatının aparıldığı dili bilməyən şəxslərin işin materialları ilə tam tanış olmaq, məhkəmədə tərcüməçi vasitəsilə iştirak etmək və məhkəmədə ana dilində çıxış etmək hüququ təmin edilir.

Çəkişmə elə bir prosesdir ki, burada prosesual funksiyalar cinayət-prosessual fəaliyyətin subyektləri (tərəflər) arasında bölünmüş olur. İttiham funksiyası ittihamçı, xüsusi ittihamlı işlər üzrə zərər çəkmiş şəxs tərəfindən, müdafiə funksiyası təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi tərəfindən, işi həll etmə funksiyası isə məhkəmə tərəfindən həyata keçirilir.

Cinayət prosesində çəkişmə əsl demokratik prinsip olub, təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun real həyata keçirilməsini təmin edir və mühakimə icraatı qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsinə mühüm kö-

mək edir. Həmin prinsipə əsasən, proses mübahisə və müzakirə şəraitində aparılır ki, bu da, öz növbəsində, məhkəmə qarşısında duran vəzifələrin həyata keçirilməsinə təminat yaradır.

Çəkişmə prosesi hər iki tərəfin (ittiham və müdafiə) iştirak etdiyi bir prosesdir. Çəkişmə prosesində təqsirləndirilən şəxs hər şeydən əvvəl tərəfdir və onun tərəf olması çəkişmə prosesi üçün xarakterikdir.

Cinayət prosesinin cinayət işi başlama, ibtidai istintaq, məhkəməyə vermə və apellyasiya icraatı mərhələlərində təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququna malik olması ilə əlaqədar olaraq çəkişmə prinsipinin bəzi elementləri mövcud olsa da, bu prinsip özünün tam və aydın ifadəsini məhkəmə baxışı mərhələsində tapır.

Tərəf anlayışı altında, hər şeydən əvvəl, cinayət işinin mahiyyət etibarilə həll edilməsində marağı olan, habelə ittiham və müdafiə funksiyalarından hər hansı birini həyata keçirən prosesual fəaliyyətin subyektləri başa düşülür.

Odur ki, prosesin bütün iştirakçıları tərəf ola bilməzlər. Prosesdə məhkəmə, təqsirləndirilən şəxs, onun müdafiəçisi, şahidlər, ekspertlər və s. iştirak etsələr də onlardan yalnız ittihamçı, təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi, zərərçəkmiş şəxs, mülki iddiaçı və mülki cavabdeh tərəf sayılırlar.

Göstərilən subyektlərin hər biri ayrılıqda məhkəmə qarşısında öz tələblərinin həyata keçirilməsi üçün cinayət-

prosesual qanunvericilik ilə müəyyən edilmiş prosesual vasitələrdən istifadə edirlər. Dövlət ittihamçısı prokuror ittihamın əsaslarının iş üzrə toplanmış materiallarla sübuta yetirilməsini məhkəmə qarşısında əsaslandırmağa çalışır, təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi isə elan edilmiş; ittihama qarşı öz dəlillərini irəli sürürlər. Beləliklə, proses iki tərəfin çəkişməsinə, kəskin mübahisəsinə çevrilir.

Çəkişmə prinsipi ədalət mühakiməsinin təminatları sırasına aid olmaqla, eyni zamanda şəxsiyyətin hüquq və qanuni mənafelərinin müdafiəsinə xidmət edir. Çəkişmə prosesual hüququn bütün sahələrinin məhkəmə daşı olmaqla, Azərbaycan Respublikasının prosesual hüquq aktlarının və digər hüquq aktlarında müvafiq normaların yaradılması zamanı əsas götürülmüşdür.

Mühakimə icraatının baza prinsiplərindən biri kimi, çəkişmə həm də sübutların tədqiq edilməsi və qiymətləndirilmə vasitəsi, proses iştirakçısının özünün və ya təmsil etdiyi mənafeləri müdafiə etmək üsulu və üç müstəqil prosesual funksiyanın (ittiham, müdafiə, işin həlli) həyata keçirilməsi qaydasıdır.¹

Çəkişmə prinsipinə xas olan əlamətlərdən biri də qarşı-qarşıya duran hər iki tərəfin prosesdə iştirak etməsidir. Məhkəmə baxışında bəzən təqsirləndirilən şəxs, yaxud dövlət ittihamçısı iştirak etmir – bu da məhkəmədə işə baxılarkən iki tərəfdən birinin olmaması deməkdir.

Lakin belə hallarda çəkişmənin də olmadığını irəli sürmək düzgün olmazdı. Məhkəmə baxışında bir tərəfin tam iştirak etməməsi çəkişmə prosesini zəiflədə bilər, ancaq onu tamamilə aradan qaldıra bilməz.

Tərəflərdən hər hansının məhkəmə baxışında iştirak etməməsi əks tərəfi öz tələbinin doğru-düzgün olmasını sübut etməkdən azad etmir.

Tərəflər arasında gedən prosesual mübahisənin daha obyektiv, hərtərəfli və real olması və bu çəkişmənin nəticələrinin məhkəmə üçün həqiqəti müəyyən etmək imkanı yaratmaq məqsədilə Cinayət-Prosesual Məcəllənin 32-ci maddəsi tərəflərin bərabər prosesual hüquqlara malik olmalarını təsbit etmişdir. Maddədə çəkişmə prinsipinin həyata keçirilməsinin bütün halları və qaydaları aydın və bütün prosesual cəhətləri nəzərə almaq dəqiqliyi ilə sadalanmışdır. Cinayət prosesində tərəflərin çəkişməsinin təmin etmək məqsədilə cinayət-prosesual qanunvericilik aşağıdakı qaydaları nəzərdə tutmuşdur:

- 1) hər bir tərəf məhkəmədə təmsil olunur;
- 2) hər bir tərəf məhkəmədə öz mövqeyini müdafiə etmək üçün bərabər hüquqlara və imkanlara malikdir;
- 3) ittiham tərəfi cinayət hadisəsinin baş verməsini, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin əlamətlərinin mövcudluğunu, bu əməlin törədilməsinə təqsirləndirilən şəxsin aidiyyətini, cinayəti törətmiş şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasının mümkünlüyünü sübut edir, təqsirləndirilən şəxsin əməlinin hüquqi tövsifinə və məhkə-

¹ Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı «Qanun», 2008, s. 57.

mənin yekun qərarına dair öz təkliflərini verir;

4) müdafiə tərəfi cinayət təqibi ilə bağlı irəli sürülmüş ittihamı təkzib edir və ya cinayət prosesini həyata keçirən orqanın diqqətini təqsirləndirilən şəxsin cinayət məsuliyyətindən azad edilməsinə və ya cinayət məsuliyyətini yüngülləşdirən halların mövcudluğuna cəlb edir və təqsirləndirilən şəxsin əməlinin hüquqi tövsifinə və məhkəmənin yekun qərarına dair öz təkliflərini verir;

5) hər bir tərəf heç kimdən asılı olmayaraq, müstəqil surətdə öz mövqeyini seçir və onu müdafiə etmək üçün vasitə və üsullarını müəyyən edir;

6) məhkəmə cinayət-prosessual tərəflərdən hər birinin vəsatəti və əlavə olaraq zəruri materialların əldə edilməsinə kömək göstərir;

7) məhkəmə tərəfindən hökm yalnız cinayət prosesi tərəflərinin iştirakı bərabər əsaslarla təmin edilməklə tədqiq olunmuş sübutlarla əsaslandırılır;

8) dövlət ittihamçısı və xüsusi ittihamçı cinayət təqibini həyata keçirir və cinayət təqibindən imtina edir;

9) təqsirləndirilən şəxs sərbəst olaraq təqsirli olduğunu inkar edir və ya özünü təqsirli bilir;

10) mülki iddiaçı iddiadan imtina edir və ya mülki cavabdehlə barışıq sazişi bağlayır;

11) mülki cavabdeh iddiası qəbul edir və ya mülki iddiaçı ilə barışıq sazişi bağlayır.

Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 32-ci maddəsində şərh olunan qaydalardan

aydın olur ki, yeni cinayət-prosessual qanunvericilik çəkişmə və tərəflərin bərabərliyinə, Konstitusiyanın 127-ci maddəsinin inkişafı olaraq, xüsusi əhəmiyyət vermiş və onları mühakimə icraatının həyata keçirilməsinin prinsipləri kimi qeyd etmişdir. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, çəkişmə və tərəflərin bərabərliyi prinsiplərinin məzmununun ünsürü kimi ittiham, müdafiə və işin həll edilməsi funksiyalarının bir-birindən ayrılması; məhkəmə araşdırılmasında sübutların tədqiqi, sübutların tədqiqində iştirak, vəsatətlər verilməsi, iş üçün istənilən əhəmiyyətli məsələ üzrə fikir söyləmək, çıxışlarda iştirak etməyə dair tərəflərin bərabər hüquqlarının mövcudluğu; işin hallarının hərtərəfli və tam araşdırılması üçün tərəflərə zəruri şərait yaradılması vəzifəsinin məhkəmə üzərinə qoyulması və digər hallar konkret olaraq yeni cinayət-prosessual qanunvericilikdə tam aydınlığı ilə şərh edilmişdir.

Hüquq mədəniyyəti və əxlaq

Hüquq və əxlaq insanların davranışının nizamlayıcısı kimi çoxlu ümumi cəhətlərə malikdirlər, eyni zamanda mühüm əsaslı fərqləri də var.

Hüquq da əxlaq kimi insanların mənəvi həyatına məxsus olsa da, o hüquqi aktlarda təsbit olunan dövlətin müəyyən etdiyi, yaxud sanksiyalaşdırdığı normaların məmursundan (davranış normaları) ibarətdir. Əxlaq normaları mənəvi baxışların, xeyirxahlıq ideallarının, ədalətin və s.

təsdiqi və inkişafı prosesində formalaşır. Bu prosesdə din mühüm rol oynayır;

Hüquqi aktlarda bu və ya digər cəmiyyət üçün xarakterik olan dövlətin iradəsi ifadə olunur. Əxlaq normalarında isə ictimai rəy ifadə olunur;

Hüquq normaları öz əksini tapdığı hüquqi aktlar (qanun, fərman və s.) qüvvəyə mindiyi andan etibarən icra üçün məcburi olur. Onun həyata keçməsi xüsusi hallarda xüsusi aparaatla, dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə təmin olunur.

Hüquqdan fərqli olaraq, əxlaq normalarının təşkilatiməcburi qüvvəyə ehtiyacı olmur.

Həkim «əxlaq» dedikdə, müəllif Konstitusiya və Cənayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulan etika qaydalarını nəzərdə tutur. Onların tərkibinə cəmiyyətin və hər kəsin firavanlığının, ədalətin, azadlığın və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, vətəndaşlıq cəmiyyətinin bərqərar edilməsi daxildir.¹

Əxlaqın daxili təminatçısı vicdandır. Əxlaq normalarının realizə olunması üçün insanların davranışına ictimai qiymət vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq normalarından fərqli olaraq əxlaq normalarının tənzihi ictimai həyatın daha geniş sferasını əhatə edir. Əxlaq normaları hüquq normalarının tənzipləmədiyi (məsələn, dostluğa, məhəbbətə, yoldaşlığa münasibət) bir çox münasibətləri tənzipləyir. İnsanların davranışını qiymət-

¹ Hacı İbrahim İsmayılov. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. Bakı, ADPU nəşr., 2007, s. 8.

ləndirmək üçün hüquq «qanuna uyğun», «qanuna zidd» terminlərindən istifadə edir. Əxlaq normaları üçün insanların davranışlarının qiymətləndirilməsinə başqa cür yanaşma xarakterikdir. Burada birinci planda «əxlaqlı», «əxlaqsız», «doğruçu», «yalançı» və s. bu kimi kateqoriyalar gəlir;

Hüquq normaları üçün əxlaq normalarından fərqli olaraq məzmunun konkretliyi, ifadə müəyyənliyi xarakterikdir. Əxlaqi tələblərin, hüquqa nisbətən, izahına nəzərə cərpacaq dərəcədə geniş yer verilir.

Əxlaq – insanların mənəvi həyatının ayrılmaz hissəsidir. Əxlaq normaları öz ifadəsini ictimai rəydə, dini baxışlarda, bədii ədəbiyyat əsərlərində və s. tapır. Əxlaq və hüquq sıx qarşılıqlı əlaqədədir, əxlaq və hüququn bir-birinə dərinədən nüfuz etməsi haqqında da danışmaq olar.

K.Marks və F.Engels göstərirdilər ki, İnsan özünə aid olan bilik və hissiyyatlarını təmasda olduqları dünyəvi dəyərlərdən alırlarsa, deməli dünyanı və əhatəsində olduğumuz mühiti elə qurmaliyıq ki, insan özünü insan kimi hiss edə bilsin.¹

Hüquq normalarının təsirinin səmərəliliyi və onlardan çox istifadə olunması əxlaqi tələblərə nə dərəcədə uyğun gəlməsindən asılıdır. Hüquq normalarının işləməsi üçün, onlar ən aşağısı, əxlaq qaydalarına zidd olmamalıdır. Hüquq bütünlüklə cəmiyyətin əxlaqi baxışlarına uyğun olmalıdır. Əlbəttə ki, əxlaq və hüquq normalarının sırasında ziddiyyətin olduğu hallar da olur.

¹ К.Маркс и Ф.Энгельс. «Сочинения». т. 2, с. 145.

Hüquq və əxlaq sıx qarşılıqlı əlaqədə olsalar belə, öz xüsusi dəyərləri olan nizamlamanın iki özünəməxsus alətidir.

Hüquq cəmiyyətdə xeyir və ədalət ideallarının bərqərar olmasına yardım etməlidir. Bəzi hallarda hüquq cəmiyyəti köhnəlmiş əxlaqi ehkamlardan xilas olmağa kömək edir. Məsələn, keçmiş vaxtlarda bəzi xalqların fərziyələrindən biri olan qan düşmənçiliyinin aradan qaldırılması prosesi məhz hüquq vasitəsilə baş vermişdir. Bununla bərabər, məhz mənəvi başlanğıclar (haqq, ədalət, həqiqət) hüquqi baxışların, hüquqi idealların, son nəticədə isə hüquq normalarının məzmununu yaradan əsaslardır.

Məhkəmələr, digər hüquq tətbiq edən orqanlar hüquqi tədbirləri müəyyən etmək üçün əxlaq normalarına müraciət edirlər, məsələn, hüquqi aktlarda təsadüf olunan «şərəf və ləyaqətin təhqiri», «kobudluq», «həyasızlıq» və s. terminlərin düzgün başa düşülməsi məqsədilə bəzi hüquq normaları əxlaq normalarını hüquqi sanksiyalarla təmin edərək onları bilavasitə gücləndirirlər. Bunlara cəmiyyət və insanlar üçün ziyanlı olan hərəkətləri qadağan edən cinayət hüququ, inzibati hüquq və digərləri aiddir.

Hakimlərin və digər hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının öz fəaliyyətləri çərçivəsində müstəqillikləri onlardan hər hansı yerli təsir və təzyiqlərə baxmayaraq, yalnız qanunlara və mənəvi dəyərlərə əməl etməyi tələb edir.¹

Hüquq da siyasət kimi bütünlükdə cəmiyyətin müəyyən tarixi, o cümlədən onun tərkib hissəsini təşkil edən

¹ Hacı İbrahim İsmayılov. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. Bakı, ADPU nəşr., 2007, s. 47.

mədəni inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Hüquqi və siyasi elmlər hüquq və siyasətin hakimiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinə münasibətdə xüsusi terminlərdən istifadə edirlər: hüquq mədəniyyəti, siyasi mədəniyyət.

«Hüquq mədəniyyəti» termini hüququn, qanunvericiliyin inkişaf səviyyəsi, cəmiyyətdə onun haqqında məlumatın olması, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının vəziyyəti ilə xarakterizə olunur.

Cəmiyyətdə hüquq düşüncəsinin səviyyəsi – hüquq mədəniyyətinin vacib göstəricilərindən olub, mövcud hüquqa münasibəti ifadə edən hiss və hüquqi baxışların məcmusu, ictimai inkişafın vacibliyini əks etdirən yeni hüquqi tələblərin, qanunla müəyyən edilmiş müddələrin yerinə yetirilməsi zərurətinin dərk edilməsi dərəcəsi ilə müəyyən olunur.

Vətəndaşın hüquq mədəniyyəti ilk növbədə qüvvədə olan qanunvericiliyi bilməkdə ifadə olunur. Əlbəttə, vətəndaşlardan bütün qanunları, bütün normativ aktları bilməsini tələb etmək olmaz. Söhbət, hər şeydən əvvəl, vətəndaşın Konstitusiyanı, əsas hüquq, azadlıq və vəzifələrini bilməsindən gedir. İkincisi, vətəndaşın hüquq mədəniyyəti hüquqa hörmətlə yanaşmaqda ifadə olunur, başqalarının hüququna hörmət etməyi, öz vəzifələrinin icrasının vicdanla yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Üçüncüsü, hüquq mədəniyyəti vətəndaşın hüquq normalarının tələbləri – öz xüsusiyyətinə görə davranış modeli – əsasında qurmağa səy etməsilə xarakterizə olunur. Hüquq mədəniyyəti insanlar tərəfindən hüquq normala-

rının vicdanla, bir adət kimi icra edilməsinə kömək edir.

Hüququn tətbiqi, hüququn mühafizəsi əsas fəaliyyət forması olan vəzifəli şəxslərin, dövlət aparatı işçilərinin hüquq mədəniyyətinin səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlar, ilk növbədə qanuna, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmalı, öz fəaliyyəti sahəsində hüquqi cəhətdən səlahiyyətli olmalıdır.

Dövlət cəmiyyətdə hüquqi mədəniyyətin yüksək səviyyədə olmasında maraqlıdır, ona görə ki, bu cəmiyyətdə hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsinə, ictimai və fərdi həyatda müxtəlif növ konfliktlərin mədəni yolla həll edilməsinə səbəb olur.

Siyasət – dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətdə həyata keçməsi vasitəsidir. O, bu cəmiyyətə xas olan ənənələri, idealları, davranış nümunələrini və s. nəzərə alaraq müəyyən təşkilati formada həyata keçirilir.

Siyasi mədəniyyətə daxildir: siyasi həyatda necə hərəkət etməyi müəyyən edən siyasi fəaliyyət formaları, siyasi stereotiplər, təsisatlar; siyasi biliklər, siyasi dəyərlər (öncümlərdən emosional xarakterli).

Siyasi mədəniyyət – cəmiyyətin siyasi sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərən zəruri tərkib hissəsidir. Siyasi həyatın subyektlərinin qarşılıqlı əlaqə prosesində siyasi məlumatların mübadiləsi, birgə proqram və niyyətlərin işlənilib hazırlanması baş verir.

Siyasi hakimiyyətin həyata keçirilməsində, dövlətin idarə olunmasında iştirak vətəndaşların siyasi və hüquqi mədəniyyətinə sahib olmalarının vacibliyinə səbəb olur.

«İnsanlar üçün ən gözəl sifətlərdən biri də səbirdir. Üzücü hadisələr qarşısında dözümlü göstərən bədbinliyə qapılmamaq, insan şəxsiyyətinin ucalığına bir dəlildir. Bəzən insan zahirən dözümlülük göstərsə də, onun nitqində səbirsizlik duyulur. Lakin həqiqi inama malik insanlar, heç zaman sarsılıb, bədbin nitqlər söyləməzlər»

Qurani Kərim

Mövzu 7

Məhkəmə nitqinə hazırlıq. Nitqin planlaşdırılması

Məhkəmə natiqinin nitqi ictimai nitqin bir forması olaraq, natiq tərəfindən iş üzrə əldə olunmuş nəticələrin söylənilməsi, qarşı tərəfin nitqinə münasibətin bildirilməsi və ümumilikdə cinayət, mülki, inzibati icraat üzrə məhkəmə zalında əyləşən ictimaiyyətə, əsasən də məhkəməyə istiqamətləndirilən işin mahiyyətini açıqlayan zəngin, əsaslı və aydın olan bir fikirdir.

Məhkəmədə müvəffəqiyyətlə çıxış etmək üçün prosesə yaxşı hazırlaşmaq lazımdır. Bu iş materiallarının öyrənilməsi, kompozisiyanın işlənilib hazırlanması və nitq planının tərtib olunması, onun ədəbi tərtibatı, yəni dil və çıxış üslubu üzərində işlənməsidir.

Məhkəmə nitqinə hazırlıq iş materiallarının işlənməsindən başlanır. İş nə qədər aydın və çətin olmayan gəlsə də onunla diqqətlə tanış olmaq lazımdır. Yalnız işi əla bilmək yaxşı nitqin söyləməsinə imkan verir. İllər keçdikcə iş

materiallarında tez istiqamətlənmə təcrübəsi və bacarıqları, onda əsas görmək qabiliyyəti yığılır, lakin işi təfərrüatı ilə bilmədikdə, məhkəmədə müvəffəq çıxışa ümid etmək olmaz.

Hər cinayət işi materiallarının tədqiq edilməsi məhkəmədə nəyin yoxlanacağı, ittiham qərarlarının nəticələrinin iş materiallarına uyğun olub olmamasının araşdırılması üçün vacibdir. İş bilmək onun materiallarında yaxşı istiqamətlənməyə, prosesin digər iştirakçılarının metodika və taktikasının işlənilib hazırlanmasına, mövqeyin və nitq məzmununun edilməsinə imkan verir.

İşlə tanış olduqda «nə və niyə baş verdi», «məhkəməyə nə və necə sübut etmək», «məhkəmə qərarına nə ilə təsir etmək olar» suallarına cavab tapmaq lazımdır. Məhkəmə nitqinin məzmununda əsas məsələ iş üzrə son nəticədir. Məhkəmə qərarına müxtəlif vəziyyətlər və sübutlar təsir göstərir, bu səbəbdən də onların araşdırılması üçün nəinki iş materiallarını bilmək, həm də məhkəmə istintaqında fəal işləmək vacibdir.

İşlə tanış olduqda sübutların müxtəlif mənbələrinin qruplara ayrılması məsləhət görülür, bu da, öz növbəsində, onların doğruluğunun yaxud şübhəliliyinin və ziddiyyətinin yoxlanmasını asanlaşdırır.

Dövlət ittihamçısı və vəkil iş materiallarından çıxarışlar edirlər ki, hansılar ki, onlar tərəfindən məhkəmə iclasında edilmiş qeydlərdə birgə onların icraatlarını təşkil edir. Böyük və mürəkkəb işlər üzrə qeydləri aşağıdakı,

məsələn, ittiham epizodları, təqsirləndirilənlərin ifadələri, sənədlər, maddi sübutlar, ekspertin nəticələri və s. bölmələr üzrə etmək daha yaxşıdır.

İşin bütün materialları tədqiq obyekt olmalıdır. Yalnız nəzərə çarpan faktları qeyd etmək, əhəmiyyətsiz görünən halları qıraqda qoymaq olmaz, çünki əvvəlcədən nəyin vacib olduğunu və nəyin heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini müəyyən etmək çətindir. Nəinki işdə iştirak edən bütün şəxslərin ifadələrini oxumaq, habelə sənədlər və maddi sübutlarla əsaslı surətdə tanış olmaq lazımdır.

İşlə tanış olan zaman natiq (orator) cinayətin törədilməsi zamanı qeydə alınmayan sübutedici əhəmiyyətə malik ola bilən faktlara diqqət yetirir.

Beləliklə, işi tədqiq etdikdə müəyyən edilmiş və məntiqi sübut kimi istifadə olunmalı faktları da nəzərə almaq lazımdır. Zərər çəkmiş şəxsin şəxsiyyəti ilə tanış olduqca ən çox məlumatı onların gündəlikləri, məktubları, sənədləri verir. İşdə xırdalıqlar yoxdur, hər bir şey dəqiq öyrənilir və təhlil edilir. Oks təqdirdə, işdən gözlənilməz hadisələr doğura bilər və siz məhkəmədə olduqca pis vəziyyətdə qala bilərsiniz. İş materiallarının pis öyrənilməsi məhkəmə nitqini nüfuzdan salır, onun dəlilləri, argumentləri və mövqeyinə etibarsızlıq doğurur.

İşin öyrənilməsi mülki prosesdə ittihamnamədən yaxud da iddia ərzindən başlanır. Bundan sonra hakimin qətnaməsi yaxud da məhkəmənin sərəncam verən iclasının məhkəməyə təslim edilməsi haqqında qərar ilə tanışlıq

edilir. Sonra isə təqsirli şəxs qismində cəlb etmə haqqında qərar öyrənilir. İşlə tanışlığın bu mərhələsində ittihamın həcmnin məhkəməyə təslim etmə haqqında qərarda (qətnamədə), ittihamnamədə irəli sürülmüş ittihamla uyğun olub olmamasını yoxlamaq vacibdir. Daha sonra irəli sürülmüş ittihamla qarşı münasibəti qeyd edilən təqsirli şəxsin dindirilməsi protokolu tədqiq edilir. Nə vaxt və hansı qətimkan tədbirinin seçildiyi həmin sənədlərdə tanış olduqdan sonra işin öyrənilməsi cinayət işinin açılması haqqında qərardan və s. başlanır.

A.D.Baykov hesab edir ki, işin öyrənilməsinin ən səmərəli üsulu məhz prokurorun işin öyrənilməsinə onun açılması haqqında qərardan başlanmasıdır. Onun fikrincə, bu cür üsulun üstünlüyü məhz prokurorun, müstətiqin seçdiyi istiqamətlə (yolla) getməsidir. Bəs buna ehtiyac varmı? Bədii mənada desək, müstətiq sıfırdan başlamışdır, prokuror isə iş üzrə əsas məsələnin, yəni ifadə edilmiş və irəli sürülmüş ittihamın tədqiq edilməsindən başlamaq imkanına malikdir.¹

Şahidlərin ifadələrinin və ekspert rəyinin tədqiq edilməsi zamanı onların içində ən vacib olan məsələni ayırmaq zəruridir. Ekspert rəyi ilə tanış olduqda nəinki onun nəticələr ifadə edilən son hissəsinə, habelə həmin nəticələrin əsaslandırıldığı hissəsinə də diqqət yetirir. Təqsirləndirilən şəxsə, şahidlərə, zərər çəkmiş şəxslərə, eksperta

¹ Бойков А.Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. М., 1978, с.43.

verilməli olan suallar əsaslı surətdə düşünülməmişdir. Suallar qoyulduqda öz mövqeyinin təsdiqlənməsi üçün artıq təsnifatların araşdırılmasına əludə olmaq lazım deyil. Müdafiəçi və dövlət ittihamçısı, əfsuslar ki, çox vaxt bu qaydanı yaddan çıxardır və məhkəmə istintaqı zamanı onun bütün ifadələrinə qarşı etibarlılığı itirərək şahidi qarşıdan bu təfəsilatları tədqiq etməyə başlayırlar.

İşlə tanış olduqdan sonra məhkəmə nətiqi, şübhəsiz ki, müəyyən edilmiş faktları hər bir şübhəli, məlum olmayan və ziddiyyət təşkil edən məsələlərdən ayırır. Müstətiqlər tərəfindən əvvəllər verilmiş sübutların qiymətləndirilməsi ilə qane olmaq olmaz. Sübut və faktlara dair öz izahının tapılmasına çalışmaq lazımdır. Bəlkə də, əsas iş məhz elə bundan ibarət olacaqdır. İşin hər hansı sübutlarının müstətiqin etdiyindən fərqli olaraq başqa cür izah etmək olar. Faktlar barədə olan şübhəli və etibarlı məlumatları bölərək iş üçün əhəmiyyət kəsb etməyən digər məlumatların tanınmasına tələsmək lazım deyil. Bəzən bu ilk görünüşdə mənasız görünən məlumatlarda yaranmış şübhələrə cavab tapmaq olar. Çox vaxt etinasız və ya izah olunmaz faktların köməyi ilə əsas vəziyyətlərlə əlaqədar halları müəyyən etmək olar.

Hər bir vəziyyət nətiq tərəfindən öz mövqeyi nəzərindən və prosessual rəqibin nöqtəyi nəzərindən araşdırılır. Bu, rəqibin dəlillərinin tapılması üçün deyil, məhz öz arqumentlərinin (sübutların) etibarlı olduğunun yoxlanması üçündür. Siseron öyrədirdi ki: «Öz müştərimini dinlədikdən

sonra mən onunla onun rəqibi adından mübahisə etməyə başlayıram; o, etiraz edir və beləliklə, mənə ona iş üçün lazımlı görünən hər şeyi söyləyir; o çıxıb gedəndən sonra, mən hər vəchlə tam olaraq qərəzsiz olmağa çalışaraq özümdə 3 sifəti: özümü, rəqibimi və hakimi əks etdirirəm».¹

İş üzərində iş nəinki masa arxasında, hətta iş saati vaxtında keçir. İş haqqında çox və daim düşünmək lazımdır. Yalnız o zaman lazımlı fikirlər yaranacaq, yalnız o vaxt «ışıqlandırma» gələcək və natiq işdə ən əsas məsələni görəcək. Sanki asan, sadə, əziyyətsiz söylənilmiş nitqlər həqiqətdə ümumi geniş təhsilin, təcrübənin, özü və öz biliklərinin artırılması üzərində daima işin və bütün bunlardan əlavə (cinayət) iş üzərində böyük gərgin işin nəticəsidir. Hər bir fürsətdə fikrən işə qayıtmaq, onun üzərində düşünmək lazımdır. İş materialları ilə tanış olduqdan sonra məhkəmə nitqinin əsas məzmununu təşkil edən mövqe müəyyən edilir. Prosesual mövqe işin müəyyən edilmiş şəraitlərinə, qanunun tələblərinə və məhkəmə natiqinin daxili qənaətlərinə müvafiq olaraq seçilir.

Məhkəmə nitqinin kompozisiyası auditoriya və şəraitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla məhkəmə natiqinin mövqeyinin inkişaf etməsi məntiqini, habelə hakimləri öz dəlillərinin düzgün olmasına inandırmaq məqsədlərini təşkil edir. Natiqin ustalığı (məharəti) məhz hər şeydən əvvəl

nitqi onun məqsədinə müvafiq olaraq kompozisiya şəklində düzgün qurmaq qabiliyyətində göstərilir. Kompozisiya nitq materialının məntiqli, düzgün, ardıcıl, aydın, inandırıcı, asan dildə, ifadəli şəkildə izah olunmasına imkan verir. Natiq nitqinin siması ümumi kompozisiya sistemi onun quruluşu ilə müəyyən edilir.

Nitqin qurulması və onun müəyyən şəkildə salınması, ilk növbədə, çıxışın məzmunundan (tərkibindən) asılıdır. Nitq planını tərtib etməzdən əvvəl özünə aşağıdakı suallara cavab vermək lazımdır, məsələn, nə demək? Necə demək? Məhkəmə nitqinin nə təşkil etdiyini söyləyir. Necə danışmaq? Sualına cavab verdikdə ilk olaraq edilməli olan nitqin kompozisiyasını müəyyən etməkdir. Hələ antik ritorlar nitqi natiq ustalığının yığılmış təcrübəsini əks etdirən üçlük vəhdətini təşkil edən girişə, orta və ya əsas hissəyə və nəticəyə bölürdülər.

Natiqin müvəffəqiyyətinin xeyli payı müvəffəq çıxışla müəyyən edilir. Nitqə giriş («başlangıç») dinləyicilərə məlumatın mövzusunə daxil edir, onları nitqin əsas məzmununun qavranılması üçün hazırlayır. Bundan əlavə, o, böyük psixoloji yükü daşıyır. Girişlə natiq auditoriyada maraqlı oymağa, onun diqqətini ələ almağa, onunla əlaqə qurmağa və onun etimadını qazanmağa, nitqin qalan hissəsinin mənimsənilməsi üçün əlverişli (münasib) psixoloji zəmininin hazırlanmasına çalışır.

Nitqə giriş incə və çoxvariantlı kateqoriyadır. Ayrı-ayrı natiqlər müxtəlif vəziyyətlərdə nitqə müxtəlif şəkildə

¹ Адамов Е.А. Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. М. 1961, с. 63.

başlayırlar. Siseron özünün Lusiy Sergey Katilina qarşı nitqində bu sözlərlə başlamışdır: «O tempora! O mores!» və o zamandan onlar məşhur oldu və bütün dünyaya yayıldı. A.F.Koninin məhkəmə nitqlərinin giriş hissələri uzunçuluqla (uzun uzadı sözlərlə) fərqlənmirdi. Onlar bir qayda olaraq, işin faktiki vəziyyətlərinin qısa şəkildə şərh olunması ilə əlaqələndirirdi və bununla da dinləyiciləri dərhal işin mahiyyəti ilə tanış edirdi. Hər bir xüsusi halda nitqə giriş xüsusi, özünə görə yeganə, yəni həmin auditoriya, həmin vəziyyət üçün daha düzgün, açıq çıxışın mövzunu dəqiq müəyyən edən olmalı, yaxud da natiq niyyətlərinin hiss edilməsinə imkan verməlidir.¹

M.İ.Kalinin nitqin trafaret (standart) şəklində başlanmamasını məsləhət verirdi. Bu məsləhətə mütləq eyni hakimlər qarşısında uzun müddət ərzində çıxış etməli olan məhkəmə natiqləri əməl etməlidir. Və əgər hər dəfə natiq öz nitqinin eyni çıxışla başlayırsa, onu eşitməyəcəklər, çünki bu cür çıxışla nitqə maraq oyatmaq olmaz. Nitqin ilk cümlələrindən artıq onun məzmununun nə cür olacağını müəyyən etmək olar. Beləliklə, natiq nitqində giriş auditoriyayı yönəldən özünəməxsus kamertondur. M.Y.Lomonosov yazırdı: «Giriş sözün hissəsidir, belə ki, onun vasitəsilə ritor dinləyiciləri və oxucuları onların həvəslə və səylə və aydın qulaq asmaqları və oxumaları üçün o biri

¹ Любимова Л.М. А.Ф.Кони - судебный оратор (из истории русского судебного красноречия) // Высшая школа: гуманитарные науки и гуманитарские основы образования и воспитания. Чита, 1996, с. 69.

sözə hazırlayır».

Məhkəmə nitqində giriş hər dəfə yeni, orijinal və gözlənilməz olmalıdır. Belə başlanğıc nəinki dinləyiciləri nitqə cəlb edir, hətta onun bütün ardınca gələn məzmununun başa düşülməsi üçün əqli və emosional açar verir.

Qədim natiqlər üç girişi ayırırdılar: süni, təbii və qəfildən. Süni çıxış zamanı natiq dinləyiciləri tədricən nitqin əsas mövzusunun şərh olunması üçün hazırlayır.¹

Məsələn, «Möhtərəm hakim! Son on ay ərzində siz «N» qəsəbəsində yaşayan gənclər və yeniyetmələr tərəfindən törədilmiş dəstə dələduzluğu haqqında dördüncü işi araşdırırsınız. Həmin işlər üzrə təqsirləndirilən şəxslər arasında çoxu «N» firmasının gəncləri və «N» orta məktəbi şagirdləridir. «N» gənclər arasında dələduzluq hallarının yayılma dərəcəsi qəsəbə əhalisinin və rayonun bütün ictimaiyyətinin tam olaraq aydın narahatçılığına səbəb olur.

Təbii çıxış dinləyiciləri dərhal, ilkin hazırlıq olmadan, işin mahiyyəti ilə tanış edir.

Qəfildən çıxış zamanı hər hansı bir hadisə ilə həyəcanlanmış natiq dinləyicilər qarşısında onu bürümüş hisləri açaraq nitqi qəfildən başlayır.

Giriş üzərində iş – yaradıcılıq işidir; giriş nitqin hazırlanması dövründə düşünülür, lakin girişin əvvəlcədən hazırlanmasına heç bir ehtiyac yoxdur. Bunu nitq planının artıq hazır olmasından sonra etmək daha yaxşı olardı. Ha-

¹ Адамов Е.А. Из истории ораторского искусства. М.: 1965, с. 16.

zırlanmış girişdən məhkəmədə istifadə etməmək də olar, çünki o, hərdən qabaqcadan bilinməsi çətin olan auditoriyanın vəziyyət və xüsusiyyətləri ilə nisbi olur. Məhkəmə iclası vaxtı, bəlkə də, hazırlanmış girişdən daha uğurlu girişin tapılması mümkün olur, lakin girişi əvvəlcədən ətraflı düşünmək vacibdir.

Giriş həmişə qısa və yığcamdır. Bu nitqin uğurlu başlanmasının mütləq şərtidir. Hətta uğurlu düşünülmüş girişini uzatmaq lazımı deyil. İlk ibarələrin (cümlələrin) mənası dinləyicilərə dərhal çatmalıdır. Ümumiyyətlə, uzun, dolaşq cümlələrin istifadə olunmasından qaçılmalı, girişdə isə onlar xüsusən daha çox ziyanlıdır, çünki nitqin əsas məzmunu bu cür başlanğıca uyğun gəlməyə bilər. Məhkəmə qarşısında qoyulmuş məqsədlər artıq bildiyimiz kimi, yalnız diqqətin təmin olduğu halda nail oluna bilər. Giriş zamanı auditoriyanın qazanılmış diqqətini bütün nitq boyu saxlamaq lazımdır. Diqqətin möhkəmliyi bir çox halda nitqin auditoriyanı arxasınca aparılması üçün planlaşdırılan nitqin əsas hissəsinin qurulmasından asılıdır. Bu yalnız o vaxt münəkiyəndür ki, nitqin əsas hissəsinin məntiqi quruluşu son dərəcə aydın olsun və bir vəziyyət o biri vəziyyətlə nəticələnsin.

İşin, ittiham epizodlarının çox sayda sübut və vəziyyətləri təhlil edilən geniş nitqdə nitqin əsas hissəsinin şərh edilməsi proqramını tərtib etmək lazımdır. Proqramda ən vacib olanı dinləyicilər tərəfindən asan yadda qalan məsələ və sualların aydın və dəqiq şəkildə qoyuluşudur.

Məhkəmə nitqinin proqramı natiqin niyyətlərinin araşdırılması, ittiham və ya müdafiənin inkişafı (gedişi) zamanı onun gedəcəyi yolun müxtəsər (qısa şəkildə) qeyd edilməsini təşkil edir.

Məhkəmə nitqinin əsas məzmunu, onun əsası (təməli) işin faktiki vəziyyətlərinin şərh edilməsi, sübutların təhlil və qiymətləndirilməsidir. Dövlət ittihamçısı və vəkil iş üzrə öz fikirlərini iş üzrə müəyyən edilmiş məhkəmə istintaqının faktlarına əsasən söyləyirlər. Məhkəmə nitqində vəziyyətlər cinayət tərkibini əmələ gətirən və məhkəmə istintaqı gedişində müəyyən edilmiş hərəkət və faktların xronoloji, sistemativ və qarışıq hekayə etmə formasında şərh edilir. Konkret iş üzrə daha məqsədəuyğun və effektiv olan üsula üstünlük verilir.

Sistemativ üsulda işin şəraitləri cinayətin törədilməsi anında həqiqətdə onların baş verdiyi ardıcılıqda şərh edilir. Xronoloji üsulun mahiyyəti natiqin işin şəraitlərinin istintaq və məhkəmə prosesində onların müəyyən olduğu kimi, şərh etməsindən ibarətdir. Əgər sistemativ üsulda dəlillərin təhlili işin faktiki fabulasının şərh edilməsindən sonra gələrsə, onda xronoloji üsulda onlar eyni zamanda həyata keçirilir.

Nitqin qarışıq üsulunda hər bir epizod üzrə müəyyən faktların hansı sübutlarla təsdiq olunduğu qeyd edilir, sonra isə həmin sübutlar təhlil edilir. Sübutların qiymətləndirilməsindən sonra müəyyən faktların həmin epizod üzrə sübuta yetirilib yetirilmədiyinə dair nəticə çıxarılır.

Sonra o biri epizoda keçirlər və s. Sübutların təhlilinin və qiymətləndirilməsinin sonunda hansı faktların sübuta yetirildiyi və ittihamda onların hansının müdafiəsi tələb olunduğu, hansıların – istisna edilməsi, hansıların - dəyişdirilməsi müəyyən edilir. İttihamın fabulası aydın və açıq ifadə edilir ki, bu da cinayətin kvalifikasiyasının düzgün müəyyən edilməsinə imkan verir. Bütün müəyyən edilmiş və sübuta yetirilmiş faktlar mütləq təqsirləndirilən şəxsin cinayət hərəkətlərinin hüquqi qiymətləndirmə ilə məntiqi cəhətdən əlaqələndirilir.

Məhkəmə nətiqinə iş üzrə bütün müəyyən edilmiş şəraitləri sadalamağa heç bir ehtiyac yoxdur, ən əsaslarda dayanmaq kifayətdir. Lakin faydasız şəraitləri (vəziyyətləri) görməyərək və təkzib etməyərək nitqi üçün onların bütün cəmindən faydalı olan ayrıca faktları «qoparmaq» olmaz.

Məhkəmə nitqinin əsas hissəsində mərkəzi yeri arqumentasiya və sübutlardan istifadə yer tutur ki, bu da məhkəmə nətiqindən məntiq qanunlarına yaxşı bələd olmağını və onlardan istifadə etmək bacarığını tələb edir. İnsan məntiqi cəhətdən qeyri-mütəşəkkil surətdə düşünür, buna baxmayaraq, məntiq qanunlarından şüurlu (bilə-bilə) istifadə etməsi düşünmənin effektivliyinə və fikirlərin şərh edilməsinə imkan yaradır, məntiqi səhvlərdən qoruyur.

Çox vaxt məhkəmə nitqində sübut mühakimələrin açılmış zənciri kimi istifadə edilir, hansında ki, nətiqin nəticəsini təsdiqləyən bütün vəziyyətlər açıq-aydın görünür. Məhz sübut məntiqinin yenidən hasil edilməsi, nətiqin

öz nəticəsinə niyə və necə gəldiyinin konkret nümayişi məhkəmə nitqini inandırıcı, bu səbəbdən də daxili məhkəmə qənaətinin formalaşmasına təsir etmək qabiliyyətli edən edir.

Məhkəmə nətiqi məntiqin aşağıdakı qanunlarını bilməli və tətbiq etməlidir:

1. istənilən fikrin müəyyən, möhkəm və tam olaraq konkret məzmununa malik olmasını tələb edən *eyniyyət (bərabərlik) qanunu*. Mühakimə prosesində onun başqa fikirlərlə əvəz edilməsi yol verilməzdir;
2. eyni suala, eyni vaxtda, eyni mənada «bəli» və «xeyr» cavabının verilməsini qadağan edən *ziddiyyət qanunu*. Anlayışlar, mülahizələr, nəticə çıxarmalar (qənaətlər) ziddiyyət təşkil etməməlidir;
3. həqiqətin axtarılmasında istiqaməti göstərən *xaric edilmiş üçüncünün qanunu*. Bir birinə ziddiyyətli olan bir və iki mülahizənin doğru olmasının etiraf edilməsindən boyun qaçırmaq və onların arasında ortanı axtarmaq olmaz;
4. məntiqi düşüncənin ən vacib xüsusiyyətini, yəni əsaslılığı təsdiq edən *kifayət əsas qanunu*. Hər düzgün fikir doğruluğu təcrübə ilə sübut olunmuş digərlərlə əsaslandırılmalıdır.

Nətiqə qarşı tələbləri aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar, məsələn, nətiqin nitqi müəyyən edilmiş, ardıcıl, əsaslandırılmış olmalıdır. Yalnız məntiq qaydalarına riayət edərək nitqi düzgün nəticə çıxarda bilər. Onların hər hansı

pozulması yanlış nəticəyə, iş üzrə düzgün olmayan mövqeyin seçilməsinə gətirib çıxardır.

Nitq üzərində işləyərək nəinki məntiqi qərarlar istifadə edilir, hətta tez-tez natiq uğurlu «gedişi» aşkar edərək, özü üçün tam olaraq gözlənilməz hərəkət edir. Lakin bu «partlayışlar», «işıqlandırmalar» yenə də, gözlənilmədən şüura keçə bilən sürətli düşüncə işinin nəticəsidir.

Natiq öz fikrinin əsaslandırılmasını bacarmalıdır. Bunsuz hər hansı fəaliyyəti ağılaşmazdır, çünki sübutlar bizim mühakimələrimizin inandırıcı olmasının əsasını təşkil edir. Bu, məhkəmədə vacib əhəmiyyət alan natiq tərəfindən hər bir irəli sürülən mövqə sübutlarla təsdiq edilməlidir.

Hər hansı sübut məntiqi üsul kimi bir-birindən əlaqəli olan üç elementdən əmələ gəlir: tezis, dəlillərdən (arqumentlərdən) və sübuta yetirmə (nümayiş etdirmə) üsulu. Tezis – doğruluğu sübut edilməli fikir və ya mövqedir. O, doğru, aydın və dəqiq ifadə edilmiş, özündə məntiqi ziddiyyətdən ibarət olmamalı, sübuta yetirmənin bütün gedişi zamanı eyni olaraq qalmalıdır. Dəlillər (arqumentlər, əsaslar, sübutlar) – doğruluğu artıq yoxlanılmış, sübut edilmiş fikir və ya vəziyyətlərdir. Dəlillər tezislər kimi, müəyyən tezis üçün doğru və kifayətedici olmalıdır. Belə ki, onların doğruluğu tezisdən asılı olmayaraq sübut edilməlidir. Dəlillər məhkəmədə yalnız o vaxt yerli (yerinə düşən) olur ki, onlar məhkəmə istintaqı faktlarından götürülmüş olsun. Ən güclü və təkzibedilməz dəlil tezisə aidiyyəti olan fakt-

lar məcmusudur. Sübut etmə üsulu (nümayişi) – dəlil və tezis arasında məntiqi əlaqə forması, köməyi ilə tezis və arqument arasında əlaqə müəyyən edilən (göstərilən) sübut etmə prosesidir. Nümayiş sübut edir ki, tezis vacib olaraq dəlillərlə əsaslandırılır və bu səbəbdən də həqiqidir. Nümayiş induksiya, deduksiya və analogiya (oxşayış) formasında həyata keçirilir. Açıq aşkar nitqdə nümayiş mümkün qədər sadə və qısa olmalıdır. Fərz edək ki, vəkilə də təqsirləndirilən şəxsin alibi haqqında tezisi sübut etmək lazımdır. Vəkil, hər şeydən əvvəl onun müdafiəsi altında olan şəxsin cinayətin törədilməsi günü və saatında başqa yerdə olduğunu qeyd edir, yəni tezisi ayırır və ifadə edir. Həmin tezisə düzgünlüyünün təsdiqlənməsi üçün dəlil və arqumentlər prosesual sübutlar olacaq. Nümayiş açıq-aydın məhkəməni vəkilin qənaəti və iş üzrə müəyyən edilmiş sübutlar arasında məntiqi əlaqənin olduğuna inandırır.

Tez-tez məhkəmə natiqi ilk öncə prosesual sübutlarının onların nümayiş etdirilmədə gələcəkdə istifadə edilib edilməməsi üçün doğru və ya şübhəli olmasını təsdiq etməli olur. Doğru sübutlar bir-biri ilə uyğun olmalı və tezisə əsaslandırılması üçün kifayətedici olmalıdır. Beləliklə, «məntiqi tərəfdən sübut etmə prosesi bir mülahizənin (məlum olmayan və ya hələ sübut edilməmiş) digər (məlum) artıq sübuta yetirilmiş mülahizələrlə əsaslandırılmasını təşkil edir».

Məhkəmədə sübut edərkən nəinki düzgün, həqiqi tezisə irəli sürülməsi, habelə həmin tezisə kifayətedici

əsasən arxalanmasını, yəni inandırıcı arqumentlərlə – həqiqi prosessual sübutlarla təsdiq olunduğunun qeydinə qalınması vacibdir. Nitqin hər bir tezisini məhkəmə natiqi dəlillər, sübutlar, məntiqi mühakimələrlə təsdiq edir, yəni sübut edir. Məhkəmədə məhkəmə nitqinin mövzusunun bütün elementləri asan və aydın olmalıdır.

Məhkəmə nitqinin əsas hissəsində məhkəmə natiqinin diqqəti prosessual sübutlar üzərində cəmlənir. Bütün hallarda, istənilən iş üzrə nitq planına iş üzrə sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi daxil edilir. Sübutlar dəqiq bölünməlidir: bəziləri – cinayət hadisəsini, digərləri – cinayətin konkret tərkibini, üçüncülər – ittihamın ayrı-ayrı epizodlarını, dördüncülər – təqsirləndirilən şəxsin və zərər çəkmiş şəxsin xasiyyətnaməsini və s. təsdiq edir və ya təkzib edir. Sübutların təhlili qaydası iş üzrə tutulan mövqedən asılıdır. Nitqdə sübutları faktiki məlumatlar və sübutlar mənbələri üzrə sübut etmə predmetinə uyğun olaraq qruplaşdırmaq daha düzgündür.

Məhkəmə nitqlərində sübutlar tez-tez iş üzrə müxtəlif variantların qurulması zamanı təhlil edilir və qiymətləndirilir. İşin şəraitlərindən və natiqin mövqeyindən asılı olaraq şayiələrin baxılmasının iki variantı mümkündür: birincisi, natiqin fikrincə, əvvəl iş materialları ilə təsdiq olunmayan şayiələrin təkzib edilməsi, sonra isə düzgün şayiənin əsaslandırılmasıdır; ikincisi, əvvəlcə, natiqin fikrincə, düzgün şayiəni əsaslandıran dəlillərin şərh edilməsi, sonra isə digər şayiələrin təkzib edilməsidir.

Nitqdə sübutların yerləşdirilməsi zamanı növbəti vəziyyət nəzərə alınır. Psixoloqların müəyyən etdiyi kimi, yaxşı mənimsənilən və yadda qalan məlumat məhz ardıcıl şərh edilən hadisə və ya faktların əvvəlində və ya sonunda söylənilən məlumatdır. Burada həmçinin aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: əgər auditoriya nitqin mövzusunun xəbərdardır və şərh edilən problemlərdən dərinlən maraqlıdırsa (necə ki məhkəmə nitqinə xasdır), bu zaman ən az vacib məna kəsb edəndən daha vacib olan arqumentlərə getmək daha üstün tutulur. Bunlarla nitqdə dinamika hissi yaranır. Məhkəmə nitqində ən güclü sübutlar axırında növbədə gətirilməlidir. Əsas hissədə ayrı prosessual sübutların istifadə olunması haqqında biz məhkəmə nitqlərinin məzmununa həsr olunmuş fəsillərdə söhbət açacağıq.

Məhkəmə nitqində sübut etmə aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

1. *Sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi.* Hər sübut ayrı ayrılıqda təhlil edilir, yəni onun tərkibində məhz işə aidiyyəti olan faktiki məlumatlar müəyyən edilir. Sübutun formalarının qanunun tələblərinə uyğunluğu yoxlanılır. Başqa sözlə, təhlil nəticəsində sübutun nisbətlik və mümkünlük xüsusiyyətlərinə malik olması haqqında nəticə çıxarılır. Sübutların qiymətləndirilməsi bir-biri ilə tutuşdurulması ilə həyata keçirilir, belə ki, bu birilərin həqiqi olduğunu, digərlərin şübhəli olduğunu, üçüncülərin ziddiyyət təşkil etdiyini və şübhəli olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Sübut-

ların vəkil tərəfindən həyata keçirilən qiymətləndirilməsinin xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, onları təqsirləndirilən şəxsə haqq qazandıran, yaxud da onun məsuliyyətini yumşaldan halların aşkar edilməsi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirir.

2. *Məntiqi dəlillərin gətirilməsi.* Bu qismdə həqiqi sübutlarda olan həm faktiki məlumatlar, həm də məntiqdən istifadə etməklə mülahizələr çıxış edə bilər. Məsələn, alibi eyni suala, eyni vaxtda, eyni mənada «bəli» və «xeyr» cavablarının verilməsini qadağan edən məntiqi ziddiyyətlik qanunu və həqiqətin axtarışında istiqaməti göstərən xaric edilmiş üçüncünün qanununun hərəkətidir: bir birinə ziddiyyətli olan iki mülahizədən birinin doğru olduğunun etiraf edilməsindən boyun qaçırmaq və onların arasında ortanı axtarmaq olmaz.
3. *Məhkəmə nitqinin hər bir tezisinin və onun son nəticələrinin əsaslandırılması.* Öz nitqində nitq iş üzrə bütün sübutları sistemləşdirir. Məsələn, əgər o, məhkəmədən təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin başqa səmtə yönəldilməsini istəyirsə, onda öz tərəfindən təklif edilən cinayət tərkibinin, məsələn, obyekt, obyektiv tərəfin, subyekt, subyektiv tərəfin ayrı-ayrı elementlərini təsdiq edən sübut və konkret faktiki məlumatları göstərir. Bundan sonra təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin Cinayət Məcəlləsinin digər maddəsinə dəyişdirilməsi zərurəti haqqında nəticə çıxarılır. Təq-

siri yumşaldan və ağırlaşdıran hallar məhkəmə nitqində həmçinin əsaslandırılmalıdır. Onların sadəcə sadələnməsi ilə məhdudlaşmaq olmaz, necə ki, bu təcrübədə tez-tez edilir.

Əsas hissənin şərh edilməsi bir neçə üsulla mümkündür. Natiq məhkəmə nitqinin bu hissəsinin məntiqi təşkil edilməsi zamanı deduktiv və induktiv üsulları, analogiya üsulunu tətbiq edir. Bundan əlavə, aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: konsentrik (ümumi mərkəzli) üsul (iş üzrə əsas nəticə ətrafında nitqin tərkibi qurulduqda: özünün mövqeyi daim mülahizələr mərkəzində saxlanılır və natiq həmişə ona qayıdır); mərhələli üsul mövqeyin ardıcıl şərh edilməsi üçün nəzərə alınır (natiq elə bil ki, məhkəmə auditoriyasını özünün əsas nəticəsinə gətirir; bu üsul məhkəmə nitqində daha effektiv görünür); tarixi (xronoloji) üsul, yəni cinayət hadisələri törədildiyi ardıcılıqda şərh edilir; məkani üsul natiqə cinayət hadisələrinin bütün faktları və hadisələrinin əyani surətdə, yəni onların dinamikasında ötürülməsinə imkan verir.

Məhkəmə nitqində bir neçə üsuldən eyni vaxtda istifadə etmək olar. Üsulu seçərkən, ilk növbədə, nitqin məqsədi nəzərə alınır. Yaxşı o üsuldür ki, məhkəmənin və digər dinləyicilərin məhkəmə natiqinin qənaətlərinin düzgün olmasında inandırılmasına imkan versin. Təcrübə göstərir ki, prokuror (dövlət ittihamçısı) və vəkillər öz çıxışlarının orta hissəsinin şərh edilməsi zamanı xronoloji üsulu tətbiq edirlər, baxmayaraq ki, ittiham və müdafiə

strategiyası nöqteyi-nəzərdən bəzi nitqlər üzrə konsentrik və mərhələli üsulun tətbiq edilməsi daha məqsədə uyğundur.

Nəticə (xülasə) qısa, aydın və ifadəli, yəni natiqin əsas fikrinin hamı üçün bəlli olduğu şəkildə olmalıdır. Xülasə məhkəmə nitqinin axırncı hissəsidir, onda son nəticələr çıxarılır və natiqin məhkəmədən ricaları söylənilir. Xülasədə məhkəmə natiqi öz mövqeyini yığcam, cəmlənmiş şəkildə çatdırmalıdır: xülasə dinləyicilərə çıxış edən əsas fikrini daha çox dolğun şəkildə çatdıran sözlərlə ifadə edilir.

A.F.Koni yazmışdır: «Nitqin sonu onu tamamlamaqdır, yəni başlanğıcla əlaqələndirməlidir». Nitq cəsarətlə başladığı kimi də bitirilməlidir. Giriş kimi xülasə də əvvəlcədən işlənib hazırlanır, lakin təbii şəkildə, yanlış pafossuz səsləndirilməlidir. Giriş kimi, o da məhkəmə iclası gedişində dəyişdirilə bilər. A.F.Koninin nitqindən: «İttihamı bitirərək, mən təkrar etməyə bilmərəm ki, indi olduğu kimi bu iş özünün həll edilməsi üçün əqlin və vicdanın çoxlu çalışmalarını tələb edəcək. Lakin mən əminəm ki, siz vəzifələrin çətinliyi qarşısında ittiham hakimiyyətinin geri çəkildiyi kimi geri çəkilməyəcəksiniz, lakin elə ola bilər ki, onu başqa cür həll edəsiniz. Mən hesab edirəm ki, təqsirləndirilən şəxs dəhşətli bir hərəkət edib, hesab edirəm ki, özünün fağır və təqsirli olmayan həyat yoldaşı üzərində amansız və ədalətsiz hökmü qət edərək, onu bütün sərtliklə həyata keçirmişdir. Əgər siz, cənab andlılar,

zaldan mənim etdiyim mühakiməni çıxarsanız və əgər mənim dəlillərim sizdə bu mühakiməni təsdiqləsə, onda, fikrimcə, gec olmadan, bir neçə saatdan sonra təqsirləndirilən şəxs sizin dilinizdən daha az sərt, lakin şübhəsiz ki, daha ədalətli hökmü eşidəcək».¹

Nitqin daha effektiv olması üçün onun daha məqsədəuyğun natiq tərəfindən əvvəlcədən düşünülmüş, yaxud da nitqin söylənilməsi anında yaranmış taktik üsullardan ibarət olan formasını tapmaq lazımdır. Natiq nitqi nitqin «döyüş sxemi»ndən ibarət olunan taktik gedişlər vasitəsilə bir sıra vəziyyətlərin inkişafını təşkil edir. Nitqin «döyüş sxemi»ndə, planında nitqin mətni, parçası şəklində reallaşan bəndlər göstərilir.

Nitqin məntiqi quruluşu açılan vacib iş sənədi nitqin məzmununu əks etdirən, onun natamam hissələrinin (dağınıq) vahid külliyyata birləşdirən, kompozision şəkildə onları paylaşdıran plandır. Plan natiqə nitqin məzmununun daha optimal şəkildə şərh edilməsinə, dinləyicilərə isə natiqin çıxışının daha asan qavranılmasına və başa düşülməsinə imkan verir. Plan hər bir iş üzrə vacibdir, onsuz yaxşı nitq söyləmək olmaz. Natiqin sərəncamında bir çox faktlar, sübutlar, fikirlər, ideyalar olduqda planın əhəmiyyəti artır, çünki bu halda hakimlər tərəfindən məhkəmə natiqinin mövqeyinin başa düşülməsini asanlaşdıran nitq materialının dəqiq məntiqi təşkil edilməsi xüsusən vacibdir.

¹ Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2002, s. 47.

Bəzi natiqlər elə bil ki, «nitqləri insanlar üzərində yaradır», ucadan düşünür, sanki onların heç bir planı yoxdur. Lakin hətta ən parlaq improvizasiya auditoriya hesabı ilə həmişə hər hansı bir yolla planlaşdırılıb. «Ucadan düşünmə» çox vaxt birgə həyəcan çəkmə atmosferini yaradan, dinləyiciləri həqiqətin axtarışı prosesinə cəlb edən effektiv natiq üsuludur.

Beləliklə, auditoriya qarşısında hər hansı nitq, hər hansı çıxış hər halda mütləq planlaşdırılır.

Bütün hallarda nitqin əvvəlcədən yazılı mətninin hazırlanması zərurəti haqqında sual son dərəcə mübahisəlidir və öz kökləri ilə dərin qədim zamana gedib çıxır. Natiq ustalığı diri və vasitəsiz olan yaradıcılıqdır. İstedadlı natiq heç vaxt əzbər öyrənilmiş ibarələrlə danışmayacaq. Öz fikirlərini izah edərək, öz hisləri ilə bölüşərək, natiq onları sözlərlə bürüyür, improvizasiya edir. Lakin çıxış üçün hazırlığı və nitq planını bir improvizasiya ilə əvəz etmək lazım deyil, çünki özünü məhkəmə nitqinə hazırlamadan, öz peşəkar və mənəvi borcunu yerinə yetirmək mümkün deyil. Bu cür improvizasiya məhkəmə natiqini nüfuzdan salır. İmprovizasiya anlarını özünə yalnız geniş təhsilli və hərtərəfli inkişaf etmiş (geniş bilik sahibi olan) adam yol verə bilər.

Əlbəttə, improvizasiya nitqin yaradıcılıq xüsusiyyətini, onun təsirliliyini, dinamizmini gücləndirir, natiq zirkliyini və s. aşkara çıxardır. Bunların hamısı dinləyiciləri natiqə olduqca yaxınlaşdırır, lakin improvizasiya natiqi

məhkəmə nitqinin əsas məzmunundan, əsas mövzudan qırağa apara bildiyi üçün təhlükəlidir. Ona görə də improvizasiya özü məqsəd ola bilməz, «bəzək», xarici effekt vəzifəsinin daşıya bilməz. O, natiqin dinləyicilərə çatdırmaq istədiyi onun birbaşa çıxış mövzusu, əsas fikri ilə əlaqələndirilir. Həqiqətdə, o, natiq incəsənətinin çətin üsullarından biridir.

İmprovizasiya mümkündür, bəzi hallarda isə hətta vacibdir, lakin onunla çox ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki P.Sergeyicinin ədalətli olaraq qeyd etdiyi kimi, «qanadlı at aldada bilər». İmprovizasiya vergisi (istedadı) tez və hər kəsə verilmir. O yalnız o kəsi ziyarət edir ki, onun geniş mədəni dünyagörüşü, dərin elmi hazırlığı, natiq məharəti var, o kəs ki həqiqətən, maraqlı, qeyri-adi şəxsiyyətdir. Ona görə də məhkəmə natiqinə ilhama, qəfildən gələn improvizasiyaya etibar etmək lazım deyil. Dinləyicilər qarşısında doğan yaradıcılıq həqiqətdə əvvəlcədən düşünülmüş, planlaşdırılmış ola bilər. Düsturlar-stereotipləri məsləhət görmək olar: «mənim indi yadıma düşdü», «mənim bu saat düşündüyüm budur ki» və s.

Beləliklə, nitq mütləq əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır, nitqin mətninin yazılıb yazılmamasını isə natiq özü düşünür. Hər şey hazırlıqdan, təcrübədən, natiqin qabiliyyətindən, işin xasiyyəti və tərkibindən və onun həcmindən asılıdır. Lakin istənilən halda natiq özünü nitqə hazırlamalıdır, öz çıxışını düşünməlidir. Yüksək peşəkarlıq, iş materiallarına, qanunlara mükəmməl (nöqsansız) bələd

olma məhkəmə müzakirələrində çıxışa uğurlu hazırlaşmaq üçün kömək edir.

«Gənc (natiq) əvvəla öz nitqini tam yazmalı, sonra plana yiyələnmək üçün onu düşünməli, sonra kabinetdə yazdığını dəqiqliklə təkrarlamadan, yəni həmin an elə bil məhkəmədə olsaydı, yalnız öz nitqinin planını və quruluşunu saxlanmasına çalışaraq, ifadələrin dəyişməsi qayğısına qalmayaraq, yalnız fikrinin düzgün və aydın şəkildə ötürülməsi üçün danışaraq dəfələrlə məşq etməlidir. Bu üsul onun zehmində natiqin can atdığı mövzu, vahid yaddaşın möhkəmlənməsinə kömək edir».¹ Sonra nitqin zehində «deyilməsinə» öyrənmək lazımdır. Gələcək nitqin sözləri auditoriyanın qarşısındakı kimi, beyində də mükəmməl ifadə edilməlidir. Gənc natiq bunu yerinə yetirən kimi nitq konspektini tərtib edir. Öz strukturuna görə konspekt plan və tezislərlə uyğundur, lakin materialın səhri burada daha ətraflıdır.

Özünü daima nitqin tam mətninin və ya konspektinin yazılmasma öyrəşdirmək lazım deyil. Əgər kağız üzərində əvvəlcədən tərtib olunmuş nitqlər əzbər öyrənilsə, onda məhkəmə müzakirələrində (mübahisələrində) cəld və təfəssilatla etiraz etmək mümkün olmayacaq. Plandan və tezislərdən nitqin bölmələri və yarım bölmələrinin məzmununun qısa şərhində istifadə etmək hər şeydən yaxşıdır. Plansız danışaraq əsas fikri asanlıqla itirmək «karıxmaq» olar. Lakin nitqin ümumi plan olduqda, ona natiqin məh-

¹ Александров Д.Н. Основы ораторского мастерства, или В погоне за Цицероном: Учеб. пособие. М., 2003, с.45.

kəmə iclasının gedişatı zamanı yaranan yeni fikirlərini daxil etmək olar. Böyük və mürəkkəb işlər üzrə təfəssilatlı plan və tezislər tərtib etmək lazımdır. Hər plan mütləq üç hissədən ibarət olmalıdır: giriş, əsas hissə və nəticə (xülasə), belə ki, bunlar, öz növbəsində, bir neçə bəndə bölünə bilər. Plan çıxış zamanı səmt göstərici, bələdçi olaraq natiqi səfərbər edir, diqqətinin əsas məsələdə cəmləşdirilməsinə imkan verir. O, məntiqi olmalı və belə qurulmalıdır ki, bir vəziyyət həmişə o biri vəziyyətdən irəli gəlsin, ondan əvvəl gəlsin. Məhkəmə nitqinin tərkibinə daxil olan bütün elementlər planda öz əksini tapmalıdır.

«İslam dini şəxsiyyətini qorumaq üçün qadına çay daşı tək çıplaqlığı yox, qiymətli dürr kimi sədəfdə örtünməyi tövsiyə etdi. İslam «Behişt ananın ayaqları altındadır» deməklə, qadını görünməmiş bir məqama yüksəldib, ona mülkiyyət, seçib-seçilmək, ictimai-siyasi proseslərə qatılmaq hüququ verib».

Mövzu 8

Şübhəli, təqsirləndirilən və zərərçəkmiş şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikası

Şübhəli şəxs qismində aşağıdakı fiziki şəxs tanınır:

ittiham elan olunması üçün barəsində tutulma haqqında qərar çıxarılmış şəxs;

cinayət törətməkdə şübhələndiyinə görə tutulmuş şəxs;

haqqında həbs, girov və ya ev dustaqlığı istisna olmaqla, qətimkan tədbiri seçilməsi barədə qərar çıxarılmış şəxs.

Cinayət prosesini həyata keçirən orqan aşağıdakı müddətlərdə şəxsi şübhəli şəxs vəziyyətində saxlamağa haqlı deyil:

tutulmuş şəxs -- 48 saatdan artıq;

həbs, girov və ya ev dustaqlığı istisna olmaqla, haqqında qətimkan tədbiri seçilmiş şübhəli şəxsi – qətimkan tədbiri seçilməsi haqqında qərarın elan edildiyi andan 10 (on) gündən artıq.

CPM-nin 90.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş müddət qurtaranadək cinayət prosesini həyata keçirən orqan şübhəli şəxsi azad edərək, haqqında seçilmiş qətimkan

tədbirini ləğv etməli və ya onun təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi haqqında qərar çıxarmalıdır.

Şübhə kifayət qədər əsaslı deyilsə, cinayət prosesini həyata keçirən orqan və ya məhkəmə bu CPM-nin 90.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş müddətlər qurtaranadək şübhəli şəxsi azad etməli və haqqında seçilmiş qətimkan tədbirini ləğv etməlidir.

Şəxs azad edildiyi, haqqında seçilmiş qətimkan tədbiri ləğv olunduğu və ya təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə barədə qərar çıxarıldığı andan şübhəli şəxs vəziyyətindən çıxmış hesab olunur.

Cinayət təqibini həyata keçirən təhqiqatçı, müstəntiq və ya prokuror şübhəli şəxsin hüquqlarını təmin etməli və ona qanunla qadağan edilməyən bütün vasitə və üsullardan istifadə etməklə müdafiə hüququnun həyata keçirilməsinə mane olmamalıdır.

Tutulduğu və ya qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında qərar elan edildiyi andan şübhəli şəxs bu CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı hüquqları həyata keçirir:

nədə şübhələndiyini bilmək (şübhənin məzmunu — ona istinad edilmiş cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlin faktiki tərəfi və hüquqi tövsifi);

tutulduğu halda tutulmanın əsaslarını bilmək və tutulduğu andan müdafiəçidən hüquqi yardım almaq, onu tutmuş şəxsdən, təhqiqatçıdan, müstəntiqdən və ya prokurordan hüquqları haqqında yazılı bildiriş almaq;

tutulma haqqında və ya qətimkan tədbiri seçilməsi haqqında qərarın surətini almaq;

tutulma haqqında protokol tərtib olunduqdan dərhal sonra onunla tanış olmaq və ona protokolda əks olunmalı qeydlərini vermək;

tutulduğu və ya qətimkan tədbirinin seçilməsi haqqında qərar elan olunduğu andan müdafiəçiyə malik olmaq;

tutulduqdan dərhal sonra ailəsinə, qohumlarına, yaşadığı və ya işlədiyi (oxuduğu) yerə telefonla və ya digər vasitələrlə tutulması barədə xəbər vermək;

müstəqil olaraq müdafiəçi seçmək, onun səlahiyyətinə xitam vermək, müdafiəçidən imtina etdiyi halda özü-özünü müdafiə etmək;

söhbətlərin sayı və müddəti məhdudlaşdırılmadan müdafiəçisi ilə təklikdə görüşmək və konfidensial ünsiyyət saxlamaq;

müdafiəçinin yardımından pulsuz istifadə etmək, öz vəsatəti əsasında müdafiəçinin iştirakı ilə ifadə vermək;

ifadə (izahət) vermək, özünə və yaxın qohumlarına qarşı ifadə (izahət) verməmək və ya ümumiyyətlə ifadə (izahət) verməkdən imtina etmək;

ana dilində və ya bildiyi başqa dildə ifadə (izahət) vermək;

tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək;

etirazlar etmək və vəsatətlər vermək;

istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə iştirak etmək, yaxud bu CPM-də başqa qayda nəzərdə tutul-

mayıbsa, həmin hərəkətlərdə iştirakdan imtina etmək;

öz vəsatəti əsasında aparılan istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə müdafiəçinin yardımı ilə iştirak etmək;

cinayət işinə əlavə olunması üçün sübutlar və digər materiallar təqdim etmək;

cinayət prosesini həyata keçirən orqanın hərəkətlərinə öz etirazını bildirmək və bu etirazın istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin protokolunda qeyd edilməsini tələb etmək;

iştirak etdiyi istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin protokolları ilə tanış olmaq, protokoldakı yazıların düzgünlüyü və tamlığı barədə qeydlərini vermək; istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə iştirak edərkən qeyd olunması zəruri olan halların müvafiq protokola daxil edilməsini tələb etmək;

cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən qəbul edilmiş və onun hüquq və qanuni mənafeyinə toxunan qərarlar haqqında həmin orqan tərəfindən məlumatlanmaq və öz xahişi ilə bu qərarların surətlərini almaq;

təhqiqatçının, müstətiqin, prokurorun və ya məhkəmənin qərarlarından və hərəkətlərindən şikayət etmək, habelə özünün və ya müdafiəçinin verdiyi şikayətdən imtina etmək;

zərər çəkmiş şəxslə barışmaq;

cinayət işi üzrə icraat zamanı sərf etdiyi xərclərin ödənilməsinə və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın

qanunsuz hərəkətləri nəticəsində ona vurulmuş ziyana görə kompensasiya almaq;

şübhə təsdiq olunmadıqda bəraət almaq;

bu CPM-də nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək.

Şübhəli şəxs öz müdafiəsini müstəqil həyata keçirərkən onun vəziyyətində mümkün dərəcədə bu CPM-də müdafiəçi üçün nəzərdə tutulmuş bütün hüquqlardan istifadə edir.

Şübhəli şəxsin öz hüquqlarından istifadə və ya bundan imtina etməsi onun ziyanına şərh edilməməli və ona münasib olmayan nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır. Cinayətin törədilməsinə aidiyyəti olmayan şəxsin adını bilərəkdən çəkdiyi hallar istisna edilməklə, şübhəli şəxsin üzərinə verdiyi ifadəyə və ya izahata görə heç bir məsuliyyət qoyula bilməz.

Yetkinlik yaşına çatmayan və fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şübhəli şəxsin hüquqlarını onun əvəzinə bu CPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada qanuni nümayəndəsi həyata keçirir.

Şübhəli şəxs bu CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışı ilə gəlmək;

tutularkən baxışa və şəxsi axtarışa məruz qalmaq;

həkim müayinəsinə, əl-barmaq izlərinin götürülməsinə, şəklinin çəkilməsinə, qan, bədən ifrazatı nümunələrinin

götürülməsinə məruz qalmaq;

müayinəyə məruz qalmaq;

ekspertiza aparılmasına məruz qalmaq;

təhqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmə iclasında sədrlik edənün göstərişlərinə tabe olmaq;

bu CPM-də nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Təqsirləndirilən şəxs

Müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə barədə qərar çıxardığı **fiziki şəxs təqsirləndirilən şəxs kimi tanınır.**

Anlaqsız vəziyyətdə və ya cinayət məsuliyyəti yaradan müəyyən yaş həddinə çatmamış cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxs də CPM-nin müddəaları ilə nəzərdə tutulmuş əlavə və istisnalarla yanaşı təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarına malikdir və onun vəzifələrini daşıyır.

Şəxsin barəsində cinayət təqibinə xitam verildiyi andan o, təqsirləndirilən şəxs vəziyyətindən çıxmış hesab olunur.

Müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını təmin etməli və ona qanunla qadağan edilməyən bütün vasitə və üsullardan istifadə etməklə müdafiə hüququnu həyata keçirməsinə mane olmamalı və onun xahişi ilə müdafiəyə hazırlıq üçün kifayət qədər vaxt

verməlidir.

Təqsirləndirilən şəxs CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı hüquqları həyata keçirir:

nədə təqsirləndiyini bilmək (ittihamın məzmunu verilmiş ittihamın faktiki tərəfi və hüququ tövsifi), ittiham elan edildikdə, habelə həbsə alındıqdan və ya barəsində qətimkan tədbiri seçilməsi haqqında qərar elan olunduqdan dərhal sonra müvafiq qərarın surətini almaq;

onu tutmuş və ya həbs haqqında qərarı icra etmiş şəxsdən, tədqiqatçıdan, müstəntiqdən və ya prokurordan hüquqları haqqında yazılı bildiriş almaq;

dərhal tutulma və həbsə alma protokolu tərtib olunduqdan sonra onunla tanış olmaq və ona protokolda əks olunmalı qeydlərini vermək;

həbsə alındığı və ya ittiham elan olunduğu andan müdafiəçiyə malik olmaq;

müdafiəçinin yardımından pulsuz istifadə etmək;

tutulduqdan dərhal sonra ailəsinə, qohumlarına, yaşadığı və ya işlədiyi (oxuduğu) yerə telefonla və ya digər vasitələrlə tutulması barədə xəbər vermək;

müstəqil olaraq müdafiəçi seçmək, onun səlahiyyətlərinə xitam vermək, müdafiəçidən imtina etdiyi halda özü-özünü müdafiə etmək;

söhbətlərin sayı və müddəti məhdudlaşdırılmadan müdafiəçisi ilə təklikdə görüşmək və konfidensial ünsiyyət saxlamaq;

öz vəsaiti əsasında müdafiəçisinin iştirakı ilə din-

dirilmək;

ifadə (izahat) vermək, özünə və yaxın qohumlarına qarşı ifadə (izahat) verməkdən imtina etmək, habelə haqqında irəli sürülmüş ittihama dair izahat vermək və izahat verməkdən imtina etmək;

ana dilində və ya bildiyi dildə ifadə (izahat) vermək; tərcüməçinin köməyindən pulsuz istifadə etmək; etirazlar etmək və vəsaitlər vermək;

istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə iştirak etmək CPM-də başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, həmin hərəkətlərdə iştirakdan imtina etmək;

öz vəsaiti əsasında aparılan istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə müdafiəçinin yardımını ilə iştirak etmək;

cinayət işinə əlavə və məhkəmə iclasında tədqiq olunması üçün sübutlar və digər materiallar təqdim etmək;

təqsirli olduğunu və ya təqsirli olmadığını bildirmək;

cinayət prosesini həyata keçirən orqanın hərəkətlərinə öz etirazını bildirmək və bu etirazın istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin protokolunda qeyd edilməsini tələb etmək;

iştirak etdiyi istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin protokolları ilə tanış olmaq, protokoldakı yazıların düzgünlüyü və tamlığı barədə qeydlərini vermək; istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə və məhkəmə baxışında iştirak edərkən, qeyd edilməsi zəruri olan halların müvafiq protokola daxil edilməsini tələb etmək; məhkəmə iclasının

protokolu ilə tanış olmaq və ona qeydlər vermək;

ekspertizanın təyin olunması haqqında qərarla və ekspertin rəyi ilə tanış olmaq;

həbsdə alma və həbsdə saxlamanın qanuni və əsaslı olduğunu təsdiq etmək üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanın məhkəməyə təqdim etdiyi materiallarla tanış olmaq;

ibtidai araşdırma qurtardığı və ya cinayət işi üzrə icraata xitam verildiyi andan işin materialları ilə tanış olmaq, ona aid zəruri sənədlərin surətlərini çıxarmaq;

cinayət işinin icraatına bəraətverici əsaslar olmadan xitam verilməsinə etiraz etmək;

əsassız gecikməyə yol verilmədən açıq məhkəmə baxışını tələb etmək;

birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin iclaslarında və işin materiallarının tədqiqində iştirak etmək;

birinci instansiya məhkəməsinin iclasında andlı iclasçıların seçilməsində iştirak etmək;

öz müdafiəsini müstəqil həyata keçirərkən birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin iclaslarında giriş sözü (haqqında irəli sürülmüş ittihamda özünü təqsirli bilib-bilməməsinin, mülki iddianı qəbul edib-edilməməsinin elan olunması), nitq və replika söyləmək;

məhkəmə baxışında son sözlə çıxış etmək;

hüquqlarına və qanuni mənafeyinə toxunan qərarlar haqqında cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən məlumatlanmaq və xahişi ilə bu qərarların, o cümlədən

qətimkan tədbirinin seçilməsi, istintaq və ya digər prosesual məcburiyyət tədbirlərinin aparılması, təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə, ittiham elan olunması haqqında qərarların, habelə ittiham aktının, iddia ərizəsinin, hökmün, məhkəmənin digər yekun qərarının, apellyasiya və ya kassasiya şikayətlərinin, yaxud protestlərinin surətlərini almaq;

tədqiqatçının, müstəfiqin və ya prokurorun qərarlarından, yaxud hərəkətlərindən şikayət etmək;

hökmdən və məhkəmənin digər qərarlarından apellyasiya, kassasiya və ya əlavə kassasiya qaydasında şikayət etmək və həmin qərarların surətini almaq;

məhkəmə iclasının protokolu ilə tanış olmaq və ona dair qeydlər vermək;

özünün və ya müdafiəçisinin verdiyi hər bir şikayəti geri götürmək;

zərər çəkmiş şəxslə barışmaq;

cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən onun nəzərinə çatdırılmış məlumatlardan və ya cinayət prosesinin digər iştirakçılarının şikayətlərindən ona məlum olmuş digər hallara öz etirazı bildirmək;

onun şikayəti ilə cinayət işinə apellyasiya, kassasiya, əlavə kassasiya qaydasında və ya *hiyuj və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar* və (9 yeni açılmış) hallar üzrə baxılmasında, həbsdə saxlanılırsa cinayət prosesinin digər iştirakçısının şikayətinə etiraz olduqda, həmçinin məhkəmə iclasında işin materiallarının tədqiqində iştirak etmək;

iş üzrə verilmiş şikayət və protestlərdən xəbərdar olmaq və onlara öz etirazlarını bildirmək;

məhkəmə iclasında cinayət prosesinin digər iştirakçıları tərəfindən verilmiş vəsait və təkliflər, habelə məhkəmə tərəfindən həll edilən məsələlər üzrə öz fikrini bildirmək;

cinayət prosesinin digər tərəfinin qanunsuz hərəkətlərinə öz etirazını bildirmək;

cinayət işi üzrə icraat zamanı sərf etdiyi xərclərin ödənilməsinə və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qanunsuz hərəkətləri nəticəsində ona vurulmuş ziyanə görə kompensasiya almaq;

ittiham sübut olunmadığı halda bəraət almaq;

bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək.

Təqsirləndirilən şəxs öz müdafiəsini müstəqil həyata keçirərkən onun vəziyyətində mümkün dərəcədə bu CPM-də müdafiə üçün nəzərdə tutulmuş bütün hüquqlarından istifadə edir.

Təqsirləndirilən şəxsin öz hüquqlarından istifadə və ya bundan imtina etməsi onun ziyanına şərh edilməməli və ona münasib olmayan nəticələrə gətirib çıxarmamalıdır. Cinayətin törədilməsinə az aidiyyəti olmayan şəxsin adını bilərəkdən çəkdiyi hallar istisna edilməklə, təqsirləndirilən şəxsin üzərinə verdiyi ifadəyə və izahata görə heç bir məsuliyyət qoyula bilməz.

Təqsirləndirilən şəxs CPM-də nəzərdə tutulmuş

hallarda və qaydada aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirilməlidir:

cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışı ilə gəlmək;

həbsə alınarkən baxışa və şəxsi axtarışa məruz qalmaq;

həkim müayinəsinə, əl-barmaq izlərinin götürülməsinə, şəklinin çəkilməsinə, qan, bədən ifrazatı nümunələrinin götürülməsinə məruz qalmaq;

müayinəyə məruz qalmaq;

ekspertiza aparılmasına məruz qalmaq;

tədqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmə iclasında sədrlik edən göstərişlərinə tabe olmaq;

məhkəmə iclasında sədrlik edən icazəsi olmadan fasilə elan olunanaqədək məhkəmənin iclas zalını tərk etməmək;

məhkəmə iclasında qaydaya riayət etmək;

bu CPM-də nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Yetkinlik yaşına çatmayan və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını onun əvəzinə bu CPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada qanuni nümayəndə həyata keçirir.

Zərər çəkmiş şəxs

Cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində fiziki şəxsə birbaşa mənəvi, fiziki və ya maddi ziyan

vurulmasına kifayət qədər əsaslar olduqda o, zərər çəkmiş şəxs qismində tanınır.

Törədilmiş cinayət nəticəsində zərər çəkmiş şəxs ölmüşsə, bu maddədə nəzərdə tutulmuş zərər çəkmiş şəxsin hüquqlarını onun yaxın qohumları həyata keçirirlər.

Cinayət nəticəsində mənəvi və ya maddi ziyan dəymiş hüquqi şəxs zərər çəkmiş şəxs qismində tanına bilər. Belə halda bu maddədə nəzərdə tutulmuş zərər çəkmiş şəxsin hüquq və vəzifələrini hüquqi şəxsin müvəkkil edilmiş nümayəndəsi həyata keçirir.

Təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən bu barədə qərar qəbul olunduğu andan şəxs zərər çəkmiş şəxs qismində tanınır. Cinayət işi başlanan anda şəxsi zərər çəkmiş şəxs qismində tanımağa əsaslar kifayət deyilsə, həmin qərar kifayət qədər əsaslar müəyyən edilən kimi dərhal qəbul olunur.

Zərər çəkmiş şəxs qismində tanındıqdan sonra şəxsin zərər çəkmiş şəxs qismində qalmasına əsaslar olmadığı müəyyən edilərsə, təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə əsaslandırılmış qərar ilə həmin şəxsin cinayət prosesində zərər çəkmiş şəxs qismində iştirakına xitam verir.

Zərər çəkmiş şəxs CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı hüquqları həyata keçirir:

itibarı məhiyyətini bilmək;

ifadə vermək;

izahat vermək;

cinayət işinə əlavə olunması və məhkəmə iclasında tədqiq edilməsi üçün materiallar təqdim etmək;

etirazlar etmək;

vəsətətlər vermək;

məhkəmə istintaqı başlananadək hər an onun xüsusi ittihamçı qismində tanınmasını tələb etmək;

cinayət prosesini həyata keçirən orqanların hərəkətlərinə qarşı öz etirazını bildirmək və həmin etirazın istintaq və ya digər prosesual hərəkət protokollarında qeyd olunmasını tələb etmək;

iştirak etdiyi istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin protokolları ilə tanış olmaq və protokoldakı yazıların düzgünlüyü və təhlili barədə qeydlər vermək; istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə iştirak edərkən, habelə məhkəmə iclasında qeyd olunması zəruri olan halların protokolda öz əksini tapmasını tələb etmək; məhkəmə iclasının protokolu ilə tanış olmaq və ona qeydlərini vermək;

ibtidai istintaq başa çatdığı, o cümlədən cinayət işinin icraatına xitam verildiyi andan işin materialları ilə tanış olmaq, ona aid zəruri sənədlərin surətlərini çıxarmaq;

birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin iclaslarında və işin materiallarının tədqiqində iştirak etmək;

birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin iclaslarında nümayəndəsi olmadıqda nitq və replika söyləmək;

cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən

qəbul edilmiş, onun hüquq və qanuni mənafeyinə toxunan qərarlar haqqında həmin orqan tərəfindən məlumatlanmaq və onun xahişi ilə bu qərarların surətini əldə etmək; cinayət işi üzrə icraata xitam veril-məsi, təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb etmə və cinayət təqibinin rədd olunması barədə qərarların, ittiham aktının, hökmün və ya məhkəmə qərarlarının surətlərini almaq;

proseslərinə, həmçinin dəmir birləşmələrinin, karbonatların, cənub çayların subasarlarında asan həll olan duzların akkumulyasiyasına səbəb olur.

təhqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmənin qərarlarından və hərəkətlərindən, o cümlədən məhkəmənin hökmündən və məhkəmənin digər qərarlarından apellyasiya və ya kassasiya şikayəti vermək;

xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibini həyata keçirərkən təqsirləndirilən şəxslə barışmaq;

cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən onun nəzərinə çatdırılmış məlumatlardan və ya cinayət prosesi iştirakçı-larının şikayətlərindən ona məlum olmuş hallara etirazını bildirmək;

onun şikayəti ilə cinayət işinə kassasiya, əlavə kassasiya qaydasında və ya *hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar və yeni açılmış hallar* üzrə baxılmasında, yaxud cinayət prosesinin digər iştirakçısının şikayətinə etirazı olduqda iştirak etmək;

cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində ona vurulmuş ziyana görə qanunla müəyyən edilmiş

kompensasiyanı dövlət hesabına almaq;

cinayət işi üzrə icraat zamanı sərflənmiş xərclərin ödənilməsinə və cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qanunsuz hərəkətləri nəticəsində ona vurulmuş ziyana görə kompensasiya almaq;

cinayət prosesini həyata keçirən orqan tərəfindən maddi sübut qismində və ya digər əsaslarla götürülmüş əmlakı, ona məxsus rəsmi sənədlərin əslini geri almaq; cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməlləri törətmiş şəxsdən ona məxsus əmlakı geri almaq;

nümayəndəyə malik olmaq və onun səlahiyyətlərinə xitam vermək;

özü və ya nümayəndəsi tərəfindən verilmiş hər hansı şikayəti, o cümlədən ona qarşı cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməllərin törədilməsi haqqında şikayətdən imtina etmək;

CPM-də nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək.

Zərər çəkmiş şəxs CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışı ilə gəlmək;

cinayət prosesini həyata keçirən orqanın tələbi ilə ifadə vermək;

cinayət prosesini həyata keçirən orqanın tələbi ilə müqayisəli təhqiqat aparılmaq üçün onda olan əşyaları, sənədləri və nümunələri təqdim etmək;

onun barəsində cinayətin törədilməsi ehtimal edilən cinayət işi üzrə cinayət prosesini həyata keçirən orqanın tələbi ilə müayinədən keçmək;

hadisəni düzgün dərk edib yenidən təsvir etmək qabiliyyətindən şübhələnməyə əsaslar olduqda, bu halların müəyyən edilməsi üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanın tələbi ilə ambulator ekspertizadan keçmək;

təhqiqatçının, müstəntiqin, prokurorun və ya məhkəmə iclasında sədrlik edənin göstərişlərinə tabe olmaq;

məhkəmə iclasında sədrlik edənin icazəsi olmadan fasilə elan olunanaqədək məhkəmənin iclas zalını tərk etməmək;

məhkəmə iclasında qaydaya riayət etmək;

şəxsi həyatın toxunulmazlığına, ailə, dövlət, peşə, kommersiya və qanunla qorunan digər sirlərə toxunan hallar barədə məlumatları yaymamaq;

CPM-də nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Zərər çəkmiş şəxs şəxsən və ya nümayəndəsi vasitəsi ilə öz hüquqlarından istifadə edir və vəzifələrini yerinə yetirir. Yetkinlik yaşına çatmamış və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayan zərər çəkmiş şəxsin hüquqlarını onun əvəzinə CPM-də nəzərdə tutulmuş qaydada qanuni nümayəndəsi həyata keçirir.

Müdafiə nitqi də eynilə ittiham nitqinin malik olduğu elementlərdən ibarətdir və ya müdafiəçi də prokuror kimi məsələnin həlli yolunu qanuna əsaslanmaqla təklif et-

məlidir.

Əgər vəkil prokurorun yürütdüyü ittihamdan fərqli bir faktiki ittihamı daha düzgün və sübut olunmuş hesab edərsə, onda o, bu faktiki mülahizəsini bir qayda olaraq ya qiymətləndirmə və analizdən qabaq və ya qiymətləndirmə və analiz zamanı ifadə edir. Nitqin qurulması müxtəlif cür ola bilər. Beləliklə, bəraət üçün xahiş olunduqda müdafiəçi nitqini təqsirləndirilən şəxsin şəxsi keyfiyyətlərinin sadələnməsi ilə başlaya bilər, təbii ki, əgər şəxsi keyfiyyətlər müsbət xarakter daşıyarsa. Bununla da artıq müdafiəçi nəzərə çatdırır ki, təqsirləndirilən şəxsin şəxsi keyfiyyətləri yürüdülmüş ittihama şübhə ilə yanaşmağa səvq edir. Belə başlanğıc müdafiəçiyə bəraətverici sübutların analizi üçün yol açmış olur. Təqsirləndirilən şəxsin şəxsi keyfiyyətlərinin müsbət olması da onun təqsirsiz olduğuna sübut ola bilər. A.S.Ekmekçinin nitqindən: "İnsanın heyranəmiz həyat yolu, onun yüksək şəxsiyyəti onun təqsirsiz olması haqqında sübutlar sırasında olmaya bilməz, təbii ki, digər obyektiv sübutlarla birlikdə.

İşin faktiki vəziyyətinin ifadəsi, sübutların analiz və qiymətləndirilməsi vəkil tərəfindən dövlət ittihamçısının da istifadə etdiyi həmin tələblərlə eyni cür aparılır. Yeganə fərq isə ondadır ki, müdafiəçinin nitqi təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi nöqtəyi-nəzərindən qurulur. Müdafiəçi aparılan işin təqsirləndirilən şəxsə, bəraətqazandırıcı və ya təqsirsiz olduğunu sübut edən xırdalıqların araşdıranda, o, həqiqətin üzə çıxmasına şərait yaradır. Müdafiəçi məh-

kəmə prosedurunda təsdiq olunmuş və ya olunmamış, həqiqətə uyğunluğunda şübhə yaranan sübutların analiz və qiymətləndirilməsini edir. Müdafiəçi öz nitqində müdafiə etdiyi şəxsin təqsirləndirilən şəxs olduğu barədə fikir irəli sürə bilməz. Müdafiəçi ittihamın ya qanuni və əsaslandırılmış və ya qanuna zidd və əsaslandırılmamış olduğunu hesab edə bilər. İlk öncə vəkil bütün söylədiyi fikirləri əsaslandırmalıdır. Vəkilin nitqi əsaslandırılmamış olsa vəkil məqsədinə çata bilməz. Müdafiəçi analiz və qiymətləndirmə ilə məhkəmə auditoriyasına hansı fikirlərin əsaslandırılmış, hansıların isə əsaslandırılmamış olduğunu bildirməlidir. İşin prosessual analizi sonradan məntiqi analizlə bağlanmalıdır.

Əgər vəkil hansısa sübutların əsassız olduğunu iddia edirsə və bunu əsaslandırmırsa onda onun nitqi əhəmiyyət daşımayacaq. Müdafiə nitqində sübutların şübhə doğuran və ya ziddiyyətli olduğunu mütləq düzgün əsaslandırmaq lazımdır. Məhz belə hallar üçün də müəyyən sistem və ardıcılıqla prosessual sübutları təşkil edən sübut və arqumentlər bildirilməlidir. Beləliklə, belə nəticə çıxarmaq olar ki, vəkil məhkəmədə çıxış edərkən onun tərəfindən irəli sürülmüş mülahizəni sübut etməyə çalışır. Əgər vəkil ittihamın sübuta yetirilmədiyini iddia edirsə, müdafiə nitqi zamanı bu tezisi əsaslandırmalıdır. Nə üçün – təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar olmasının mümkün olmaması, ziddiyyətin mövcudluğu, ittiham sübutlarının əsassız və şübhəli olması vəkil tərəfindən izah edilir və əsaslandırılır.

Sübutların belə qiymətləndirmə və analizindən sonra belə bir məntiqi nəticə çıxarılır: sübut olunmamış ittiham sübut olunmuş təqsirsizliyə bərabərdir. Lakin vəkil müdafiə nitqi zamanı əsaslı olduğunda əmin olduğu və bunu təsdiq edən sübutlar vasitəsilə – təqsirləndirilən şəxsin təqsirsiz olduğunu iddia edə bilər. Məsələn o təqsirləndirilən şəxsin – təqsirli olduğunu onun günahsızlığını sübut edən alibi əsasında edə bilər. Bu artıq sübut olunmamış təqsirkarlıq yox, sübut olunmuş təqsirsizlik vasitəsilə edilir.

İ.Libus hesab edir ki, vəkil tərəfindən sübut etmə o hallarda tətbiq edilir ki, vəkil ya təqsirləndirilən şəxs təqsirsiz olması və ya az dərəcədə təqsirli olması haqqında mülahizəni müdafiə edir və ya onun vəziyyətini yüngülləşdirən halları sübut edir. Lakin elə situasiyalar da olur ki, vəkil tam fərqli mövqedən çıxış edir, yəni o təqsirləndirilən şəxsin təqsirsiz olduğunu sübut etməyə yox, sadəcə onun təqsirli olduğunu iddia edən sübutların nətamam olduğunu və təqsirləndirilən şəxsin təqsirli sayılması üçün kifayət etmədiyini sübut etməyə çalışır. Lakin ikinci üsulun səhv üsul olduğunu iddia etmək çox səhv olardı. Demək olmaz ki, o bu üsulla heç nə sübut etmiş olmur. Əksinə, o belə üsulla da müəyyən məntiqi nəticə çıxarmağa müvəffəq olur. Sonra isə vəkil öz nitqində nə üçün sübutların təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar olduğunu sübut etmək üçün kifayət etmədiyini, istintaq zamanı hansı konkret problem və versiyaların mövcudluğu və nə üçün onların təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar olduğunu sübut

etmək üçün kifayət etmədiyini bildirir. Bu cür hallarda bir-mənəli, ümumi qənaət və nəticələrlə kifayətlənmək olmaz. Sübutları yalnız sübutlarla inkar etmək olar. Yığılmış sübutların analiz və qiymətləndirməsi vəkilə imkan verir ki, o məhkəməyə əminliklə bildirsən ki, təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olduğunu təsdiq edən tezis üçün sübutlar kifayət qədər deyil. Beləliklə də, müdafiə nitqi zamanı da vəkil sübut etmədən cinayət-prosessual fəaliyyətinin əsas növü kimi istifadə edir. Vəkil öz mövqeyini məhkəmə tərəfindən araşdırılmış fakt və sübutlara əsaslandırmaqla müdafiə edir. Nitqin qurulması, sübutların analiz və qiymətləndirməsi vəkilin sübut etmək istədiyi mövqeyə uyğun qurulmalıdır. Bəraət qazandırıcı sübutlar həqiqətə uyğunluğu nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirmə və analiz edilir, ittiham edici sübutlar isə onların natamamlığı baxımından. Bəraət qazandırıcı və ittiham edici sübutları ayrı-ayrılıqda araşdırmaq məqsədə uyğun sayılır. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, hər bir hadisə hərtərəfli və dəqiq araşdırılsın və hakimlərin nəzərində qalsın. Hadisənin analizini bitirdikdən sonra deyilmişləri ümumiləşdirib, qısa şəkildə xatırlatmaq məqsədə uyğun sayılır. Sübutlar vəkil tərəfindən dəqiq və hərtərəfli araşdırılıb, izah edilməlidir. Yəni vəkilin hansı faktlar əsasında təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olması haqqında sübutların əhəmiyyətsizliyini iddia etməsi aydın olsun.

İşin analizi zamanı sübutların işin digər materiallarına uyğunluğunu göstərmək vacibdir. Əgər şahidlərin,

zərərçəkənlərin ifadələri və ekspertlərin qərarları ziddiyyətlidirsə, onda məhkəməyə xatırlatmaq vacibdir ki, ziddiyyətli sübutlara əsaslanmaqla qərar çıxarmaq olmaz. Sübutların mənbələri sırasında daha geniş yayılmış olan şahid ifadələrinə xüsusi diqqət ayrılır. Müdafiə nitqi zamanı şahid ifadələrinin, təqsirləndirilən və zərərçəkmişlərin ifadələrinin təhlili aparılır. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, nitq zamanı artıq əvvəlki istintaq proseslərinin materiallarında olan məhkəmə prosesinin iştirakçılarının ifadələrini analiz etmək, onlara istinad etmək yalnız o halda olar ki, onlar artıq məhkəmə istintaqı zamanı səsəndirilmiş olsun. Vəkil ifadələrin tərkibinin təhlili zamanı ya onlardan güvənli olanları və ya əksinə şübhəli və ziddiyyətli olanları xüsusi olaraq nəzərə çatdırır. Bir çox hallarda vəkil nitqi zamanı proses iştirakçılarının ifadələri ilə ekspertlərin qənaətlərini, maddi sübutlarla istintaq və məhkəmə əməliyyatlarının protokollarını müqayisə edir. Bu ona ayrıca sübutların hansının etibarlı və hansının isə etibarsız olduğunu təyin etməyə imkan verir.

Müdafiə nitqi zamanı sübutların formalaşması prosesinin arqumentasiyası göstərilir. Burada şahid və zərərçəkmişlərin ifadələrinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn:

Vətəndaş Vəzirovun ittihamı üzrə işdə üç zərərçəkmiş onların Vəzirov tərəfindən qarət edildiyini iddia edirdilər. Vəzirovun müdafiəçisi məhkəmə zamanı şahidlərin nə üçün yanıldıqları haqqında mülahizəsini izah etmişdir.

Qarət qaranlıq yerdə baş verdiyinə görə zərərçəkmişlər qarətçinin üzünü demək olar ki, görə bilməmişdilər. Bundan başqa onlar çox qorxduqlarına görə qarətçinin əlamətlərini yadda saxlaya bilməmişdilər. Onların yeganə yaxşı yadda saxladığıları əlamət onun gödəkçəsi idi və həmin gün vətəndaş Vəzirov da həmin gödəkçədən geymişdi. Halbuki danışılan gödəkçə həmin zaman bir çox gənclərin geyindiği geyim əşyalarından biri idi. Şahidlərin ifadələrinin formalaşması prosesinin arqumentasiyası sübutların şübhəli olduğunu iddia etməyə əsas verdi. Məhkəmə də bununla tamamilə razılaşdı və bəraətverici hökm verdi.

Vəkil təqsirləndirilən şəxsin, zərərçəkmişlərin, şahidlərin ifadələrinə faktiki və mənafe baxımından qiymətləndirmə verir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ifadələrdə əsas kiminsə mənafeyi yox, verilmiş faktiki məlumatlar daha vacib rol oynayır. Lakin bununla bərabər, proses iştirakçılarının şəxsi maraqları, şəxsi münasibətləri də mütləq nəzərə alınmalıdır. Xüsusilə təqsirləndirilən şəxsin xoşagəlməz münasibətləri olan şəxslərin ifadələrinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Müdafiə nitqində təqsirləndirilən şəxsin özünün ifadələri də mütləq şəkildə analiz edilir. Bəzən təqsirləndirilən şəxs cinayəti etmədiyi halda da məsuliyyəti öz boynuna götürə bilər. Bu vəziyyətin yaranma səbəblərini araşdırıb hakimə izah etmək lazımdır. Müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin ifadə alınarkən prosessual qanun pozuntularına yol verilib-verilmədiyini araşdırmalı və əgər qanun pozuntuları aşkar etsə, bu faktı mütləq şə-

kildə nitqinə daxil etməlidir.

Bəzi faktların izahı üçün mütəxəssislərlə məsləhətləşməyə ehtiyac yarana bilər. Bu, vəkilə rahat və işi tam bilməklə, birbaşa ixtisas xarakterli faktları izah etməyə imkan verir.

Müdafiə nitqində sübutların analiz və qiymətləndirilməsinə aid olan bir sıra suallar işin xüsusi özəllikləri ilə müəyyən olunur. Təqsirləndirilən şəxs məhkəmədə istintaqdakı ifadəsindən fərqli ifadə verməsinə vəkil xüsusi diqqət yetirməlidir. Belə ifadələr dəqiqliklə araşdırıldıqdan sonra deyilənlərin hansının daha çox həqiqətə uyğun olması müəyyən edilir. Vəkil müdafiə etdiyi şəxsə bəraət verilməsi mövqeyini seçdikdə sübutların analiz və qiymətləndirilməsi zamanı xüsusi çətinlik yaranır. Bu halda sübutları toplamaq və onların hansının həqiqətə uyğun olmadığını, hansının şübhəli olduğunu, hansının isə qeyri-mümkünlüyünü göstərmək lazımdır. Məntiq elmi və onun qaydalarından istifadə edə bilmək isə xüsusilə vacibdir. Müdafiə nitqi zamanı vəkilə bəraət hökmünü əldə etmək üçün ittiham edici sübutların şübhəli olduğunu sübut etmək kifayətdir. Lakin vəkil həm də cinayətin necə baş verməsi haqqında öz fərziyyəsini sübut etməyə çalışa bilər.

Müdafiəçi mütləq düzgün və dəqiq şəkildə işin faktiki vəziyyətini qiymətləndirməlidir. Faktları təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə yozmaq düzgün deyil. Nitqin inandırıcı olması da məhz vəkilin əsaslandığı faktların reallığa uyğunluğundan asılıdır. Dinləyicilərin həm beynlərinə, həm

də qəlblərinə təsir etməyi bacarmaq lazımdır. Bunun üçün isə faktlardan düzgün istifadə etməyi bacarmaq lazımdır.

Nitqdə fakt çatışmazlığını heç bir natiqlik məharəti ilə əvəz etmək mümkün deyil. Eyni faktlara vəkil və prokuror (dövlət ittihamçısı) tərəfindən müxtəlif cür yanaşmalar ola bilər. Faktlara müxtəlif baxışlardan yanaşmalara Kiselev nümunə gətirirdi. "Öz həyat yoldaşını qətlə yetirməkdə ittiham olunan Muranov həyat yoldaşının intihar etdiyini iddia edirdi. Prokuror deyirdi ki, Muranov ittihamı qəti şəkildə inkar edir və onun heç vaxt yoldaşını öldürmək niyyətinin olmadığını iddia edir. Lakin istintaqda onun özünün yazdığı məktub var. Və Muranov istintaq zamanı məktubun onun tərəfindən yazıldığını etiraf edib. Məktubda Muranov yazır: "Qalınanın hərəkətləri məni hiddətə gətirir, mən bilirəm bu işin axırı nəyə gətirəcək, mən onu öldürəcəm". Və prokuror da məktubu Muranovun təqsirkar olması haqda vacib sübut hesab edirdi.

Lakin Muranovu müdafiə edən vəkil Uspenski isə prokurorun təqsirlilik haqda mübahisəsiz sübut hesab etdiyi məktubu məhz təqsirsizlik haqda sübut hesab edirdi. O bu mülahizəsini belə izah etdi. İlk öncə bildirdi ki, məktubun təkə məzmununa yox, həm də məktub haqda məlumatlara diqqət yetirmək lazımdır. Məktub mərhumənin anasına ünvanlanmışdır. Məktub hadisə baş verən gündən iki gün qabaq yazılmışdır. Belə olan halda cinayət planlaşdırın şəxs iki gün öncə, gələcəkdə ona ən sərt maneə ola biləcək şəxsə bu məzmununda məktub yazmazdı.

Əgər yazıbsa, demək cinayəti planlaşdırmayıb. Əgər yazıbsa demək öldürməyib".

Lakin təcrübə göstərir ki, vəkillər müdafiə nitqində sübutların analiz və qiymətləndirilməsinə kifayət qədər vaxt ayırmırlar. Onların nitqlərində hələ də sübutların zəif və təkmilləşdirilməmiş araşdırılmasına rast gəlinir.

Əgər vəkil ittihamın faktiki fabulasının düzgünlüyünü qəbul edirsə, o, son ittiham nitqində törədilmiş əməlin qiymətləndirilməsi ilə ya razılaşır ya da razılaşmır. Əməlin hüquqi qiymətləndirilməsində bir sıra anlar var: qanunun izahatı (onun siyasi və hüquqi mənasının təyin edilməsi, verilmiş şərtlər daxilində həmin hadisəyə tətbiq edilməsinin imkanları), vəkilin fikrinə görə, əməlin faktiki tərkibinə daha uyğun olan qanunun tapılması. Əmələ qiymət verilmənin düzgünlüyü, qanunda cinayətin tərkibinə uyğun bütün halların nəzərə alınmasını bildirir. Hüquqi qiymətləndirilmənin təyin edilməsi üçün sübutların müəyyən ardıcılıqda toplanması, qanuna əsaslandırma və hüquqi formalaşdırmaların dəqiq və mütəşəkkil olması gərəkdir. Əməlin qiymətləndirilməsinin formalaşdırılması üçün mütləq əvvəlcədən hazırlaşmaq lazımdır. Əgər məhkəmə istintaqı zamanı və ya prokurorun nitqindən sonra vəkilə cinayətin hüquqi qiymətləndirilməsi ilə bağlı şübhə yaranarsa, vəkil yaranmış sualı araşdırıb, müdafiə nitqində çıxışına hazırlaşmaq üçün mütləq məhkəmədən fasilə tələb etməlidir. Bəzən vəkil nitqində cinayətin tərkibi haqqında iki müqayisəli, hüquqi analiz təqsisləndirilən

şəxsin verdiyi təklif və vəkilin irəli sürdüyü təklif. Ədəbiyyatlarda belə bir fikir mövcuddur: əgər hətta vəkil də cinayətə qiymət verilmə ilə bağlı ittihamla razı olsa belə, o, sübutsuz, arqumentsiz prokurorla (dövlət ittihamçısı ilə) razı ola bilməz. Lakin deyilir ki, vəkilə cinayətin qiymətləndirilməsinin düzgünlüyünü sübut etmək vacib deyil. Əgər prokuror vəkilin doğru hesab etdiyi ittihamın qiymətləndirilməsini sübut və arqumentlərlə əsaslandırma-yıbsa, onda vəkil özü bunu etməlidir. Praktikada bəzən vəkillər bu cür hallarda sübut və arqumentlərə əsaslanmadan prokurorun fikri ilə razılaşırlar. Bu cür yolla nə prokuror, nə də vəkil onların hansı əsaslarla bu və ya digər mövqeyə tərəfdar olduqlarına aydınlıq gətirmirlər. Bu isə heç cür hakimlərin fikirlərinin düzgün formalaşmasına imkan vermir.

Sübutların analiz və qiymətləndirilməsi, təqsirləndirilən şəxsin əməlinin qiymətləndirilməsi ilə bərabər qərarın çıxarılmasında təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Vəkil müdafiə nitqində təqsirləndirilən şəxsin keçmişi və hazırkı vəziyyəti haqda, onun həyatı və ailəsi haqda məhkəməyə məlumat verir. F.Əliyevin nitqindən:

"Həsən Dadaşov – 20 ildən artıqdır ki, orta məktəbdə müəllim işləyir. Bu illərdə tərcümeyi halına bir damla da ləkə gətirən bir hərəkəti olmayıb. Bütün bu illəri məktəbin xeyri üçün ləyaqətlə çalışıb. Uzunmüddətli, gərgin xeyirli və xüsusilə qeyd etmək istəyirəm, çox ağıllı əmək sərf edərək ömür sürüb və bu da onun qiymətləndirilməsi!

Yüzlərlə insanın gözü önündə o ittiham olunur. Lakin bütün onu tanıyan insanlar birmənalı şəkildə onun təmiz qəlbli, düzgün fikirli insan olduğunu qeyd edirlər".

Əgər təqsirləndirilən şəxs, doğrudan da, cinayəti törədibse, onda vəkil təqsirləndirilən şəxsin hansı səbəblərə görə cinayəti törətdiyini izah etməyə çalışır. Bu təkcə hakimlərə ədalətli qərar çıxartmaq üçün deyil, həm də təqsirləndirilən şəxsin yeni həyata başlamağa kömək etmək üçün gərəklidir. Təqsirləndirilən şəxsin bütöv xarakteristikasını bilmək üçün onun insani keyfiyyətlərinə bələd olmaq lazımdır. Təqsirləndirilən şəxsin hamını hey-rətləndirə biləcək xüsusiyyətləri görməyi bacarmaq lazımdır. Lakin vəkil təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikası zamanı faktları təhrif etməməlidir.

Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikasına vəkil və dövlət ittihamçısı müxtəlif nəzərlərdən yanaşırlar və ona görə də təqsirləndirilən şəxsi müxtəlif cür xarakterizə edirlər. Vəkil təqsirləndirilən şəxsin daxili aləmini, onun dünya görüşünü açır, onun psixologiyasına daxil olur və bunları ifadə edir. Vəkil təqsirləndirilən şəxsə mərhəmətlə yanaşmağı bacarsın, ona kömək etməyi ürək-dən istəməlidir. Onda onun nitqi daha mənalı, daha təsir-edici olacaq. Təqsirləndirilən şəxsə düzgün xarakteristika vermək üçün vəkil sosial-demoqrafik amilləri, onun psixoloji xüsusiyyətlərini, onun sosial vəziyyətini nəzərə almalıdır. Bu cür yanaşma vəziyyəti təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə yönəltməyə kömək edir.

Bəzi hallarda vəkil hətta zərərçəkmiş xarakterizə etməli və onlar arasındakı münasibətlər haqqında məlumat verməli olur. Zərərçəkmişin şəxsiyyətini və davranışını xarakterizə etmək yalnız o halda düzgündür ki, bu təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə şərh olunsun. Hətta bəzi hallarda təqsirləndirilən şəxs və zərərçəkmişin şəxsiyyətləri müqayisə edilir ki, təqsirləndirilən haqda rəy bu müqayisə nəticəsində daha müsbət olsun.

Şəxsiyyətin xarakteristikası zamanı ümumi, şablon ifadələri istifadə etməmək, həmin insana məxsus xüsusi özəllikləri məhkəməyə bildirmək lazımdır. Vəkil təqsirləndirilən şəxsin əməllərini izah edəndə ordakı yumşaldıcı məqamları məhkəməyə bildirməlidir. Beləliklə də, təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikası işin materiallarına əsaslanır və yumşaldıcı məqamları üzə çıxarmaqla, yalnız müdafiə mövqeyindən çıxış edir. Lakin analiz zamanı vəkilin hədd xüsusiyyəti olmalıdır. Yəni faktlar seçilərkən məhz elələri seçilməlidir ki, onlar obyektiv olsun və onlar veriləcək qərara yalnız yumşaldıcı təsir edə bilsin.

Praktikada bəzən bəzi vəkillər təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikası zamanı ümumi, məişətlə bağlı, heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən ifadələr işlədirlər. Şəxsiyyətin bu cür analizi isə nə təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsinə, nə də tərbiyəvi əhəmiyyətə yaramır.

Bir iş üzrə məhkəmə zamanı vəkil vəziyyəti yumşalda biləcək faktları araşdırarkən elə dərinə gedir ki, o, məhkəmə zamanı müdafiə etdiyi şəxsin cinayəti törətdiyi

zaman sərxoş vəziyyətdə olduğunu bildirir. Hətta bildirib ki, onun fikrincə, bütün həmin məhkəmə zalında iştirak edən şəxslər alkoqoldan istifadə edir və o burda böyük ziyan görmür. Lakin məhkəmə bu ifadələrə müsbət reaksiya vermir. Və hətta onun bu ifadələri prokurorun təqsirləndirilən şəxsi və vəkili tənqid hədəfinə tutmağa vadar edir. Şəxsiyyətin bu cür analizi heç vaxt nə yumşaldıcı, nə də tərbiyəvi əhəmiyyət daşıya bilər.

Vəkil də prokuror kimi öz nitqində cinayətin törədilməsinə şərait yaratmış səbəbləri araşdırmalıdır. Burda bir çox yumşaldıcı amillərlə rastlaşmaq olar və yalnız bu cür mövqedən çıxış edərək faktları izah etməlidir. Yəni vəkil nitqində yalnız yumşaldıcı xarakterli faktları bildirməlidir. Lakin bütün olanları yalnız bir tərəfə yozub, təqsirləndirilənin təqsirsiz olduğunu bildirmək də düzgün deyil. Məhkəmə auditoriyasına və təqsirləndirilən şəxsin özünə bildirmək lazımdır ki, hansı səbəbdən o təqsirləndirilən şəxsə çevilib, niyə o cinayətkar olub və o bundan hansı nəticələr çıxarmalıdır. Bu cür hallarda vəkilin həminin qarşısında təqsirləndirilənə müraciət etməsi məqsəduyğun hesab edilir, çünki bir qayda olaraq təqsirləndirilən şəxslər öz vəkillərinə diqqət və etibarla yanaşırlar. Vəkil müdafiə nitqi zamanı təqsirləndirilən şəxsin nitqində danışarsa və ona müraciət edərsə, təqsirləndirilən şəxs onun məsləhətlərinə qulaq asır, çünki başa düşür ki, vəkil yalnız onun yaxşılığını istəyir. Praktika göstərir ki, vəkillər nadir hallarda cinayətin törədilməsinə şərait ya-

ratmış sübut və dəlillərin analizinə diqqət ayırırlar. Hətta vəkillərin nitqləri dərc edilmiş kitablar da bunu sübut edir. Lakin artıq qeyd etdiyimiz kimi, nitqin məhz bu hissəsində cəzanı yüngülləşdirən amillər müəyyən edilir. Bununla bərabər səbəblərin analiz edilməsi nitqi ictimai və siyasi əhəmiyyətli edir. Vəkil F.Əliyevin nitqindən:

Mən danmayacam ki, işin materiallarının istintaqı zamanı bizdə-prosesin iştirakçılarında mütəmadi olaraq bir sual yaranırdı, necə olub ki, qabaqlar məsuliyyətli vəzifələri olan, iş yoldaşlarının böyük etibarını qazanmış, hal-hazırda isə sizin qarşınızda oturan bu altı şəxs təqsirləndirilən şəxslərə çevriləblər və indi məhkəmə qarşısında cavab verirlər.

Qoyulmuş bu suala cavab tapmaq bizə imkan verəcək ki, qarşımızda oturan altı nəfərdən hər birinin bu işdə rolunu daha dəqiq qiymətləndirək. Hansı pillələr Dadaşovu cinayətə vadar etdi. Bəlkə yüngül, səthi düşüncə tərzidir. Şübhəsiz, Dadaşov bu cinayət orbitinə daxil olanda onun hərəkətlərində yüngül düşüncənin elementləri var idi, lakin onun törətdiyi cinayəti izah edəndə buna əsaslanmaq sadələşmə olardı.

Onda bəlkə, acgözlük, tamahkarlığa meyl? Təbii ki, onun hərəkətlərində tamahkarlığa meyl olmağı inkar etməyə mənim ixtiyarım yoxdur. Lakin düşünürəm ki, nə tamahkarlıq, nə də sadələşmə onun bu cinayəti törətməyində əsas amil olmayıb. Dadaşovla istintaqdan öncəki tanışlığım, müstəntiqin yanında onunla söhbətlərim, işin

materiallarını araşdırmağım, müdafiə etdiyim şəxsin həyatını araşdırmağım nəticəsində mən bu qənaətə gəldim ki, Dadaşovun cinayət törətməyinin əsas səbəbi onun əsas çatışmayan cəhəti olan şöhrətpərəstliyi idi. Müəyyən kateqoriya insanlar var ki, onlar üçün birinci olmaq ən vacib amildir. Və o, həmişə birinciliyə öz əməyi, savadı, fədakarlığı ilə meyl edirdi. Lakin onun şöhrətpərəstliyi, birincilik vəziyyətini əldə etmək imkanı ilə toqquşanda Dadaşov bunun qarşısında aciz oldu".

Vəkillər həddi-buluğa çatmamışların cinayət işlərində bəzən səbəblərin analizi zamanı tərəfgirlik mövqeyindən çıxış edirlər. Belə hallarda tərbiyəçiləri, valideynləri, zərərçəkənləri günahlandırmaq düzgün deyil, çünki vəkilin bu mövqedən çıxışı həddi-buluğa çatmamış təqsirləndirilən şəxsə elə təəssürat yarada bilər ki, o haqsız yerə ittiham olunur. Nitq zamanı vəkil təqsirləndirilən şəxsə bildirməlidir ki, konkret olaraq onun günahı nədən ibarətdir və hansı subektiv amillər onu cinayət törətməyə vadar edib.

Vəkil cinayətin törədilməsi faktını inkar etmirsə, onda o, cəzanın müəyyən edilməsi haqda öz təsəvvürlərini bildirməlidir. Vəkilin gətirdiyi bütün dəlillər sonda vəkilin cəza haqda xahişi ilə bitməlidir. Lakin nitq zamanı konkret cəza tədbirini təklif etmək məsləhət görülmür. Xahişin bu cür formaları məqsədəuyğundur: şərti cəzanın müəyyən edilməsini xahiş edirəm; azadlıqdan məhrum etmə olmadan cəza təyin edilməsini xahiş edirəm; dövlət ittihamçısı təklif

etdiyindən daha yüngül cəzanın təyin edilməsini xahiş edirəm. Əgər prokuror ölüm cəzasını təklif edirsə, onda vəkil işə həyatını saxlamağı xahiş etməlidir. Vəkil qrup işlərində prokurorun cinayətin təyin edilməsi haqqında təklifinin inkarını onun təqsirləndirilən şəxslərə aid fikirlərini müqayisə etməklə edə bilər.

Əgər iş üzrə vətəndaş iddiası varsa, vəkil onun haqda öz fikirlərini bildirməlidir. Hansı hallarda iddianın təmin edilməsinə imtina edildiyini və hansı hallarda iddiaya baxılmadığını bilmək lazımdır. Bəzi hallarda iddianın qiyməti qaldırılır, belə hallarda cərimənin qiymətinin salınmasını xahiş etmək lazımdır və əvəzində bunu faktlarla əsaslandırmaq lazımdır.

Çoxşaxəli işlər üzrə nitq zamanı deyilənləri müəyyən xüsusiyyətlərinə görə sonda qruplaşdırmaq lazımdır. Müəyyən fikirləri nitqdən kənarlaşdırmaq; müəyyən hissəsini təkmilləşdirmək; cəzanı yüngülləşdirici faktları göstərmək lazımdır. Nitqi işə ümumiləşdirici ifadələrlə bitirmək lazımdır. Vəkil F.Əliyev Dadaşovun işi üzrə çıxışını belə bitirmişdir:

"Cənab hakim! Siz özünüz qərar qəbul etmək üçün otağa gedəndə öz vicdanınızla baş-baş qalacaqsız və təqsirləndirilən şəxsin taleyini həll edəcəksiz.

Bir sual yaranacaq: nəyə görə bu məsələdə onun əsassız və şübhəli olduğunu göstərən bu qədər ziddiyyət və şübhəli məqamlar var. Və siz özünüz də etiraf edəcəksiz ki, müdafiə nitqi zamanı deyilənlər cinayətin əsl ifadəsidir

və nitqdə deyilənlər sübut edir ki, təqsirləndirilən şəxs təqsirsizdir və mən əminəm ki, siz bu əsaslarla tamamilə razısız və təmiz qəlblə təqsirləndirilən şəxsin təqsirsiz olması haqda qərar çıxardacaqsız".

Biz artıq qeyd etmişik ki, ittiham nitqi zamanı alternativ mümkün deyil. Bəs müdafiə nitqində bu mümkündürmü? A.L.Tsıpkın, M.S.Stroqoviç, Q.A.Qinzburq, A.Q.Polyak, V.A.Samsonov və digərləri hesab edirlər ki, müdafiə nitqinin nəticə hissəsində heç bir alternativin olması mümkün deyil. Yəni iki müxtəlif fikirin olması düzgün deyil. Məsələn: xahiş edirəm bəraət verilsin, əgər təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olması qərara alınsa, onda xahiş edirəm ki, cəzası azadlıqdan məhrum etmə olmasın.

Ədəbiyyatda həm də belə bir nəzər nöqtəsi var ki, müdafiə nitqi zamanı alternativ o halda ola bilər ki, vəkil cinayət işinin yenidən istintaqa göndərilməsini təklif edir və bununla da bərabər işin həllinin öz təklifini verir. İ.Libus hesab edir ki, müdafiə nitqində alternativ ola bilər, lakin o gərək dərin, dəqiq analiz edilsin, düzgün şəkildə əsaslandırılınsın və elə qoyulsun ki, digər mülahizə ilə kəskin ziddiyyət yaratmasın. K.A.Osipovun fikrincə isə, alternativ o halda mümkündür ki, əsasları müxtəlif olsa da, hər iki fikir bəraət qazandırıcı olsun. V.D.Qoldiner hesab edir ki, alternativ iki cür ola bilər: gizli və açıq. Gizli alternativ o halda olur ki, işin vəziyyəti ittihamın sübut olunmadığını iddia etməyə kifayət qədər ciddi əsaslar verir. Bu halda təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olması qəbul edildikdə cəzanı yüngülləşdirməyə yönəlmiş dəlillər müdafiənin əsas

tematikasını təşkil etməlidir ki, sonda onların sayəsində bəraət verilməsi haqda nəticə çıxarmaq mümkün olsun. V.D.Qoldinerin fikrinə görə, açıq alternativ isə təqsirləndirilən şəxs üçün daha əlverişli vəziyyətlərdə olur nə vaxt ki, ittihamın kifayət qədər sübut olunmaması müdafiə konsepsiyasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Alternativ o halda qaçılmaz olur ki, müdafiəçinin ittihamı inkar etmək üçün məntiqi imkanı olmur.

"Məhkəmə etikasının problemləri" kitabının müəllifləri hesab edirlər ki, ittiham haqda yığılmış sübutlar inandırıcı olduqda, vəkil tərəfindən ittihamın dəqiqliyinə şübhə olduğunu iddia etməsini sadəcə olaraq vəkilin öz işini görməsi kimi qiymətləndirirlər. Onlar hesab edirlər ki, vəkil ittihamın dəqiq və şübhəsiz olduğuna şübhə ilə yanaşırsa, o mütləq bunu işin sübutlarına uyğun əsaslandırmalıdır və bu qətiyyətlə sübutlardan kənar və ya sübutların təhrif olunması nəticəsində, şəxsi maraqdan irəli gəlməməlidir. Vəkilin şəxsi qənaətlərini onun subyektiv fikri kimi qələmə vermək düzgün deyil, şəxsi qənaət obyektiv və işin materiallarına uyğun olmalıdır. Ona görə də xalq məhkəməsinin qənaəti düzgündür: "Müdafiəçi məhkəməyə işə aid öz şəxsi baxışını irəli sürmək üçün yox, işin materiallarından təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə olanları üzə çıxarmaq üçün lazımdır".¹

¹ Руднев В.Н. Культура и речевой этикет работника судебной системы. Учебно-методическое пособие. Москва РАИ. Яскмо, 2009, с. 112.

«Həqiqət nə qədər aşkar görünsə də, onu kor gözlə görmək mümkün deyil. Həqiqəti tanımaq üçün onun aşkar görünməsi nə qədər zəruridirsə, görünən gözə də bir o qədər ehtiyac vardır. İnsanın həqiqəti tanımasına mane olan yalnız mühakimələr, nəfs istəklərinə tabeçilik, kor-koranə tərəfbaqlıq, təkəbbür və bu kimi başqa mənfi təzahürlərdir. Ruh çirkləndikçə, həqiqəti dərk etmək də çətindir. Doğru yol yolçuları üçün ilkin şərt nəfsin paklandırılması və təqvadır.»

Mövzu 9

Məhkəmə nitqi – monoloq, dialoq kimi

Məhkəmə qarşısında çıxış etməyə hazırlaşan natiqin məqsədi hər bir halda öz fikirlərini ən zəruri, dəqiq və ifadəli sözlərdən istifadə etməklə ifadə etməkdən ibarətdir. Hər bir nitqin əsasını, xüsusən də məhkəmə sözə diqqətlə yanaşmaq təşkil edir. Dil və üslub üzərində iş nitqə hazırlığın vacib mərhələsi sayılır.

Dil sosial hal kimi insanın fəaliyyətinin bu və ya digər forması ilə bağlı olan müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Dilin zəruri ictimai funksiyalarına aşağıdakılar aiddir: **ünsiyyət, xəbər və təsir**. Bu funksiyaların həyata keçirilməsi üçün funksional üslub adlanan dilin müvafiq növləri var. Aşağıdakı göstərilmiş dil üslublarını ayırmaq olar: **danışiq**, (ünsiyyət funksiyası), **elmi və rəsmi – iş** (ünsiyyət funksiyası), **publisistik və ədəbi – bədii** (təsir funksiyası). Bütün bu üslublar çox vaxt dolaşiq olur, bu da nitqin hansı üslubda tələffüz olunduğunun təyin edilməsini

çətinləşdirir.¹

Məhkəmə nitqinin dili bütün funksiyaları yerinə yetirir, buna görə də ona bütün dil üslubları xarakterikdir. İnsanların yaşayış, qeyri-rəsmi tərəflərinə xidmət edən danışıq üslubu məhkəmə nitqini asan və aydın edir. Elmi və rəsmi – üslubları xüsusi elmi terminlər, hüquqi kateqoriya, hazır, standart formullar toplusunda, yəni qanun normalarından istifadə etməyə kömək edir. Bu üslubdan istifadə etmək zəruridir, çünki məhkəmə nitqinə hüquqi təhsilli və müəyyən hüquqi savada malik insanlar qulaq asır: hakimlər, prokurorlar, vəkillər, xalq iclasçıları. İctimai – siyasi məlumat, təşviqat təbliğat biz müəyyən etdiyimiz kimi məhkəmə nitqinə məxsus olan publisistik üslubun məqsədləridir. Bu üslub yüksək emosionallıqla səciyyələnir və bu natiqdən ifadəli, düzgün nitq tələb edir. Bədii dildən düzgün istifadə etmək – müəyyən normativ məsləhətlərə riayət etmək deməkdir. Bu məsləhətlərə ona görə riayət etmək lazımdır ki, onların pozulması auditoriyanı işə baxılmasından ayırır, nitqin məzmunun qabağını alır, onun təsirini azaldır. Normativ məsləhətlər natiqin stolüstü kitabı olmalı olan lüğətdə, qrammatikada, kitablarda, xüsusi olaraq kitabçalarda verilir.

Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bu nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab: danışan rəyini söyləyir, müsahib ona

¹ Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 2001.

münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanının olmaması üzündən müsahibinin danışıqına müdaxilə etmir, münasibət göstərmir. Bu cür şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

Dialoji nitq. Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında birbirini izləyən, növbələşən danışıqdır. Burada danışan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, yəni demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən (dinləyən, eşidən) isə əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir. Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Dialoji nitqin bütün formalarında (monoloji dialoq, söhbət, danışıq formalarında) onun iştirakçıları hadisəni təfərrüatı ilə danışır, olanlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər. Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflərin işlətdikləri müxtəlif formalar (müxtəlif müraciətlər, ara sözləri, ritorik suallar və s) dialoq prosesində ümumi bir bütövlük, fikri vəhdət yaradır. Əlbəttə, belə ünsiyyət prosesində (eşitmədən danışıqə keçmə və əksinə olan prosesdə) anlaşılmanın təmin olunması üçün dilin bütün normalarına riayət edilməklə yanaşı, normal intonasiyanın

gözlənilməsi vacib sayılmalıdır.

Nitqin dialoji forması mükəlimə də adlanır. Bu danışq nitqi üçün səciyyəvidir. Mükəlimə yığcam və ixtisar olunmuş nitqdır. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Yarımçıq cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Nitqin bu növündə digər vasitələrdən də - jest, mimika, əl-qol hərəkəti və sairədən geniş istifadə olunur. Dialoji nitqdə intonasiya mühüm rol oynayır.

Nitqin daxili, xarici, yazılı, şifahi, monoloji, dialoji və s. növləri haqqında prof. B.Əhmədovun dəyərli fikirləri, elmi-metodik mülahizələri vardır ki, bunlar nətiqlər, müəllimlər və başqaları üçün olduqca faydalıdır.¹

Monoloji nitq. Monoloji nitq dialoji nitqlə müqayisədə struktur baxımından sadədir. O, fikrin bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə olunmasıdır. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi olmur. Monoloji nitqdə məqsəd hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır. Bu nitq təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür. İfadə eləyəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını və dil materiallarını seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəklərinin ona (onlara) necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır.

Nitqin bu formasında danışan fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün

¹ N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2005.

ona, necə deyərlər, dil “donu” geyindirir. Hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və qurtaracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.

Monoloji nitqin digər formalarında olduğu kimi, mühazirədə o vaxt effektiv şərhlə üsulu sayılır ki, lektor ona yaxşı hazırlaşsın. Nəyi demək, necə demək, harada deməyi bacarsın. Onun şərh auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulsun. Nitqi səlis və aydın olsun, fikrini əsaslandırmaq üçün göstərdiyi sübutlar, faktlar, çıxardığı nəticələr reallığı əks etdirsən, lap incə mətləbləri dinləyiciyə çatdırmaq, marağını ələ almaq, hisslərinə təsir etmək məqsədilə müvafiq nitq nümunələrindən, dil vasitələrindən daha münasib şəkildə istifadə etməyi bacarsın və s. Mühazirə idrakı əhəmiyyət daşımali, elmi dərinliyi və məntiqi şərhilə fərqlənməlidir. Orada elmi ümumiləşdirmələrə, faktik materialın təhlilinə geniş yer verilməlidir. Xüsusən, ali məktəb auditoriyasında edilən mühazirələrdə tərbiyə, əxlaq məsələləri, milli ideologiyanın, elmi dünyagörüşünün formalaşdırılması, təfəkkürün inkişafı ön plana çəkilməlidir.

Hal-hazırda ali məktəb auditoriyalarında yüksək səviyyədə mühazirə oxuyan müəllimlərimiz çoxdur. Təəssüf ki, onların nətiqlik məharəti öyrənilib ümumiləşdirilmir, yazılmır, başqaları bundan faydalana bilmir.

Nitq danışanın fikrinə uyğun olmalıdır. Danışan sözləyəcəyini fikrində götür-qoy etməli, özünə aydınlıq gətirdikdən sonra ifadə etməlidir. Şifahi monoloji nitq bu baxımdan iki formada təşkil olunur. Birincisi təşkil olunmuş

nitq, İkincisi isə təşkil olunmamış nitq – yəni, spontan.

Təşkil olunmuş nitq əvvəlcədən planlaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş nitqdır. Bu nitq üçün hazırlaşmaq, ifadə olunacaq məzmunu yaxşı dərk etmək, onun dinləyiciyə daha yaxşı çata bilməsi üçün münasib sözlər seçmək, cümlələr qurmaq, müvafiq söyləmə tərzini – intonasiyanı müəyyənləşdirmək və s. lazım gəlir. Məlumatı səthi, lüğət ehtiyatı zəif olan adamlar qabaqcadan hazırlaşmadan auditoriya qarşısında çıxış etməklə, danışıq prosesində qurmaq istədikləri cümlələri tamamlamaqda, zəruri sayılan sözləri seçməkdə çətinlik çəkirlər. Bu zaman lüzumsuz fasilələrə yol verilir. Belə fasilələrdən can qurtarmaq üçün danışan çox zaman mətləbə heç bir dəxli olmayan tüfeyli söz və ifadələr işlətməyə məcbur olur ki, bu da nitqin qırılmasına, diqqətin yayılmasına səbəb olur.

Şifahi monoloji nitq bu baxımdan iki formada təşkil olunur. Birincisi Təşkil olunmuş nitq, İkincisi isə təşkil olunmamış nitq – yəni, spontan.

Təşkil olunmuş nitq əvvəlcədən planlaşdırılmış, nəzərdə tutulmuş nitqdır. Bəzən belə iti, yeyin, tez, hazır, qabaqcadan düşünülməmiş nitqə eksprom da deyilir. Adamlar öz gündəlik fəaliyyətində rəy söyləmək, məlumat vermək, münasibət bildirmək, müəyyən məsələni izah etmək, aydınlaşdırmaq və s. formalarda danışmağa cəlb olunurlar. Belə nitq təşkil olunmuş nitqlə müqayisədə xeyli çətinidir. Burada danışan adi vaxt ərzində, danışıq prosesində öz fikirlərini cəmləşdirməli, nədən danışacağını,

nələri qeyd edəcəyini, hansı faktı gətirəcəyini, mülahizələrini nə cür əsaslandıracağını, həmin məzmunu vermək üçün hansı formanı seçəcəyini, yəni nitqinə necə başlayacağını, fikrinin daha aydın, daha təsirli olması üçün hansı söz və ifadələri, cümlələri işlədəcəyini, nitqin intonasiyasını və s. özü üçün müəyyənləşdirməlidir. İşin bu formasında məzmun və forma, demək olar ki, eyni zamanda, paralel şəkildə yaradılır. Spontan nitqdə danışanın həyat təcrübəsi, dünyagörüşü, zəngin müşahidələri, təbiətinin coşğun və rəvanlığı, fikri istedadı və hazırcavablığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.¹

Spontan nitq şəraitindən asılı olaraq eyni adam üçün həm asan, həm də çətin ola bilər. Küçədə, işdə, evdə və s. yerlərdə və s. yerlərdə suallara cavab verməkdə, söhbətlərdə iştirak etməkdə elə bir çətinlik özünü göstərmir. Lakin başqa şəraitdə, məsələn, qəflətən radio və ya televiziya verilişləri üçün müsahibəyə cəlb olunduqda, ictimai yerlərdə çıxışa dəvət edildikdə danışan adamın gərginliyi istər-istəməz bir qədər artır, fikri fəallığı intensiv şəkil alır. O həm fikrini cəmləşdirməli, deyəcəklərini rəhbərlik etməli, müsahibinə çatdıracağı əsas fikri müəyyənləşdirməli, həm də onu daha münasib, daha təsirli dil vahidləri ilə ifadə etməli olur. Spontan nitq dilin təbii və canlı danışıq formasıdır. Mühazirəçi nitqin göstərilən hər iki formasından istifadə bacarığına yiyələnəlməlidir. Xüsusən, spontan nitqə

¹ Андреев В.И. Деловая риторика: Практический курс для творческого саморазвития, делового общения, полемического и ораторского мастерства, Казань, 1993.

daim hazır olmalı, hər hansı bir şəraitdə öz fikrini toplamağı, sistemləşdirməyi, onu münasib sözlərlə, ifadələrlə başqalarına çatdırmağı bacarmalıdır.

Monoloji nitqin quruluş sxemi, tələb və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən aşağıdakı növləri vardır:

1. mühazirə;
2. məruzə;
3. məlumat;
4. çıxış;
5. nitq.

Mühazirə – ən çox ali məktəblərdə müəyyən fənn üzrə materialın şifahi yolla şərhidir.

Məruzə – bir mövzu haqqında əvvəlcədən hazırlanıb söylənilən nitqdır.

Çıxış – rəsmi və ictimai tədbirlərdə edilən məruzə ətrafında dinləyicilərin öz fikrini, münasibətini bildirməsidir.¹

Məhkəmə natiqliyi – Bu, nitqin başqa bir formasıdır. Bura prokuror, vəkil, təqsirləndirilən şəxsin və hakimin nitqi daxildir. Həmin nitq formalarından bir qismi (prokuror və məhkəmənin nitqi) ittihamedici, digər isə (vəkil və təqsirləndirilən şəxsin nitqi) müdafiəedici xarakterdə olur.

İttihamçı yüksək səviyyədə mədəni nitqə sahib olmalıdır. O, səlissə və aydın danışmağı bacarmalıdır. Bu nitq dərin təhlil etmə, sübutlara, faktlara, obyektivliyə, ədalətə, qanun aliliyinə əsaslandığı təqdirdə təsirli və inandırıcı olur.

¹ N.Abdullayev, Z.Məmmədov. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2005.

Müdafiəedici (vəkilin) çıxışları da sübutlu, dəlili olmalıdır. Məhkəmə prosesində qaldırılan vəsatət hadisələrin dərin təhlilindən alınan məntiqi nəticələrə əsaslanmalıdır. Vəkil dəqiqliyə, səmimiyyətə, qanunun aliliyinə riayət etməlidir.¹

Məhkəmə natiqliyinin uğurlu nəticələr verməsi üçün aşağıdakıları əsas sayılır:

1. natiq nitqin predmetini yaxşı bilməlidir;
2. nitq predmetinin müsbət və mənfi cəhətləri natiq üçün aydın olmalıdır;
3. natiq ana dilinin zənginliklərindən, ifadə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır;
4. yalan danışmamalıdır.²

Dildən məharətlə istifadə edə bilmək üçün natiq söz seçməyi, sözün mənasına fikir verməyi, onu düzgün səsləndirməyi bacarmalıdır. Onun işlətdiyi sözlər ifadə edəcəyi fikrə uyğun olmalıdır. Xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə haqlı olaraq yazır ki, fikrə söz tapılır, sözə görə fikir yox!

Məhkəmə praktikasında belə natiqlər çox olmuşdur. Hazırda ədliyyə sistemində işləyənlərin, xüsusilə hüquq təhsili verən müəssisələrin məhkəmə natiqliyinə dair vəsaitə böyük ehtiyacı vardır. Bu gün universitetlərin hüquqşünas fakültələrində tələbələr həm də mahir natiq kimi yetişməli, formalaşmalıdırlar.

¹ Ария С.Л. Защитительные речи и жалобы. М., 1991.

² Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998.

*Natıqlıq hər cür verilən materiya
haqqında gözəl danışmaq və bununla
başqalarını bu fikrə inandırmaq haqqında
sənətdir.*

M.V.Lomonosov

Mövzu 10

Məhkəmə nitqində ritorikanın rolu və ritorika tarixində məktəblər

Ritorikanın elmi fənn kimi «rəsmi» yaranma tarixi e.ə. V əsrdən hesablanır. Bu, S.S.Lyuisin sözləri ilə desək, «kilsənin, Roma hüququnun, latın ədəbiyyatının tarixindən daha qədimdir». Ritorikanın «rəsmi» yaranması haqqında ona görə danışırıq ki, bundan çox-çox əvvəllər də müvafiq kateqoriyalar digər «mədəni regionlarda» - xüsusilə Hindistanda ətraflı şəkildə dərinlən öyrənilirdi.¹

Amma Avropada klassik ritorika ilk dəfə Qədim Yunanıstanda yaranmışdır – məhz burada e.ə. V əsrdə ritorika haqqında ilk dərslik yazılmışdı.² Ritorikanın inki-

¹ Bu barədə daha ətraflı məlumat almaq istəyən oxuculara axırıncı onillikdə nəşr edilən ən yaxşı kitablardan birini oxumağı məsləhət görürük: Гринцер П.А. Основные категории классической индийской поэтики. М., 1987.

² Buna dair bir qədər daha ətraflı məlumat verək: dərslik Sirakuzdan olan iki yunan tərəfindən yazılmışdı, 427-ci ildə (Platonun anadan olduğu il) isə natıq Qorqiy Siciliyadakı yunan koloniyalarında öyrəndiyi və o vaxta kimi eşidilməmiş olan gözəl və aydın danışmaq qabiliyyətini Afinada nümayiş etdirdi. Məhz Qorqiy ritorikanın banisi hesab edilir.

şafının ən yüksək mərhələsi e.ə.ə III-II əsrlərə təsadüf edir. Bu dövr « ritorikanın atalarının » - Aristotel, İsoqrat, Dionisi Qalıkar-naslı adı ilə bağlıdır. Bizim eramın əvvəllərində isə ritorika qədim Romada daha sürətlə inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə isə Siseronun və Kvintilianın traktatları daha məşhur idi.

Antik dövrün sonuna yaxın ritorika artıq normativ «qanun məcəlləsi» idi, yəni hamı onun tələblərinə əməl etməli idi. Orta əsrlərdə də ritorika xeyli inkişaf etmişdi. O, yeddi «əsas elmdən» biri hesab edilirdi. Makari, Feofan Prokopoviç, Lomonosovun ritorikaya dair dərslikləri sayəsində o, XVII əsrdən etibarən Rusiyada da geniş şəkildə öyrənilirdi.

XVIII əsrdə ritorika poetika və stilistika ilə qəti sürətdə əlaqələndirilirdi, nəticədə isə ritorika öz inkişafını dayandırdı və tənəzzül dövrü kimi qeyd edilir.

XIX əsr və XX əsrin I yarısı onun inkişafı tarixində ən pis dövrdür. Bu barədə daha ətraflı danışmaq lazımdır, çünki məhz bu dövrdə ritorikaya dair əsas yanlış fikirlər yarandı və onların əksəriyyəti indi də mövcuddur.

Bu dövrün sonuna yaxın (XX əsrin 60-cı illəri) havada « ritorika virusu » hiss ediləndə ilk növbədə humanitar sahədə çalışan və ritorikanın «ikinci dəfə meydana çıxmasında» maraqlı olan alimlər ritorikanın əvvəllər necə olduğunu, tarixən onun nəyə malik olduğunu və onun indi nəyə nail ola biləcəyini, araşdırmağa başladılar.

Ritorikanın bütün inkişafı dövründə onun məntiq ilə

həmişə tam normal əlaqəsi olub (bunu həm də qismən onunla izah etmək olar ki, eyni şəxs – Aristotel həm ritorikanı, həm də məntiq elminin dildən dəqiq istifadəni ritorikanın isə qeyri-dəqiq istifadəni tələb etdiyini demək – eyni zamanda idrakın bu iki sahəsi arasında çoxdan mövcud olan əlaqələri qurmaq deməkdir. Y.M.Lotman bununla əlaqədar olaraq yazır: «...ritorik təfəkkürü səhv olaraq elmi təfəkkürə qarşı qoyurlar. Ritorika həm elmi, həm də bədii düşüncəyə xasdır. Elmi şüurda iki sahəni ayırmaq olar. Birinci – ritorika yaxınlaşdırma, analogiya və modelləşdirmə sahəsidir. Burada irəli sürülən hipotezlər yoxlanılır, onlardan nəticələr çıxarılır, sübut və mülahizələrdə olan ziddiyyətlər müəyyən edilir. Elmi təfəkkürün birinci - «Faust» - sferası tədqiqatın ayrılmaz tərkib hissəsidir və elmə məxsus olmaqla bərabər, həm də elmi cəhətdən təsvir edilir.

Məsələ burdadır ki, ritorika həddindən artıq geniş vəzifələri: «şeylər dünyası və «sözlər dünyası» arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakterini hərtərəfli təsvir etməyi, başqa sözlə, predmetin sözə «transformasiya»nın necə baş verdiyini göstərməyi – öz üzərinə götürüb. Nitqə bundan daha geniş və hərtərəfli yanaşmanı təsəvvür etmək olmaz: real gerçəklik və real olanın yenidən qiymətləndirilməsinin və dəyişdirilməsinin nəticəsi olan «verbal gerçəklik» klassik ritorikada bu qiymətləndirmə və dəyişdirməni həyata keçirən insanın mövqeyi baxımından maksimum tam izah edilir və ritorika bunun nəticələrini özündə əks etdirir.

Beləliklə, «danışan insan» (homo loquens) bütövlükdə ritorika konsepsiyalarının diqqət mərkəzindədir.

Ritorika predmetin sözə transformasiyası prosesinin *bütün* mərhələlərinə nəzarəti öz üzərinə götürüb.

Əvvəllər bu prosesi *klassik ritorikanın birinci hissəsi* – invensiya öyrənirdi. Bu hissədə gələcək məlumat üçün materialın seçilməsi qaydası dəqiqliklə nəzərdən keçirilirdi. Burada söhbət hər şeydən əvvəl «dil materialından» deyil, *real gerçəkliyin müxtəlif mövzularından* gedir ki, bu da bütün ən müxtəlif mövzulardan *seçilənləri* ehtiva edirdi. Seçim zamanı isə sonrakı tədqiqat üçün zəruri olanları digərlərindən *fərqləndirmək* lazım idi. Bütövlükdə tədqiqat iki səviyyədə gedirdi: birincisi, seçimdən kənar qalan «digər mövzular»la müqayisədə və ikincisi, tam sistem kimi içəridən aparılan tədqiqatlar.

İnvensiya danışan insana seçdiyi mövzulara dair *öz məlumatını sistemləşdirməyi*, onları o vaxta kimi mövcud olan digər məlumatlarla müqayisə etməyi və gələcəkdə hər hansı məlumatı ötürmək üçün onlardan hansının lazım olacağını *müəyyənləşdirməyi* təklif edirdi.

Başqa sözlə, ritorikanın invensiya hissəsi əsas diqqətini mövzuya ayırmaqla, *məlumatın məzmununu konkretləşdirir* və onun keyfiyyət baxımından üstünlüyünü təmin edirdi.

Klassik ritorikanın ikinci hissəsi – *dispozisiya* adlanır. Bu hissə artıq istifadə etmək üçün «hazır olan» mövzunu əhatə etməklə bərabər *onu anlayışa çevirən və digər*

anlayışlar sisteminə daxil olur. Anlayış məntiqi və analogi prosedurlarının obyektinə çevrilir. Onlara tərifi verilir, müxtəlif meyarlara əsasən bir-birindən fərqləndirilir, öz aralarında müqayisə olunur.

Dispozisiya danışanın öz fikrini düzgün anlayışlar vasitəsilə ifadə etməsini təmin etməli, onlardan *istifadə qaydalarına* nəzarət etməli idi. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif sui-istifadə hallarının qarşısı çoxsaylı qanun və qaydalarla alınır. Bu qaydaların pozulması isə *məntiqi cəhətdən* səhvlərə gətirib çıxara bilərdi.

Nəhayət, dispozisiya bütöv nitq prosesində *anlayışların ardıcıl işlənmə modelini* hazırlayır və məlumatın əvvəllərindən axırına kimi bütöv nitq prosesində anlayışın qəsdən və ya qeyri-ixtiyari olaraq dəyişdirilməməsinə nəzarət edirdi.

Beləliklə, dispozisiya praktikasında əsas yeri *anlayış* tuturdu: dispozisiya danışanın anlayışlardan düzgün istifadəsini təmin edirdi.

Klassik ritorikanın üçüncü hissəsi – elokusiya danışana məcazi ifadənin ən müxtəlif imkanlarından geniş şəkildə istifadə etməsinə şərait yaradırdı. Amma burada dispozisiyanın qaydalarına əməl etmək lazım idi. Elokusiya danışanın qarşısında *paraloqika sahəsi* yaradır. Məntiqi baxımından səhv sayılan qaydalar burada yeni mənə kəsb edir: *məntiq qanunlarında neqativ istifadə* etmək və *onları paraloqikanın qanunlarına çevirmək* sözlərdə qeyri-adi, güclü mənə effekti yaradır.

XX əsrin ikinci yarısında ritorika belə idi. Ritorikanın ikinci dəfə «yaranması» XX əsrin 60-cı illərinə təsadüf edir. Məhz bu dövrdən etibarən ritorika çox perspektivli elm kimi qəbul edilir və sürətlə inkişaf etdirilir.

Ritorika öz tamlığını qoruyub saxlaya bilmədi: əvvəllər bu elmin tərkibinə daxil olan bölmələr indi ondan ayrılıb arqumentasiya (invensiya və dispozisiya) nəzəriyyəsi kommunikasiya nəzəriyyəsinin tərkibinə daxil olub; elokusiya isə öz növbəsində işarə və işarə sistemlərinə dair elmin-semiotikanın tərkibindədir.

Yunan natiqlik məktəbi

«*Yunan natiqlik məktəbi*» bu sənəti çiçəkləndirən, onun inkişafına təkan verən, tarixdə ilk dəfə natiqlik nəzəriyyəsinə yaradan, öz güclü natiqləri ilə dünyanı heyran qoyan və gəncləri xüsusi tədris ocaqlarında natiq kimi yetişdirən bir siyasi, ictimai və mədəni məktəb olmuşdur. Bu məktəb öz siyasi xətti, ənənələri və üsulları ilə fərqlənir. O, natiqlik sənəti sahəsində ən qədim məktəbdir. Doğrudur, qədim dövrlərdə natiqlik assurilər, babillər, hindlilər, çinlilər arasında çox geniş yayılmışdır. Ancaq bu sənət məhz Yunanıstanda, xüsusən Afinada yüksək zirvəyə qalxmış, bir məktəbə çevrilmişdir. Buna bir sıra amillər təkan vermişdir.

Yunan natiqlik məktəbinin nümayəndələri çoxdur. Lakin bunlardan 10-u – *Antifont, Andokid, Lisi, İsey,*

*İsokrat, Demosfen, Hiperid, Esxin, Dinarx ən yaxşı nitq kimi tanınmışdır.*¹

Doğrudur, Femistokl, Perikl, Tisi və b. zamanəsinin görkəmli natiqi olmuşdur, ancaq nitqi yazıya alınmamışdır. Qorgi (483-376) təntənəli nitqin ustası kimi tanınır. Onun «Tabut önündə sözümdən kiçik bir hissə qalmışdır.

Antifont (480-411) dövrünün görkəmli siyasi xadimi və natiqi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 411-ci il dövlət çevrilişində rəhbər mövqə tutanlardan biri olduğu üçün öldürülmüşdür. O, antik natiqlərin ən yaşlısı hesab edilir.

İlk dəfə öz nitqlərini yazdırıb çap etdirən Antifontdur.² Onun fikrincə, yazıya alınmış nitq buna bənzər işin təhlili zamanı kara gələr və nümunə ola bilər. Ölüm işi ilə əlaqədar söylədiyi on beş nitqi bütöv halda elm aləminə bəllidir.

Lisi. Eramızdan əvvəl təxminən 459-cu ildə Sira-kuzda anadan olub. Atası Kefal Periklin dəvəti ilə Afinaya gəlib. Kefal öləndən sonra Lisi 443-cü ildə 16 yaşında olarkən Cənubi İtaliyaya gedir, orada Tisinin rəhbərliyi altında natiqlik sənətini öyrənməyə başlayır. Otuz bir ildən sonra (412-ci ildə) Afinaya qayıdır. Bu zaman onu qırx yeddi yaşı var idi. Atasından çoxlu mal-dövlət qalmışdı. Buna görə də Lisi və qardaşı Polimarxı 404-cü ildə həbs edirlər. Lisi imkan tapıb qaçır, Polimarxı isə öldürürlər. Bütün əmlak qarət edilir.

¹ С.И.Радциг. История древнегреческой литературы. С.219.

² Yəne orada, s.220.

Bir müddətdən sonra Afinada demokratiya yenidən bərpa olunur. Lisi imkan tapıb qardaşının ölümündə müqəssir olan hökumət üzvünü – Eratosfeni məhkəməyə verir. Bu prosesə ciddi hazırlaşır və maraqlı bir ittiham nitqi söyləyir. Nitq belə adlanır: «Eratosfen əleyhinə». Bu, onun söylədiyi yeganə nitq olub!

Lisi uzun müddət loqoqraf işləyib – məhkəməyə işə düşən vətəndaşlar üçün nitq yazıb, mudd alıb. Bəzi mənbələrdə belə nitqlərin sayı dörd yüz,¹ bəzilərdən isə iki yüz otuzdan çox olduğu qeyd edilir.²

Radisq qeyd edir ki, həmin nitqlərdən az və ya çox dərəcədə otuz dördü bütöv halda qalmışdır ki, bunlardan da dörd-beşi onun deyildir.³ Həmin nitqləri S.İ.Sobelevski rus dilinə tərcümə etmişdir. Lisinin nitqləri 1933-cü ildə rus dilində çapdan çıxmışdır.⁴ Buraya onun qırx iki nitqi daxil edilmişdir. Onlardan iyirmi üçü tam haldadır, qalanı yarımçıqdır, fraqmentlərdən ibarətdir. Hər bir nitqdən əvvəl onun yazılması şəraiti və məzmunu barədə yığcam məlumat verilir.

Lisi məhkəmə qaydalarını, hakimlərin xarakterini, çıxış edən adamın ailə vəziyyətini, peşəsini, güzəranını, mədəni səviyyəsini, xasiyyətini, vərdişini öyrənəndən sonra «müdafiə nitqi» yazırdı. Belə nitqlər səmimi olurdu. Onun yazdığı nitqləri dərinədən öyrənib məhkəmə prose-

¹ Саргчева və Blinov. Natiqlik sənəti haqqında söhbətlər, s.8.

² С.И.Радинг. История древнегреческой литературы. С.329.

³ Yəne orada, s.329.

⁴ Лисий. Речь, М.,1933.

sində danışan mütəzərrir, iddiaçı, yaxud müttəhim qulaq asanlara xoş təsir bağışlayırdı. Nitq şirin bir nağıla bənzəyirdi – onun təhkiyə və təsvir hissəsi daha maraqlı qurulurdu. Afina vətəndaşlarının adət-ənənəsi, ailə və məişəti, güzəranı həmin nitqlərdə çox dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Müdafiə nitqinin yaranmasında, təkmilləşməsində, inkişafında Lisinin əməyi təqdirəlayiqdir. Bu görkəmli natiq-loqoqraf eramızdan əvvəl təxminən 380-ci ildə yetmiş doqquz yaşında vəfat etmişdir.

İsey. Həyatı barədə mənbələrdə dəqiq məlumat verilmir. Eramızdan əvvəl dördüncü əsrin ortalarında (təxminən 420-350) yaşamışdır. O, həm Lisi, həm də İsokratın natiqlik təcrübəsindən çox şey öyrənmişdir. Əlli yaşına yaxın nitqindən on biri qalıb. Bu nitqlərdə vərəsəliklə bağlı olan məsələlərin izahı öz əksini tapıb. Görünür, İsey daha çox vərəsəlik hüququ sahəsində ixtisaslaşmış. «Filoktemonun vərəsəliyi haqqında» və «Apollodorun vərəsəliyi barədə»ki nitqləri natiqlik baxımından diqqətəlayiqdir. İsey natiqlikdə Lisiy səviyyəsinə qalxa bilməmişdir.

Andokid. Eramızdan əvvəl təxminən 440-cı ildə anadan olub, 390-cı ildə vəfat etmişdir. Düşdüyü mühit, şərait onun natiq kimi yetişməsinə kömək etmişdir.

Misteriyanı təhqir etdiyi üçün sürgün edilir. Əvvəl yaşadığı yerə qayıtmaq üçün iki dəfə – 411-ci və 407-ci ildə təşəbbüs göstərir. 403-cü ildə amnistiyadan sonra Andokid əvvəl yaşadığı yerə qayıdır, ictimai işlərdə fəal iştirak etmək istəyir. Bu iş baş tutmur. Əvvəlki cinayətdə

yenidən təqsirləndirilir. O, böyük bir nitq söyləyir, sui-qəsdləri, siyasi intriqaları, məhkəmə proseslərini kəskin tənqid edir. Adlarını çəkdiyimiz natiqlər içərisində ən zəifi Andokiddir.

İsokrat. Eramızdan əvvəl 436-cı ildə varlı bir ailədə anadan olmuş, mükəmməl təhsil ala bilmişdir. Atasının fleyta hazırlayan emalatxanası ailənin başlıca gəlir mənbəyi olmuşdur.

İsokrat Prodiktin şagirdi olub. Otuzların hakimliyi dövründə (Peloponnes müharibəsi qurtarandan sonra) təqibə məruz qaldığı üçün onun var-dövləti əlindən çıxır. Buna görə də loqoqraflığı özünə peşə seçir. Lakin çox keçmir ki, həmin peşə onu qane etmir, siyasi fəaliyyətə – natiqliyə başlayır. Siyasi natiqlik xarakterinə və səs tonuna uyğun gəlmir, ritorika məktəbi açır, natiqlik müəllimi olur. İsokratın həm özü, həm də açdığı məktəb get-gedə məşhurlaşır. Bu məktəbdə deyilən dərslər ictimai xarakter daşıyır, hüquq, tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və s. elmlər şagirdlərə dərindən öyrədilir. Təhsil müddəti 3-4 il davam edir, tədris möhkəm proqrama əsaslanır.

İsokrat oxuduğu mühazirələrlə yanaşı, həm də praktik məşğələlərə ciddi əhəmiyyət verir və onları öz natiqlik təcrübəsi ilə əlaqələndirmiş. Belə praktik məşğələlərdə şagirdlər bu və ya digər görkəmli natiqin, bəzən də öz müəllimlərinin – İsokratın nitqini müzakirə edirmişlər. İsokrat müzakirələri düzgün istiqamətləndirmiş. S.İ.Radsiq yazır: «İsokrat məktəbi yunan mədəniyyət tarixində

çox mühüm rol oynamışdır. Bu məktəb bir sıra ictimai, siyasi və ədəbi xadimlər, o sıradan Likurq və Hiperid kimi natiqlər, Efor və Feopomp kimi tarixçilər yetişdirmişdir. Ellinizm və sonrakı dövrdə fəaliyyət göstərən ritorika məktəbləri üçün İsokrat məktəbi bir nümunəyə çevrilmişdir. Ritorika məktəbləri mədəniyyət toxumu səpən universitetləri xatırladır».¹

İsokrat dövlətlilərin mənafeyini güdür, demokratik quruluşun əleyhdarı kimi hərəkət etmiş. Görünür, bunun nəticəsidir ki, Makedoniya çarı Filipp ilə dostluq əlaqələri saxlayır, onu bütün Yunanıstanın dövlət başçısı kimi görmək istəyirmiş.

İsokratin iyirmi bir əsəri – altı məhkəmə və on beş təntənəli nitqi, doqquz məktubu gələcək nəsillərə yadigar qalmışdır. Onun məhkəmə nitqlərində daha çox maliyyə məbahisələrinə toxunulur.

İsokrat nitq üçün üç cəhəti – istedadı, təhsil və tərbiyəni, məşqetməni əsas sayırdı. O, səlis nitqi yüksək qiymətləndirirdi.

İsokrat eramızdan əvvəl 338-ci ildə doxsan səkkiz yaşında vəfat etmişdir.

Hiperid (389-322). Əslində olduğu kimi qalmasa da, zəmanəmizə qədər altı nitqi gəlib çıxmışdır bunların içərisində həm məhkəmə, həm də siyasi nitqləri vardır. Hiperid istedadlı və hərptərəfli biliyə malik bir şəxsiyyət olub, məişət mənzərələrini, siyasi məsələləri incəliklərinə

qədər təhlil etməyi bacarıb. Məslək və əqidəsinə görə həmişə Afina dövlətinin mənafeyini güdüb, xainləri, satqınları – Filipp tərəfdarlarını həmişə ifşa edib, çox vaxt Demosfenin mövqeyində durub. O, Demosfenlə birlikdə 346-cı ildə Filokratı ifşa edib.

Likurq. Təxminən 390-cı ildə anadan olub. Maliyyə işlərinə rəhbərlik sahəsində onun xüsusi xidmətləri vardır. 338-ci ildən 327-ci ilə kimi on bir il Afinanın maliyyə və mədəni quruculuq sahəsinə məhz Likurq başçılıq etmişdir. Demosfenin başçılıq etdiyi vətənpərvər natiqlər dəstəsinin görkəmli üzvlərindən biridir. «Lisokrat əleyhinə» adlı nitqi natiqlik baxımından çox qiymətlidir. Likurq 324-cü ildə vəfat etmişdir.

Esxin (390-314). Tarixdə görkəmli nitq və Demosfenin siyasi əleyhdarı, rəqibi kimi tanınır. O, əvvəllər aktyorluq sənəti ilə məşğul olub, sonralar siyasi fəaliyyətə başlayıb. Siyasi fəaliyyətinin ilk dövrlərində Filippə qarşı mübarizə aparıb. Elə ki, 346-cı ildə Makedoniyaya səfir göndərilib, bu mübarizədən əl çəkib, Filippin siyasətinə təbliğ etməyə başlayıb. Demosfen onu xəyanətdə ittiham edib (bax: «Cinayətkar səfirlik haqqında» nitqinə). Çox çətinliklə bu ittihamdan yaxa qurtara bilib. 330-cu ildə bir siyasi rəqib kimi Demosfenlə yenidən üz-üzə gəlib və burada «Ktesifontun əleyhinə» adlı nitq söyləyib. Demosfen onu bu dəfə də məğlub edib. Siyasi fəaliyyətindən əl çəkəndən sonra Rodos ədasına köçüb və orada ritorika məktəbi açıb. Esxin on altı il həmin məktəbdə dərs deyib,

¹ С.И.Радинг. История древнегреческой литературы. С.329.

ömrünü natiqlər dəstəsi yetişdirməyə sərf edib.

Dinarx. Təxminən 360-cı ildə anadan olub, 290-cı ildə vəfat etmişdir. Makedoniya tərəfdarlarından biridir. 323-cü ildə məhkəmə prosesində Pifey və Dinarx Demosfeni ittiham etmişlər.

Demosfen. Adı dillər əzbəri olan bu böyük natiqin həyatı, siyasi fəaliyyəti həm öz dövründə, həm də sonrakı əsrlərdə yetişən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər üçün bir örnəyə, bir ibrətamiz məktəbə çevrilmişdir. Həkimlər Hippokrat adına sadıq qalmağa çalışdıqları kimi, natiqlər də Demosfenin sənətkarlıq bayrağını yüksəklərə qaldırmağa səy göstərmişlər. Demosfenin sənətkarlıq bayrağını yüksəklərə qaldırmağa səy göstərmişlər. Demosfenin öyrənməyi hətta böyük şəxsiyyətlər də özünə ar bilməmişlər. M.T.Siseron təsadüfi deməmişdir: «Kim Demosfen kimi olmaq istəmirsə, o, natiq deyildir».¹

Ritorlar – natiqlik sənətindən dərs deyən müəllimlər öz şagirdlərini daha çox Demosfenin nitqlərinin təsir gücü ilə yetişdirməyi faydalı hesab etmişlər. Bu nitqlər ritorika məktəblərində bir növ dərslik rolu oynamışdır. Tarixdə mövcud olan çoxlu faktlardan birinə diqqət yetirək. Yeni eranın dördüncü əsridə yaşayıb-yaratmış yunan ritoru Libani (314-393) açdığı və dərs dediyi ritorika məktəbində demək olar ki, Demosfenin nitqlərinin öyrənilməsinə üstünlük vermişdir. Hər bir nitqə bir necə təcrübi məşğələ ayrılmışdır. Şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında nitqlərin planını qurmuş və onu bölmələr üzrə təhlil etmişlər. Nəzəriyyə ilə praktikanın bu səpkidə vəhdəti faydalı nəticə vermişdir.

¹ Об ораторском искусстве, с.36.

Neoritorika (Brüssel məktəbi)

Belçikalı hüquqşünas və məntiqçi, Brüssel universitetinin fəlsəfə və məntiq professoru Xaim Perelman neoritorikanın elə bir hissəsinin banisi sayılır ki, o fəlsəfə və humanitar elmlərdə, publisistlərin qəzetlərdəki yazılarında, siyasətçilərin çıxışlarında, vəkillərin nitqlərində, hakimlərin məhkəmə hökmlərinin əsaslandırılmasında arqumentasiyanı tədqiq edir. Neoritorika prozaik mətnlərin semantikasını, onların sosial və ideoloji əhatəsini tədqiq edir. Bu humanitar problemləri qəbul etməyən formallaşmaya reaksiyadır.¹

Neoritorika qeyd edir ki: 1) humanitar elm elmidir; 2) o, humanistdir, yəni, insanların müəyyən vaxtda elədikləri barəsində suallar verir; 3) qoyulmuş sualların cavablarını əsaslandırır; 4) o, insanın özünü dərk etməsinə xidmət edir.

X.Perelmanın neoritorikasında mərkəzi yeri **dəyərlı mühakimələr** kateqoriyası tutur. Antik ritorika üç natiqlik janrını müəyyən edib: məşvərətçi, məhkəmə, *epideyktik*. Məşvərətçi nitq faydalı bir şeyə – siyasi yığıncaqlarda qərar qəbul edilməsinə aiddir; məhkəmə nitqi ədalətli olana aiddir; epideyktik nitq isə paneqirikdir (o heç nə ilə mübarizə aparmır və heç nəyə etiraz etmir), əslində arqumentasiyalar sistemində ən mərkəzdə duran epideyktik

¹ Неориторика: генезис, проблемы, перспективы. Сборник научно-аналитических обзоров. – М., 1987.

tik nitqdir: o, iyerarxiyanı yaradır, buna görə əyləncəyə xidmət etmir, auditoriyanı tərbiyə edir.

Epideyktik nitq müəyyən zaman modallığından məhrumdur, o, gələcək və ya keçmiş haqqında deyil, zamandan kənar olan, ondan mücərrədləşmiş xoşbəxtlik, xeyirxahlıq, gözəllik, ədalət kimi kateqoriyalardan bəhs edir. Epideyktik nitq tərbiyə, təlim, maarifləndirmə üçün nəzərdə tutulub. Belə qəbildən olan mətnlərin geniş tətbiqi müəyyən strategiya tələb edir. X.Perelmana görə, arqumentasiyanın xüsusi məqsədi auditoriyanın natiqin müddəalarına qatılmasıdır. Real, özəl, müxtəlif auditoriya danışan-dinləyən sisteminə oriyentasiya olunmuş proqnostik modeldir.

R ritorik arqumentasiyada çoxmənəlilik mövcuddur ki, onu danışanın və dinləyenin verdiyi qiymətlə əlaqələndirmək lazımdır. Interpretasiya auditoriya tərəfindən qəbul edilməlidir və bu halda onun vəzifəsi yerinə yetmiş olur.

Kvazioloji elementlər nəticənin formal üsulu üzərində qurulub: tərifi, oxşarlıq, tranzitivlik, tamlıq, müqayisə.

Almaniyada ritorika

Almaniyada ritorika çoxdankı ənənələrə malikdir. Onun intibahı XV əsrdən başlanır (əvvəlcə latın dilində). Onun çiçəklənməsi Avropada millətlərin və ədəbi dillərin formalaşması dövrünə düşür (XVII əsr – XVIII əsrin əvvəlləri)¹.

¹ Гундорова С.В. Из истории немецкой риторики XVII начала XVIII в // Риторика – М., 1997, №1 (4).

XVII əsrdə *ritorika* termini ancaq nəzəri tədqiqatlara aid olunurdu, praktiki nitqə sahib olmaq isə *elokvensiya* ya da *oratoriya* adlanırdı.

R ritorikaya aid dərslərlərin sələfi titulyar kitablar və dərslər vəsaitləri olub. Onlardan biri İohann Rudolf Zatlərin «Alman ritorikası və dərslər vəsaiti» (1604) kitabıdır ki, orada qohumlara ictimai xadimlərə yazılan məktublərin nümunələri verilib, eləcə də təbrik nitqlərinin tərtib edilməsinin qaydaları göstərilib. İ.K.Qotşedin əsərdən əvvəl yazılmış İohann Mateus Meyfartın «Alman ritorikası» (1634)¹ əsərində antik ənənəyə uyğun olaraq üç nitq növü göstərilib (məhkəmə, siyasi, epideyktik) və onların bəzəkləri olan ritorik vasitələr təsvir olunub.

ABŞ-da ritorika

ABŞ-da natiqlik sənəti ümumi təhsilin vacib hissəsi və istənilən fəaliyyət sferasında müvəffəqiyyətin vacib komponentlərindən biri kimi nəzərdən keçirilir.² R ritorika Amerikanın ideyalarını dövlət siyasəti və dövlət ideologiyası kimi öyrədir. Məsələn, necə ki, Reyqan öz prezidentliyi dövründə amerikan müstəsnalığı və Amerikanın xüsusi missiyası haqqında ideyanı təbliğ edirdi. 1982 ilin 22 noyabrında, Şükür günü bayramında ölkəyə müraciətdə o, deyirdi: «Mən həmişə inanıram ki, bu torpaq üçün xüsusi tale hazırlanıb, ilahi qüvvə bu böyük kontinenti okeanların arasında yerləşdirib ki, onu dünyanın hər tərəfində olan, azadlığı, inamı və sülhü hər

¹ Гундорова С.В. Из истории немецкой риторики XVII начала XVIII в // Риторика – М., 1997, №1 (4), s.68-69.

² Рождественский Ю.В. Теория риторики. – М., 1997.

şeydən əvvəl qiymətləndirən insanlar kəşf etsinlər. Gəlin biz Amerikanın xeyir və xoş məram daşıyıcısı kimi qismətini yenidən təsdiqləyək»¹.

Fransada ritorika

Fransada ritorika üzrə sistemli tədqiqatlar uzun müddət olmayıb. Bu onunla əlaqədardır ki, fransız filologiyası intiritorikdir. «Şaqren dərisi» nəzəriyyəsi səciyyəvidir: bu nəzəriyyəyə görə yeni Avropa ritorikaları çərçivəsində yunan – latın ritorik qaydalarının milli dillərə ancaq «tərcüməsindən» danışmaq olar.² Belə təsəvvür indi səhv hesab olunur.

XII-XV əsrlərdə bir çox başqa Avropa ölkələrində olduğu kimi, Fransada da dini bəlağət dominantlıq edirdi. Sxolastik ritorika prestiji yüksək olan latın dilində yaradılırdı. Antik müəlliflərin əsərləri təlim və təqlid üçün mətn rolunu oynayırdı.

XV əsrdə antik ritorika dini, etik və siyasi ideyaların formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. XI əsr fransız ədəbiyyatının bütün səyi «məntiqi mütləq hökmdarlığı qarşısında» ritorikanın hüququnu özünə qaytarmağa yönəldilmişdi. XIII əsrdən mövcud olan ənənəvi rəyə görə, xristian həqiqətləri sadə və aydın formada izah olunmalıdır, bu isə ritorika və müdrikliyin ittifaqı konsepsiyasına ziddir.³

Rusiyada ritorika

XVII əsrin əvvəllərinə kimi Rusiyada ritorikaya dair dərsliklər yox idi və sözün mənasının dərinədən öyrənilməsi İncilin kilsə atalarının əsərlərinin, ibadət kitablarının öyrənilməsi yolu ilə həyata keçirdi. Amma « ritorika » və « natiqlik məharət »i artıq « 1073-cü ilin məcmuəsi »ndə xatırlanır; burada nitq materialının məharətlə əldə edilməsini nəzərdə tutan « mürəkkəb ixtira »dan bəhs edilir. Georgi Xurovskinin tərcümə edilmiş - « Obrazlar haqqında » ritorik traktatı məlumdur; burada troplar və nitq fiqurları izah edilir.¹

R ritorikaya bir elm kimi maraq XVII əsrdə formalaşır. 1698-ci ildə Sofniy Zixudu « Ritorika » əsəri Çüdov monastrının monaxı Kosma tərəfindən tərcümə edilir. 1710-cu ildə isə Kosma özü yeni « Ritorika » kitabını yazır. Stefan Yavorskiyin Fedor Polikarpov tərəfindən tərcümə edilmiş « Ritorik imzalar » və Feofan Pokopoviçin « Ritorika » əsərləri də bu dövrə təsadüf edir.²

Dil mühüm ünsiyyət və təsir vasitəsi, informasiyanın alınması və işlənməsi mexanizmi, insan fəaliyyətinin bütün növlərinin optimallaşdırılması vasitəsidir. Hüquqşünaslıq linqvointensiv ixtisaslara aiddir, hüquqi fəaliyyət

¹ Проблемы американистики. МГУ, 1993, с.298.

² Безменова Н.А. Очерки по теории и истории риторики. М., Наука, 1991, с.74.

³ Античное наследие в культуре Возрождения, с.132.

¹ Аннушкин В.И. О периодизации истории русской риторики // Риторика. М., 1995, №2, с.132.

² Зубов В.П. К истории русского ораторского искусства конца XVII первой половины – XVIII в // Труды отдела древнерусской литературы. М., Л., 1960, т. XVI; Вомперский В.П. Риторика в России XVII-XVIII вв., М. 1988.

yüksək nitq məsuliyyəti sahəsinə aiddir. Şifahi və yazılı sözə malik olmaq hüquqşünasın işgüzar ixtisaslaşmasının vacib əlamətinə çevrilir. Bununla bağlı hüquqşünasların ritorik təhsili problemi fəvqəladə dərəcədə aktualdır.

Görkəmli hüquqşünasların – K.K.Arsenyev, N.P.Karabçevski, A.F.Koni, F.N.Plevako, V.D.Spasoviç, C.H.Mövsumov, A.İ.Urusov və bir çox başqalarının nitqi – güclü təsir qüvvəsinə malik idi, geniş ictimaiyyətin diqqətini cəlb edirdi. Buna görə də bu gün ritorika təhsilinin əsas vəzifələrindən biri məhkəmə natiqlik sənəti məktəbinin ənənələrinin öyrənilməsi və dirçəldilməsi, ritorika idealının dəyərlərinin dərk edilməsidir.

Söz sənətinin öyrədilməsi mütləq yeni sosial şəraitdə hüquqi təcrübənin nəzərə alınması ilə aparılmalıdır.

Tədris prosesində peşəkar fəaliyyətin əxlaqi əsaslarını təsdiq etmək zəruridir: vicdanlılıq, namusluluq, opponentin şəxsiyyətinə və onun baxışlarına hörmətli münasibət.

Bizim ölkəmizdə hüquqi dövlətin qurulması, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması hüququn rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu gün sosial həyatın hüquqşünaslar olmadan keçinə biləcəyi sahəsinə tapmaq çətindir. Onlar qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarında, prokurorluq və vəkillikdə işləyirlər. Müəssisələrdə, sosial-mədəni, elmi-tədqiqat, təhsil müəssisələrində, kommertiya strukturlarında, ictimai birliklərdə hüquq şöbələri, büroları yaradılmış, ştatlı hüquqşünas vəzifələri da-

xil edilmişdir. Hüquq profilli mütəxəssislər nəzarət və yoxlama orqanlarında (ticarət, maliyyə və digər) istifadə edilir, dövlət və bələdiyyə idarəetməsinin yanında müxtəlif növ komissiyaları işinə fəal şəkildə cəlb edirlər. Hüquqşünaslar qanunvericilik üzrə komitələrə və qanunvericilik (səlahiyyətli) orqanlarının digər komitələrinə başçılıq edirlər.

Hüquqi iş – çox mürəkkəb və çoxplanlı fəaliyyətdir. Onun məzmunu bir tərəfdən, vətəndaşların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə təsbit edilmiş hüquqlarının qorunması, digər tərəfdən isə, hər bir şəxs tərəfindən hüquqi normalara şərtsiz riayət edilməsinin təmin edilməsi, cinayətkarlıqla, cəmiyyətə zidd davranışın hər hansı formaları və hüquqa qarşı hərəkətlərlə qətiyyətli mübarizə zərurəti ilə müəyyən edilir.

Məşhur hüquqşünas S.S.Alekseyev hüquqşünasların peşəkar funksiyalarını nəzərdən keçirərək onlardan əsaslarını ayırmışdır. Hər şeydən əvvəl, bu hüquqi işlərin aparılmasıdır. Hüquqi işlər hüquqi baxışın xüsusi, müstəqil predmetləri qismində çıxış edən həyati vəziyyətlər adlandırılır. Onlara cinayətlər, mülki mübahisələr, əmək qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlı meydana çıxan münasibətlər aiddir ki, onlar hüquqi normalara uyğun olaraq nəzərdən keçirilir və həll edilir.

Hüquqi işlərin aparılması hüquqi əhəmiyyətə malik hərəkətlərin aparılmasını tələb edir (şahidlərin çağırılması, ittihamın elan edilməsi, məhkəmə qərarının çıxarılması, iş üzrə etirazın çıxarılması və s.). Bu iş çox hallarda “icraat”

sözü ilə bildirilir.¹

Hüquqşünasların peşəkar fəaliyyətinə hüquqi sənədlərin tərtib edilməsi aiddir ki, o sənədlərdə hüquqi əhəmiyyətli hərəkətlər, o cümlədən işin baxılması prosesində meydana çıxan hüquqi tələblərin, ərizələrin, bildirişlərin xülasə edildiyi səlahiyyətli orqanlarda, məsələn, məhkəmədə, arbitrajda şifahi çıxışlar ifadə olunur və təsbit olunur.

Məsləhətləşmə, yəni məsləhətlərin verilməsi, izah etmə, tövsiyələr də əhəmiyyətli məna daşıyır. Onlar hər hansı müstəqil hüquqi işlər təşkil etməyən məsələlərə aid ola bilər. Hakimlərin, prokurorların, vəkillərin, hüquqi xidmət işçilərinin fəaliyyətində məsləhətləşmə heç də az olmayan hallarda müstəqil, çox əhəmiyyətli yer tutur.

Beləliklə, S.S.Alekseyev belə nəticəyə gəlir ki, hüquqşünas öz peşəkar funksiyalarının həyata keçirilməsi zamanı həm “danışır”, həm “yazır”, həm də “məsləhət verir”.

Hüquqşünasın bütün peşəkar fəaliyyəti ən sıx şəkildə insanlarla bağlıdır, şəxsiyyətlərarası kommunikasiyalar prosesində reallaşır, “insan-insan” sistemində aiddir.

Məsələn, müstəntiq cinayət işinin düzgün həll edilməsi üçün əhəmiyyətə malik halları müəyyən edərək adamlardan onu maraqlandıran həqiqi məlumatları almağı bacarmalıdır.

Qanunların icra edilməsi üzərində nəzarətin həyata

keçirilməsi üzrə səlahiyyətlər verilmiş prokuror daim Azərbaycan Respublikası subyektlərinin nazirlik və idarələrinin, icraedici orqanlarının, yerli özünü idarəetmə orqanlarının, inzibati orqanların, kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatlarının, ictimai birliklərin rəhbərləri və nümayəndələri ilə qarşılıqlı münasibətdə olur, vətəndaşları ərizələri, şikayətləri ilə qəbul edir və s.

Prokuror məhkəmə iclaslarında iştirak edir. O, məhkəmə araşdırması zamanı meydana çıxan məsələlər üzrə rəy verir; məhkəməyə cinayət cəzası tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında öz mülahizələrini deyir; iddia qaldırır; cinayət işləri üzrə dövlət ittihamını məhkəmə qarşısında müdafiə edir; məhkəmənin qanunsuz qərarlarına, hökmlərinə, qətnamələrinə, məhkəmə icraçısının qeyri-qanuni hərəkətlərinə qarşı şikayət verir və s. Prokurorluğun əməkdaşları hüquqi təbliğat aparır, vətəndaşların yığıncaqlarında, əmək kollektivlərində çıxış edirlər.

Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə mühüm funksiyaları ümumi yurisdiksiyanın məhkəmələrinin hakimləri yerinə yetirir. O mülki, inzibati, cinayət və digər işlərin baxıldığı sərəncamçı və məhkəmə iclaslarında, həmçinin vətəndaşların hüquqlarını məhdudlaşdıran dövlət hakimiyyəti orqanlarının və vəzifəli şəxslərin qanunsuz hərəkətlərindən olan şikayətlərin baxılması zamanı sədrlik edir. Hakim inzibati hüquq pozuntuları haqqında bir sıra işləri təkbaşına nəzərdən keçirir (ictimai asayişin qorunması üzrə öhdəliklərini icra edən zaman milis əməkdaşına,

¹ Введенская Л.А. Риторика для юристов: Учебное пособие. Ростов н/Д, 2002.

hərbi qulluqçuya itaətsizlik, xırda xuliqanlıq və s.). Bütün bunlar ondan dözümlü, soyuqqanlıq, insanların psixologiyasını yaxşı bilmək, onlarla ünsiyyət bacarığı tələb edir.

Vəkilin vəzifəsinə vətəndaşlara və təşkilatlara hüquqi yardımın göstərilməsi daxildir. O, hüquqi məsələlər üzrə məsləhətlər və izahatlar, qanunvericilik üzrə şifahi və yazılı arayışlar verir; ərizələr, şikayətlər və hüquqi xarakterli digər sənədlər tərtib etməyə yardım edir; ümumi yurisdiksiyalı məhkəmədə, arbitraj məhkəməsində və mülki, əmək işləri, iqtisadi mübahisələr, inzibati xətalar haqqında işlər üzrə digər dövlət orqanlarında nümayəndəlik edir.

İlkin istintaq orqanlarının fəaliyyətində vəkilə mühüm rol məxsusdur. O məhkəmədə zərərçəkmişin müdafiəçisi, nümayəndəsi, mülki iddiaçı və ya mülki cavabdeh qismində çıxış edir.

Vətəndaşlarla daim notariuslar da ünsiyyətdə olurlar, onların vəzifəsi müqavilələrə və sənədlərə hüquqi qüvvə vermək, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarını və qanuni maraqlarını təmin etməkdir. Notarius sazişləri təsdiq edir, ər-arvadın ümumi mülkiyyətində pay mülkiyyətinə hüquq haqqında şəhadətnamə verir; sənədlərin surətlərinin və onlardan çıxarışların doğruluğunu, sənədlərdəki imzaların həqiqiliyini təsdiq edir; fiziki və hüquqi şəxslərin digər fiziki və hüquqi şəxslərə bəyanatlarını çatdırır; ödənişlərə çek təqdim edir və çeklərin ödənilməsini təsdiqləyir; mirasa hüquq haqqında şəhadətnamə verir və irsi varislik mülkiyyətinin qorunması haqqında tədbirlər görür və s.

Notarius qanunları və digər normativ aktları rəhbər tutaraq müştəriyə onun probleminin ən uyğun variantını tapmaqda kömək etməlidir.

Şəxsiyyətlərarası əlaqələr hüquq məsləhətçisinin, dövlət hakimiyyəti orqanlarının, müəssisələrin (konsernlərin, birliklərin), sosial-mədəni müəssisələrin, təşkilatların işçilərinin işində mühüm yer tutur. Hüquq məsləhətçisinin üzərinə təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən verilən əmrlərin və sərəncamların qanuniliyi üzərində nəzarət; hüquqi məsələlər üzrə rəy vermək; hüquqi sənədlərin tərtib edilməsi, digər təşkilatlarla bağlanan layihələrin, müqavilələrin və sazişlərin hazırlanmasında iştirak etmək, əmək kollektivlərinin üzvlərini cari qanunvericilik haqqında məlumatlandırmaq və onlara hüquqi yardım göstərmək; orqanın, müəssisənin, idarənin, təşkilatın iddiaçı və ya cavabdeh kimi çıxış etdiyi ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrdə və arbitraj məhkəmələrində işin aparılması; keyfiyyətsiz məhsulların, natamam avadanlığın təchizində iddiaların qaldırılması və s. vəzifələr qoyulur. Bu məsələlərin həllində hüquq məsləhətçisi bilavasitə tabe olduğu müvafiq orqan və təşkilatların rəhbərləri ilə; əmək kollektivinin üzvləri ilə; yuxarı təşkilatların, nazirlik və idarələrin nümayəndələri ilə; tərəfdaş-müəssisələrin və rəqib-müəssisələrin işçiləri ilə və s. işləməli olur. Bazar münasibətlərinə keçidlə, bu münasibətlərin iştirakçıları arasında müqavilə öhdəliklərinin inkişafı ilə əlaqədar hüquq məsləhətçisinin ictimai əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir.

Böyük kommunikasiya yükü daxili işlər orqanlarında işləyən hüquqşünasların üzərinə düşür. Onlara müstəntiqlər, əməliyyat-axtarış xidmətlərinin əməkdaşları, inzibati xidmətlərin işçiləri aiddir.

Daxili işlər orqanlarının xidmətlərinin və bölmələrinin əməkdaşları hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə yanaşı idarəetmə funksiyası, bölmələr, aparatlar və xidmətlərə rəhbərlik üzrə funksiyalar yerinə yetirir, əhalinin hüquqi tərbiyəsini həyata keçirir.

Beləliklə, hüquqşünas öz fəaliyyətinin növünə görə yalnız qanunla işləməli olmur, həm də izah etməli, aydınlaşdırmalı, sübut etməli, inandırmalı və fikri dəyişdirməli olur. Buna görə də o “peşəkar kommunikasiyaçı” olmalıdır, yəni ona az vaxt və enerji itkisi ilə kommunikativ məqsədə çatmağa imkan verən insanlara təsir etməyin xüsusi üsullarından fəal şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Hüquqşünasın şəxsiyyətlərarası ünsiyyətinin səviyyəsi nə qədər yüksək olsa, o bir çox peşəkar vəzifələrini səmərəli şəkildə həll edə bilər.

İlk baxışdan elə görünür ki, “ünsiyyət” anlayışının məzmunu hamıya aydındır və xüsusi izahat tələb etmir. Lakin bununla belə ünsiyyət – insanların qarşılıqlı əlaqəsinin çox mürəkkəb prosesidir. Psixolinqvistika sahəsində böyük mütəxəssis olan A.A.Leontyevin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, ünsiyyət haqqında müasir elmdə bu anlayışın uyğun gəlməyən çoxlu sayda tərifləri mövcuddur. Bu təzahürün özünün polisistemliliyi və çoxcəhətliliyi ilə izah edilir.

Ünsiyyət problemi ilə müxtəlif elmlərin nümayəndələri – filosoflar, psixoloqlar, dilçilər, sosioloqlar, kulturoloqlar və başqaları məşğul olurlar. Onlardan hər biri ünsiyyətə öz elminin mövqeyindən nəzər salır, onu öyrənmək üçün spesifik aspektləri ayırır və müvafiq olaraq tərfi xülasə edir.

Natiqlik sənətinin nəzəriyyəçisi, öz dövrünün parlaq natiqi M.V.Lomonosov yazırdı: “Natiqlik hər cür verilən materiya haqqında gözəl danışmaq və bununla başqalarını bu fikrə inandırmaq haqqında sənətdir”.

Bu tərifdə gözəl nitqin xarakterik əlaməti göstərilir və qeyd olunur ki, “gözəl” danışmaq (obrazlı, ifadəli, emosional) ona görə vacibdir ki, dinləyicilərə daha güclü təsir göstərilsin.

Nitqin mənalılığı çıxışın səmərəliliyini gücləndirir: parlaq nitq dinləyicilərdə maraq doğurur, söhbətin predmetinə diqqəti artırır, dinləyicilərin həm ağına, həm də hissələrinə, təsəvvürlərinə təsir göstərir.

Hüquqşünaslara ünvanlanmış müxtəlif dərəcəli dərslərdə, məqalələrdə məşhur məhkəmə natiqlərinin nitqlərində əgər təsviri-ifadəli vasitələrə münasibət haqqında məsələyə toxunulursa da, o birmənalı həll edilmir. Belə ki, bəziləri müsbət münasibətlərini bildirirlər, digərləri isə – şübhə ilə yanaşırlar, üçüncülər hesab edirlər ki, bəlağət üsullarından istifadə etmək ondan asılıdır ki, nitq harada, hansı səbəblə söylənir, hansı məqsədi daşıyır.

P.Sergeyic (P.S.Poroxovşikov) “Məhkəmədə nitq sə-

nəti” kitabında ikinci fəslə “Bələğət çiçəkləri” adlandırmışdır. Müəllif bələğətin mahiyyətinin açıldığı birinci abzası çox gözəl müqayisə ilə bitirir: “Bələğət çiçəkləri – çapda kursiv, əlyazmasında qırmızı mürəkkəbdir”. Bələğət üsullarına malik olmaq və onlardan məhkəmə təcrübəsində istifadə etməyi bacarmaq zərurəti haqqında fikir qısa, obrazlı ifadə edilmişdir, cümlə aföristikdir, hərəkət rəhbərliyi kimi qəbul edilir.

Daha sonra müəllif antik natiqlərin bələğət elminə müsbət münasibətləri haqqında yazır, məhkəmə nitqinin təyinatını və vəzifələrini dəqiqləşdirir, qeyd edir ki, onların yerinə yetirilməsi ifadəli-təsviri vasitələrin bacarıqlı istifadə olunmasından asılıdır:

“Təcrübəli və bacarıqlı insanlar mümkün olduğu qədər sadə danışmaq lazım olduğunu xatırladaraq kiçiklərə öyüd-nəsihət verməyi sevirlər; mən düşünürəm ki, bu tamamilə yanlıştır. Sadəlik nitqin deyil, üslubun ən yaxşı bəzəyidir. Sadə danışmaq azdır, çünki dinləyicilərin nitqin nitqini başa düşmələri üçün kifayət deyil, onun onları özünə tabe etməsi lazımdır. Bu son məqsədə gedən yolda üç vəzifə var: cəzb etmək, sübut etmək, inandırmaq. Bütün bunlara bələğətin çiçəkləri xidmət edir”.

Məhkəmə nitqinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri – onda sual cümlələrindən istifadə edilməsidir.

Məhkəmə prosesi zamanı məhkəmə iclasının məqsəd və vəzifələrinin, auditoriyasının xarakterinin, prosesin özünün təşkilinin nəzərə alınması ilə nitq fəaliyyəti digər

bütün növ nitq fəaliyyətlərindən, məsələn, ümumi və ali məktəb məruzələrindən, mitinq və yığıncaqlardakı çıxışlardan fərqlənir.

Məhkəmədə araşdırılan işin hallarının aydınlaşdırılması, təqsirləndirilən şəxsin iştirakının və təqsirinin dərəcəsinin müəyyən edilməsi hər şeydən əvvəl ittiham olunanların və şahidlərin dindirilməsini, sual və cavablardan ibarət dialoqun olmasını tələb edir. Nəticə etibarilə, məhkəmə prosesində iştirak edənlər sualları dəqiq və aydın xülasə etməyi, nitq etiketi normalarını pozmamacağı, kimin sualları hansı ardıcılıqla vermək hüququ və malik olmasını, kimin yalnız cavab verməli olduğunu dəqiq müəyyən edən məhkəmə rəqlamenti çərçivələrindən çıxmamağı bacarmalıdırlar. Belə sualların xarakteri haqqında, onları xülasə etmək bacarığı haqqında, verilən suallara qeyri-adekvatlığın səbəbləri haqqında, istintaq altında olanların və şahidlərin dindirilməsi prosedurunun özü haqqında xüsusi hüquq ədəbiyyatında, məntiq və psixologiya üzrə dərəcə vəsaitlərində danışılır.

Məhkəmə ritorikasını məhkəmə natiqlərinin nitqlərində rast gəlinən məsələlər maraqlandırır. Ritorika sual cümlələrinin təyin edilməsini, onların təsirliliyinin və ifadəliliyinin dərəcəsinə müəyyən edir. Bununla bağlı məhkəmə prosesi üçün prokurorların və vəkillərin nitqlərindəki suallar ən çox maraq doğurur. Onların tədqiqi bu materiala yalnız müdafiənin və ittihamın nümayəndələrinin dəyişməz diqqətini, onlardan ustalıqla istifadə edilməsini deyil,

həm də məhkəmə çıxışlarında sual cümlələrinin funksiyalarının müxtəlifliyini göstərir.

Birincisi, prokuror və müdafiəçinin nitqindəki suallar özünəməxsus dönüş nöqtəsi kimi çıxış edə bilər, bir fikirdən digər fikrə keçidi göstərə bilər, sonrakı şərhin məzmununu müəyyən edə bilər.

İkincisi, sual cümlələri – opponentlərlə birtərəfli danışıq aparmağa, onun nitqinin ən zəif tərəflərinə diqqət cəmləşdirməyə imkan verən əla vasitədir.

Üçüncüsü, suallar – monoloqun dialoqlaşdırılmasının təsirli vasitəsidir. Danışan suallar verir, dinləyiciləri fəallaşdırır, onları baxılan işin müzakirəsinə cəlb edir və onların reaksiyasını müəyyən edir, onların fikrini formalaşdırır.

Dördüncüsü, sual cümlələri ifadəlilik vasitəsi kimi çıxış edir. Onlar nitqə emosionallıq verir, onun dinləyicilərə təsirini gücləndirir, onlarda müvafiq hisslər oyadır.

Sual cümlələrinin universal funksiyası – kompozisiya funksiyasıdır. Nitqin hər hansı tipi ilə çıxış edənlər onun bir hissəsini başqa hissəsindən ayırmaq üçün sual cümlələrindən istifadə edirlər. Bu halda sual ifadənin planına müvafiq olur və sonrakı hissənin məzmununu müəyyən edir.

Nitq texnikasına yiyələnmə. Nitq texnikasının əsas elementləri – fonasiya (nitq) tənəffüsü, səs (səs əmələ gəlməsi) və diksiyadır (sözlərin, hecaların, səslərin tələffüzündə aydınlığın dərəcəsi).

Yaxşı qurulmuş səs, danışıq zamanı düzgün tənəffüs,

dəqiq diksiya, qüsursuz tələffüz, çıxış edəndə auditoriyanın diqqətini cəlb etməyə, dinləyicilərə çıxışın məzmununu ən yaxşı şəkildə çatdırmağa, onların şüuruna, təsəvvürünə, iradəsinə təsir etməyə imkan verir. Nitq texnikasına sahib olma nitqdə söylədiklərinin hissələri arasındakı məna əlaqəsini ən yaxşı şəkildə çatdırmağa kömək edir. Öz nitq aparatını işlək vəziyyətdə saxlamaq üçün mütəxəssislər tərəfindən tövsiyə edilən nitq texnikası üzrə məşqləri yerinə yetirmək lazımdır.

Nitqin düzgünlüyü və təmizliyi haqqında qayğı açıq çıxış edəndə insan üçün mütləqdir. Məişətdə nitq ünsiyyəti mədəniyyətinə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır. Həmişə düzgün, dəqiq, aydın və anlaşılıq danışmaq, fikirləri dəqiq xülasə etmək, nitq predmetinə öz münasibətini obrazlı və emosional ifadə etmək vacibdir. Əgər insan məsələn, gündəlik nitqində sözlərdə vurğunu qeyri-düzgün qoymağa alışmışdırsa, o vərdişinə görə yəqin ki, əgər hətta çıxış mətnində bu söz üzərində vurğu işarəsi olsa belə, onu kürsüdə belə qeyri-düzgün tələffüz edəcəkdir.

İşgüzar söhbətlərdə, danışıqlarda, dostların, kolleqaların, qohumların əhatəsində müxtəlif problemlərin müzakirə edilməsində fəal iştirak etmək, seminarlarda və praktiki məşğələlərdə tez-tez çıxış etmək, müzakirələrdə, diskussiyalarda söz almaq, məktublar, məqalələr yazmaq və s. tövsiyə edilir. Bütün bunlar insanı inkişaf etdirir, onun zəruri nitq vərdişlərinə yiyələnməsinə imkan verir, nitq mədəniyyətini yüksəldir.

Çıxışların tənqidi təhlili. Natiqlik ustalığının yüksəlməsinə çıxışların tənqidi təhlili də yardım edir. İclaslarda, müşavirələrdə, konfranslarda, açıq mühazirələrdə iştirak edərək, radio, televiziya üzrə natiqlərin çıxışlarına qulaq asaraq diqqəti yalnız nitqin məzmununa deyil, həm də materialın təqdim edilməsi formasına, dil ustalığına, natiqlik üsullarına da yetirmək lazımdır.

Özü üçün dəqiq aydınlaşdırmağa çalışmaq vacibdir ki, bu və ya digər natiqin çıxışında nə xoşuna gəlir, nə mənfi reaksiya doğurur, hansı hərəkətlər, üsullar, sözlər, nitq gedişləri çıxış edənin uğuruna yardım etmişdir, hansıları isə əksinə, ona uğursuzluq gətirmişdir. Ona xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, natiq auditoriyada necə işləyir, dinləyicilərlə necə əlaqə qurur, nitq prosesində meydana çıxan gözlənilməz vəziyyətlərdə özünü necə aparrır.

Açıq çıxış etmək metodikasına yiyələnmə. Natiqin natiqlik sənəti sahəsində həm nəzəri, həm də metodiki bilikləri əldə etməsi zəruridir. Natiqlik fəaliyyətinin hansı mərhələlərdən ibarət olduğunu, dinləyicilərlə görüşə necə hazırlaşmağı, natiqlik nitqini necə qurmağı, auditoriyanı idarə etməyin hansı üsullarından istifadə etməyi və s. bilmək vacibdir.

Qədim yunan tarixçisi Plutarx “Müqayisəli tərcümeyi-hallar” kitabında o haqda danışır ki, Demosfen necə öz zəif cəhətlərinə qarşı mübarizə etmişdir, ona nitq söyləməyə mane olan fiziki çatışmazlıqlardan azad olmuşdur.

Seçilmiş materialın öyrənilməsi və təhlili. Natiq

zəruri materialı toplayaraq onu diqqətlə öyrənməli, dərk etməli, sistemləşdirməli, nitqində məhz nədən istifadə edə biləcəyini müəyyən etməlidir. Materialın təhlili zamanı real həyat prosesləri ilə hansısa müqayisələr, assosiasiyalar, tutuşdurmalar meydana gəlir, yeni fikirlər doğulur. Buna görə də bu mərhələdə material üzərində dərinləndirən düşünmək, onu tənqidi şəkildə qiymətləndirmək, onu müasir hadisələrlə necə əlaqələndirməyi, çıxış zamanı bu və ya digər müddəalardan necə istifadə etməyi başa düşməyə çalışmaq lazımdır.

Mütəxəssislərin fikrinə görə, çıxışa əsil hazırlıq ondan ibarətdir ki, nitqin predmetinə öz münasibətini hasil edə bilsin, öz fikirlərini bu və ya digər məsələ üzrə xülasə edə bilsin, öz ideyalarını gələcək auditoriyanın mövqelərindən təhlil etsin.

Çıxış mətninin yazılması. Əvvəlcə üslub qüsurlarına diqqət etməyərək nitqin mətninin qaralamasını yazmaq, sonra isə artıq olan hər şeyi çıxararaq, düzgün və dəqiq olmayan sözləri düzəldərək, öz fikirlərinin ötürülməsi üçün ən parlaq ifadələri seçərək və s. yenidən yazmaq tövsiyə edilir. Yazılmış nitqi qohumlara, dostlara, iş yoldaşlarına oxumaq, mütəxəssislərə göstərmək və bununla da ifadənin məzmunu və formasının yaxşılaşdırılmasına nail olmaq olar, lakin əgər nitq yalnız ağılda olarsa, buna nail olmaq olmaz. Yazılmış nitq son şəkildə tərtib edilməmiş materialdan daha çox asan yadda qalır. Bundan əlavə, yazılmış mətn natiqi intizamlı edir, təkrarlardan,

səliqəsiz xülasələrdən, qeydlərdən, əngəllərdən qaçmağa imkan verir, onun nitqini daha inamlı edir.

Hüquqşünas öz peşəkar funksiyalarının həyata keçirilməsi zamanı həm “danışır”, həm “yazır”, həm də “məsləhət verir”.

O, “peşəkar kommunikasiyaçı” olmalıdır, yəni ona az vaxt və enerji itkisi ilə kommunikativ məqsədə çatmağa imkan verən insanlara təsir etməyin xüsusi üsullarından fəal şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Hüquqşünasın şəxsiyyətlərarası ünsiyyətinin səviyyəsi nə qədər yüksək olsa, o bir çox peşəkar vəzifələrini səmərəli şəkildə həll edə bilir.

Məhkəmə natiqinin nitqi ictimai nitqin bir forması olaraq, natiq tərəfindən iş üzrə əldə olunmuş nəticələrin söylənilməsi, qarşı tərəfin nitqinə münasibətin bildirilməsi və ümumilikdə cinayət, mülki, inzibati icraat üzrə məhkəmə zalında açıqlayan, zəngin, əsaslı və aydın olan bir fikirdir.

«Çəkişmə» məfhumunun geniş məlum olmasına və mühakimə icraatının bütün növləri ilə bağlı işlədilməsinə baxmayaraq, hələ də ədəbiyyatda onun anlayışı, mahiyyət və məzmunu ətrafında diskussiyalar davam etməkdədir.

«Çəkişmə» dedikdə, ilk növbədə yarışma, qarşıdurma vəziyyəti başa düşülür. Yarışma və qarşıdurma isə iştirakçıların bir-birini üstələməyə çalışdığı sosial fəaliyyət formasıdır. Bu mənada çəkişməni tərəflərin bir-birini sübut etmədə üstələməyə çalışır, başqa sözlə, ittiham tərəfi

onun irəli sürdüyü iddianın (ittihamin) əsaslılığını, müdafiə tərəfi isə həmin iddianın tam və ya qismən əsassız olduğunu sübut etməyə səy göstərir.

İstənilən ictimai münasibət müəyyən qaydalar sistemi ilə tənzim olunur. Belə qaydaların say və növ (əxlaq, hüquq, korporativ və s normalar) çoxluğundan asılı olmayaraq onların başlıca şərtlərini fərqləndirmək mümkündür. Cinayət mühakimə icraatında çəkişmə prinsipinin şərtləri kimi ənənəvi olaraq aşağıdakılar fərqləndirilir:

1) əsas cinayət prosessual funksiyaların: ittihamın (cinayət təqibinin), müdafiənin və işin həllinin (ədalət mühakiməsinin) bölgüsü;

2) tərəflərin prosessual hüquq bərabərliyi ;

3) prosesdə məhkəmənin rəhbər rolu;

Çəkişmə prosesində digər prinsiplərin təzahürü labüddür; prinsiplərin sıx əlaqəsi və bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirməsi prinsiplər sisteminin tərkib elementlərindən hər birinin dəqiq fərqləndirilməsini çətinləşdirir.¹

Aydındır ki, cinayət prosesində çəkişən tərəflərin məqsədi özləri üçün ən qənaətbəxş nəticələrə nail olmaqdır. Daha doğrusu, qanunvericinin cinayətə prosesinə çəkişmə xarakteri verməklə hansı məqsədə nail olmağa çalışmasından söhbət gedə bilər. Bu məqsəd CPM-in 1. 2 ci maddəsində ifadə olunmuşdur:

¹ Даев В.Г. Процессуальные функции и принцип состязательности в уголовном судопроизводстве // Правоведение, 1974, № 1, s. 71.

- qanunla cinayət hesab olunan əməli törətmiş hər bir şəxsi ifşa etmək və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək;

-cinayət törətməklə təqsiri olmayan heç kəsi cinayət prosesini həyata keçirən orqanların vəzifəli şəxslərinin və ya hakimlərin özbaşına hərəkətləri ilə qanunsuz şübhə altına almamaq, ittiham və ya məhkum etməmək;

Heç kəsi qanunsuz və ya zəruri olmadan prosessual məcburiyyət tədbirlərinə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmətin bərqərar olmasına imkan yaratmaq.

Beləliklə, cinayət prosesində çəkişmə - ibtidai araşdırma və məhkəmə baxışının eyni quruluşudur ki, burada prosesin ittiham və müdafiə tərəfindən olan iştirakçıların öz prosessual (məqsəd) funksiyalarının həyata keçirmək və müstəqil məhkəmənin rəhbərliyi ilə özünə aid, yaxud müdafiə (təmsil) etdiyi hüquq və mənafeləri bütün qanuni üsul və vasitələrə prosessual bərabərlik əsasında müdafiə etmək imkanı təmin olunur.¹

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri və şərtlərini müəyyən edən 127-ci maddəsinin 7-ci hissəsinə uyğun olaraq, məhkəmə icraatı çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir. Bu normanın birbaşa mənasında çəkişmə prinsipi ədalət mühakiməsinə, yəni məhkəmə baxışına aid edilir. CPM-in 32-ci maddəsində isə cinayət mühakimə icraatının çəkişmə əsasında həyata keçirildiyi təsbit olun-

¹ Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı, Qanun, 2008.

muşdur. Nəzərə alsaq ki, cinayət mühakimə icraatı dedikdə, CPM-in 7.0.8-ci maddəsinə əsasən, məhkəməyədək və birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyası məhkəmələrində aparılan icraat nəzərdə tutulur, onda çəkişmə prinsipinin ümumilikdə cinayət prosesinə aid olan prinsip olduğunu söyləmək mümkündür. Hərçənd Kostitusiyada bu prinsip məhkəmə icraatına aid edilmişdir.

Məhkəmənin funksiyası ittiham və müdafiə tərəflərinin funksiyalarından fərqlidir, o, mühakimə araşdırmasında tərəf olmadan, rəhbərlik və həlletmə rolunda çıxış edir. Məhkəmə baxışının bu cür quruluşu ittihamçının, zərərçəkmiş, təqsirləndirilən şəxsin və prosesin digər iştirakçılarının hüquq və mənafelərinə maksimum dərəcədə cavab verir, obyektiv (maddi) həqiqətin müəyyən olunmasını, məhkəmə tərəfindən düzgün, ədalətli hökm çıxarılmasını təmin edir.¹

Çəkişmə prinsipi məhkəmə prosedurunun eyni quruluşunu nəzərdə tutur ki, burada cinayət işlərinə məhkəmə baxışı zamanı öz qanuni mənafelərini müdafiə etmək üçün bərabər prosessual hüquqlara malik olan ittiham və müdafiə tərəfləri arasında prosessual funksiyaların bərabər əsaslarla bölgüsü təmin edilir. İttiham funksiyasını prokuror, zərərçəkmiş şəxs, xüsusi ittihamçı, mülki iddiaçı; müdafiə funksiyasını –təqsirləndirilən şəxs, müdafiəçi, qanuni nümayəndə, mülki cavabdeh həyata keçirirlər. Ci-

¹ Строгович М.С. Избранные труды: В 3 Т.2. Гарантии прав личности в уголовном судопроизводстве. М., Наука, 1992. s

nayət işini həll etmək funksiyası isə məhkəməyə (hakimə) həvalə olunmuşdur. O, tərəflərin irəli sürüldüyü dəlillərlə hər hansı formada bağlı deyildir, təqdim və tədqiq olunmuş hansısa təsirlərə məruz qalmır və müstəsna olaraq yalnız ədalət mühakiməsi orqanı kimi fəaliyyət göstərir.

Bu zaman məhkəməyə iclasa rəhbərlik etmək üçün bütün zəruri səlahiyyətlər verilmişdir, o, qərəzsiz və obyektiv yanaşma əsasında, işin hallarının tam, hərtərəfli və obyektiv tədqiqi üçün zəruri şərait yaradır və işi mahiyyəti üzrə həll edir.¹

Göründüyü kimi, çəkişmə - nizamsız bir qarşıdurma deyil, məhkəmə (hakim) tərəfindən rəhbərlik və nəzarət edilən prosesual fəaliyyətdir. Qanundan bu fəaliyyətin istiqamətini də ayırd etmək mümkündür: çəkişmə və hüquq bərabərliyi əsasında cinayət mühakimə icraatında ittiham və müdafiənin həyata keçirilməsi (maddə 7.0.19).

Beləliklə, tədqiq olunan prinsipin rolu ilk növbədə, cinayət prosesinin subyektləri arasında prosesual funksiyaların bərabər əsaslarla bölgüsünü təmin etməkdən ibarətdir:

- cinayət işini həll etmək funksiyası məhkəməyə;
- ittiham funksiyası – prokurora, müstəntiqə, təhqiqatçıya, zərərçəkmiş şəxsə, xüsusi ittihamçıya, xüsusi ittihamçının nümayəndəsinə;

¹ Громов Н.А., Францифоров Ю.В. Правоприменительная Деятельность органов предварительного расследования, прокуратуры и судов. Основные начала: Учебное пособие для вузов. М., 2000, s.115

- müdafiə funksiyası - şübhəli, təqsirləndirilən şəxsə, onların müdafiəçisinə və qanuni nümayəndələrinə, mülki cavabdehə.

Çəkişmə prinsipi birinci instansiya məhkəməsində məhkəmə baxışı zamanı bütün məzmunu ilə təzahür edir, çünki məhz bu instansiyanın araşdırma materialları əsasında hökm çıxarılır. Məhkəmə baxışında tərəflər məhkəmənin həyata keçirdiyi bütün hərəkətlərdə iştirak edirlər. Şifahilik, aşkarlıq və bilavasitəlik şəraitində tərəflər öz mövqelərini müdafiə etmək üçün lazımı imkanlara malik olurlar. Prosesin məhz bu mərhələsində mühakimə icraatı subyektləri vəsatətlər vermək, sübutlar təqdim etmək, digər tərəfin təqdim etdiyi sübutların tədqiqində iştirak etmək üçün real və bərabər imkanlar əldə edirlər.¹

İmkanların bərabərliyi o deməkdir ki, məsələn, prokurorun verdiyi vəsatət müdafiəçinin vəsatəti ilə müqayisədə heç bir üstünlüyə malik deyildir, onların hər ikisinə məhkəmə tərəfindən eyni qaydada baxılır; şahidləri təqsirləndirən və zərərçəkmiş şəxs məhkəmədə eyni əsaslarla dindirə bilər və s.

Məhkəmə baxışının bu cür quruluşu, yəni, ittiham, müdafiə və işin həlli funksiyalarının məhkəmə və tərəflər arasında bölgüsü, sübutetmə prosesinin tərəflərin çəkişməsi və bərabər imkanları əsasında həyata keçirilməsi, məhkəmənin obyektiv və qərəzsiz olması demokrativ

¹ Строгович М.С. Избранные труды: В 3 т.2. Гарантии прав личности в уголовном судопроизводстве. М., Наука, 1992. s

ideallara ən dolğun formada cavab verir.

Qanun məhkəmə baxışı iştirakçılarının (tərəflərinin) həyata keçirdiyi prosessual funksiyaların xarakterini müəyyən edir:

a) prokuror dövlət ittihamını müdafiə edir (CPM, maddə 314);

b) müdafiəçi müdafiəni həyata keçirir (maddə 312)

c) məhkəmə ittiham və müdafiə funksiyalarından əlahiddə olaraq ədalət mühakiməsini həyata keçirir (maddə 66)

Çəkişmə prinsipi heç bir halda formallıqla eyniləşdirilə bilməz: ittihamçı yoxdursa və ya ittihamın hansısa halları aydın deyildirsə, deməli, cinayət işi xitam olunmalı və ya iş üzrə bəraət hökmü çıxarılmalıdır. Cinayətin həqiqətdə törədilib-törədilmədiyinin müəyyən olunması hər bir halda başlıca məsələdir, onun ikinci plana keçirilməsinə yol verilmir.

İttiham və müdafiənin müstəqil funksiyalar kimi bir-birindən və məhkəmə fəaliyyətindən qəti surətdə fərqləndirilməsi çəkişmə prinsipinin psixologiya qanunlarına ziddir. Cinayət prosesinin göstərilən qaydada aparıldığı halda tərəflər öz hüquqlarını həyata keçirmək imkanından məhrum olur, məhkəmə isə tərəflərdən birinin, xüsusən ittiham tərəfinin himayəçisinə çevrilir.

Tərəflər ittiham və müdafiə funksiyalarını bir-birindən asılı olmayaraq müstəqil surətdə həyata keçirirsə, bu zaman ittihamın obyektiv olaraq həll edilməsi üçün tərəflərin heç birindən asılı olmayan məhkəmə fəaliyyət

göstərməlidir. Yalnız bu halda müdafiə tərəfi öz hüquq və mənafelərinin qanuniliyini israr etmək, ittihamı uğurla qarşı durmaq üçün imkan qazanır, məhkəmə fəaliyyəti isə subyektivlikdən, birtərəflilikdən və natamamlıqdan uzaqlaşır.

Məharətli məhkəmə nitqinin təsirini müəyyən edən kommunikativ göstəricilər: aydınlıq, düzgünlük, məntiqlilik, səlislik, münasiblik, səmimilik və dəqiqlikdir.

Mövzu 11

Məhkəmə baxışında vəkilin iştirakının mahiyyəti və hüquqi nəticələri

Hüquqşünas peşəsini həyata keçirmək üçün istənilən cəmiyyətin mədəni, sosial, siyasi və tarixi mühiti ilə həmişə sıx bağlı olub və istənilən demokratik cəmiyyətdə hüquqşünaslar ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində, insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiə olunmasında və onlarla bağlı fikir ayrılıqlarının yaranmasına yol verməməkdə və onların həll olunmasında mühüm rol oynayır.

Qanunun aliliyinə hörmətə əsaslanan cəmiyyətdə vəkil xüsusi rol oynayır. Onun vəzifələri ona tapşırılan işi aldığı təlimatlara uyğun qanunvericiliyin yol verdiyi dərəcədə vicdanla icra etməklə başlanmır və bitmir. Vəkil ədalət mühakiməsi maraqlarına, habelə ona öz müdafiəsini və nümayəndəlik funksiyalarını həvalə edən şəxslərin maraqlarına xidmət etməməli, həm də onun məsləhətçisi olmalıdır. Beynəlxalq səviyyədə vəkil peşəsinin həyata keçirilməsi üzrə beynəlxalq standartların yaradılması üçün müxtəlif addımlar atılıb. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən demokratik cəmiyyətin hüquq sisteminin mühüm aspekti-

fərdlərin hüquqlarının müdafiəsi və onlara öz işlərinə qanunla müəyyən olunan müstəqil və qərəzsiz tribuna tərəfindən ağlabatan vaxt ərzində ədalətli və aşkarlıq şəraitində baxılması hüququnun verilməsidir. Bu, eyni zamanda, həm sübutlar və şahidlər əldə etmək hüququnu, həm də prosedurun bütün mərhələlərində hüquqi xidmətlərdən istifadə etmək hüququnu ehtiva edir. Avropa səviyyəsində insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunun aliliyinin təmin olunması kimi fundamental məqsədlərə malik olan Avropa Şurası, insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunun aliliyinin təmin olunmasında vacib olan və özünü tənzimləyən hüquq peşəsinin hər hansı təzyiq olmadan, azad şəkildə həyata keçirilməsinə laqeyd qala bilməz.

Hər bir insan və ya insanlar qrupu qanunvericilik çərçivəsində öz hüquq və maraqlarının müdafiə və ya təmsil olunması məqsədi ilə yardım almaq üçün vəkilə müraciət etmək hüququna malikdir və bu cür yardımı ən yüksək səviyyədə, vicdanlı və müstəqil şəkildə təqdim etmək vəkilin vəzifəsidir. Vəkil peşəsinin yerinə yetirilməsi azadlığı məsələsi, vəkilin öz xidmətlərini cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün yardım etməsi və fərdlərin insan, iqtisadi, sosial, mədəni, eləcə də mülki və siyasi hüquqlarını müdafiə etməklə ədaləti bərqərar etmək zərurəti ilə sıx bağlıdır. Həqiqətən qanunun aliliyini təmin etmək üçün varlıqların və kasıbların qanunun verdiyi imkanlardan bərabər şəkildə yararlanmasını təmin etmək zəruridir.

Vəkillərin peşə fəaliyyəti vətəndaşların ixtisaslı hü-

hüquq yardımı almaqdan ibarət konstitusiya hüquqlarını təmin etməyə, habelə təşkilatlara hüquq yardımı göstərməyə yönəlib. İnsanın və vətəndaşın Konstitusiya ilə təmin edilən hüquq və azadlığının müdafiəsi qanun pozuntularının aradan qaldırılmasına və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə yardım etmək vəkilin peşə vəzifəsi və yüksək əxlaqi borcudur. Vətəndaşların və təşkilatların konstitusiya hüquqlarının və qanunla qorunan maraqlarının müdafiəsi üzrə vəkillərin fəaliyyəti onların prosesual hüquq səlahiyyətlərini müəyyən edən, habelə vəkil orqanının təşkilini və vəkillərin əməyini tənzimləyən qanunvericilik normaları ilə tənzimlənir. Hüquqi yardım göstərərək vəkil həm də bərqərar olmuş peşə etikası normalarını və praktikada işlənilib hazırlanmış vəkillik peşəsinin qaydalarını rəhbər tutmalıdır; həmin norma və qaydaların məqsədi fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının və qanunla qorunan maraqlarının ən yaxşı müdafiəsinə kömək etməkdir. Vəkil peşə fəaliyyətində müstəqildir. Qanuna əsaslanan peşə tapşırığını yerinə yetirmənin vasitələri və üsulları ilə bağlı olan qərarını vəkil müstəqil qəbul edir və bu zaman vəkilliyin özünüidarə orqanları da daxil olmaqla, istənilən dərəcəyə və statusa malik üçüncü şəxslərin və təşkilatların təsirinə yol vermir və peşə borcu prinsiplərindən geri çəkilir. Hüquqi yardımı göstərdiyi şəxslə vəkilin münasibətləri inama əsaslanmalıdır. İnam vəkilin namuslu və doğrucul olmaqla qazanılır. Tapşırığı qəbul edərkən vəkil işin mahiyyəti üzrə məsələlərdə öz səlahiyyətliliyinə əmin olmalıdır. Tapşırığı

yerinə yetirərkən vəkil işin bütün xüsusi məsələlərini mümkün qədər tam aydınlaşdırmaq üçün özündən asılı olan bütün tədbirləri görməyə, məhkəmə praktikası və müvafiq ədəbiyyatla tanış olmağa borcludur və bunun üçün lazımı hallarda mütəxəssislərin rəylərini cəlb etməli və zərurət yarandıqda, həmkarlarının məsləhətlərinə müraciət etməli və bu zaman konfidensiallıq qaydasına əməl etməlidir.

Məhkəmə araşdırmasında iştirak edərkən vəkil prosesual qanunun müəyyən etdiyi qaydalara əməl etməyə borcludur. Məhkəməyə lazımı hörmətlə yanaşmaq vəkil üçün məcburi tələbdir. Sədrlik edən hərəkətləri müdafiə hüququnun və ya prosesdəki tərəfin hüquqlarını pozursa, vəkil bu hərəkətlərə qanunla müəyyən edilən qaydada etiraz edərkən təmkinli və nəzakətli olmağa borcludur. İbtidai araşdırma mərhələsində vəkil bu və ya digər istintaq hərəkətlərində iştirakını və prosesual xarakterli sair hərəkətlərini müdafiə etdiyi şəxslə razılaşdırmalıdır. Vəkil sübutları təqdim edən zaman, sübutların mümkünlüyü haqqında qaydaları pozmaq, onların həqiqiliyinə qarşı zəruri tələbkarlıq nümayiş etdirməlidir. Bu, iş üçün əhəmiyyət daşıya bilən faktiki məlumatların toplanması üzrə vəkilin hüquqlarını heç cürə məhdudlaşdırmır. Vəkil müstəntiqin və ya təhqiqat işçisinin düzgün olmayan hərəkətlərinə qarşı etirazlarını qanunda nəzərdə tutulan formada bildirməlidir. İbtidai istintaqın vəzifəli şəxslərinin şərəf və ləyaqətinin alçaldılmasına yol vermək olmaz. Prosesdə iştirak edərkən vəkil yönəldici suallar və ya iş

aid olmayan suallar irəli sürməməli, zərərçəkmiş şəxslərin, şahidlərin və prosesdə iştirak edən digər şəxslərin şərəf və ləyaqətinə toxunan suallar verməməlidir. Həbsdə olan şəxslərlə görüş zamanı vəkil həbsdə saxlanma yerlərinin qaydalarına əməl etməyə borcludur. Məhkəmə çıxışlarının iştirakçısı olaraq, vəkil öz opponətlərinə hörmətlə yanaşmalıdır. Onun dəlilləri işin məhkəmə tərəfindən araşdırılan materiallarının təhlilinə əsaslanmalıdır. Vəkilin şəxsi müşahidələri məhkəmədəki nitqdən çıxarılmalıdır, onlara şahid ifadələri qismində baxıla bilər.

Ədalət mühakiməsinin idarə olunması üzrə sistemin ədalətliliyi və obyektivliyi və insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının səmərəli müdafiəsi həm müstəqil və qərəzsiz ədalət mühakiməsi sistemindən, həm də müstəqil hüquqşünaslardan asılıdır. Ədalət mühakiməsi sisteminin və hüquqşünasların müstəqilliyi ədliyyə sisteminin mühüm elementidir. İstər bütün şəxslərin malik olduğu sosial iqtisadi və mədəni azadlıqlar, istərsə də mülki və siyasi hüquqlar kimi insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının lazımı şəkildə müdafiə olunması müstəqil hüquqşünasın təqdim etdiyi xüsusi hüquqi xidmətləri bütün şəxslərin səmərəli şəkildə əldə etmək imkanının olmasını tələb edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 61-ci maddəsində¹ hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq, hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən

¹ 12 noyabr 1995-ci ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası

tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququnun olması və qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardımın ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilməsi qeyd edilmişdir.

İstənilən hüquqi cəmiyyətdə vəkilə xüsusi yer ayrılıb. Onun vəzifələri öz borcunu qanun çərçivəsində vicdanla yerinə yetirməklə məhdudlaşmır. Vəkil istər bütövlükdə hüququn mənafeleəri naminə, istərsə də hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ona həvalə edilən şəxslərin mənafeleəri naminə hərəkət etməlidir. O təkcə məhkəmədə təqsisirləndirilən şəxsin adından çıxış etməməli, həm də ona məsləhətlər və konsultasiyalar şəklində hüquq yardımını göstərməlidir. Bununla əlaqədar olaraq, vəkilin üzərinə istər hüquqi, istərsə də əxlaqi xarakterli, çox zaman bir-biri ilə qarşılıqlı ziddiyyətdə olan və şərti olaraq aşağıdakı kateqoriyalara bölünən bütöv öhdəliklər kompleksi qoyulur:

- müştəri qarşısında öhdəlikər;
- müştərinin müvəkkil etdiyi şəxs qismində çıxış edərkən və ya müştərinin adından çıxış edərkən vəkilin əlaqəyə girdiyi məhkəmə və digər hakimiyyət orqanları qarşısında öhdəlikər ;

- bütövlükdə bu peşənin digər nümayəndələri və hər bir həmkarı qarşısında öhdəliklər;

- həmcinin cəmiyyət qarşısında öhdəliklər, elə cəmiyyətin hüquq normalarına riayət edilməsi ilə yanaşı, azad və müstəqil peşənin mövcudluğu dövlət hakimiyyəti

qarşısında onun üzvlərinin insan hüquqlarının müdafiəsinə və cəmiyyətin digər mənafeələrinə çox mühüm təminatdır.

Peşə fəaliyyəti prosesində vəkilin yerinə yetirdiyi vəzifələr onun tam müstəqilliyini və ona, ilk növbədə şəxsi marağı ilə və ya kənardan müdaxilə ilə bağlı olan hər hansı təsirin olmamasını tələb edir. Vəkilin müstəqil vəziyyəti ədalət mühakiməsi prosedurlarına və hakimlərin qərəzsizliyinə, cəmiyyətdə etimadın möhkəmlənməsinə kömək edir. Beləliklə, vəkil öz müstəqilliyinin hər hansı məhdudlaşdırılmasından qaçmalı və müştərinin, məhkəmənin və ya digər şəxslərin mənafeələri naminə peşə borcu prinsiplərindən geri çəkilməməlidir. Vəkil istər əmlak mübahisələrinə, istərsə də maddi maraqla bağlı olmayan işlərə baxılarkən müstəqilliyini mühafizə etməlidir. Əgər vəkil məsləhət verərkən öz mənfəətini və ya hər hansı digər tamahkar məqsədlərini rəhbər tutursa və ya kənardan təzyiqin təsiri altında hərəkət edərsə, müştərinin vəkildən aldığı məsləhət mənasını itirir. Vəkil peşəsinin xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o müştərinin hər hansı şəxsə bildirmədiyi məlumatları, habelə vəkilin gizli saxlamalı olduğu digər informasiyanı müştəridən alır¹. Vəkilə etimad yalnız konfidensiallıq prinsipinə hökmən riayət edilməsi şərti ilə yaranabilir. Vəkillər və Vəkillik Fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda² qeyd edilmişdir ki,

¹ Avropa Birliyi ölkələrinin vəkilləri üçün ümumi qaydalar məəcəsi

² Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (28 dekabr 1999-cu il). Maddə 1. Azərbaycan Respublikasında vəkillik

Azərbaycan Respublikasında vəkillik hüquq müdafiə fəaliyyətini peşəkarcasına həyata keçirməli olan müstəqil hüquqi təsisatdır və vəkillik qanunun aliliyi, müstəqillik, demokratizm, humanizm, ədalət, aşkarlıq və konfidensiallıq prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir. Ümumiyyətlə, vəkillərin peşə etikasında xüsusi yeri konfidensiallıq məsələsi tutur. Bu qaydaya riayət etməyi mövcud qanunvericilik aktları və ölkələrin peşə etikası qaydaları tələb edir. Vəkil müştəridə aldığı onun fəaliyyəti barədə məşğuliyyəti, hətta müştərinin ünvanı və s. informasiyaları qorunmalıdır və firmanın bütün əməkdaşlarının bu öhdəliyi yerinə yetirilməsini təmin etməlidir. Belə informasiyanın konfidensiallığının qorunması həmin informasiyanın mənbəyinə baxmayaraq, yerinə yetirilməlidir. Bu öhdəliyi vəkil və onun əməkdaşları müştərinin bu informasiyanı hamıya bildirməsi və ya bu informasiyanın konfidensiallığından imtina etməsi barədə vəkilə birbaşa bildirənə qədər daşıyırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu informasiyanın konfidensiallığına riayət edilməsi öhdəliyi müştərinin ölümü ilə dayanmır, lakin bununla yanaşı, vəkilin konfidensiallıq öhdəliyindən azad olunduğu hallar var ki, bu vəkildə aşağıdakı hadisələr barədə məlumatlar olduqda olur:

Müştərinin razılığı ilə informasiyanın açılması, konfidensial olan materialı cəmiyyət başqa mənbələrdən ala bilirsə, vəkil özü prosesdə tərəf kimi çıxış edərsə və ya ona münasibətdə inzibati (intizam) istintaqı aparılırsa, amma belə olduqda belə istintaq aparılan tərəflər informasiyanın

konfidensiallığına riayət etməlidirlər. Vəkilin konfidensiallıq öhdəliyindən azad olduğu hallar da mümkündür, ancaq onlar mübahisəsizdir. Məsələn, narkotiklər, terrorizm, qaçaqmalçılıq və s. haqqında informasiyalar. Beləliklə, konfidensiallıq vəkilin birinci dərəcəli və fundamental hüququ və vəzifəsidir. Vəkil istər müştəridən aldığı, istərsə də müştəriyə xidmət göstərilməsi prosesində müştəri haqqında aldığı məlumatları eyni dərəcədə gizli saxlamağa borcludur. Konfidensiallığa riayət etmək vəzifəsinə prosesual müddətin qüvvəsi şamil olunmur. Vəkil konfidensiallığa riayət edilməsini öz köməkçilərindən və müştəriyə xidmət göstərilməsində iştirak edən digər şəxslərdən tələb etməyə borcludur.

ABŞ hüquq sisteminin mürəkkəbliyi, cəmiyyətin həyatında hüquqi tənzimləmənin ənənəvi yüksək rolu, amerikan "leqalizmi" digər professional qruplarla müqayisədə hüquqşünas təbəqəsi üçün xüsusi, müstəsna mövqe müəyyən edir¹. Müstəqil fəaliyyət göstərən vəkillər demokratikləşmə prosesində xüsusi yer tuturlar. Çünki onlar dövlət qulluqçuları deyillər, əksinə, onlar öz müştərilərinin qanuni hüquq və mənafeələrinin müstəqil müdafiəçisidirlər. Dövlətdən asılı olmamaq son dərəcə mühüm faktordur. Bununla yanaşı, keçid dövrünün iqtisadi çətinlikləri, ofislər üçün ərazi və avadanlıq çatışmazlığı, gəlirlərin aşağı

olması vəkillərdə dövlətin himayəsinə ehtiyac yaradır. Geniş yayılmış fikir ondan ibarətdir ki, dövlət vəkilinin iqtisadi problemlərini həll etməlidir. Bu isə müstəqil vəkilliyyətin fəaliyyət prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Əgər dövlət vəkili ərazi, avadanlıq və müştəri ilə təmin edirsə, onda onun üzərində tam nəzarətə malik olacaq. Oudur ki, vəkillər özəl biznes prinsipləri əsasında müstəqil hüquq fəaliyyəti həyata keçirməlidirlər. Vəkillər özləri özlərini ərazi, lazımı avadanlıq və s. ilə təmin etməli, müstəqil olaraq müştəriləri cəlb etməli və onlara xidmət etməlidirlər. Bütün digər peşə sahibləri kimi vəkillər də öz xidmətlərini satırlar. Ona görə də müstəqil vəkillik fəaliyyəti bazar münasibətlərinin prinsiplərinə əsaslanmalıdır.

Vətəndaşların şəxsi və konstitusion hüquqlarının müdafiəsi üçün vəkilin rolu böyükdür. ABŞ-da cinayət mühakimə icraatı zamanı çəkişmə prosesində vəkil təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarını aktiv müdafiə etməli, onu baş verə biləcək istənilən qəsdən qorumalı, müstəqil olmalı, onun dövlət ittihamçısından və məhkəmədən asılı olduğunu zərər qədər də əsas və şübhə olmamalıdır. Təsadüfi deyil ki, məhz daha ağır, cəmiyyətdə ikrah doğuran cinayətləri törətməkdə təqsirli hesab olunan şəxsləri müdafiə edən vəkillər Amerika hüquq tarixinə düşüblər. Şübhə siz ki, vəkilin effektiv iştirakı olmadan istənilən məhkəməyə inam olmayacaq. Yaxşı hazırlanmış və təcrübəli vəkil olmadan təqsirsiz şəxslərin bəraət alacağına və yalnız təqsirli şəxslərin cəzalanacağına heç bir təminatdan söhbət gedə

¹Təqdim olunan araşdırma Rusiyanın tanınmış hüquqşünaslarından biri olan M.Y. Barşüvskinin "ABŞ-da və Almaniya biznes-vəkillik" kitabının və V.A. Vlasixinin tədqiqat materialları əsasında hazırlanıb.

bilməz. ABŞ-da cinayət ədalət mühakiməsi prosesi çəkişmə xarakteri daşıyır və öz hüquqi ifadəsini ABŞ Konstitusiyasında¹ təsbit olunmuş vətəndaşların prosessual hüquqlarında tapmışdır. Çəkişmə prosesində bir tərəfdə vəzifəsi cinayəti aşkara çıxarmaq olan prokuror və hüquq-mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxsləri, digər tərəfdən isə öz müştərisini fəal müdafiə etmək və təqsirləndirilənin onun hüquqlarına xələl gətirməsinə nəzarət etmək vəzifəsi daşıyan müdafiəçi-vəkil durur. İstintaqın başlanğıcında təqsirləndirilən şəxs istintaqın obyektini olduğunu bilirdi və bilər, bilməyə də. Əgər bu mərhələdə artıq müdafiəçi-vəkil dəvət olunubsa, onun vəzifəsi əsasən istintaqın müştərisinin hüquqlarına xələl gətirmədən aparılmasına nəzarət etməkdir. Vəkil bu halda sadəcə rəsmi ittiham aktının elan olunmasını gözləyir ki, müstəqil araşdırmaya başlasın. Vəkillin vəzifəsi bu prosesdə dəyişə bilər, belə ki, iş "ağ-yaxalılıqlarla" bağlıdırsa, təqsirləndirmə faktının özü şəxsi və ya onun işgüzar fəaliyyətini nüfuzdan salırsa, müdafiəçi-vəkil aktiv fəaliyyətə keçir, yəni ittiham elan olunana qədər lazımi informasiyaları toplamağa başlayır. Bu cür informasiya yığımında müdafiəçi-vəkil müştərisi barəsində bütün sübutları özü toplayır. İstisna ondan ibarətdir ki, ittihamçı özü tərəfindən toplanmış sübutları, həmçinin ittiham tərəfinin şahidlərinin etibarlılığına şübhə gətirən ifadələri tanış olmaq üçün ona təqdim etməlidir. Müdafiəçi-vəkil bu

¹ Amerika Birləşmiş Ştatlarının Konstitusiyası 4 mart 1789-cu ildə təsdiq edilmişdir

mərhələdə müştərisini məlumatlandırmalıdır ki, o, öz əleyhinə ifadə verməməlidir. Müstəqil surətdə sübutların toplanması üçün vəkil müştərisinin imkanı daxilində şəxsi detektivlər tutmaq imkanına malikdir. İclaslar qapalı keçirilir. Şübhəli şəxs öz vəkili ilə hər hansı suala cavab verməzdən əvvəl iclas zalından kənardə məsləhətləşə bilər. Həbsi həyata keçirmək üçün, hakimiyyət orqanı şübhəli şəxsin cinayətlə əlaqəli olduğunu göstərən, yəni şəxsi cinayət törətməkdə təqsirli hesab etmək üçün əsas verən əğlabatan sübutlara malik olmalıdır. Belə əğlabatan əsasların mövcud olmaması həbsin qeyri-qanuniliyini göstərir. Həbsdən dərhal sonra təqsirləndirilən şəxs bildiriş göndərilənlə və ya müvəqqəti həbs yerindən məhkəməyə gətirilir. Bu mərhələdə müdafiəçi-vəkil, yaxud təqsirləndirilən şəxs məhkəmədən şəxsin təqsirləndirilməsi üçün lazımi əsasların göstərilməsi, girov məbləğinin müəyyən olunması üçün zəruri sayda sübutların təqdim olunmasını tələb etməlidir. Müdafiə tərəfi həmçinin ittihamçıdan təqsirləndirilən şəxsə bəraət verən, şahidin vicdanlılığını şübhə altına alan istənilən sübutu və ya ifadəni elan etməsini tələb etməlidir. Bundan sora o, öz müştərisini cəmiyyət üçün təhlükə törətmədiyini, məhkəmədən yayınmaq cəhdinin olmadığını, ittiham tədbirlərinin onun araşdırma aparılmasına mane olduğunu əsas gətirərək ittiham tərəfin istənilən qadağa tədbirləri barədə rəyini mübahisələndirə bilər. İttihamın irəli sürülməsi açıq məhkəmə iclasında təqsirləndirilən şəxsə cinayət işi üzrə rəsmi ittiham aktının

elan olunması proseduru ilə həyata keçirilir. İttiham elan olunmasında vəkilin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, həbsin təyin olunmasının əsaslandırılmasını təmin etsin. İttiham elan edildikdən sonra barəsində ittihamı elan edilən şəxsə ittihamın münasibətini bildirmək üçün şərait yaradılır. Müdafiəçi-vəkilin bu mərhələdə rolu ondan ibarətdir ki, əqddən imtina ediləcəyi təqdirdə işin perspektivi barədə müştərini məlumatlandırın və onun öz istəyi ilə ittiham tərəfin təklifi ilə razılaşdığına əmin olsun.

Cinayət işi məhkəmə baxışına göndərildiyi andan təqsirləndirilən şəxs doğruluğuna vəkilin nəzarət etdiyi bir çox hüquqlarını realizə edə bilər. Bu hüquqlar arasında vətəndaşlar tərəfindən formalaşdırılan andlılar kollegiyasının iş üzrə sübutlara baxması hüququ, təqsirləndirilən şəxsin təqsirli olub-olmamasını müəyyən edən andlılar məhkəməsi tərəfindən işə baxılması hüququ, həmçinin vəkildən imtina ilə bağlı seçimində əmin olduğu və öz müdafiəsini həyata keçirmək qabiliyyətinə malik olduğu təqdirdə məhkəmədə özü-özünü təmsil etmək hüququ onu ittiham edən şəxslə üzləşdirilməsi hüququ, ifadə verib-verməyəcəyini müəyyən etmək hüququ (bu halda ifadə verməkdən imtina faktı təqsirləndirilən şəxsin əleyhinə şərh oluna bilməz) və s. göstərmək olar.

İşin məhkəmə baxışı zamanı təqsiri sübut etmək vəzifəsi ittihamçının üzərinə düşür. Burada ittiham tərəfi öz vəzifəsinin öhdəsindən tamamilə gəlmədiyi halda, müdafiəçi-vəkilin rolu müştərinin təqsirsiz sayılmasına nail

olmaqdır. Məhkəmə işə baxan və işin hüquqi tərəfini araşdıran müddətdə andlılar sübutları araşdırırlar və faktla bağlı bütün sualları həll edirlər. Müdafiəçi-vəkilin vəzifələri arasında məhkəmə memorandumunu təqdim etməklə hakimə işə dair müəyyən vəziyyətlə tanış olmağı təklif etmək vəzifəsi də var. Birinci instansiya məhkəməsində məhkəmə prosesinin gedişində vəkil, onun fikrincə, işin apelyasiya məhkəməsində baxılması üçün əhəmiyyət daşıyacaq istənilən məsələ barəsində vəsatət qaldırmalıdır.

Sübutların təqdim olunmasının iki forması mövcuddur: şahidlər tərəfindən ifadə verilməsi, məhkəmənin sübutlara tanış olması. Şahidləri təqdim edən tərəf birbaşa dindirmə zamanı ona suallar vermək hüququna malikdir, əks tərəf isə müzakirə olunan məsələlər barəsində şahidə çarpaz dindirmə zamanı suallar verə bilər. Tərəflərin biri sübut təqdim edərkən digər tərəf vaxtında həmin sübutun əldə olunması, təqdim edilməsi və araşdırılması zamanı prosesual qaydalara əməl edib-etməməsinə əsaslanan etirazını elan etməyə hazır olmalıdır. Sonra hakim edilmiş etiraz barəsində qərar qəbul edir. Müdafiə tərəfi sübutları təqdim etdikdən sonra ittiham tərəfi təkzibedici sübutlar edə bilər. Bu hüquqa, həmçinin təqsirləndirilən şəxsin də malik olmasına baxmayaraq, müdafiə tərəfi nadir hallarda ittihamın son sübutlarını təkzib etməyə çalışır. Çarpaz dindirmədə vəkilin rolu ondan ibarətdir ki, şahidə onun ittiham tərəfinə verdiyi ifadələri ilə ziddiyyət təşkil edən və ya onlara başqa don geyindirən cavablar üçün suallar

versin. Vəkil bununla şahidin vicdanlılığını şübhə altına almaq və ya ifadə vermək qabiliyyətinin olmadığını sübut etməyə çalışır. Vəkilin çarpaz dindirmə zamanı istiqamətləndirici suallar vermək hüququ olsa da dindirmənin predmetindən kənara çıxan suallar verə bilməz.

ABŞ-dan fərqli olaraq Almaniyada vəkilliyin fəaliyyətini və quruluşunu tənzimləyən xüsusi qanunvericilik var. Almaniyada hüquq peşələrinin diferensiasiyası kifayət qədər konkretir. Vəkillərin yerinə yetirdikləri funksiyalar aşağıdakılardır.

- hüquq məsələləri üzrə məsləhət və məlumatların verilməsi;

- mülki prosesdə tərəf qismində çıxış edən müştərilərin nümayəndəsi qismində çıxış edən müştərilərin nümayəndəsi kimi çıxış etmək;

- məhkəmədə və istintaq orqanlarında cinayət işi üzrə təqsirləndirilən şəxsin və məhkumun hüquqlarının müdafiəsi. Cinayət prosesi dairəsində vəkil zərərçəkmişin maraqlarının təmsilçisi qismində çıxış edə bilər.

Qanun vəkilə müştəri ilə sonuncunun əmlakının idarəçiliyi müqaviləsi bağlamaq hüququ verib. Vəkil xüsusi müqavilə əsasında hüquq məsləhətçisi funksiyalarını da yerinə yetirə bilər. ABŞ-dan fərqli olaraq Alman vəkillərinə ştatlı hüquq məsləhətçiləri qismində hər hansı bir yerdə - nə dövlət nə ictimai nə də kommersiya təşkilatlarında işləmək qadağan edilir. ABŞ-da vəkillərin fəaliyyəti üzərində nəzarəti vəkillər assosiasiyası və az hallarda məhkəmə

kəmələr həyata keçirirlərsə Almaniyada vəziyyət prinsiplial şəkildə fərqlənir. Nəzarət hüquqi dövlət adından ədliyyə orqanlarına verilib. Başqa sözlə ABŞ-da vəkillik məhkəmə hakimiyyətinə "hesabatlıdır", Almaniyada icra orqanına.

Azərbaycan Respublikasında "Vəkillik və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Qanunda vəkillərin peşə vəzifələrini həyata keçirərkən müstəqil olmaları və yalnız Qanunun tələblərinə tabe olmaları qeyd edilmişdir¹. Vəkillər aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- hüquqi yardım üçün müraciət edən fiziki və hüquqi şəxslərin müdafiəçisi olmaq, onların mənafələrini təhqiqat, istintaq, məhkəmə, digər dövlət orqanlarında, təşkilatlarında, qeyri-dövlət təşkilatlarında, xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etmək;

- öz fəaliyyətində qanunvericiliklə qadağan olunmamış və vəkil etikasına zidd olmayan bütün üsullardan və vasitələrdən istifadə etmək;

- peşə fəaliyyətini həyata keçirməklə əlaqədar müstəqil araşdırmalar aparmaq, sənəd toplamaq, hüquqi yardım göstərmək üçün zəruri olan arayışları və digər sənədləri idarə, təşkilat və müəssisələrdən tələb etmək, onlarla tanış olmaq və həmin sənədlərin surətlərini çıxarmaq;

- xüsusi bilik tələb edən məsələlərin araşdırılması üçün mütəxəssislərdən rəy almaq;

- qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada texniki

¹ Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (28 dekabr 1999-cu il) Maddə 15. Vəkilin hüquqları

vasitələrdən istifadə etmək;

- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müdafiə və ya təmsil edilən şəxslə təklikdə, maneəsiz görüşüb danışmaq.

Vəkil hüquqi yardımın göstərilməsi üçün müraciət etmiş şəxsin maraqlarına zidd və hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan hər hansı hərəkəti, müdafiəçisi olduğu şəxsin mənafeyinə zidd olaraq onun törədilmiş cinayətlə əlaqəsini və təqsirini təsdiq, zərərçəkmişlə barışığını elan və ona qarşı qaldırılmış mülki iddianı qəbul etməməli, müdafiəsinə yönəlmiş şikayəti geri götürməməlidir. Mənafeyi təmsil edilən və ya müdafiə edilən şəxsin icazəsi olmadan hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar vəkilə məlum olan faktları və sənədləri, eləcə də mənəviyyata, demokratik cəmiyyətdə ictimai qaydaya və ya dövlət təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən, həmçinin yetkinlik yaşına çatmamışların mənafeləri və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi tələb edərsə, belə məlumatları yaymamalıdır. Vəkilin hüquqi yardım göstərdiyi iş üzrə müdafiəçisi olduğu şəxs istisna olmaqla qohumluq münasibətlərində olan digər şəxs iştirak etdikdə, həmin iş üzrə o hazırda və ya əvvəllər hüquqi yardım göstərmiş olduğu şəxsin mənafeyi ilə hüquqi yardım üçün ona müraciət etmiş şəxsin mənafeyi arasında ziddiyyət olduqda, əvvəllər bu iş üzrə hakim, prokuror, müstəntiq, təhqiqat apararı şəxs, şahid, ekspert, tərcüməçi və ya hal şahidi qismində iştirak etmiş

olduqda bu iş üzrə hüquqi yardım göstərə bilməz¹.

Məhkəmə baxışında vəkilin iştirakının təyinatı

“Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 28 dekabr 1999-cu il tarixli qanunu 4-cü maddəsinin sistemli təhlilinə əsasən belə bir nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan Respublikasında cinayət prosesində müdafiəçi qismində yalnız Vəkillər Kollegiyasının üzvü olan vəkillər çıxış edə bilirlər. Fikrimizcə, adı çəkilən Qanunun istinad etdiyimiz norması şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin özünə müdafiəçi seçməkdə azadlığını və deməli, onların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş hüquqi yardım almaq hüququnu məhdudlaşdırır. Müdafiəçi dedikdə, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin hüquq və qanuni mənafeələrini cinayət-prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müdafiə edən və cinayət təqibi ilə bağlı icraatda onlara hərtərəfli yardım göstərən şəxs başa düşülür. Vəkil hüquq və mənafeələrini müdafiə edəcəyi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslə hüquqi yardım göstərilməsinə dair müqavilə bağladıqdan sonra təmsil etdiyi vəkillik qurumunun orderini almalı, cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim etməlidir. Şəxs konkret şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslə hüquqi yardım göstərilməsinə dair müqavilə bağlandığı andan onun müdafiəsi üzrə öhdəliyi öz üzərinə götürmüş olur və ona hüquqi yardım göstərməyə borcludur. Vəkil quru-

¹ Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu (28 dekabr 1999-cu il)

munun orderini cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim etdiyi andan isə müdafiəçi qismində cinayət prosesinin iştirakçısı statusunu əldə edir. Müdafiəçi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti və onun iştirakı ilə baxılan cinayət işinin xarakteri ilə eyniləşdirilə bilməz. Müdafiəçinin öz peşə vəzifəsini yüksək keyfiyyətlə həyata keçirməsinin təmin edilməsinə yönəlmiş bu mühüm müddə müdafiəçinin şəxsiyyətinin onun hüquqi yardım göstərdiyi şəxslə, yaxud onun tərəfində törədilmiş əməllə heç bir əlaqəsi olmadığını göstərir. Başqa sözlə, müdafiəçi istənilən şəxsə və istənilən iş üzrə hüquqi yardım göstərərək öz peşə vəzifəsini yerinə yetirir, bu zaman həmin şəxsin şəxsiyyəti, onun törətdiyi əməlin xarakteri, onlara ictimaiyyətin və ya ayrı-ayrı şəxslərin münasibəti müdafiəçinin şəxsiyyətini mənəvi, əxlaqi və ya hüquqi cəhətdən kölgə altına ala bilməz. Onu heç kəs nə üçün belə şəxsə hüquqi yardım göstərdiyinə, yaxud belə əməli törətmiş şəxsin müdafiəçi funksiyasını yerinə yetirdiyinə görə qınaya bilməz. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs öz maddi imkanından, habelə onun barəsindəki işin xarakterindən asılı olaraq bir və ya bir neçə müdafiəçiyə malik ola bilər. Həmin müdafiəçilərdən istənilən birinin iştirakı ilə keçirilmiş istintaq və ya prosesual hərəkət müdafiəçinin iştirakı ilə keçirilmiş hesab edilir və müdafiəçinin iştirakı məcburi olan hallarda onlardan birinin iştirakı kifayətdir ki, müvafiq prosesual hərəkət qanuni hesab edilsin. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin bir neçə müdafiəçisi

olduqda, onlar arasında müdafiə funksiyası üzrə vəzifə bölgüsü təqsirləndirilən şəxslə müdafiəçilər arasında razılaşma əsasında müəyyən edilir və cinayət prosesini həyata keçirən orqan üçün bunun heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Cinayət prosesində müdafiəçinin iştirakı aşağıdakı hallarda təmin olunmalıdır:

- şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tələb etdikdə;
- Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs lal, kar, kor olduqda danışmaq, eşitmək, görmək funksiyalarında digər ciddi qüsurlar olduqda, uzun sürən ağır xəstəliyinə, habelə kəməgilliliyə, aşkar əqli zəifliyə və ya digər qüsuralara görə müdafiə hüququnu müstəqil həyata keçirə bilmədikdə;
- cinayət təqibi üzrə icraat aparılan anda şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsdə ruhi xəstəliyin kəskinləşməsi və ya müvəqqəti ruhi pozuntu aşkar edildikdə;
- şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs cinayət mühakimə icraatının aparıldığı dili bilmədikdə;
- şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs cinayəti törədərəkən yetkinlik yaşına çatmadıqda;
- təqsirləndirilən şəxs müddətli hərbi xidmət qulluqçusu olduqda;
- şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə xüsusilə ağır cinayət törədilməsi istinad edildikdə;
- şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs məcburi qaydada xüsusi tibb müəssisəsinə yerləşdirildikdə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs tutulduqda və ya təqsirləndirilən şəxs haqqında qəti imkan tədbiri qismində həbs tətbiq edildikdə;

-Cinayət təqibi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətləri keçdikdən sonra həyata keçirildikdə;

-təqsirləndirilən şəxslərin qanuni mənafevləri arasında ziddiyyət mövcuddursa və onlardan birinin müdafiəçisi olduqda;

-cinayət təqibi cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş anlaşıq vəziyyətdə törədən şəxs barəsində həyata keçirildikdə;

-şübhəli təqsirləndirilən şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti olmadıqda.

Müdafiəçinin mütləq iştirak etməli olduđu hallar aşkar olunduqda şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə öz vəkilini dəvət etməsi üçün imkan yaradılır. Həmin şəxsin öz vəkili olmadıqda, cinayət prosesini həyata keçirən orqan və ya məhkəmə yaxınlıqdakı vəkillik qurumunda çalışın vəkillərin siyahısını ona təqdim etməlidir. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə onların öz müdafiəsini müstəqil sürətdə həyata keçirməsinə səbəb olan fiziki və ya psixi qüsurlar ya aşkar ifadə olunmuş formada olmalı, ya da müvafiq tibbi səbəblərlə təsdiq edilməlidir. Konkret şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslə hüquqi yardım göstərilməsinə dair müqavilə bağlayaraq onun müdafiəsini öz üzərinə götürmüş vəkil cinayət prosesində iştirak etmək üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqana öz şəxsiyyətini təsdiq edən sənədi Azərbaycan Respublikası ərazisində vəkillik fəaliyyəti göstərmək hüququnu təsdiq edən sənədi və müvafiq vəkillik qurumunun verdiyi orderi təqdim etməlidir. Müdafiəçinin hüquqları müəyyən mə-

nada ikili xarakter daşıyır. Belə ki, onların hər biri, bir tərəfdən, cinayət prosesini həyata keçirən orqan və məhkəmə tərəfindən təmin edilməli olan hüquqdursa, digər tərəfdən, müdafiəçi tərəfindən şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxs barəsində yerinə yetirilməli olan vəzifədir. Başqa sözlə, müdafiəçi hüquqi yardım göstərdiyi şəxs qarşısında Cinayət Prosesual Məcəlləsinin müvafiq maddəsində sadalanmış hüquqlarını həyata keçirməyə borcludur. Şərh edilən maddədə təsbit olunmuş hüquqları, ilk növbədə onun cinayət təqibi üzrə müdafiə funksiyasını lazımınca yerinə yetirməsini təmin etməyə yönəlmişdir. Köhnə qanunvericilikdən fərqli olaraq şərh edilən maddə müdafiəçinin cinayət prosesində səlahiyyətlərini genişləndirmişdir. Bu, ilk növbədə, müdafiəçinin sübutları toplamasında və sübut etmədə iştirak etmək, müxtəlif prosesual sənədlərlə tanış olmaq və müdafiə funksiyasını yerinə yetirmək üçün digər qanuni üsul və vasitələrdən istifadə etmək hüququnda ifadə olunmuşdur.

Müdafiəçinin göstərdiyi hüquqi yardıma görə aldığı haqqın miqdarı və ödənilməsi qaydası müdafiə etdiyi şəxslə razılaşmaya əsasən müəyyən edilir. Lakin hüquqi yardım dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına göstərildikdə, həmin haqq Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı ilə müəyyən edilmiş məbləğdə və qaydada ödənilir¹. Müdafiə olunan şəxsin mənafevinin ziddinə

¹ Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Müdafiəçilərə, tərcüməçilərə, mütəxəssislərə və ekspertlərə ödənilməli olan məbləğlərin miqdarı haqqında" 1 Fevral 2001-ci il tarixli 31 sayılı qərarı

istifadə oluna bilən məlumatlar müdafiəçi tərəfindən yalnız iki halda yayıla bilər:

a) yeni cinayətin hazırlanması və törədilməsi barədə məlumat verilməsi zəruri olduqda (əks təqdirdə, müdafiəçi zəruri tərkib əlamətləri olduqda AR CM-in 307-ci maddəsi üzrə cinayət məsuliyyəti daşıya bilər);

b) müdafiə vəzifəsini lazımi qaydada həyata keçirməsinə görə vəkilin məsuliyyət məsələsi həll edilərkən müdafiə olunan şəxsin dəlillərini təkzib etmək üçün.

Müdafiəçiyə hüquqi yardım göstərdiyi şəxsin müdafiəsindən öz başına imtina etmək və ya müdafiəçi qismində öz səlahiyyətlərinə xitam vermək qadağan olunmuşdur. Müdafiəçi müdafiədən özbaşına imtina edə bilməsə də, müdafiə olunan şəxs müdafiəçidən imtina edə bilər. Bu imtina şifahi və ya yazılı formada verilmiş ərizədə ifadə olunur. Ərizədə müdafiəçidən imtinanın səbəbləri göstərilməlidir. Müdafiəçinin başqa vəkillə əvəz edilməsi zərurəti də yarana bilər. Bu zaman müdafiəçinin məhkəmə iclasına gəlməməsinin səbəbi üzrlü olduqda onun başqa müdafiəçi ilə əvəz edilməsi məsələsi gəlməmənin üzrlü səbəbi on gündən artıq davam edəcəyi halda qoyula bilər. Gəlməmənin səbəbi üzrsüz olduqda isə həmin məsələ müdafiəçinin təkrar (ikinci dəfə) gəlmədiyi halda qoyulur. Qeyd olunmuş hər iki halda təqsirləndirilən şəxsə gəlməmiş müdafiəçinin əvəzinə başqa müdafiəçi seçmək tətbiq olunur.

Təqsirləndirilən şəxs onun dəvət edəcəyi başqa və-

kilin olmadığını bildirdikdə, məhkəmə vəkillər kollegiyasının həmin ərazi üzrə qurumunun vəkillərinin siyahısını təqdim etməli və onların sırasında özünə müdafiəçi seçməyi ona təklif etməlidir. Təqsirləndirilən şəxs həmin vəkillər sırasından özünə müdafiəçi seçə bilmədikdə, yaxud gəlməmiş müdafiəçinin əvəzinə başqa müdafiəçi seçməkdən imtina etdikdə, məhkəmə gəlməmiş müdafiəçinin əvəzinə təqsirləndirilən şəxsə başqa müdafiəçinin təmin edilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər. Bu zaman məhkəmə öz qərarında təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsinin konkret şəxsə həvalə olunduğunu göstərə bilməz. Məhkəmənin qərarında yalnız məcburi qaydada müdafiəçi təyin olunduğu göstərilməli və həmin qərar məhkəmənin yerləşdiyi ərazi üzrə vəkillik qurumuna göndərilməlidir. Vəkillik qurumu öz vəkillərindən birini lazımi sənədlərlə birlikdə konkret şəxsə müdafiə etmək üçün təyin etməlidir.

Məhkəmə gəlməmiş müdafiəçinin başqa müdafiəçi ilə əvəz edilməsi haqqında məsələni həll edərkən aşağıdakı iki məqama xüsusi diqqət yetirməlidir:

-müdafiəçinin əvəz edilməsi təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüququnun pozulmasına və ya müdafiə imkanlarının zəifləməsinə səbəb olmamalıdır. Belə pozuntu başlıca olaraq təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçidən məcburən ifadə oluna bilər ki, buda yolverilməzdir:

-məhkəmə gəlməmiş müdafiəçinin başqası ilə əvəz edilməsi haqqında məsələni həll edərkən belə əvəz edilmənin məqsədəuyğunluğunu da nəzərə alınmalıdır. Başqa

sözlə, məhkəmə baxışının əksər hissəsi arxada qaldıqda, yeni müdafiəçinin iş materialları ilə tanış olması xeyli vaxt tələb etdikdə və başqa bu kimi hallarda məhkəmə gəlməmiş müdafiəçinin gəlməsinin təmin edilməsinə çalışmalıdır. Bu məqsədlə müdafiəçinin gəlməməsinin üzrlü səbəbləri aradan qalxanadək (lakin o qədərdə uzun müddət olmamaqla) məhkəmə baxışı təxirə salına bilər, müdafiəçiyə üçüncü dəfə bildiriş göndərilə bilər. Yaxud onun işlədiyi vəkillər qurumunda onun gəlməsinin təmin etmək tələb edilə bilər. Lakin müdafiəçinin gəlməməsi səbəbi ilə məhkəmə baxışını həddən artıq uzatmaq olmaz.

Təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçidən imtina etdiyi hallar istisna olmaqla, müdafiəçinin iştirakı olmadan məhkəmə baxışı həyata keçirilə bilməz. Müdafiəçinin cinayət prosesində iştirakını istisna edən hər hansı bir hal aşkar olunduqda məhkəmə yekun qərar çıxarmaq üçün müşavirə otağına gedənədək məhkəmə baxışının istənilən mərhələsində belə müdafiəçi cinayət prosesindən kənarlaşdırılmalıdır. Bu zaman təqsirləndirilən şəxsin tələbi ilə onun əvəzinə başqa müdafiəçi cinayət prosesində iştiraka buraxılmalıdır. Lakin təqsirləndirilən şəxs müdafiəçidən imtina etdikdə, habelə hər hansı başqa səbəbdən onun başqa müdafiəçi ilə əvəz edilməsinin tələb etdikdə yeni müdafiəçinin cinayət prosesinə buraxılmasına yalnız məhkəmə istintaqı başlananadək yol veriləcəkdir. Təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin məhkəmə iclasına gəlməməsi ilə bağlı problem məhkəmə baxışının istənilən mərhələsində yarana bi-

lər. Həmin problem məhkəmə çıxışları başa çatanaqədər yarandıqda məhkəmə müdafiəçinin başqası ilə əvəz edilməsi (yaxud müdafiəçinin gəlməsinin təmin edilməsi) üçün Cinayət Prosesual Məcəlləsinin şərh edilən maddəsinə müvafiq tədbirlər görməyə borcludur.

Məhkəmə icraata yeni cəlb edilmiş müdafiəçiyə məhkəmə tərəfindən baxılan materiallarla (həm məhkəməyədək icraat materialları ilə, həm də məhkəmə zamanı toplanmış materiallarla) tanış olmaq üçün kifayət qədər vaxt verilməlidir. Bunun üçün cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar, məhkəmənin iclas protokolu və başqa bütün materiallar ona təqdim edilməlidir. Lakin müdafiəçisi prosesdə iştirak edən təqsirləndirilən şəxs ikinci (və ya sonrakı) müdafiəçini dəvət etdikdə iş materialları ilə tanış olmaq üçün ona əlavə vaxt verilməyəcəkdir və bu, müdafiə hüququnun pozulması hesab edilə bilməz.

Məhkəmə baxışına yeni cəlb edilmiş müdafiəçi onun iştirakınadək keçirilmiş istənilən prosesual hərəkətin təkrarlanması barədə vəsatət verə bilər. Lakin məhkəmə yeni cəlb edilmiş müdafiəçinin iştirakınadək həyata keçirilmiş məhkəmə baxışının bütövlükdə təkrarlanmasına yol verə bilməz. Bu barədə Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Plenumunun müvafiq qərarında da qeyd edilmişdir¹. Məhkəmə prosesə yeni cəlb edilmiş müdafiəçinin hər

¹Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi Plenumunun "Müttəhimin müdafiə hüququnu təmin edən qanunların məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməsi təcrübəsi haqqında" 1994-cü il 2 dekabr tarixli, 6 saylı qərarının 17-ci bənd

hansı prosessual hərəkətin təkrar edilməsi ilə bağlı əsaslandırılmış və müdafiə üçün əhəmiyyətli olacaq vəsatətlərini rədd etməməlidir. Bu zaman ittiham tərəfinin təqdim etdiyi sübutların araşdırılması ilə bağlı prosessual hərəkətlərin təkrarlanması ilə bağlı vəsatətlər məhkəmə tərəfindən təmin edilməlidir. Müdafiəçi məhkəmə iclasına üzrsüz səbəblərdən təkrarən gəlmədikdə məhkəmə Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının rəyasət heyəti qarşısında onun intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi haqqında məsələ qaldıra bilər.

«Üç qəbil insanla məsləhətləşmə: paxıl, qorxaq və tamahkar. Paxıl səni kasıblıqla qorxudub, başqalarına əl tutmaqdan çəkindirər. Qorxaq mühüm işlərin yerinə yetirilməsinə mane olar. Tamahkar isə var-dövlət və vəzifə qazanmaq xatirinə, zülmə mərməmət donu geyindirər»

Mövzu 12

Məhkəmə baxışında vəkilin iştirakı

Görkəmli alim Cəfər Hacı Həsən oğlu Mövsümovun «Azərbaycan SSR cinayət prosesi» kitabında məhkəmə çıxışlarında nitq söyləyən proses iştirakçılarının natiqliyi haqqında aşağıdakılar söylənmişdir: «Məhkəmə çıxışlarında nitq söyləyən proses iştirakçıları məhkəmə istintaqına yekun vurur, öz təkliflərini və gəldikləri nəticələri məhkəmə qarşısında şərh edirlər. Məhkəmə çıxışlarının iştirakçıları öz nitqlərində iş üzrə toplanmış sübut materiallarını mükəmməl təhlil edir, müttəhimin təqsirləndiyi cinayətə siyasi və hüquqi qiymət verir, elan olunan ittihamın düzgün və əsaslı olması, müttəhimin təqsiri və məsuliyyət dərəcəsi, cəzanın xarakteri və ölçüsü, habelə məhkəmənin hökm çıxararkən həll etməli olduğu digər məsələlər üzrə öz mülahizələrini bildirirlər».¹

Məhkəmə çıxışları məhkəməyə və məhkəmə iclasında iştirak edən vətəndaşlara baxılan cinayət işinin faktiki və hüquqi halları haqqında da tam və aydın təsəvvür

¹ Mövsümov C.N. Azərbaycan SSR cinayət prosesi. Ümumi hissə. Bakı, 1980, s. 39.

yaratmağa və bunlardan düzgün nəticə çıxarmağa şərait yaradır. Prokurorun, müdafiəçinin və prosesin digər iştirakçılarının məhkəmə çıxışlarında bilavasitə nitq söyləmələrinin və onlar tərəfindən tədqiq olunan bütün faktların ittiham və müdafiə mövqeyindən işıqlandırılmasının böyük əhəmiyyəti bir də onunla izah olunur ki, bu iş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə kömək etməklə yanaşı məhkəmə səhvlərinin qarşısının alınması işində mühüm təminatlardan biridir.

Məhkəmə çıxışları məhkəmənin daxili inamının formalaşmasına da böyük təsir göstərir. Məhkəmə çıxışları vasitəsilə proses iştirakçıları tərəfindən iş üzrə toplanmış və məhkəmə istintaqının predmeti olan bütün sübut materialları hərtərəfli təhlil edilir, işdə mövcud olan mübahisəli məsələlər gərgin müzakirə predmetinə çevrilir və hər bir proses iştirakçısı öz təkliflərini və tələblərini əsaslandırmağa çalışır. Bu isə öz növbəsində məhkəmə iş üzrə düzgün nəticəyə gəlməyə, qanuni, əsaslı və ədalətli hökm çıxarmağa kömək edir.¹ H.e.d., professor Cəfər Mövsümovun yuxarıda göstərdiyimiz fikirləri 30 il keçməsinə baxmayaraq, öz nəzəri və təcrübi qüvvəsindədir.

Məhkəmə çıxışları məhkəmə baxışının üzvi hissəsi olub, məhkəmənin tərbiyəvi fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Məhkəmə nitqlərində işin siyasi və ictimai əhəmiyyəti daha qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapır,

¹ Mövsümov C.N. Azərbaycan SSR Cinayət prosesi. Ümumi hissə. Bakı, 1980, s. 47.

cinayət hərəkatının cəmiyyətə və dövlətə vurduğu zərər göstərilir, təqsirləndirilənin şəxsiyyəti xarakterizə olunur, cinayətin baş verməsinə kömək edən hallar aydınlaşdırılır və hazırkı məhkəmə prosesindən nə kimi nəticələr çıxarılması göstərilir.

Hüquq aləmində yaranmış və qəbul edilmiş anlayışa görə məhkəmə çıxışları məhkəmə prosesinin zirvəsidir və ən gərgin anıdır. Bu məqama qədər tərəflər, məhkəmədə iştirak edən vətəndaşlar və hətta məhkəmə üçün məlum olmayan təfərrüatlar, məqamlar aşkarlanır. Bəzi hallarda həm çıxış edən tərəflərin nümayəndələri və prosesdə iştirak edənlər öz həyəcanlarını gizlədə bilmirlər.¹

Məhkəmə nitqləri dərin düşünülmüş və əsaslı olduqda, edilmiş cinayətin əsl motivi əyani və inandırıcı göstərildikdə, onun siyasi və hüquq xarakteristikası verildikdə, bu, təqsirləndirilənə etdiyi cinayət əməlini düzgün qiymətləndirməyə, öz davranışını dəyişdirməyə və bundan nəticə çıxarmağa, məhkəmə iclasında iştirak edən vətəndaşlara isə qanun tələblərinin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

«Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanunun 18-ci maddəsinə görə, vəkil etikasına aşağıdakılardan ibarətdir: «Vəkil peşə fəaliyyətini həyata keçirərkən «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanunla müəyyən edilmiş qaydada öz vəzifələrini mükəmməl icra etməli, vəkil sirindən özünün şəxsi və başqalarının tamahkarlıq və digər məqsədləri üçün istifadə etməməli, hüquq müdafiə fəaliyyəti ilə bir araya sığmayan hərəkatlərə, qanunsuz hərə-

¹ Hacı İbrahim İsmayılov. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. Bakı, ADPU nəşr., 2007, s. 209.

kətlərin törədilməsinə çağırışlara, insanın şərəf və ləyaqətini alçaldan kobud, təhqiramiz hərəkətlərə və sözlərə yol verməməli, məhkəmə iclasında hakimə mane olmamalı, bu iclasda çıxış edənlərin sözlərini kəsməməli, iclasın iş qaydasını pozmamalı və Vəkillər Kollegiyasının ümumi yığıncağı tərəfindən qəbul olunmuş «Vəkillərin davranış qaydaları haqqında» Əsasnamə ilə müəyyən edilmiş vəkil etikasının digər tələblərinə riayət etməlidir.

Vəkillərin ümumi səlahiyyətləri – hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanununda, prosessual hüquqları və vəzifələri isə Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər, Cinayət-Prosessual və Mülki-Prosessual məcəllələrində öz əksini tapmışdır.

Əvvəlcə vəkillərin ümumi səlahiyyətlərini araşdıraq.

Vəkillər müstəqildirlər və yalnız «Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Qanunun tələblərinə tabedirlər.

Vəkillər aşağıdakı hüquqlara malikdirlər:

- hüquqi yardım üçün müraciət edən fiziki və hüquqi şəxslərin müdafiəçisi olmaq, onların mənafelərini təhqiqat, istintaq, məhkəmə, digər dövlət orqanlarında, təşkilatlarında, qeyri-dövlət təşkilatlarında, xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda təmsil etmək;

- öz fəaliyyətində qanunvericiliklə qadağan olunmamış və vəkil etikasına zidd olmayan bütün üsullardan və vasitələrdən istifadə etmək;

- peşə fəaliyyətini həyata keçirməklə əlaqədar müstəqil araşdırmalar, sənəd toplamaq, hüquqi yardım gös-

tərmək üçün zəruri olan arayışları və digər sənədləri idarə, təşkilat və müəssisələrdən tələb etmək, onlarla tanış olmaq və həmin sənədlərin surətlərini çıxarmaq;

- xüsusi bilik tələb edən məsələlərin araşdırılması üçün mütəxəssislərdən rəy almaq;

- qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada texniki vasitələrdən istifadə etmək;

- qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada müdafiə və ya təmsil edilən şəxslə təklidə, maneəsiz görüşüb danışmaq.

Peşə fəaliyyətini həyata keçirərkən vəkilin vəzifələrinə aiddir:

- qanunun tələblərini icra etmək, müdafiə edilən və ya hüquqları təmsil edilən şəxsin mənafelərini qorumaq üçün qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş bütün üsullardan istifadə etmək;

- vəkil sirrini qorumaq, vəkil andına və vəkil etikasına riayət etmək;

- yalnız qanunun tələblərini rəhbər tutmaq;

- hüquqi yardımın göstərilməsi üçün müraciət etmiş şəxsin maraqlarına zidd və hüquqlarının həyata keçirilməsinə mane olan hər hansı hərəkəti, müdafiəçisi olduğu şəxsin mənafeyinə zidd olaraq onun törədilmiş cinayətlə əlaqəsini və təqsirini təsdiq, zərərçəkmişlə barışığını elan və ona qarşı qaldırılmış mülki iddianı qəbul etməmək, müdafiəsinə yönəlmiş şikayəti geri götürməmək;

- mənafeyi təmsil edilən və ya müdafiə edilən şəxsin

icazəsi olmadan hüquqi yardımın göstərilməsi ilə əlaqədar vəkilə məlum olan faktlar və sənədləri, eləcə də mənəviyətə, demokratik cəmiyyətə ictimai qaydaya və ya dövlət təhlükəsizliyinə ziyan vura bilən, həmçinin yetkinlik yaşına çatmamışların mənafevləri və ya tərəflərin şəxsi həyatının müdafiəsi tələb edərsə, belə məlumatları yaymamaq;

- vəkil sirrindən özünün şəxsi və ya başqasının mənafevi üçün istifadə etməmək;

- özü tərəfindən qəbul edilən müdafiə öhdəçiliyindən imtina etməmək.

Vəkilin qanun pozuntusuna yol verməsi nəticəsində müdafiə edilən və yaxud təmsil edilən şəxsin əmlakına bilavasitə zərər dəyərsə, buna vəkil maddi məsuliyyət daşıyır.

Müdafiə edilən və ya təmsil edilən şəxslər qarşısındakı məsuliyyətinə zəmanət vermək məqsədilə vəkillərin sığorta bank hesabı yaradılır. Hər bir vəkil tərəfindən vurulmuş ziyanın ödənilməsi üçün onun vəsaiti kifayət etmədikdə, məhkəmə qərarına əsasən vəkillərin sığorta bank hesabı vəsaitindən istifadə edilir. Belə hallarda Vəkillər Kollegiyasının Rəyasət Heyəti Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada sığorta bank hesabından ödənilmiş vəsaiti ziyan vurmuş vəkildən tələb etməlidir.

AR CPM-in 114-cü maddəsinin tələblərinə görə müdafiəçinin cinayət prosesində sonrakı iştirakını istisna edən hallarda aşağıdakılardır:

- cinayət prosesində iştirak edən və ya əvvəllər iştirak etmiş hakimlə, andlı iclasçı ilə, prokurorla, müstəntiqlə, təhqiqatçı ilə və ya məhkəmə iclasının katibi ilə qohumluq əlaqələrinin, habelə bu şəxslərdən şəxsi və ya xidməti asılılığın olması;

- cinayət təqibi üzrə icraatda hakim, andlı iclasçı, prokuror, müstəntiq, təhqiqatçı, hal şahidi, məhkəmə iclasının katibi, tərcüməçi, mütəxəssis, ekspert və ya şahid qismində iştirak etməsi;

- hakim, prokuror, müstəntiq və ya təhqiqatçı vəzifələrini tutması (təqsirləndirilən, şübhəli şəxsin və ya cinayət prosesinin fəaliyyət qabiliyyəti olmayan iştirakçısının qanuni nümayəndəsi olması, yaxud mülki iddiaçı və ya mülki cavabdeh kimi tanınmış işlədiyi orqanın nümayəndəsi qismində iştirak etməsi hallarından başqa);

- qanuni mənafevini müdafiə etdiyi təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxsin, həmçinin təmsil etdiyi mülki iddiaçı, yaxud mülki cavabdeh qanuni mənafevi ilə ziddiyyət təşkil edən şəxsə hüquqi yardım göstərməsi;

- qanuna və ya məhkəmənin hökmünə əsasən müdafiəçi və ya nümayəndə olmaq hüququnun olması;

- müdafiəçi və ya nümayəndə qismində təyin edilmiş şəxsin səriştəsinə və ya vicdanlı olmasına şübhə və digər əsaslı səbəblər olduqda, müdafiə olunan, yaxud təmsil etdiyi şəxsin vəsatəti əsasında müdafiəçi və ya nümayəndə cinayət prosesindən kənarlaşdırılmalıdır.

Hüquqi yardımın göstərilməsi üçün müraciət etmiş

fiziki və hüquqi şəxslərə məxsus və iddia obyektini olan əmlakın və hüquqların vəkili tərəfindən öz adına və ya başqa şəxslər üçün alınması və başqa yolla əldə edilməsi qadağandır.

Vəkilin peşə vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar aldığı məlumatlar, verdiyi məsləhətlər və arayışlar vəkili sirtini təşkil edir.

Peşə vəzifələrini həyata keçirərkən məlum olan ibtidai istintaqın sirtini təşkil edən məlumatların vəkili tərəfindən yayılması yalnız prokurorun və yaxud müstəntiqin icazəsi ilə ola bilər. İbtidai istintaqın sirtini təşkil edən məlumatların yayılmasında təqsiri olan vəkillər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

Demokratik və hüquqi dövlət quruculuğunda yüksək səviyyəli hüquqi yardımın göstərilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da əsasən vəkillik tərəfindən həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında vəkillik ictimai və özünüidarə təşkilat olaraq, respublikamızda hüquq-mühafizə orqanları və digər təşkilatlar arasında əhəmiyyətli yer tutur. Ona görə də, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi digər hüquq-mühafizə orqanları arasında (məhkəmə, prokurorluq, istintaq və s.) vəkilliyə də hüquqi yer verir.

Vəkillik dedikdə – əsas vəzifəsi hüquqi yardıma ehtiyacı olan hər bir şəxsə yüksək səviyyəli hüquqi yardımın göstərilməsi üçün xüsusi qaydada yaradılmış peşəkar hüquqşünasların birliyi başa düşülür.

Vəkillik – qanun əsasında əhaliyə və təşkilatlara hüquq məsələləri barəsində məsləhətlər vermək, müxtəlif növ sənədlər və rəsmi kağızlar hazırlamaq, məhkəmədə cinayət işləri üzrə müdafiəni və mülki işlər üzrə nümayəndəliyi həyata keçirmək yolu ilə köməklik göstərməyə qabiliyyəti olan bir təşkilatdır.

Hüquqi yardıma ehtiyacı olan hər bir şəxsə, birinci növbədə, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilən şəxslərə yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsi mühüm konstitusiyaya müddəsidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 61-ci maddəsində göstərilir:

«I. Hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır.

II. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir.

III. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır».

Hər bir şəxsə (vətəndaşa, əcnəbiyə, vətəndaşlığı olmayan şəxsə, fiziki və ya hüquqi şəxsə) yüksək keyfiyyətli hüquqi yardımın göstərilməsinə qanunvericilik tərəfindən belə yüksək diqqət verilməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin I hissəsində əks olunmuş: «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir» müddəasının tələblərindən irəli gəlir.

AR CPM-in 19-cu maddəsi, cinayət təqibi gedişində təhqiqatçının, müstəntiqin, prokuror və ya məhkəmənin zərər çəkmiş, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təmin etmək üçün tədbirlər görməsini onların qarşısında bir vəzifə kimi qoyur.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa vəkillərin prosesual səlahiyyətlərinin üç istiqamətdə: cinayət, mülki və inzibati xətalar haqqında işlərin icraatı ilə bağlı öyrənilməsi də vacib məqamlardan biridir.

Cinayət mühakimə icraatında vəkilin iştirakı vəkillik fəaliyyətinin mühüm formasıdır.

AR CPM-in 7.0.27-ci maddəsinə əsasən, müdafiə – cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətməsi istinad edilən şəxsə qarşı irəli sürülmüş ittihamın təkzibi və ya yüngülləşdirilməsi, onun hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, habelə cinayət təqibinə qanunsuz məruz qalmış şəxsin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpası məqsədi ilə həyata keçirilən prosesual fəaliyyətdir.

Cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxsə bəraət qazandıran və ya onun məsuliyyətini yüngülləşdirən halları aydınlaşdırmaq məqsədi ilə qanunda göstərilən müdafiə vasitələrindən və üsullarından istifadə edərək lazımi hüquqi yardım göstərmək vəzifəsini daşıyan şəxs müdafiəçi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 92-ci maddəsinə əsasən, cinayət prosesində müda-

fiəçi qismində yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisində vəkillik fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna malik olan vəkil iştirak edə bilər. Müdafiəçi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsini öz öhdəsinə götürdükdə, cinayət prosesini həyata keçirən orqana şəxsiyyətini və Azərbaycan Respublikasının ərazisində vəkillik fəaliyyətini həyata keçirmək hüququnu təsdiq edən sənədi və vəkil qurumunun orderini təqdim etməlidir.

Cinayət-prosesual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada müdafiəçi aşağıdakı hüquqları həyata keçirir:

- şübhənin və ya ittihamın mahiyyətini bilmək;
- söhbətlərin sayı və müddəti məhdudlaşdırılmadan müdafiə etdiyi şəxslə təkliddə görüşmək və konfidensial ünsiyyət saxlamaq;
- cinayət prosesini həyata keçirən orqanın təklifi ilə bu orqanın apardığı istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə, habelə müdafiə etdiyi şəxsin iştirakı ilə hər hansı istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərdə iştirak etmək;
- etirazlar etmək və vəsatətlər vermək;
- təhqiqatçının, müstəntiqin və ya prokurorun hərəkətlərindən və qərarlarından şikayət etmək;
- hökmdən və ya məhkəmənin digər qərarlarından apellyasiya, kassasiya və ya əlavə kassasiya qaydasında şikayət vermək;
- digər tərəfin qanunsuz hərəkətlərinə öz etirazını bildirmək;

- cinayət prosesinin gedişində şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə hüquqi yardım göstərildikdə müdafiə etdiyi şəxsin hesabına, hüquqi yardım pulsuz göstərildikdə isə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına haqq almaq;

- AR CPM-də nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək.

Müdafiəçi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

- 1) cinayət prosesində iştirak edərkən qanunun tələblərini rəhbər tutmaq; şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin qanuni mənafeyinin müdafiəsini bütün qanuni üsullarla həyata keçirmək; onun vəziyyətində işin mümkün dərəcədə xeyrinə başa çatdırılması üçün müdafiə etdiyi şəxsə zəruri hüquqi məsləhətlər vermək və müdafiə tərəfin seçdiyi mövqe üzrə hərəkət etmək; vəkil sirlərini qorumaq və vəkil andına riayət etmək;
- 2) cinayət prosesini həyata keçirən orqana müdafiəçi səlahiyyətlərini təsdiq edən sənədləri təqdim etmək, cinayət mühakimə icraatı zamanı vəkil etikasına riayət etmək;
- 3) şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə hüquqi yardım göstərilməsi üçün cinayət prosesini həyata keçirən orqanın çağırışı ilə gəlmək;
- 4) müdafiə etdiyi şəxsin qanuni mənafeyinə zidd olmadıqda prosesini həyata keçirən orqanın tələbi ilə təqdim etmək;
- 5) məhkəmə iclasında sədrlik edənin göstərişlərinə tabe olmaq;

- 6) məhkəmə iclasında sədrlik edənin icazəsi olmadan fasilə elan edilənədək məhkəmənin iclas zalını tərk etməmək;
- 7) məhkəmə iclasında qaydaya riayət etmək;
- 8) şəxsi həyatının toxunulmazlığına, ailə, dövlət, peşə, kommersiya və qanunla qorunan digər sirlərə toxunan hallar barədə məlumatları yaymamaq;
- 9) AR CPM-də nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Cinayət prosesində müdafiəçinin hüquqi yardımının ödənilməsi AR CPM-in 193-cü maddə ilə tənzimlənir. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçinin xidmətlərini ödəməyə kifayət qədər vəsaiti yoxdursa və müdafiəçinin cinayət prosesində iştirakı AR CPM-in 92.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda təmin olunmalıdır, cinayət prosesini həyata keçirən orqan həmin şəxsə hüquqi yardımın göstərilməsini dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına təmin etməlidir.

Məhkəmə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin orta aylıq gəlirini, maddi, əmlak və ailə vəziyyətini, habelə digər halları nəzərə alaraq həmin şəxsin müdafiəçi tərəfindən göstərilən hüquqi yardımını ödəməkdən azad edilməsi və ödəmənin dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi barədə əsaslandırılmış qərar qəbul edir.

Məhkəmə iclasına gəlməmiş müdafiəçinin əvəz edilməsinə təqsirləndirilən şəxsin razılığı ilə yol verilir.

Müdafiəçi AR CPM-in 409-cü maddəsinə görə kas-

sasiya şikayəti (yalnız məhkumun mənafeələrinə aid hissədən) vermək hüququna, 422-ci maddəsinə görə isə əlavə kassasiya qaydasında (məhkumun xahişi ilə vəkillik fəaliyyətini həyata keçirmək hüququna malik olan və Vəkillər Kollegiyasının müvafiq qurumunun orderini almış vəkil) şikayət vermək hüququna malikdir.

Vəkilin məhkəmə zamanı mülki prosesdə səlahiyyətləri Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 66-69 və 73-cü maddələri ilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasının ərazisində mülki prosesdə vəkil kimi Azərbaycan Respublikasında müəyyən olunmuş qaydada səlahiyyəti təsdiq olunmuş vəkillər iştirak edə bilər.

Kassasiya instansiyası məhkəməsində, məhkəmə aktlarından əlavə kassasiya qaydasında şikayət verildikdə, yeni açılmış hallar üzrə işə yenidən baxıldıqda işdə iştirak edən şəxslər yalnız vəkillə birgə məhkəmədə iştirak edirlər.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının qərarlarından Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədri işdə iştirak etməyə cəlb olunmayan, məhkəmə aktı ilə maraqlarına toxunan şəxslərin müraciətinə əsasən təqdimat vermək hüququna malikdir. Şikayəti işdə vəkillə iştirak edən şəxs verə bilər.

Mülki iş məhkəmə baxışına hazırlandıqda və həmin işə məhkəmədə baxıldıqda vəkil ixtisaslı hüquqi yardım göstərməyə borcludur. Məhkəmə tərəfindən işə buraxılmış vəkil iş materialları ilə tanış olmaq, onlardan çıxışlar götürmək, surətlərini çıxarmaq, sübutlar təqdim etmək və

sübutların tədqiqində iştirak etmək, işdə iştirak edən başqa şəxslərə, şahidlərə, ekspertlərə və mütəxəssislərə suallar vermək, vəsatət vermək, habelə əlavə sübutlar tələb olunması barədə vəsatət vermək, məhkəməyə şifahi və yazılı izahat vermək, məhkəmə baxışı gedişində baş verən bütün məsələlər barədə öz dəlil və mülahizələrini təqdim etmək, işdə iştirak edən digər şəxslərin vəsatət və dəlillərinə etiraz etmək hüququna malikdir.

İşdə iştirak edən şəxslərin tapşırığı ilə vəkalət əsasında vəkil məhkəmə aktlarından şikayət verir və qanunla ona verilmiş digər hüquqlardan istifadə edir.

Vəkil mülki prosesdə həm də nümayəndəliyi həyata keçirə bilər. Vəkilin səlahiyyəti qanunla müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilir.

İnzibati xətələr qanunvericiliyinə əsasən, barəsində inzibati xəta haqqında iş üzrə icraat aparılan şəxsin və zərər çəkmiş şəxsin işə baxılarkən müvafiq olaraq müdafiəçinin və nümayəndənin hüquqi yardımından istifadə etmək hüququ vardır.

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətələr Məcəlləsinin 374-376-cı maddələrində göstəriləyi kimi, vəkil inzibati xətələr haqqında işlərin icraatı zamanı hüquqi və fiziki şəxslərin nümayəndəsi və ya müdafiəçisi kimi iştirak edir.

Barəsində inzibati xəta haqqında iş üzrə icraat aparılan şəxsə hüquqi yardım göstərmək üçün inzibati xəta haqqında iş üzrə icraata müdafiəçi, zərər çəkmiş şəxsə hüquqi yardım göstərmək üçün isə nümayəndə buraxılır.

Müdafiəçi sifəti ilə və nümayəndə kimi inzibati xəta haqqında iş üzrə icraatda vəkil və ya digər şəxslər iştirak edə bilərlər.

İnzibati xəta haqqında protokol tərtib edildiyi vaxtdan müdafiəçi və nümayəndə inzibati xətalər haqqında işlər üzrə icraatda iştirak etməyə buraxılırlar. Tərədilmiş inzibati xətaya görə fiziki şəxs barəsində inzibati qaydada tutmaq tətbiq edildiyi hallarda müdafiəçi həmin şəxs inzibati qaydada tutulduğu vaxtdan inzibati xəta haqqında iş üzrə icraatda iştirak etməyə buraxılır.

Müdafiəçinin və nümayəndənin aşağıdakı hüquqları vardır:

- işin bütün materialları ilə tanış olmaq;
- sübutlar təqdim etmək;
- vəsatət və etirazlar vermək;
- işin baxılmasında iştirak etmək;
- inzibati xətalər haqqında işlər üzrə icraatın təmin

edilməsi tədbirlərinin tətbiqindən və iş üzrə qəbul edilmiş qərardan şikayət vermək.

Məhkəmə ədalət mühakiməsini həyata keçirən yeganə dövlət orqanıdır. Demək olar ki, o cinayət-prosessual fəaliyyətin baş subyekti olmaqla işi həll etmə funksiyasını həyata keçirir. Bununla bağlı qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə baxışı cinayət prosesinin mərhələləri sistemində ən vacib yerlərdən birini tutur. Məhkəmə cinayət prosesinin məhz bu mərhələsində cinayət işinə mahiyyət üzrə baxır və təqsirləndirilən şəxsin cinayəti törətməkdə təqsirliliyi

məsələsini qəti şəkildə həll edir.

Məhkəmə baxışı mərhələsi özündən əvvəlki və sonra gələn mərhələlərdən ciddi fərqlənir. Cinayət işinin başlanması, ibtidai istintaq və məhkəməyə vermə mərhələləri işə məhkəmədə baxılmasına xidmət edir. Cinayət prosesinin digər mərhələlərinin – apellyasiya, kassasiya və əlavə kassasiya mərhələlərinin vəzifəsi isə birinci instansiya məhkəməsində aparılmış məhkəmə baxışının və onun nəticəsində çıxarılmış hökmün və qərarın qanuni və əsaslı olmasını yoxlamaqdan ibarətdir.

Bir vacib cəhəti də qeyd etməmək mümkün deyil. O da ondan ibarətdir ki, cinayət prosesinin demokratik prinsiplərinin tam əksəriyyəti prosesin digər mərhələlərindən fərqli olaraq məhz məhkəmə baxışı mərhələsində həyata keçirilir. Bu məhkəmənin müstəsna səlahiyyətə malik olmasından və məhkəmə baxışının xüsusi prosesual formada aparılmasından irəli gəlir.

Məhkəmə baxışı beş müstəqil hissədən ibarətdir:

- 1) məhkəmə baxışının hazırlıq hissəsi;
- 2) məhkəmə istintaqı;
- 3) məhkəmə çıxışları;
- 4) təqsirləndirilən şəxsin son sözü;
- 5) yekun məhkəmə qərarının çıxarılması.

Sadalanın hissələrdən hər biri ayrılıqda konkret vəzifələrə malik olmaqla biri digərini tamamlayır və məhkəmə baxışının vahid sistemini yaradır.

CPM-in 310-cu maddəsində şərh edildiyi kimi, məh-

kəmə baxışı zamanı məhkəmənin iclas zalına daxil olmasından əvvəl məhkəmə nəzarətçisi elan edir: «**Məhkəmə gəlir**». Bundan dərhal sonra məhkəmə iclasında iştirak edən bütün şəxslər ayağa qalxmalıdırlar və yalnız məhkəmə öz yerini tutduqdan sonra onlar öz yerlərini tuta bilərlər. Məhkəmə baxışında iştirak edən və ya məhkəmə iclasında olan bütün şəxslər qaydanın təmin edilməsi üçün; məhkəmə iclasında sədrlik edənin bütün göstərişlərini və məhkəmə nəzarətçisinin onlara əsaslanan tələblərini yerinə yetirməli; məhkəmə iclası zamanı sakitliyə və təmizliyə riayət etməli; yerlərindən qalxmamalı və məhkəmə iclası zalında gəzməməli; yalnız məhkəmə iclasında sədrlik edənin icazəsi ilə foto, kino, audio, video, kompüter və digər yazan texniki vasitələrdən istifadə etməli; yalnız məhkəmə iclasında sədrlik edənin icazəsi ilə danışmalı, vəsatətlər qaldırmalı və ya etirazlar etməli; məhkəmə iclasında sədrlik edən müraciət etdikdə qalxmalı və yalnız onun icazəsi ilə əyləşməli; məhkəməyə «**hörmətli məhkəmə**», **hakimə isə «hörmətli hakim» sözləri ilə müraciət etməli; məhkəmə iclasında çıxış edən şəxslərin çıxışını kəsməməli, şərh etməməli və ya onların ünvanına atmacalar atmamalı; təqsirləndirici və nalayiq ifadə və hərəkətlərdən, habelə təqsirləndirilən və ya zərər çəkmiş şəxsin, şahidin və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının dindirilməsi zamanı yönəldici suallardan çəkinməli və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirməlidirlər.**

Məhkəmə çıxışlarında nitq söyləyən proses iştirakçıları məhkəmə istintaqına yekun vurur, öz təkliflərini və gəldikləri nəticələri məhkəmə qarşısında şərh edirlər.

H.e.d., professor

Cəfər Hacı Həsən oğlu Mövsümov

Mövzu 13

Məhkəmə auditoriyası və onunla ünsiyyət. Məhkəmədə inandırmaq və təsir göstərmək bacarığı

Məhkəmə auditoriyası dedikdə, məhkəmə zalında oturub məhkəmə işinin gedişində iştirak edən və ya onunla maraqlanan insanlar başa düşülür.

Bizim fikrimizcə, məhkəmə auditoriyasını məhkəmə iclası gedən zaldakı insanların məqsəd və vəzifəsinə görə ayırmaq lazımdır. Ona görə də məhkəmə auditoriyasını aşağıdakı qruplara bölmək lazımdır.

1) prosesin iştirakçıları, özlərinin professional və prosesual vəzifələri ilə əlaqədar olaraq işin aparılmasında iştirak edən professional iştirakçılar (məhkəmə, prokuror, vəkil)

2) işin aparılmasına kömək edən və onun nəticəsi maraqlı olan prosesin digər iştirakçıları (təqsirləndirilən şəxs, zərərçəkmiş, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh, şahidlər, ekspertlər və s.). Onlar məhkəmə iclasında öz maraqlarını müdafiə etmək və ya qanunla onların üzərinə düşən prosesual vəzifələri yerinə yetirmək üçün gəlirlər.

3) Məhkəməyə müxtəlif səbəb və məqsədlərlə gəlmiş dinləyiciləri baxılan iş üzrə prosesə olan maraq birləşdirir.

Təcrübə göstərir ki, məhkəmə auditoriyasının bu qrupu öz tərkibinə görə nadir hallarda eyni olur. Məhkəmə zalında işə baxılan zaman dinləyicilərin bəziləri öz qohum və yaxın adamlarına arxa durmaq üçün, ikincilər – yeni bir şey öyrənmək üçün, üçüncülər – cinayət işlərinin necə həll olunmasını öyrənmək, dördüncülər – sadəcə natiqləri dinləmək üçün və s. gəlmişlər.

Auditoriya ilə səmərəli ünsiyyət yaratmaq üçün natiq onu başa düşməyə çalışır, özünü dinləyicilərin yerinə qoyur. İnsanların bir-birinə belə xüsusi qarşılıqlı münasibət mexanizmi eyniləşdirmə və ya bənzətmə adlanır. Bu mexanizmin mənası odu ki, təsir edən insanın emosional vəziyyəti, məntiqi mülahizələri təsir edəcəyi insan üçün başa düşülən, yaxın və məqbul olmalıdır.

Məhkəmə natiqi qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün bütün məhkəmə auditoriyasına təsir etməyi bacarmalıdır. Ona görə də dinləyicilərə belə olmaq, nitq söyləyən zaman onların əhval-ruhiyyəsinə, həssaslığına diqqət yetirməlidir. Auditoriyanın məhkəmə nitqini düzgün qəbul edib başa düşməsi üçün natiq auditoriyanın sosial psixoloji xüsusiyyətini onun məqsəd, səbəb, maraq, bilik, əqidə və əhval-ruhiyyəsinə kompleks qiymətləndirməlidir.

Məhkəmə natiqinin fəaliyyəti o biri natiqlərdən fərqli

olaraq asandır, çünki məhkəmə istintaqı müddətində o, auditoriyayı öyrənmək imkanı əldə edir. Amma o biri tərəfdən baxılası işlə əlaqədar olan dinləyicilərin tərkibi eyni deyil, məhkəmə natiqinin bütün dinləyicilərin diqqətini öz çıxışına yönəltməsi vacibdir. Auditoriya ilə təmas qurulmasının çətinliyi bundadır.

Natiq dinləyicilərin yaşını, emosional vəziyyətini, diqqətcilliyinin səviyyəsini, yorğunluq dərəcəsini, əlaqəyə girməyə hazır olmasını, onların maraqlarını nəzərə almalıdır ki, bu da məhkəmə auditoriyası ilə əlaqə yaratmağa kömək edəcək.

Nitqin əvvəlində yaranmış ünsiyyət çıxış boyu davam etdirilməli və qaydaya salınmalıdır. Bu natiqə imkan verəcək ki o, auditoriya ilə olan qarşılıqlı əlaqəsinin səmərəliliyini və nəticəsini müəyyən etsin. Dinləyicilərlə yaranmış ünsiyyəti saxlamaq üçün onların fiziki vəziyyətinin çox böyük əhəmiyyəti var. Auditoriya çıxış üçün verilmiş vaxtın ortasında daha diqqətli olur. Bunu nəzərə alan məhkəmə natiqi çıxışının ən əsas və çətin hissəsini bu zaman salmalıdır (sübutların analizi və qiymətləndirilməsinə).

Məhkəmə müzakirələri müəyyən vaxt ilə məhdudlaşdırıla bilməz. Deməli, qanun icazə verir ki, məhkəmə natiqi öz çıxışı üçün istədiyi qədər vaxt ayırsın. Amma sədrin ixtiyarı var ki, müzakirələrdə iştirak edən işlə əlaqədar olmayan məsələlərə toxunursa, eyni vaxtda məhkəmə müzakirəsinin iştirakçıları ittihamla əlaqədar öz dəlillərini gətirirsə, məhkəmə onlara vaxt qoymasın.

Məhkəmə tərkibi ilə ünsiyyət qurmaq, qalan auditoriya ilə ünsiyyət qurmaqdan daha asandır. Birinci məhkəmə, məhkəmə natiqini dinləməyə borcludur. İkinci, məhkəmənin tərkibi bir qədər tanışdır, xüsusilə sədr. Amma burada natiq üçün də müəyyən çətinliklər mövcuddur, çünki məhkəmə də onun natiqlik ustalığının üsulları ilə tanışdır və onlara öyrənmişdir. Bununla əlaqədar olaraq məhkəmə natiqi məhkəməyə təsir etmək üçün hər dəfə yeni üsullar axtarmalıdır. Qalan auditoriyanın tərkibi (prosesdə iştirak edənlərdən başqa) əvvəlcədən, yəni iş dinlənənə qədər məhkəmə natiqinə məlum deyil və həmişə dəyişir. Ona görə də natiq dinləyiciləri müşahidə etməyi bacarmalı və bu müşahidələrdən düzgün nəticə çıxarmalıdır ki, onların diqqətini cəlb edə bilsin.

Auditoriyanın diqqətini aşağıdakı yollarla cəlb edib saxlamaq olar. Bu üsullar (yollar) eyni zamanda məhkəmə nitqinin daha iradəli olması üçün vasitə olub onun emosional təsirini artırır

1) Dinləyicilərin diqqətini tələb etmək. Məsələn: Möhtərəm hakimlər! Xahiş edirəm, qulaq asın! "Buna diqqət edin" "Mən bir daha sizin diqqətinizi bu hadisəyə yönəldirəm və sairə.

2) Fasilə. Əgər məhkəmə natiqi görür ki, ona qulaq asmırlar və ya diqqətsiz qulaq asırlar, o, öz nitqini saxlaya bilər ki, bu da çıxış edənə diqqəti artırır. Bundan başqa, fasilə ondan sonra gələcək əsas fikrə diqqət yönəltmək üçün də edilə bilər.

3) Səs vasitələri. Auditoriyanın diqqətini fəallaşdırmaq üçün natiq səsini artırır və ya azaldır, danışıq tempini dəyişir. Belə ki, bu və ya digər ifadənin əhəmiyyətini diqqətə çatdırmaq üçün məhkəmə natiqi onu bərkədən, səlis deyir və bu zaman saitlərin deyilişini uzadır, intonasiya ilə bəzi sözləri nəzərə çatdırır.

4) Çıxışın məzmunu ilə əlaqədar dinləyicilərə ünvanlanmış suallar. Belə suallar auditoriyanın diqqətini fəallaşdırır və gərginləşdirir.

5) Fikrinin gözlənilmədən dayandırılması, yəni dinləyicilərin gözləmədiyi halda natiq fikrini yarımçıq kəsir, - və yeni bir məkan, başqa söhbətdən yenə əvvəlki fikrə qayıdır.

6) Jest və hərəkətlər, xüsusilə başqa vasitələrlə birlikdə diqqəti deyilənlərə yönəltməyə kömək edir

Çıxış müvəffəqiyyət qazansın deyər, AF.Koninin öyrətdiyi kimi etmək lazımdır. Yəni diqqəti çəkib onu çıxışının sonuna qədər saxlamaq üçün çıxış qısa, lakonik olmalı, hərəkətlərlə müşahidə edilməli və kiçik haşiyədən çıxıntılarla canlandırılmalıdır. Çıxışın lakonik olması üçün qısa ifadələr işlədilməlidir, çünki onlar asan mənimsənilir. Bir qədim yunan əfsanəsində deyilin: Lakoniya əhalisi qısa danışmağa öyrənmişdi. Bir dəfə onlara Samos adasından elçilər gəlmiş və uzun bir nitq söyləmişdilər. Dinləyicilər isə onlara belə cavab vermişdi: "Sizin əvvəl nə dediyinizi biz artıq unutmuşuq, çünki bu çoxdan olub, sonu isə bizə aydın deyil, çünki əvvəl unudulub".

Məhkəmə çıxışlarında qısa kənara çıxmalar olur. Çox zaman məhkəmədə çıxışlar iş vaxtının sonunda, ağır məhkəmə istintaqları gedişatından sonra edilir. Dinləyicilər yorğundurlar və ona görə də çıxış vaxtı xırda kənara çıxmalar tövsiyə edilir, amma bu kənar çıxmalar münasib olmalı və çıxışın məzmunu ilə uzlaşmalıdır. Çıxış kiçikdirsə kənara çıxmalarsız da keçinmək olar. Belə çıxışlara diqqət həmin çıxışın məzmunu ilə qorunub saxlanılır.

Məhkəmə çıxışı bütün auditoriyada o vaxt maraq oyadar ki, məhkəmə natiqi bu çıxış müddətində öz bilik və fəallığını göstərsin. Bunlar da təkcə çıxışın məzmun və formasında deyil, həm də natiqin özünü aparmasında üzə çıxır. Çıxış sakit, tələsmədən, aydın, canlı danışiq dilində edilməli, natiq özünü sərbəst, təbii aparmalıdır, onun geyimi "cəlb edici" olmamalı, diqqəti özünə çəkməməlidir. Məhkəmədə çıxış zamanı dinləyicilərlə bir başa münasibət saxlamaq çox vacibdir. Düzdür, natiq bilavasitə məhkəməyə müraciət edir, amma qalan auditoriyanı da unutmamaq olmaz.

Məhkəmə çıxışının dinləyicilərə marağı olması üçün natiq özü onun məzmununda maraqlı olmalıdır. "Məsələn başqalarının deyil, sənənin marağındadır, başqa sözlə desək, maraq oyatmağa nail olmaq üçün sən özün bu mövzuda maraqlı olmalısən, bu mövzuda danışarkən sən qeyri-ixtiyari başqa insanları da bu mövzu çərçivəsinə çəkirsən, beləliklə də onlarda indiyə qədər ümid etmədikləri yeni bir

maraq oyadırsan. Bu işə, əlbəttə ki, hal-hazırda olana uyğunlaşmaqdan daha qiymətlidir!" Məhkəmə natiqi proses iştirakçılarında formalaşmış fikrə uyğunlaşmamış, əksinə, onları özünə lazım olan fikrin formalaşmasına yönəltməlidir.

Məhkəmə çıxışı, hər bir açıq çıxış kimi formasına görə monoloqu, məzmununa görə dialoqu xatırladır, çünki natiq çıxış edərkən elə bil ki, auditoriya ilə dialoqa girir. Natiq dinləyicilərə təsir etdiyi kimi, onlar da natiqin təkcə əhval-ruhiyyəsinə deyil, həm də bir şəxsiyyət olaraq onun öz-özünə hörmət, qiymət vermə, özünə inam kimi xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirlər. Beləliklə, məhkəmə natiqi auditoriya ilə ünsiyyət yaradır ki, və bu ünsiyyət bir nəfərlə başqa insanların qarşılıqlı təsirinin spesipik formasıdır. Məhkəmə auditoriyası ilə ünsiyyətdə olan natiq çalışır ki, məhkəmə onun gətirdiyi dəlillərlə razılaşsın və öz razılığını hökmdə və ya qərar qeyd etsin. Ona görə də auditoriyanı öz əsas fikri ilə razı salmaq natiq üçün çox vacibdir. Məhkəmə çıxışı hakimlərə hətta müşavirə otağında da psixoloji təsir göstərməyi davam etməlidir. Əks halda natiq qarşısına qoyduğu məqsədə, yəni həqiqətin müəyyən edilib düzgün qərar çıxarılmasına nail ola bilməz.

Dinləyicilərə lazımı təsir göstərmək üçün məhkəmə natiqi dil, mimika, jest kimi ünsiyyət vasitə və növlərdən istifadə edir. Məhkəmə natiqlik ünsiyyətinin motivləri məhkəmə istintaqını yetirən iştirakçıların funksiyası ilə

müəyyən edilir. Bu motivlər bütövlükdə cəmiyyətin maraqları və məqsədləri ilə bağlıdır, onları sosial plan motivlərinə aid etmək mümkündür.

Əgər natiq dinləyicilərə öz fikrini və əhval-ruhiyyəsini açıqlaya bilirsə, onlar çıxışa maraq göstərir, ona reaksiya verirlər. Dinləyicilərin belə marağı natiqi də həvəsləndirir. Auditoriya ilə əlaqə yaradan onun köməyini və himayəsini hiss edəndə daha yaxşı, daha inandırıcı və səlis danışır. Auditoriyada özünə qarşı maraq yaradıb onu möhkəmləndirməyi bacarmaq üçün məhkəmə natiqi obyektiv, təbii, səmimi, geniş biliyə malik bir insan olmalıdır və dinləyicilər bunu mütləq hiss edəcəklər, çünki çıxış vaxtı natiqin şəxsi keyfiyyətləri üzə çıxır. Böyük Sokrat Lisiyanın onun üçün yazıb gətirdiyi çox gözəl müdafiə çıxışını qəbul etmədi. O, dedi: "Lisiy, sənin çıxışın çox gözəldir, amma mənə yaraşmaz". Lisiy soruşdu: "Əgər çıxış gözəldirsə, niyə sənə yaraşmır?" Sokrat cavab verdi: "Məgər bahalı pəncə və ya sandal mənə yaraşarmı?" Bu çıxışda Sokrata məxsus olan xüsusiyyətlər - cəsarət və igidlik yox idi.

Auditoriyanın diqqətini çəkmək üçün natiq özünə hörmət qazanmalıdır. Təcrübə göstərir ki, o məhkəmə natiqləri hörmət qazanır ki, onlar təkcə ictimai və hüquqi biliklərdən deyil, həm də psixologiya, etika və sairədən geniş biliklərə malikdir, işin qanunları və materialları ilə yaxından tanışdır, qərəzsizdir, iş üzrə öz fikirlərini, nəticələrini canlı ifadə edə bilir.

Belə bir fikir var ki, natiq - aktyordur. Başqa bir fikir

də mövcuddur - natiq aktyor deyil və ola da bilməz. Kim haqlıdır? Əlbəttə, natiq aktyor ola bilməz. Amma natiq və aktyorun fəaliyyətində ümumi xüsusiyyətlər yoxdur: dil, diksiya, mimika, hərəkətlər, xalqa təsir vasitələri üzərində iş. Həm natiq, həm aktyor çalışır ki, dinləyicilərin duyğularından öz xeyirləri üçün istifadə etsinlər. Natiqin auditoriyaya təsiri onun necə danışmasından, necə obraz yaratmasından çox asılıdır. Məhkəmə çıxışında artistlik elementləri özünü geniş və müxtəlif formada təkcə çıxışın tonika və metodikasında deyil, həm də mimika və hərəkətlərində göstərir.

Aktyor və natiq obrazlar yaradır və bununla dinləyicilərə təsir edir, amma natiq məhkəmədə dinləyiciləri inandıraraq məlumat verərkən həmişə öz obrazını yaradır. N.T.Mixaylovskaya və V.V.Odinsovin fikrincə məhkəmədə hansı rolda çıxış etmək natiqin mənəvi simasından deyil, çıxışın strategiyasından asılıdır. Çıxış strategiyasının seçilməsinə məhkəmə natiqinin özünü mənəvi siması çox böyük təsir göstərir. Cinayət (qanun pozuntusuna) düzgün mənəvi qiymət vermək, vətəndaşların ideoloji, hüquqi və mənəvi tərbiyəsinə kömək etmək üçün, natiqin özünün və məhkəmə çıxışının məzmununu məqsədyönlü qurmalıdır ki, onu inandırıcı etsin və bununla lazımi tərbiyəvi təsir göstərsin.

Xalq qarşısında çıxış etmək bacarığı, A.F.Koninin düzgün qeyd etdiyi kimi, üç tələbin yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə edilir; "doğma dilini bilməli və onun uyuş-

qanlığında, zənginliyindən və özünəməxsus xüsusiyyətlərindən istifadə etməyi bacarmalısan; yalan danışmaq olmaz, yalan xalq qarşısında edilən çıxışın "gücünü və inandırıcılıq qabiliyyətini itirir".

Məhkəmədə inandırmaq və təsir göstərmək bacarığı

Qədim dövrün natiqləri qeyd edirdilər ki, natiqlik sənəti mahiyyət etibarilə inandırmaq qabiliyyətidir. Bu yolla Aristotel ritorikanı hər verilən mövzu barədə mümkün inandırma üsulları tapmaq kimi müəyyənləşdirirdi. Aristotelin fikrincə, inandırma yolları danışanın xarakterindən, dinləyicinin əhval-ruhiyyəsindən, nitqin özündən asılı olaraq tapılır. Beləliklə, məhkəmə nitqinin həqiqətən də inandırıcı səslənməsi üçün natiq müəyyən keyfiyyətlərə, biliklərə sahib olmalı, auditoriyanın psixi və fiziki durumunu nəzərə almağı bacarmalı və tərkibində baxılan işə dair bütün vacib sualların cavabı olan məzmunlu nitq söyləməlidir.

Məhkəmə nitqi üçün məntiqi dəlil və sübutların geniş istifadəsi səciyyəvidir; bununla natiq əsaslı faktların köməyi ilə dinləyicilərin şüuruna lazımi təsir göstərməyə çalışır. Auditoriyanı inandırmaq – onu natiqin rəyi, mülahizələri və çıxardığı nəticələrlə razılaşmağa, həmçinin, natiqin fikirlərini özününkü kimi qəbul etməyə məcbur etmək deməkdir. İnandırma "texnologiyası" auditoriyanı

ona təsir göstərməyə çalışdığımız və qəbul olunması bizdən tələb edilən çıxarışların formalaşma prosesinin iştirakçısına çevirməyə bərabərdir. Məhkəmə natiqi nitqinin ayrı-ayrı hissələrini, eləcə də prosesual və məntiqi dəlilləri elə sıralayır ki, nitqin məzmunu açıldıqca onun inandırıcılığı da artsın. Dinləyicilərə və ilk növbədə məhkəməyə natiqin fikir və dəlillərinin necə formalaşdığı, onun nə üçün bəzi sübutları rədd etməsi, digərlərini etibarlı sayması, bir çoxuna isə şübhə ilə yanaşması aydın olmalıdır. Məhkəmə natiqi auditoriyanı sanki özü ilə bərabər həqiqət axtarışına, işin yeganə düzgün yekununu tapmağa aparır, onu bu çətin yolda özünə yol yoldaşı edir. A.F.Koninin düzgün olaraq göstərdiyi kimi, sübut etmək və inandırmaq zərurəti məhkəmə natiqliyinin əsasında dayanır.

Məhkəmə nitqinin inandırıcı olması üçün bir sıra şərtləri gözləmək vacibdir. Hüquqşünas işin bütün materiallarını gözəl bilməli, bütün hadisə və sübutlardan baş çıxarmalı, işə dair bütün faktları düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Məhkəmə natiqinə işin materiallarını bilmək, cinayəti, onun baş verdiyi şəraiti və s. təsəvvür etməyi bacarmaq vacibdir. A.F.Koni qeyd edirdi ki, hisslərə və işgüzar nəticə və ya təsdiqlənmiş vəziyyətə səmimi münasibət yaxşı, yəni təsir gücünə iddialı nitqin əsasını təşkil etməlidir.

Məhkəmə natiqinin səmimiyyəti auditoriyanın diqqətini cəlb edir, natiqə hörmət və rəğbət oyadır, belə ki, səmimi natiq fikirlərinin düzgünlüyünə dərinləndən inanır və

sözlərlə ifadə etdiyini həqiqətən də hiss edir. Prokuror və vəkil məhkəməyə aktyorluq etməyə deyil, işə dair doğru, düzgün, əsaslandırılmış fikir söyləməyə, bununla da məhkəmənin ədalətli qərar çıxarmasına kömək etmək üçün gəlir.

Biz bu fikirlə razılaşmaya bilmərik ki, elə nitqlər var ki (cinayət işinin müdafiəsini həyata keçirərkən), məhkəmə natiqi onun mövqeyinin auditoriya tərəfindən qəbul edilməyəcəyinə əmin olur. Əgər natiq buna əvvəlcədən inanırsa, o zaman onun çıxışının mənası nə olur? Əvvəla, bu cür nitq heç kimə lazım deyil; ikincisi, məhkəmə natiqi bu cür mövqe tutanda onun nitqi nə səmimi, nə də inandırıcı olacaq.

Natiqin özünün əmin olmadığı fikri ifadə etməsinin nə mənası var? Yalnız natiqin öz əminliyi və nitqin əsaslı olması onu inandırıcı edir, çünki yalnız bu halda məhkəmə natiqinin dəlil və çıxarışları ilə razılaşmamaq, onun ideyalarına qapılmamaq çətin olur.

Məhkəməyə təsir göstərmək üçün, ilk növbədə, düzgün dəlillər tapmaq və onları daha inandırıcı ifadə formasına salmaq lazımdır. “Bu cür təcrübəli məhkəmə heyəti qarşısında öz çıxarışlarımı təfərrüatı ilə əsaslandırmağa lüzum görmürəm” və yaxud “sizin çox gözəl baş çıxardığınız bir işin təfəsilatları ilə diqqətinizi çox yubatmayaacağam” və s. kimi komplimentlərlə hakimləri inandıрмаğa çalışan natiqlər böyük yanlışlığa yol verirlər. Psixologiyanı yaxşı bilmək və onun üsullarından məharətlə yararlan-

maqla məhkəmə natiqi nitqin inandırıcılığını və onun məhkəmə auditoriyasına təsirini artırır.

Nitq hakimlərin ağıl və hisslərinə yönəldilib. Bundan məharətlə istifadə edən natiq onların diqqətini işin onun özünə lazım olan səbəb və faktlarına yönəldir. Natiq auditoriyanın diqqətini öz mülahizələrinin qətiliyi ilə yox, onların dinləyicini onun istədiyi nəticəyə gətirən düzülüşü ilə cəlb edir. Deməli, qəti yox, inandırıcı olmaq lazımdır. Öz fikrini həddən artıq zorla qəbul etdirməyə çalışmaq mənfi münasibət doğurur. Hakimlərin anlayışlılığma təmkin və etibar göstərmək lazımdır.

Vəkil (natiq) kassasiya instansiyasında çıxış edərkən məhkəməyə bildirdi ki, məhkəmə iclasının protokolu sədr tərəfindən imzalanmayıb. Lakin bir sıra natiqlər kimi, qanunu pozmaqla məhkəmənin yol verdiyi səhvin “düzülməzliyi”ni, “kobudluğu”nu və “yolverilməzliyi”ni qeyd etmək əvəzinə, vəkil dedi: “Düşünürəm ki, protokolun altında sədrin imzasının olmaması sizin üçün, möhtərəm hakimlər, məhkəmə iclasında nələrin baş verdiyi barədə düzgün təsəvvür yaratmağı çətinləşdirəcək”. Prosesual qanun pozuntusunun bu cür ədəbli və nəzakətli formada ifadəsi daha təsirli olur.

Məhkəmə nitqi məhkəmə qavrayışının prosesin gedişi zamanı yaranan və natiqin diqqətlə izləməli olduğu fərdi özəllikləri nəzərə alınmaqla qurulmalıdır. Y.S.Kisel-yov hakimlərin qavrama xüsusiyyətlərinə diqqətsiz yanaşmanın nitqin inandırıcılığına necə mənfi təsir göstərdiyinə

parlaq nümunə gətirib. “İntiqam hissi ilə ağır bədən xəsarətləri yetirməkdə təqsirləndirilən şəxs izah edir ki, o, parka onu incitmiş adamla görüşüb intiqam almaq üçün deyil, sadəcə olaraq gəzmək istədiyi üçün gəlmişdi. Qərəzli niyyətin ortaya çıxdığı məqam çox vacibdir, o, həyəcanın qəfildən yarandığını təsdiq və ya istisna edə bilər. İzahın gedişi zamanı məlum oldu ki, hələ avtobusda ikən, parka gedən yolda təqsirləndirilən şəxs onun pul kisəsinin oğurlandığını aşkar edir. Hakimlərdən biri təəccübləndi.

- Sizin pulunuzu oğurlayıblar, siz isə bu barədə xəbər vermək yerinə, parka gəzməyə getdiniz? Doğrudanmı siz o an gəzmək halında idiniz? Pul kisəsinin oğurlanmasının parkda gəzmək həvəsini öldürəcək bir ağır təəssürat yaratmalı olduğu barədə hakim mülahizəsinin əsaslı olub-olmadığı barədə mübahisə etmək olar, lakin onun bu mülahizəsinə cavab verməmək nitqin inandırıcılıq səviyyəsinə ciddi xələt gətirə bilərdi”.

İnandırma və təsir üçün hüquqşünas ilk növbədə, dinləyicilərin şüuruna təsir göstərən faktları – məntiqi dəlilləri cəlb etməlidir. Bundan əlavə, məhkəmə nitqi dinləyicilərin birbaşa hissələrinə təsir göstərə biləcək faktlardan da məharətlə istifadə edir.

İstedadlı nitq, bir qayda olaraq, aqli və emosional dərkətmə üsullarının vəhdəti deməkdir. Natiqlik sənətinin tarixi göstərir ki, rasionallıq və emosionallıq natiqşünaslığın çox önəmli kateqoriyasına çevrilib. Onlar kütləvi nitqlərin böyük əksəriyyətinin ən əsas xüsusiyyətlərindən

birini ifadə edir. Müxtəlif nitqlərdə rasionallıq və emosional fərqli ahəngdə ola bilər. Natiq özü çıxışının məzmunu və auditoriyanın spesifikasını nəzərə alaraq bu kateqoriyaların lazımı nisbətini seçir. Çıxış zamanı da rasionallıq və emosionallığın nisbəti dinləyicilərin davranış və reaksiyasından asılı olaraq dəyişə bilər. “Məhkəmədə faktiki gerçəkliyin bərpasına dair iş gedirsə, tərəflər qüsuruz olmalıdır. Yalvarışlarda, ağır şərait qurbanının iztirablarını təsvirində, güzəşt, rəhm və mərhəmət çağırışlarında qoy tərəflər azad olsun – öz hissələrinin göstərişi ilə hərəkət etsinlər. Hakimlərin ürəyinə yolları bağlamayaq. Ürəyin, xüsusilə ağıllı ürəyin öz məntiqi, öz dəlilləri, hətta öz siyasəti var. Bununla belə, məhkəmədə biz faktiki gerçəkliyi təhriflərdən qorumaq məcburiyyətindəyik”.

Məhkəmə nitqi nitqin əsas müddəalarını dəqiq və aydın formalaşdırmalı, onlara bitkin məntiqi və prosesual əsaslandırma verməli, öz çıxışının məğzini daim qeyd etməli və vurğulamalı, işin səbəb və sübutlarını düzgün qiymətləndirməli və təhlil etməli, cinayətin növünü məharətlə əsaslandırmaqlı, qanun və digər normativ aktlara hüquqi baxımdan savadlı təhlil verməlidir. Lakin bu, heç də o demək deyil ki, nitq emosiyasız və nitqin emosional başlangıcı olmadan da keçinə bilər.

İstənilən işdə ağıl, hissələr və əxlaqi dayaqlar lazımdır. Bəşəri işlərdə rasionallıq və emosionallığı bir-birinə qarşı qoymaq olmaz. İnsani arzular, cəhdlər və onların həyata keçirilməsində emosionallığın rolu böyükdür.

Məhkəmə nitqində emosional başlanğıc onun hissi məqamlarını, çox vaxt auditoriyada da sinxron və analoji hisslər oyadan subyektiv özəlliklərini əks etdirir. Əgər natiq dinləyicilərin emosiyalarını unudursa, bununla o, özünü auditoriyaya güclü təsir vasitəsindən məhrum etmiş olur. “Məhkəmə auditoriyası çox həssas olur. Burada laqeyd insanlar olmur və nitqin emosional təsiri çox güclü olur. Məhkəmə tribunallarından nadir hallarda “sözlə ürək alışıdır” nitqlər səslənəndə, və onlar sıxıntı və boş-boğazlıq dolu qərribə hibridlərlə əvəz olunanda biz çox şey itiririk”. Natiqin öz danışdığına düzgün və ədalətli olmasına əminliyi, onun nitqin mahiyyətinə aludəliliyi, dinləyicilərlə görüş qabağı həyəcanları məhkəmə nitqinə emosional rəng qatır. Bütün bunlar artıq müəyyən yolla natiqi emosional baxımdan yönəldir. Natiqin emosiyaları təbii olmalıdır. Fikrin doğruluğu mütləq natiqin səmimiyyətində və emosiyaların dürüslüyündə əks olunur. Səmimiyyət və təbiilik auditoriya ilə əlaqə qurmağa və onu daimi saxlamağa kömək edir. Lakin nitqi, xüsusilə də məhkəmə zamanı emosiyalarla yükləmək olmaz. Bu, natiqə və onun çıxışının məzmununa inamsızlıq doğura bilər. Dəlillərin emosiyalarla əvəzlənməsi inandırıcılığa gətirib çıxarmır. Nitq söyləyən zaman emosiya və hissləri ələ almaq, onları idarə etməyi bacarmaq lazımdır.

Natiqlik sənətində əsas olan natiqin dinləyiciyə, onun şüuruna çatdırmaq istədiyi müəyyən ideyadır ki, buna da məntiqi yollarla nail olmaq mümkündür: mülahizə və

sübutlarla. Məhkəmə natiqi öz nitqini sübutlar, faktlarla əsaslandırmasa, məntiqinin gücü ilə təsir göstərməsə, öz iddialarını əsaslandırmasa emosiyalar ona kömək olmayacaq.

Əgər məhkəmə natiqi kəskin suallar qoymaqdan, onların düzgün həllini axtarıb tapmaqdan çəkinmirsə, onun nitqi həm məzmunlu, həm də təsirli səslənir, yalnız ağıla deyil, hisslərə də təsir göstərir ki, bu da çıxışın məzmununu və natiqin mövqeyini qavramağı asanlaşdırır. “Marqsız və sıxıntı şəraitində alınmış informasiya ya qavranılmır, ya da ki, yaddaşda cücməkdən məhrum ölü toxum kimi qalır”. Məhkəmə natiqləri çalışmalıdırlar ki, onların məhkəmədəki çıxışı hakimlərə, digər məhkəmə auditoriyasına və prosesin yekununa təsir göstərsin.

Məhkəmə nitqində rasionallıq və emosionallıq elementləri sıx kəşşir, belə ki, insanın real şüurunda fikir nitqdən, hisslər isə fikirdən ayrılmazdır. Beləliklə, hisslər, fikir və nitq müəyyən vəhdət təşkil edir, natiqin uğurunun həlledici şərti isə onun fikir və hisslərinin harmonik ahəngidir. Lakin bəzi nitqlərdə rasionallıq, digərlərində isə emosionallıq ön plana keçə bilər. Əgər məhkəmə nitqində ikinci dərəcəli dəlilləri təhlil etmək lazım gəlsə, o zaman açıqlamanın daha məntiqi üsulları güclü olmalıdır, əgər iş faktiki və sübut baxımından aydınsa, o zaman emosional aspekti gücləndirmək lazımdır.

Rasionallıq və emosionallıq məhkəmə nitqində (həmçinin digər kütləvi nitqlərdə) iki bərabər başlanğıcı

təşkil edir, lakin bu da rasionallığın üstünlüyünü istisna etmir.

Beləliklə, məhkəmə nitqi natiqlərin öz prosessual funksiyalarını həyata keçirmələrində vacib vasitədir, çünki onda işə dair çıxarışlar, natiqin məhkəmə və digər dinləyicilərə çatdırmaq və doğruluğuna onları inandırmaq istədiyi mövqeyi cəmləşib. Nitqdə rasionallıq və emosionallığın – psixoloji və məntiqi üsulların düzgün və məharətli ahəngi, auditoriyanı duya bilmək natiqə məhkəməyə və məhkəmə auditoriyasına düzgün istiqamətdə təsir göstərə bilmək imkanı verir.

*«Ümid mənim ümmətimin məsləhət mayasıdır.
Əgər ümid nuru sönsəydi, heç bir ana övladına
süd verməz və heç bir bağban fidan əkməzdi»*

Mövzu 14

Məhkəmə baxışında vəkil çıxışının həyata keçirilməsi

Nitq üzərində iş, yəni, nitqin konkret məhkəmə işi üzrə hazırlığı, sözün həqiqi mənasında, müdafiəçidən böyük və gərgin əmək tələb edir. İş üzrə materialları dərinləndirən, prosedə mümkün müdafiə haqda dərinləndirən fikirləşmədən hətta ən yüngül iş üzrə yaxşı çıxış etmək olmaz.

Öz xarakterinə görə nitqə hazırlığa aşağıdakılar aiddir:

- 1) nitqin məzmunu;
- 2) onun forması.

Əlbəttə ki, nitqə hazırlığın əsası onun məzmunu üzərində işdir. Təqsirləndirilən şəxsin təqsirli və ya təqsirsiz olması haqda, hərəkətin düzgün istiqamətləndirilməsi, ədalətli cəzanın təyin edilməsi məsələləri müdafiəçinin nitqində öz yerini tapmalıdır. Eyni zamanda burada nitqi doludur, irəli sürülən sübutların həqiqiliyinə və düzgünlüyünə kölgə salan az əhəmiyyət kəsb edən, əlavə təfsilat olmamalıdır.

Nitqin forması üzərində iş daha məqsədyönlü, yəni materialların yerləşməsi planına nitqin uyğun gəlməsi

(nitqin kompozisiyası), asan və təsirli, inandırıcı və mənalı vasitələr axtarmaqdır.

Nitqə hazırlıq üç mərhələdən ibarətdir: 1) prosesdən əvvəl; 2) məhkəmə istintaqı zamanı; 3) məhkəmə istintaqı bitəndən sonra.

Məhkəmədən əvvəl nitq üzərində iş (öz əhəmiyyətinə görə iş üzərində araşdırma, (yəni məhkəmə istintaqına hazırlığa təsadüf edir) öz növbəsində, bir neçə mərhələdən ibarət olub və bir neçə elementdən ibarətdir.

İş üzrə materialların, yəni ilkin istintaqın məlumatlarının mükəmməl öyrənilməsi – müdafiəçinin məhkəmədən əvvəl hazırlığının ilkin mərhələsidir; o, işdə olan bütün kağız və iş üzrə üzə çıxarılmış bütün faktlarla dəqiq tanışlıqdan ibarətdir.

Bu mərhələdə iş üzrə tanışlıqda hətta ən az əhəmiyyət kəsb edən, ilk baxışdan iş üzrə lazımsız görünən heç bir sənədi diqqətdən kənar saxlamaq olmaz, həmçinin iş üzrə əhəmiyyətsiz bilərək heç bir faktı və ya sənədi atmaq olmaz. İşin mahiyyətinə varmadan, proses zamanı üzə çıxıb biləcək məsələ və sualları aydınlaşdırmadan dəqiqləşdirilmiş faktlardan hansının müdafiə üçün yararlı olacağını müəyyənləşdirmək olmaz. Eləcə də materiallarla tam tanış olduqdan sonra iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən və müdafiə zamanı zəruri ola biləcək hansısa bir faktın gözdən yayınmadığına tam əmin olmaq olmaz. Araşdırma, hər işin məzmununu təşkil edən hala, kritik yanaşma ilə aparılmalıdır ki, bu da kəskin surətdə analitik səciyyə daşıyır; faktların

analizi və qiymətləndirilməsi iş üzrə halların mənimsənməsi prosesi ilə paralel gedir.

İş üzrə materialların tam, dərindən əhəmiyyət vermədən öyrənilməsi müdafiəni yanlış yönləndirə və hətta onu məntiqsiz, çıxılmaz vəziyyətə sala bilər.

Baxmayaraq ki, misal gətirilən səhvlər primitiv görünür, bu səhvlər müdafiəçinin öz vəzifəsinə diqqətsiz yanaşmasını sübut edir. Vəkillərin praktikasında digər səhvlərə də rast gəlinir ki, bunlar da bəzi əhəmiyyətli detalların mahiyyətinin anlanmaması ilə əlaqədardır. Onun iddiası təmin edilmədiyinə görə digər müdafiə edərkən vəkil eyni vəsatətlə çıxış etmişdir.

İşin öyrənilməsi üzrə analitik qiymətləndirmə aşağıdakılara yönləndirilməlidir: 1) işin ümumi strukturunda hər bir faktın mənasının, təqsirləndirilənin şəxsiyyəti və müdafiənin konsepsiyasının təyin olunması; 2) əsas faktların ikinci dərəcəliyədən ayrılması; 3) təyin olunmuş faktların şübhəliyədən, yəni mənbəyin inandırıcı və həqiqi olması faktının təyin edilməsi. Fərqli faktların öyrənilməsi və ayrılmasından sonra onların istintaq orqanları tərəfindən məhkəməyə təqdim olunması sırasının öyrənilməsi deməkdir. Əsasən də çox dəqiqliklə dolayı sübut kimi istifadə oluna biləcək faktlar araşdırılmalıdır.

Əsas əhəmiyyət kəsb edən necə deyirlər inkar faktlarıdır. P.Sergeyeviçin «Məhkəmədə nitq mədəniyyəti» kitabında maraqlı bir misal gətirilmişdir. Məşqçi at tövləsində ölü halda tapılmışdır. İstintaq prosesi zamanı istintaq

aparan fərdi xəfiyyə və polis agentləri arasında aşağıdakı söhbət gədir: «itlə maraqlı hadisəyə diqqət yetirin, axı itlə heç nə olmayıb, elə bu özü böyük bir maraqlı hadisədir». İtin hümməməsi inkar faktı at tövləsinə kənar şəxsin girməməsi faktını ortaya çıxarır ki, bununla da sonradan məşqçinin insan yox, at tərəfindən onu tövlədən gizli çıxarmaq istəyərkən qətlə yetirildiyi sübut olunur. Bu zaman inkar faktı «olmayan şey» istintaq nəticəsi çıxarmaq üçün material kimi xidmət edir. İstintaq düzgün yolla gətmədikdə və kimsə bu qətlə təqsirli bilinərsə, onu məhkəmə zamanı da istifadə etmək olardı.¹

İlkin istintaqın materialları öyrənilərkən müdafiəçi nəinki təyin olunmuş faktlara kritik yanaşmalı, hətta onu istintaq orqanları tərəfindən aparılması qaydasını da yoxlamalıdır. Dəlillərin kritik öyrənilməsi, dəlillərin analizi, müdafiəçidə ciddi söhbətin yaranması, məhkəmədə faktların və məhkəmə istintaqının təsdiqində özünü tapır və öz nitqini inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Lakin inam kritik yoxlama olmadan qəbul oluna bilməz, onu yalnız hipotez kimi qəbul etmək olar ki, onların da istifadəsi yalnız faktlarda öz təsdiqini taparkən mümkün olacaqdır.

Yaranmış hipotezin nəinki ittiham edən tərəfin mövqeyində, hətta müdafiə tərəfindən yoxlanılması lazımdır ki, bu da həm müdafiənin həm də ittiham edən tərəfin mövqelərini bildirir. Yalnız faktların belə çarpaz yoxlanıl-

ması tez və yanlış nəticəyə gəlməyin qarşısını alır. Siseron yazırdı: «Öz kliyentinə qulaq asarkən, mən onun rəqibi kimi onunla mübahisəyə girişirəm, o etiraz edir, bununla da mən iş üçün lazımi nəticələrə gəlirəm, mən özümdə üç şəxsi birləşdirirəm: özünü, onun rəqibini və hakimi və hər zaman qərəzsiz olmağa çalışıram».

Məhkəmə istintaqı prosesi zamanı ortaya çıxan biləcək bütün «gözlənilməzliklər» müdafiəçi tərəfindən nəzərə alınmalıdır. Sözünlə həqiqi mənasında işi kökündən dəyişə biləcək gözlənilməzliklər əvvəlcədən görülməz. Əsas rast gəlinən gözlənilməzliklər məhkəmə iclasında şahidlərin ifadələrini dəyişməsi, əlavə yazılı dəlillərin ortaya çıxması, bir çox faktların işıqlandırılmasının dəyişdirilməsi, müdafiəçi tərəfindən əvvəlcədən görülməlidir.

Nitq üzərində iş tək vəkilin iş saatlarında deyil, işə aydınlıq gətirə biləcək onun ağılına yeni fikirlər gələrkən, yeni qeydlər edilməlidir. Belə fikirləri tez qeydə almaq lazımdır, çünki onlar yarandıqları kimi də tez unudulurlar. Beləliklə, tədricən prosesdə müdafiə pozisiyası və ümumi müdafiə nitqinin əsas ideyası və teması yaranır.

Bunlardan başqa, məhkəmə iclası zamanı nitqin hazırlanması üçün proses iştirakçılarının psixologiyasının öyrənilməsinə də daxil etmək olar. Bəzi hallarda bu fikirlər prosesin epizodları və faktları əsasında yayına bilər, bəzi hallarda isə bu fikirlər ittiham olunan ilə şahidlərin fikirləri ilə əlaqələndirə bilər. Məhkəmə istintaqı zamanı müdafiəçi tərəf, ilkin hazırlanmış planın dəyişdirilməsinə nail olar-

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. Москва, «Юрайт», 2009, с. 78.

kən, istintaqın sonuna bütün faktların cəmləşdirilmiş forması ittihamın əsasını müəyyənləşdirir.

Nitqin hazırlanmasının son mərhələsi məhkəmə istintatqının sona çatmasından sonra hazırlanır. Bu mərhələdə natiqin fikri tam formalaşır.

Adətən, son düzəlişlər və əlavələr prokurorun çıxışından sonra daxil edilir (bu prokurorun iştirakı halında baş verir). Müdafiəçi ittihamı dinlədiyi zaman apardığı qeydlərin dəqiqliyini müəyyənləşdirir və prokurorun nitqindəki etiraz olunmalı məqamları qeyd edir. İş üzərindəki proses zamanı materialların və vasitələrin uyğunlaşdırılması müəyyənləşir.

Əlbəttə ki, əmin olmanın ən yaxşı üsulu ittihamları qətiyyətlə rədd edən dəlillərdir. Bəzi ittihamların qətiyyətlə rədd olunma növlərindən biri azyaşlıların yaşıdır. Lakin belə hallar çox az olur. Adətən, ittihamı rədd etmək üçün bir sıra faktlar təqdim etmək lazım olur.

Faktların məntiqli hazırlanması və müəyyənləşdirilmiş sıralanma ilə sadalanması müdafiəçinin mütəxəssisliyinin ən əsas elementlərindən biridir.

Nitqin kompozisiyası inandırmanın əsas mahiyyətlərindəndir. Lakin faktların məntiqlə hazırlanmış sıralanmasından başqa elə məqamlar da olmalıdır ki, natiqin fikirlərini ətraflı ifadə etsin.

Bədii obrazlar, tarixi, əbədi misallar və digər nitqin ifadə vasitələri natiqin dilinin zənginləşməsi və iş üzərində çalışarkən fikrinə gəlməsi üçün onun zəngin olması şərt-

lərdən biridir. Lakin bu məsələdə təsadüfə əsaslanmaq olmaz.

Məntiqin və obrazın sintezində orta mövqə şərtidir. Müdafiəçi tərəfindən istifadə edilən tezislər nitqin əsasını dəyişməməlidir. Eyni zamanda nitqin məntiqlə sübut etdiyi məqamlar müdafiə nitqinin dinləyiciyə göstərdiyi emosional təsirini yox etməməlidir.

Müdafiəçidəki formalaşan nitq sxeminin zahiri qeydə ehtiyacı vardır. Lakin o, nitqin qabaqcadan qeyd edilməsi məsələsində məhkəmə natiqləri ilə bu sahədən müəlliflər arasında ixtilaflar mövcuddur. Bir qrup deyir ki, məhkəmə nitqi improvizasiyanın bəhrəsidir. Yalnız canlı nitq söyləndiyi zaman öz məqsədinə çataraq dinləciyə öz təsirini göstərə bilər.

Digər bir qrupun fikrincə isə tam əks mövqə tutulmalıdır, «yəni qələm ən yaxşı müəllimdir» əvvəlcədən hazırlanmış nitq indi düşünülmüş fikirdən yaxşıdır; çoxlu vərəq yazılmasa, fikri ifadə etmək mümkün deyil.

Dahi vəkillərin praktiki təcrübəsi bu fikirlərin ikisinin də doğru olduğunu sübut edir. Bir qrup vəkil məhkəmə çıxışına hazırlaşarkən müdafiə nitqini başdan axıra qədər yazırlar; digər bir qrup isə əksinə onu ifadə etdikləri zaman tərtib edirlər.

Aydındır ki, bu məsələ ilə əlaqədar hazır bir qayda yoxdur. Qərar natiqin danışdığı xüsusiyyətlərindən və baxılan işin xüsusiyyətindən asılıdır. Lakin deyilənlər istisna deyil sadəcə olaraq yeni başlayan vəkillər üçün yazılı

izahat öz fikirlərini ifadə etmək üçün məqsədəuyğundur. Məhkəmə öncəsi hazırlıq mərhələsində nitq yazılarsa, unutmaq lazım deyil ki, nitqin mövzusu qabaqcadan yazılmış mövzudur və məhkəmə istintaqı zamanı dəyişikliyə məruz qala bilər. Bununla əlaqədar nitqin prosesdən qabaq bütöv hazırlanması məqsədəuyğun sayılır. Prosesin bu mərhələsində kiçik planla və tezislərlə kifayətlənmək olar.

Nitq məhkəmə istintaqından sonra yazıldıqda onu həm də qaralama və köməkçi material kimi qiymətləndirmək olar. Əvvəlcədən hazırlanmış mövzu məhkəmə iclasında istifadə edilməməlidir, çünki bu nəticələrlə dinləyici arasında ünsiyyətin qeyri-ixtiyariliyini poza bilər.

Nəticə öz nitqini dərin sistemə hazırlasa, onu etdiyi zaman onda əminlik hissi meydana gəlir.

Vəkilin məhkəmə çıxışının inandırıcılığının əsaslığının təmin olunması. Azərbaycan Respublikası CPM-in 92.9.14 maddəsində göstərilir ki, birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrinin iclaslarında nitq söyləmək vəkilin hüquqlarındandır. Ümumiyyətlə, məhkəmədə vəkil çıxışının əsasını vəkil nitqinin təşkil etdiyini söyləsək, səhv etmiş olarıq.

Vəkil öz nitqi zamanı faktlara və maddi sübutlara əsaslanmalı, nəinki ittiham təkzib edən, həm də ifadələri təqsirləndirilən şəxsə bəraət verən şəxslərin adlarını çəkilməlidir. Yalnız belə olduğu halda müdafiə etmək sahəsində müsbət nəticələrə nail olmaq olar.

Vəkil nitqi zamanı ittihamın təkzib edilməsi hələ

müdafiə altında olan şəxsin təqsirliliyinin sübuta yetirilməsi demək deyil. İstər dövlət ittihamçısında, istərsə də məhkəmədə cinayət işi üzrə «yaxşı olmayan» digər variantlar da ola bilər. Buna görə də ancaq o müdafiəçilər düzgün işləyirlər ki, ittihamı faktiki olaraq təkzib etmək yolu ilə yanaşı müdafiə etdiyi insanın hüquqi cəhətdən təqsirsizliyini məhkəmədə öz nitqində göstərir.

Bilirik ki, məhkəmə aşağıdakı hallarda bəraətverici hökm çıxarır:

1) cinayət hadisəsinin baş verdiyi müəyyən edilmədikdə;

2) təqsirləndirilən şəxsin əməlinə cinayət tərkibi olmadığı;

3) cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxsin iştirakı sübuta yetirilmədikdə;

4) cinayət törədilməsinə aidiyyəti olmadığı;

5) andlı iclasçılar kollegiyası şəxslərin təqsirləndiyi barədə verdik çıxarıqda.

Deməli, vəkil müdafiəçisi öz nitqini yaxındakı halların baş verməsinə gətirib çıxara biləcək əsaslarla hazırlamalıdır.

Müdafiə altında olan şəxsin təqsiri olmamasına dair məhkəmədə olan müdafiəçi aşağıdakı müdafiə vasitələrindən nitqində istifadə edə bilər.

a) Məhkəmənin diqqətini ittihamın sübutlarını kifayət qədər olmamasına cəlb etmək;

b) həm ibtidai istintaqda irəli sürülmüş, həm də

məhkum baxışı gedişində təzahür etmiş fərziyyələri, daha doğrusu, tətbiq edilmiş fəaliyyətlərin adlarını sadalamaq və onları araşdırmaq.

Müdafiə nitqinin məhkəmə üçün inandırıcı olmasından və hüquqi cəhətdən əsaslı hazırlanmasından müdafiəçi özü onu lakonik, yaxşı yonulmuş formada tərtib edir, nitqdə yalnız ən zəruri olan şəxslərin hər hansı hərəkətlərinin təsvirində bədii ifadə vasitələrindən istifadə etmək, eləcə də sübut etmə həddindən kənara çıxan halları təsvir etmək, məqsəduyğun hesab edilmir.

Cinayət hadisəsinin mahiyyətinin müdafiə nitqində ifadə edilməsi həmin hadisənin məhkəmə baxışında sübuta yetirilməsi və elan edilmiş ittihamın hədlərinin nəzərə alınması ilə müəyyən edilir. İş üzrə sübut edilməmiş hərəkətləri və ya ayrı-ayrı epizodların müdafiəçi sübutu yetirilməmiş hallar adlandıraraq, onları ittihamdan çıxarılmasını xahiş edir.

Müdafiəçi yalnız subyektiv inamı olan məlumatlara istinad etməməlidir. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, prosesdə iştirak edən dövlət orqanlarından fərqli olaraq, müdafiəçi adətən, öz təsdiqedici mülahizələrini qabaqcadan yoxlamaq imkanına malik olmur. Ona görə də yalnız həqiqi olan faktları ifadə etməyi müdafiəçidən tələb etmək də ədalətsizlik olardı. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq göstərilir ki, müdafiəçi həqiqiliyi barəsində kifayət qədər məlumata malik olmadığı müəyyən faktları da irəli sürə bilər. O, həmin faktların həqiqiliyini və ya yanlışlığını eyni

dərəcədə təsəvvür edə bilər. Müdafiəçi ona şübhəli görünə bilən faktların da həqiqiliyini təsdiq etməyə səy göstərməlidir. O məhz bunun vasitəsilə şübhələrin aradan qaldırılmasına və əsaslı hökmün çıxarılmasına şərait yarada bilər.

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, müdafiəçinin öz mülahizələrini ittihamedici və bəraətverici hökmün çıxarılması istiqamətində qurmasını düşünənlər düzgün mövqə tutmurlar. Bu mövqedə olan müəlliflərə görə, müdafiəçi bəraətverici hökmün çıxarılması zəruriliyinin əsaslandırılması ilə yanaşı, yüngül ittihamedici hökmün əsaslandırılması və zəruriliyini də nəzərdə tutmalıdır. Fikrimizcə, məqsəd ancaq müdafiəçinin təqsirləndirilən şəxsə bəraət verilməsi haqqında vəsatət qaldırmasında deyil. O eyni zamanda yüngül ittihamedici hökmün zəruriliyini əsaslandırılmalı, imkan daxilində isə məsuliyyətin yüngülləşdirilməsinə nail olmalıdır. Bizim mövqeyimizə görə, müdafiəçi ittihamedici hökmün çıxarılması imkanını təcrid etməyə haqlı deyildir.

Təcrübəli müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin təqsirinin olmaması haqqında qəti nəticəyə gələrək, onun xarakteristikası üçün yer seçir. Müdafiəçi məhkəməyə belə sözlərlə müracət edir ki, ittihamın hətta sübuta yetirildiyi halda belə, təqsirləndirilən şəxsin hərəkətləri qanuna görə daha ağır cinayəti nəzərdə tutan maddə ilə tövsif edilə bilməz (burada ittiham aktında göstərilən maddə nəzərdə tutulur). Bütün bunlar heç bir halda məsələlərin müdafiəçi tərə-

findən alternativ qaydada qoymasına dəlalət etmir. Müdafiəçi bəraətverici və ya ittihamedicini hökm çıxarılması haqqında xahiş etmir. O məhz təqsirləndirilən şəxsə bəraət verilməsində təkid edir. Lakin bu zaman o, əlverişli olan digər məsələləri işıqlandıraraq, məhkəmədə həmin əlverişli məsələlərdən istifadə edə bilinməsi üçün şərait yaradır.

Vəkilin məhkəmə çıxışının həyata keçirilməsi. Məhkəmə çıxışları məhkəmə baxışının tərkib hissəsini təşkil edir. Məhkəmə çıxışları ittihamçının məhkəmə nitqindən, mülki iddiaçının, mülki cavabdehin və ya onun nümayəndələrinin müdafiəçisinin və təqsirləndirilən şəxsin çıxışlarından ibarətdir.

Məhkəmə çıxışlarında nitq söyləyən proses iştirakçıları məhkəmə istintaqına yekun verir, öz təkliflərini və gəldikləri nəticələri məhkəmə qarşısında şərh edirlər. Məhkəmə çıxışlarının iştirakçıları öz nitqlərində iş üzrə toplanmış sübut məsələlərini mükəmməl təhlil edir, təqsirləndirilən şəxsin, təqsirləndirildiyi cinayətə hüquqi qiymət verir, elan olunan ittihamın düzgün və əsaslı olması təqsirləndirilən şəxsin dərəcəsi, cəzanın xarakterizə və ölçüsü, habelə məhkəmənin hökm çıxararkən həll etməli olduğu digər məsələlər üzrə öz mülahizələrini bildirirlər.

Deməli, məhkəmə çıxışları məhkəmə baxışının zəruri və mühüm hissələrindən biridir. Məhkəmə çıxışlarının iştirakçıları iş üzrə nəinki öz mülahizələrini ifadə edir, həm də hər şeydən əvvəl, məhkəmənin öz nəticələrinin düzgünlüyünə inandırmağa səy göstərirlər.

Prokurorun məhkəməyə təsir göstərməsi o qədər də mürəkkəb deyildir. O, dövlət ittihamını müdafiə etməklə yanaşı eyni vaxtda da onun mənafeələrini qoruyur. Məhz dövlət bu sahədə prokurora geniş səlahiyyətlər vermişdir.

Vəkil müdafiəçi isə bu baxımdan bir çox imkanlardan məhrumdur. Belə ki, o nə hakimiyyət, nə də dövlətin mənafeəsinin müdafiə etmək səlahiyyətlərinə və vəzifələrə malik deyildir. Müdafiəçinin borcu ondan hüquqi yardım gözləyən insanı qanunun ona verdiyi səlahiyyət çərçivəsində məhz qanuni üsul və vasitələrlə, öz ağılı və zəkası, təcrübə və peşə ustalığı ilə müdafiə etməkdən ibarətdir. Bəzən əsl həqiqətə nail olmaq, inandırmaq əmin etmək, qanun pozuntuları ilə mübarizə aparmaq üçün bunlar da kifayətdir.

Deməli, belə nəticəyə gəlmək olar ki, məhkəmə predmeti ya bir tərəfin təsdiqlədiyi, digər tərəfin isə inkar etdiyi, hər hansı bir faktın olub-olmaması, ya da qanunun hər hansı bir normasına aid mübahisədir. Belə olan halda hüquqi suallar bunlardan ibarət olur.

1. Müzakirə olunan fakt olubmu?
2. Qanunda bu norma mövcuddurmu?
3. Sözügedən qanunun həddləri necədir?
4. Əsaslandırma
5. Tənzimləmə
6. Nəticə

Mübahisənin mahiyyətini müəyyən edəndən sonra bu və ya digər hərəkəti qanunun göstəricilərinə uyğun olaraq

qiymətləndirmək lazımdır.

Məhkəmədə müdafiə nitqinə hazırlaşan müdafiəçi bütün imkanlarını səfərbər edir. O, öz nitqini mümkün qədər sərbəst, yığcam və dəqiq formada tərtib edir. Bununla yanaşı, məhkəmə müdafiənin dəlillərini qəbul etməyə hazırlayır.

Bu haqda vəkilin məhkəmə çıxışına hazırlanması bölməsində danışdığımızdan müdafiə nitqinin tərkibi hissəsinə keçməyi məqsədüyükun hesab edirik.

Müdafiə nitqi müəyyən tərkibə malikdir və aşağıdakı hissələrdən ibarətdir.

1. Giriş.
2. İşin faktiki hallarının təhlili.
3. İttihamin hüquqi tərəfinin araşdırılması.
4. Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin araşdırılması.
5. Nəticə

Nitqin giriş hissəsi əsasdır. Çünki gələcək materiallarının təhlilinin özəyini təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu hissə müdafiəçinin subyektiv fikrinə əsasən, müxtəlif istiqamətlərdən başlanıla bilər.

Müdafiə nitqinin ən vacib hissəsi işin faktiki cəhətlərinin müdafiə tərəfinin mövqeyindən təqdim edilməsi və eyni zamanda məhkəmə baxışında araşdırılmış sübutların analizindən ibarətdir. Sübutlar kompleks şəkildə və ya fərdi formada araşdırıldığı kimi onların mümkün əlaqələrinin olması və ya olmamasına böyük diqqət yetirilməlidir. Tərədilmiş əməlin hüquqi qiyməti, tövsifin analizi və digər

hallar müdafiə nitqində yer tutmalıdır.

Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikası zamanı vəkil müdafiəsi onu həqiqi tərəfdən təqdim etməli, müsbət və mənfi cəhətlərinin, ailə və cəmiyyətdə davranışını, zərurət yarandıqda mədəni-ictimai səviyyəsini, həyat təcrübəsini, səhhətində mövcud problemləri ya yüngülləşdirən və ya ağırlaşdıran halların olmasına məhkəmənin diqqətinə cəlb etməlidir.

Müdafiə nitqində vəkil – müdafiəçi sübut və dəlillərini cəmləyərək cinayət işinin materialları ilə bağlı öz mövqeyini məhkəməyə çatdırılmalıdır. Vəkil müdafiəçinin çıxışlarında ikililik və ya müəyyənsizliklərə yol verilməməlidir.

Müdafiədə hər bir vəkil müdafiəçi müdafiə nitqini digər təqsirləndirilən şəxs üçün ittiham nitqinə çevirməlidir. Bu vasitə ilə bəzi vəkil müdafiəçilər öz müdafiəsi altında olan şəxslərin təqsirini digər təqsirləndirilən şəxslərin üzərinə qoymağa, onların «vəziyyətini ağırlaşdırmaqla, özlərinkilərin vəziyyətini yüngülləşdirməyə cəhd edirlər.

Onu da demək lazımdır ki, məhkəmələrdə vəkil müdafiəçilərinin fəaliyyəti müdafiə nitqinin söylənməsi ilə tamamlanır.

Vəkil müdafiəçi özü və ya təqsirləndirilən şəxslə birlikdə, məhkəmə iclasının protokolu ilə tanış olaraq iradların qeyd olunması məqsədilə hakimə protokol ilə tanış olmaq üçün şərait yaradılmasına müraciət edir.

Rusiya vəkilliyinin görkəmli hüquqşünaslarından

olan N.P.Karabçevskinin aşağıdakı fikirləri çox diqqətəlayiqdir.

O yazırdı, hər bir yaradıcılıq işi üçün ilk və başlanğıc şərt daxili azadlıqlar. Əgər sizin qəbul etdiyiniz müddəa artıq məhkəməyə gətirilmişdirsə, mənim işim qaydasız olacaq. İkinci şərt məhkəmənin işinin düzgünlüyüdür. Bu, işin materiallarına ehtiyatlı tənqidi münasibətdən ibarətdir. Bunun üçün zehnin gərginliyi, vicdanın tərəddüdü və hətta işin hallarının müfəssəl şəkildə aparılması lazım deyildir. Bunun üçün ancaq özünə inam cəsarəti kifayətdir».¹

Müdafiəçinin müdafiə nitqində qanunun tələblərinə aid olan müddəaları, cinayət hadisəsinin sübuta yetirilməsi, təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi, onun əməlinin tövsif edilməsi və cəzanın təyin olunması haqqında qəti nəticələri ilə ifadə edilir. Müdafiə nitqində təqsirləndirilən şəxsin ifadələrinin mahiyyəti haqqında ancaq əsas məqamlar ifadə olunur. Əgər təqsirləndirilən şəxs özünü tamamilə təqsirli hesab edirsə, özünün ayrı-ayrı hərəkətlərini xatırlaya bilmirsə, bu barədə onun ifadəsinin mahiyyətini təsvir edərkən göstərmək zəruridir. İmkan daxilində belə imtiyazlığın motivlərini də göstərmək məqsədmüvafiq olardı.

Təqsirləndirilən şəxsin ifadəsinin mahiyyəti müdafiəçi üçün müdafiə nitqində digər sübutlarının ifadə olunması hədlərinin müəyyən edilməsi baxımından sərtləşdirilən üsullardan biridir.

Müdafiəçi tərəfindən digər sübutlarda müdafiə nit-

¹ Плевако Ф.Н. Избранные речи, «Орайт», Москва, 2009, с. 98.

qində təsvir edilir. Bu zaman onların işi üçün əhəmiyyəti də izah olunur. Elə hallara da təsadüf edilir ki, müdafiəçilər cinayət hadisəsinə, təqsirləndirilən şəxsin, ittihamın münasibətini və onun ifadəsinin mahiyyətini təsvir etdikdən sonra ayrı-ayrı sübutları sadəcə olaraq sadalamaqla kifayətlənir. Onların ehtimalına görə belə sübutlarda bəraətverici məqamları ehtiva olunur.

Belə hallarda, adətən müdafiəçinin nitqində göstərilir ki, təqsirləndirilən şəxsin cinayət törətməkdə təqsirinin olması hər hansı bir şahid və zərərçəkmiş şəxsin ifadələri ilə, hadisə yerinin və maddi sübutlarının müayinə protokolları ilə məhkəmə tibbi məhkəmə psixiatriya ekspertizalarının cədvəli ilə və işin digər materialları ilə müəyyən edilməsidir. Elə müdafiəyə də təsadüf olunur ki, onların işinin tabulası cəmi bir neçə cümlədən ibarət olur və mahiyyət etibarını ilə təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyinin ibtidai istintaq və məhkəmə istintaqı materialları ilə təsdiq edilməsi, habelə şahidlərin, zərərçəkmiş şəxsin ifadələri və digər məlumatlarla əsaslandırılmışdır.

Müdafiə nitqlərini öyrənərkən bəzən müdafiəçilərin başqa bir zərurət qarşısında qalması müəyyən edilir. Həmin zərurət ondan ibarətdir ki, məhkəmə çıxışında müdafiəçilər şahidlərin, zərər çəkmiş şəxsin ifadələrini, ekspertin rəylərini, hadisə yerinin və müdafiə sübutlarının müayinəsi protokollarını lazımcına qiymətləndirir.

Nədənsə ittihamla əlaqələndirmədən onların üzərində çox ətraflı şəkildə durulur. Belə təsvirdə tərtib edilmiş

müdafiə nitqi özündə də lazım olan və olmayan məlumatları ehtiva edir, bu da müdafiənin əsas mahiyyətini məhkəmə tərəfindən o başa düşülməsini çətinləşdirərək ideyasından yayındırır.

Müdafiəçi müdafiə nitqində bəzən şahidləri və zərər çəkmiş şəxslərin ifadələrini ziddiyətli şəkildə təsvir edilir. Belə ki, müdafiəçinin ifadələrindən hansının etibarlı və ya şübhəli, hansının da, ümumiyyətlə düzgün olmadığını, obyektiv şəkildə müəyyən edilmiş məlumatlarda ziddiyətdə olduğunu göstərməməsinə təsadüf olunur.

Müdafiə çıxışında vəkil müdafiəçi hər bir sübutun mahiyyətini qiymətləndirərək məhkəmənin diqqətini cinayətin məhz hansı hallarının şahidlərin «zərərçəkmiş şəxsin ifadələrində ekspertlərin rəyində və i.a. necə işıqlandırılmasına» cəlb edir.

Müdafiəçilər öz müdafiə nitqində bəzən əməlin tövsiyə edilməsinə cinayət hadisəsinin özünü əsaslandırان sübutlarda motivləşdirərək, tövsiyə edən dəvətlərin praktiki mahiyyətini nəzərə alırlar. Nəticədə isə müdafiə nitqi öz inandırıcılığını itirir.

Bəzi hallarda müdafiəçi və müdafiə nitqində məhkəmədən hökmə hansısa idarə müdiriyyətinin aşağı keyfiyyətli işi haqqında məlumatların daxil olması xahişi edir. Belə müəyyən edilmiş məlumatlar, adətən, müdafiəçinin müdafiə nitqində qeyd edilir. Bu ondan ötrü qeyd edilir ki, həmin məlumatlar olmadan cinayətin mühüm həllinin qiymətləndirilməsi qeyri-mümkün olur, yaxud onlar təsviri

məsuliyyətinin müəyyən edilməsi zamanı məhkəmə tərəfindən nəzərə alınır.

Lakin göstərmək lazımdır ki, hər hansı bir təşkilatın və ya onun vəzifəli şəxslərinin işinin aşağı keyfiyyətli olması haqqında məlumatlar müdafiəçi tərəfindən müdafiə nitqinə yalnız o vaxt daxil edilir ki, həmin məlumatların cinayətin törədilməsindəki rolu və ya cinayət məsuliyyəti üçün əhəmiyyəti kifayət qədər işıqlandırılınsın. Müvafiq motivləşdirmə və onların aradan qaldırılması üçün müəyyən tədbirlərin qəbul edilməsi tələbləri ilə bu halların daha ətraflı təsir edilməsi, göstərir ki, müdafiəçi tərəfindən göstərilməlidir.

Müasir mərhələdə insan hüquqlarının müdafiəsi baxımından müdafiəçinin nisbi üstünlük təşkil etməsi müəssisədə olunur. Bu baxımdan müdafiəçilər öz nitqlərini təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə yüngülləşdirici hallar üzərində təhlil edirlər.

Vəkil müdafiəçi nəzərə almalıdır ki, bütün səhnədə ziddiyətlərə məhkəmənin çıxardığı hökm son qoyur təyin edilən cəza tədbiri cinayət işinin həlli kimi çıxış edir. Hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, qanuni qüvvəyə minmiş hökm eyni zamanda da kriminal və prosessual münaqişələrin həll edilməsi aktıdır.

Müdafiəçinin əsas funksiyası öz nitqlərində təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə ola biləcək bütün halları ifadə edə bilməsidir. Amma unutmaq da lazım deyil ki, «vəkil müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin qeyri-qanuni mənafelərinin

müdafiəsində israr etməlidir. Lakin danılmaz bir həqiqətdir ki, elan edilmiş ittihamın tərtib olunması təqsirləndirilən şəxsin hüququdur. Müdafiəçi isə qanunun gücü ilə onun hüquqlarını müdafiə etməyə başlamalıdır. Buna görə də müdafiəçinin şəxsə bəraət verilməsi haqqında cəsəreti məhkəmə tərəfindən rədd edilirsə, onun qeyri-qanuni mənafeyinə tərəfdar çıxması kimi baxılmasına heç bir əsas yoxdur.

Təqsirləndirilən şəxsin özünün qanuni vasitələrlə müdafiə etmək marağı təqsirli bilib-bilməməsindən asılı olmayaraq hüquqa uyğun hal hesab olunur. İttihamın sübuta yetirilməsi haqqında vəkil-müdafiəçinin hansı mövqeyində olub-olmamasına baxmayaraq o təqsirləndirilən şəxsin bu marağını müdafiə etməyə, onun üçün əlverişli şərait yaratmağa borcludur.

Müdafiəçi öz çıxışı zamanı təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsini qeyri-qanuni üsul və vasitələrlə aparmağa borclu deyildir.

Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun 22-ci maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, vəkil baxışını həyata keçirərkən qanunun müddəalarına zidd hərəkət edilməsində təqsiri aşkar olunduqda o intizam məsuliyyətinə cəlb edilir.

Yekunlaşdıraraq qeyd etmək istəyirəm ki, vəkil-müdafiəçinin başlıca qayğısı yenə də sübutlarla işləməkdən və bacarıq peşəkarlıqla təşkil etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda göstərmək zəruridir ki, iş üzrə bütün halları, o

cümlədən cinayətin baş verməsi səbəblərini və onun törədilməsi şəraitini öyrənərək tədqiq etmək və prosesdə məhkəmənin nəzər-diqqətinə çatdırmaq, əlbəttə, bu onun nitqi vasitəsilə də həyata keçirilir və sübutların təqdim edilməsi ilə ədalət mühakiməsi vəzifələrinin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Cinayət-prosessual qanunvericilik tərəfindən məhkəmə çıxışlarının mahiyyəti və aparılması qaydası geniş və eyni zamanda çox dəqiq şərh edilmişdir. Məhkəmə çıxışları məhkəmə baxışının ayrılmaz hissəsidir¹. Məhkəmə çıxışları dövlət ittihamçısının, mülki iddiaçının, müdafiəçinin və ya müdafiəçi məhkəmə iclasında iştirak etmərsə, təqsirləndirilən şəxsin özünün nitqlərindən ibarətdir. Yeni cinayət-prosessual qanunvericilikdə məhkəmə çıxışlarında iştirak edən şəxslərin siyahısı bir qədər genişləndirilmişdir. Cinayət Prosesual Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə uyğun olaraq, məhkəmə çıxışları dövlət ittihamçısı, zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı) və ya onun nümayəndəsi, mülki iddiaçı və ya nümayəndəsi, təqsirləndirilən şəxs (yalnız müdafiəçi işdə iştirak etmədiyi halda) və ya onun müdafiəçisi, mülki cavabdeh və ya onun nümayəndəsi tərəfindən növbə ilə söylənilən nitqlərdən ibarətdir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, məhkəmə çıxışlarında nitq söyləyən proses iştirakçıları məhkəmə istintaqına yekun vurur, öz təkliflərini və gəldikləri nəticələri məhkəmə qarşısında

¹ M.Ə.Cəfərquliyev. Azərbaycan Respublikasının cinayət prosesi, Bakı, Qanun, 2008

şərh edirlər məhkəmə iştirakçıları öz nitqlərində iş üzrə toplanmış materiallarını mükəmməl təhlil edir, təqsirləndirilən şəxsin təqsirləndirildiyi cinayətə siyasi və hüquqi qiymət verir, elan olunan ittihamın düzgün və əsaslı olması, təqsirləndirilən şəxsin təqsiri və məsuliyyət dərəcəsi cəzanın xarakteri və ölçüsü, ha belə məhkəmənin hökm çıxarkən həll etməli olduğu digər məsələlərə dair öz mülahizələrini bildirirlər. Məhkəmə baxışının bu vacib hissəsində məhkəmə çıxışları vasitəsilə proses iştirakçıları tərəfindən iş üzrə toplanmış və məhkəmə istintaqının predmeti olan bütün sübutlar hər tərəfli təhlil edilir, işdə mövcud olan mübahisəli məsələlər müzakirə predmetinə çevrilir və hər bir proses iştirakçısı öz təkliflərini və tələblərini əsaslandırmağa çalışır. Bu da, şübhəsiz ki, öz növbəsində məhkəməyə iş üzrə düzgün nəticəyə gəlməyə, qanuni, əsaslı və ədalətli hökm çıxarmağa real imkan yaradır.

Məhkəmə çıxışlarında nitq söyləyən proses iştirakçıları müəyyən edilmiş ardıcılıqla çıxış edirlər: Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 340.2-ci maddəsində izah edilir ki, dövlət ittihamı bir neçə dövlət ittihamçısı tərəfindən müdafiə edildikdə, işdə bir neçə zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), mülki iddiaçı və onların nümayəndələri, təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi, mülki cavabdeh və onun nümayəndəsi iştirak etdikdə məhkəmə iclasında fasilə elan edilə bilər. Göstərilən şəxslər öz çıxışlarının ardıcılığı barədə razılığa gəlmədikdə məhkəmə onların fikrini dinləyərək müvafiq qərar qəbul edir. Onu da qeyd

etmək lazımdır ki, dövlət ittihamçısından və müdafiəçidən fərqli olaraq mülki iddiaçının, mülki cavabdehin, zərərçəkmiş şəxsin və təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə çıxışlarında iştirak etmək, onların vəzifəsini deyil, hüquqlarını təşkil edir. Çünki onlar öz mülahizələrindən və işin vəziyyətindən asılı olaraq məhkəmədə nitq söyləyə bilər, yaxud da ondan imtina edə bilər. Bununla belə, göstərilən şəxslərdən hər hansı biri məhkəmə çıxışlarında iştirak etmək arzusunu bildirdikdə məhkəmə bunu rədd etməyə haqlı deyildir. Bundan başqa, cinayət-prosessual qanunvericilikdə izah edilir ki, cinayət prosesinin tərəfləri öz çıxışlarında məhkəmə istintaq zamanı tədqiq edilməmiş sübutlara istinad edə bilməzlər. Özünün gəldiyi nəticənin əsaslandırılması üçün yeni sübutlardan istifadə etmək zərurəti yarandıqda cinayət prosesinin tərəfi hansı halların və hansı sübutların əsasında əlavə tədqiqat tələb edildiyini göstərməklə məhkəmə istintaqının təzələnməsi barədə vəsatət qaldırır. Məhkəmə cinayət prosesinin digər tərəfinin fikrini dinləyərək vəsatətin təmini və ya rədd edilməsi barədə qərar qəbul edir. Cinayət-prosessual qanunvericilik nitqlərin müddətinin müəyyən vaxtla məhdudlaşdırmır. Hər bir proses iştirakçısı öz təkliflərini və gəldiyi nəticələri əsaslandırmaq və əks tərəfin dəlillərini təkzib etmək üçün tələb olunan vaxt ərzində çıxış etmək hüququna malikdir. Amma bununla yanaşı qanunda o da nəzərə alınmışdır ki, məhkəmə çıxışlarında iştirak edən şəxslər məhkəmədə baxılan ittihama aid olmayan hallara toxunduqda, sədrlik edən

onların çıxışlarını dayandıra bilər. Bu o deməkdir ki, məhkəmə çıxışları məhkəmə istintaqı zamanı araşdırılan sübutların və iş üçün əhəmiyyət kəsb edən, habelə onunla bilavasitə əlaqədar olan halların həddindən kənara çıxma bilməz. Məhkəmə proseslərində iştirak edən vəkillərdə şairlik və mübarizlik qabiliyyətləri var. Məhkəmədə vəkillik işi üzrə təlimlər, “praktik iş vasitəsilə öyrənmək” prinsipinə müvafiq olaraq, bu qabiliyyətləri üzə çıxarır. Əgər “Vəkil” anlayışına nəzər salsaq, onda görürük ki, onun müdafiə və ya təmsil etdiyi şəxsin taleyi iki tərkibdən – vəkilin qanunu bilmək və inandırmaq bacarığından asılıdır. Təbiidir ki, qanunun maddələrini sadəcə olaraq söyləmək vəkalət verən şəxsə çətin ki, kömək edə bilər. Eləcə də qanunu bilməmək istənilən gözəl, natiqəsinə danışığı sıfıra endirir. Amma ana dilini və hüququ gözəl bilməyin ahəngini özündə birləşdirən vəkilin çıxışı ilk baxışda ümitsiz görünən çox işləri udmağa imkan verir. Başqa sözlə, vəkil təkcə hüququ gözəl bilməklə kifayətlənməməli, həm də gözəl orator olmalıdır. Məhkəmə çıxışı bir estetikadır və estetik zövqə malik olmaq heç də asan iş deyil. Orator heç bir məsələdə gerçəklikdən uzaqlaşmamalıdır. Ancaq o, mövcud faktları elə işləməlidir ki, hər kəs bu çıxışın qarşısında gücsüz qalsın. Əsl vəkil həm psixoloq, həm tarixçi, həm də rəssam olmalıdır. Vəkildə güclü inandırmaq qabiliyyəti olmalıdır. O, sözü təkcə insanların beyninə yox, ürəyinə də yeritməlidir. Bunun üçün vəkil nə etməlidir? Cavab ondan ibarətdir ki, o, peşə hazırlığı və dünyagörüşü üzərində

daim ciddi surətdə çalışmalıdır. Qeyd olunduğu kimi, vəkil, həm də orator olmalıdır. Belə ki, onun gözəl nitq qabiliyyəti məhz onun peşə vərdişlərinin siyahısına daxildir. Bu peşə vərdişlərindən biri məhkəmədə nitq söyləyə bilmək qabiliyyətidir.

Açılış nitqi nədir? Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi çərçivəsində suala cavab tapmağa çalışsaq, o zaman sualımız cavabsız qalacaq. Çünki “açılış nitqi” və ya “ilkin çıxış” kimi anlayış Azərbaycan qanunvericiliyində nəzərdə tutulmayıb. Əgər müvafiq qanunvericiliyə nəzər salsaq, görürük ki, işdə iştirak edən şəxslərin izahatları bir növ açılış nitqini xatırladır. Qeyd olunan maddənin məzmununda göstərilir ki, işi məruzə etdikdən sonra hakim iddiaçını və onun tərəfində iştirak edən üçüncü şəxsi, cavabdehi və onun tərəfində iştirak edən üçüncü şəxsi, habelə işdə iştirak edən digər şəxsləri dinləyir. İşdə iştirak edən şəxslər sədrlik edən icazəsi ilə bir birinə sual verməyə haqlıdırlar.

Mülki Prosesual Məcəllədən fərqli olaraq, Cinayət Prosesual Məcəllədə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Belə ki, Cinayət Prosesual Məcəllədə ilkin çıxış hüququ yalnız dövlət ittihamçısına məxsusdur. Müdafiəçi vəkilin belə hüququ yoxdur. Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 324-cü maddəsinin məzmunundan bu daha aydın şəkildə görünür.

Məhkəmə baxışının açılışına dair ilkin hərəkətləri apardıqdan və CPM-in 322 və 323-cü maddələrində göstərilən etiraz və vəsatətlərə baxdıqdan sonra məhkəmə

iclasında sədrlik edən məhkəmə istintaqına başlanmasını elan edir. Məhkəmə istintaqı cinayət işinə və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materiallarına baxılması ilə əlaqədar dövlət ittihamçısı tərəfindən müvafiq olaraq ittiham aktının nəticəvi hissəsinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatının nəticələrinə dair yekun protokollun ittihamın irəli sürülməsinə dair hissəsinin elan edilməsi ilə, xüsusi ittiham qaydasında şikayətə baxılması ilə əlaqədar-xüsusi ittihamçı və ya onun nümayəndəsi tərəfindən elan edilməsi ilə başlanır. Bundan sonra məhkəmə iclasında sədrlik edən təqsirləndirilən şəxsə ona qarşı irəli sürülmüş hər bir ittihamın mahiyyətini, ona istinad edilən əməllərin hüquqi tövsifini və həmin əməllərə görə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulan cəzanı, təqsirləndirilən şəxsə qarşı verilmiş mülki iddianın əsaslarını və məbləğini, təqsirləndirilən şəxsin məhkəmə iclasında verilmiş suallara cavab verməyə borclu olmadığını, təqsirləndirilən şəxsin suala cavab verməkdən imtina etməsini onun ziyanına şərh edilə bilinməyəcəyini, təqsirləndirilən şəxsin özünün hər hansı cavabını əsaslandırmaq hüququna malik olduğunu izah edir. Daha sonra məhkəmə iclasında sədrlik edən təqsirləndirilən şəxslərin hər birinə özünü təqsirli bilib-bilməməsi, əgər bilirsə, tam və ya qismən və məhz hansı əməldə bildiyi, ona qarşı verilmiş mülki iddianın qəbul edib-etməməsi, əgər edirsə, tam və ya qismən qəbul etməsi kimi suallarla müraciət edir.

Cinayət Prosesual Məcəllə vəkilin ilkin çıxışını bir

başla nəzərdə tutmasa da bunu qadağan da etmir və vəkil ilkin çıxış etmək istədiyi təqdirdə bunu edə bilər.

Ümumilikdə giriş nitqindən danışılarkən, yadda saxlamaq lazımdır ki, giriş nitqi sadəcə çıxışdır. Bu zaman arqumentlər irəli sürmək lazım deyil.

Açılış nitqinin əsas məqsədi prosesin başlanğıcında işin gələcəkdə qəbul edilən sübutlarla və ifadələrlə təsdiq ediləcəyi əsas mahiyyətini və məğzini paylaşmaqdır. Açılış nitqi andlıları qəsdin forması, hadisənin baş verdiyi yer və işlə bağlı digər məsələlərlə tanış etmək üçün yaxşı fürsətdir. Bu tanışlıq xüsusi entuziazmla edilməlidir. Müdafiə tərəfi təmsil edilən zaman nitqin əks tərəfin sübut edə bilməyəcəyi nüanslara söykənməlidir. Açılış nitqinin ikinci əsas məqsədi müdafiə edilən şəxsin ən müsbət keyfiyyətlərini qabartmaq, işin incə nüanslarını neytrallaşdırmaq və andlılarla öz aralarında harmoniya yaratmaqdır. İdeal açılış nitqi lazım olan verdikt üçün zəmin yaradır.

Yaxşı hazırlanmış və söylənməmiş açılış nitqi doğru istiqamətə yönələcəkdir. Bununla andlıların maraq dairəsinə və onların sübut və dəlillərinə olan münasibətinə təsir edilə bilər. Əgər belə bir deyimə diqqət yetirsək: "Sizin heç vaxt ilkin təəssürat yaratmaq şansınız yoxdur" – onda əminliklə deyilə bilər ki, bu deyim məhkəmə zalındakı vəkilə aiddir. Hətta, baxmayaraq ki, andlılar sənədlərlə tanış olurlar, yenə də inandırıcı və təsirli açılış nitqinin andlılar tərəfindən çıxarılaçaq verdiktə çox böyük təsiri olacaqdır. Bu inandırıcı və təsirli nitq andlıların sübutlara

olan münasibətinə təsir edəcəkdir. Hansı formada açılış nitqi ilə çıxış edilərsə, andlıların da o formada verilən informasiyaya münasibəti formalaşır.

Aydındır ki, hansı formada açılış nitqini söyləməkdən asılı olaraq andlılarda insanların xasiyyətinə və etibarına inam yaranır. Andlı sadəcə gözəl görünüşlə inandırıla bilməz. Amma hər halda görkəm və hərəkətlər prosesin başlanğıcında andlılara daha çox təsir edə bilər. Hər bir halda vəkilin geyimi, aksesuarları, üz ifadələri, mane-raları andlılara təsir elementlərinin bir hissəsidir. Eyni zamanda səs keyfiyyəti və ya forması, duruş, yaradılan göz kontaktı, əllər də bu cür elementlərdəndir.

Yaxşı danışmaq qabiliyyəti dəyişiklik yaradır. Məhkəmədə çıxış edən hüquqşünaslar karyeralarının əhəmiyyətli hissəsini yaxşı məhkəmə çıxışlarının hazırlanması və çatdırılmasına həsr edirlər. Məhkəmə çıxışlarını yaxşı qura bilənlər də bunu nüəyyəən təcrübə toplamaqla qazanırlar. Təcrübə uzun bir yoldur. Heç kim təcrübə nəticəsində hüquqşünasın əla ola biləcəyinə söz verə bilməz. Hüquqşünas özünə güvənməyi, ünsiyyət qurmağı təcrübə ilə qazanır. Hüquqşünasa danışmağı və öz sözləri ilə başqalarına təsir edə bilməsi üçün müştəri tərəfindən pul ödənilir. Hüquqşünasın görməli olduğu ən mühüm iş çoxlu məşq etmək və ürəkdən danışmaqdır. Təcrübə artdıqca yaxşı danışmaq qabiliyyəti də inkişaf edir. Məhkəmədə təqdim olunan dəlillərdən ən yaxşısı qabaqcadan yaxşıca hazırlanaraq dəfələrlə məşq olunub, amma məhkəmə iclas

zalında hər hansı bir konspektdən istifadə olunmadan təqdim olunandır.

Məhkəmədə çıxış edən vəkilin öz ismarıcını lazımi şəkildə çatdırması onun səsindən asılıdır. Vəkil elə tonla danışmalıdır ki, ən son cərgədə oturan şəxs də onun səsini eşidə bilsin. Məşhur Roma natiqi Marcus Tullius Siseron deyib: “Yaxşı səs həmişə arzuolunandır. Bunun üçün daim məşq etmək və insanlara məhz yaxşı səsi çatdırmaq lazımdır. Yaxşı orator buna daim üzərində işləməklə nail ola bilər”.

Bir çox vəkillər açılış nitqini məhkəmə prosesinin həlledici mərhələsi kimi qiymətləndirirlər. Tədqiqatlar göstərir ki, güclü açılış nitqi sonrakı sübutlar haqqında müsbət rəyin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Əks tərəfin mövqeyini tamamilə alt-üst edən açılış nitqi hazırlamaq məqsədə müvafiqdir. Açılış nitqi şəxslərin məhkəmə prosesinin gedişində şahidlər və digər sübutlar vasitəsi ilə təqdim edilən sübutların mənzərəsini yaradır. Açılış nitqinin məqsədi aşağıdakılarda ifadə olunub:

- İşin ümumi məğzini məhkəməyə və andlılara təqdim etmək;

- Açılış nitqi növbəti mərhələlərin konspekti və ya icmalındır. Bu imkandan istifadə edərək işin bütöv kompakt formasını məhkəmənin və andlıların diqqətinə elə çatdırmaq lazımdır ki, onlar işin mahiyyətini aydın formada anlaya və qiymətləndirə bilsinlər;

- Vətəndaşların nitqi məhkəməyə və andlılara işlə

bağlı bütün sübutları tam şəkildə anlamağa imkan verir;

- Vəkil hakim və andlılarla öz arasında dialoq yaratmalıdır;

- Hakimə və ya andlılara vətəndaşların səbəblərini eymiləşdirmək imkanı yaratmaq lazımdır;

- Çıxışda səmimi, ədalətli, anlayışlı, güvənli, ədəbli, mülayim, mərhəmətli, dostcasına və mehriban olmaq lazımdır;

- Tərbiyəsiz, düşməncəsinə, kinayəli, təkəbbürlü, qeyri səmimi, etibarsız, qeyri mərhəmətli, hirsli, qeyri tolerant hərəkətlərə yol vermək olmaz;

- Hakimi və ya andlıların vətəndaşlara qarşı pis münasibət bəsləməsinə gətirib çıxaran hərəkətlərə yol verilmir;

- Açılış nitqi giriş, əsaslandırıcı və yekun hissələrdən ibarətdir;

- Vəkil nəticə ilə bağlı bəyanatları açılış nitqində səsləndirməməlidir;

- Açılış nitqi sadəcə olaraq faktların sadalanmasıdır. Konkret desək, giriş, faktın ayrı-ayrı tərkib hissələri, ümumi mənzərə: gün, vaxt, havanın vəziyyəti, hadisənin mahiyyəti, nə baş verib, məsuliyyətin/məsuliyyətsizliyin və ya təqsirin/təqsirsizliyin əsası müdafiə tərəfin hadisəni, mülki işlərdə zərəri təsdiq və ya təkzib etməsi və nəticə.

Giriş hissəsində işin əsas məzmununu, faktların xülasəsini danışmaq lazımdır. İlk dəqiqə ərzində deyilən cümlələrə aşağıdakılar misal ola bilər:

- bu hadisənin əsas baş vermə səbəbi tamahkarlıqdır;

- hadisənin baş verməsinə qisas səbəb olmuşdur;

- bu iş nəhaqdan təqsirləndirilən, əslində isə təqsirsiz bir şəxs haqqındadır və s.

Təmsil edilən şəxsin təqdimatı elə olmalıdır ki, hakim və ya andlılar onun haqqında təsəvvür əldə edə bilməlidirlər. İttiham tərəfi üçün bu şəxs dövlət nümayəndəsi, ərizəçi və müdafiə tərəfi üçün təmsil edilən şəxsdir.

Açılış nitqinin əsaslandırıcı hissəsi özündə daha çox informasiyanı əks etdirir. Müdafiəçi öz çıxışını ikinci edir. Buna görə də yaxşı olar ki, müdafiəçi öz nitqinin əvvəlində hakimə və ya andlılara bildirsin ki, hər bir hadisə ilə bağlı söyləyənlərin ən az iki tərəfi var və onlar müdafiə tərəfinin də nitqini dinlədikdən sonra özlərində hansısa fikir formalaşdırmalıdırlar. Bu hissədə faktiki baş vermiş insidentin mənzərəsini yaratmaq lazımdır. Cinayətin alətlərini təsvir etmək lazımdır (silah, maşın və s.). Əgər iş üçün əhəmiyyətlidirsə, o zaman hakimi və ya andlıları hadisənin günü, vaxtı, həmin gün mövcud olan hava şəraiti barədə məlumatlandırmaq lazımdır. Mövzunu təkrarlamaq və onu işlə bir daha əlaqələndirmək lazımdır. Sonra isə baş verən hadisəni ən yaxşı formada nəql etmək məqsədə müvafiq olardı. Vətəndaşlar gələcək sübutlarını göstərəcək olan faktlara əsaslanaraq danışmalıdırlar. Hadisəni danışarkən aydın və canlı dildə danışmaq və hakimdə və ya andlılarda hadisə barəsində real təsəvvür yaratmaq, sübut edilməli olan leqal elementləri qeyd etmək lazımdır.

Ərizəçi müdafiə tərəfinin müdafiə üsullarını və onu yalana çıxarmağın yollarını qabaqcadan bilməlidir. Və-təndaşlar öz şəxsi fikirlərini söyləməməlidirlər. Belə ki, bu yekun nitqi deyil, məhz açılış nitqidir. Mülki işlərdə vurulan ziyanla bağlı ərizəçi vurulmuş ziyanı ətraflı şəkildə, detalları ilə təsvir etməlidir. Aydın dildə danışmaq lazımdır ki, hakim dəyən ziyanı və acını hiss edə bilsin. Eyni zamanda təqsirləndirilən şəxs ərizəçiyə vurduğu ziyana görə peşmançılıq hissi keçirsin. Amma vurulan ziyanın müştərinin üzündən baş vermədiyini də diqqətə çatdırmalıdır. Detallar nitqin əsaslandırıcı hissəsində olmalıdır. Lakin detalların nümayişində həddi aşmamaq lazımdır - hər xırda detalın nümayişi zəif strategiyadır - əsasən əhəmiyyətli detalları axtarmaq lazımdır. Hadisənin bütün strukturu xronoloji olmalıdır – başlanğıc, orta və son. Çünki hakim və ya andlılar xronologiyayı daha yaxşı izləyirlər. Açılış nitqi işin ən əhəmiyyətli nüanslarını vurğulamaqla yekunlaşdırılmalıdır. Sübut edilə bilməyən məsələlərlə bağlı vədlər verilməməlidir. Əgər sübut edilə biləndən artıq vədlər verilərsə əks tərəf bundan öz yekun nitqində istifadə edərək həmin yerinə yetirilməyən vədləri hakimə və ya andlılara xatırladaraq işin və ya arqumentlərin zəif olduğunu sübut edəcək. Qəbul edilən sübut nöqtəyi-nəzərindən əhəmiyyətli olmayan əlavələr inandırıcı görünməyə bilər. Adətən yaxşı olardı ki, vəkil qarşı tərəfin işini yekunlaşdırmaqdan və ya təkzib etməkdən çəkinsin. Ancaq çox vaxt andlıları əks tərəfin kontur

arqumentini diqqətlə izləmək haqqında xəbərdar etmək əhəmiyyətli ola bilər. Bu hal hakim və ya andlıları qarşı tərəfin kontur təsirinə məruz qalmaqdan qoruyur.

Açılış nitqinin yekun hissəsində təkrarən sadə və birbaşa formada əsas faktları səsləndirməli və qeyd etmək lazımdır ki, həqiqətlər müştərinin lehinə verdikdən çıxarılması üçün əsas olsun. Açılış nitqinin yazılması və təqdim edilməsi zamanı nitq hekayə formasında olmalıdır. Hakim və ya andlıların diqqətini özünə cəlb etməli və üstüörtülü formada onlara təsir edilməlidir. Açılış nitqi fundamental çıxışıdır. Yaxşı hekayə söyləmək qabiliyyəti nitqin təsirliliyinin mahiyyətidir. Aydın və dəqiq danışılmalıdır. Sözlər müdrikcəsinə və məqsədli ifadə edilməlidir. Adi bir hadisəni belə, həyəcanverici formada diqqətə çatdırmaq lazımdır. Nitqə obrazlılıq əlavə etməklə müraciət, hissə çevrilməlidir. Nitq analoji və hər kəsin yaxşı bildiyi bir hadisə ilə daha da təsirli edilməlidir. Məsələyə hüquqi aspektdən yanaşmağa çalışılmamalıdır. Fikirlər andlıların başa düşməsi üçün sadə dildə ifadə edilməlidir. Çünki sadə sözləri izləmək və yadda saxlamaq daha asandır.

Məhkəmə baxışında vəkil nitqinin ifadə olunması

Yekun nitqi məhkəmə prosesinin ən önəmli mərhələlərindəndir¹. Bu mərhələ bir sıra hallarda andlıların çı-

¹ Bu mövzu James H. Seckinger, Mark S. Caldwell "NITA's Guide for Teaching Advocacy Skills" kitabın müvafiq hissələri tərcümə edilərək tərtib edilmişdir. Mövzunun tərtibi zamanı Stiven Lubet, "Modern trial advocacy: analysis and practise" Third edition (NITA 2004), Hüquq klinikaları, Bakı, 2002-ci il kitablarından və Michail Rockun mühazirələrindən istifadə edilmişdir.

xardıği verdiktə bir başa təsir edir. Məhkəmə işi sadəcə olaraq yeganə bir xülasə ilə udulmur. İşin nəticəsində qələbəyə təsir edən amillər şahidlər, sübutlar eləcə də tərəfləri müdafiə edən şəxslərin onları təqdim etməsinin formasıdır.

Qeyd olunmalıdır ki, baxmayaraq ki, yekun nitqi açılış nitqi kimi idarə edilə bilən deyil, lakin ona çox yaxındır. Elə bu baxımdan da yekun nitqinin zəif formada edilməsi bağışlanılmazdır.

Bir çox hüquqşünaslar öz yekun çıxışlarını artıq işlə tanış olduqları ilk gündən bəri hazırlayırlar. Onların ilkin təəssüratlarından başlayaraq yekun çıxışı artıq hüquqşünas tərəfindən hazırlanır və hadisələr inkişaf etdikcə yekun nitqi də formalaşmağa başlayır. Son olaraq onlar məhkəmədə andlıları güclü hesab etdikləri sübutlara inandırmaq istiqamətində yönəldərək istədikləri nəticəni əldə etməyə çalışırlar. Onlar öz dəlillərini sübut edirlər.

Beləliklə də yekun nitqi məhkəməyə təsir etmək qüvvəsinə malikdir. Güclü yekun nitqi real sübutlara əsaslanmalıdır. Ağıllı vəkil bilir ki, əsaslı sübuta söykənməyən yekun nitqi yaxşı nitq sayıla bilməz.

Azərbaycanın hüquq sisteminə nəzər salsaq, görürük ki, baxmayaraq ki, qanunvericilikdə andlılar məhkəməsi nəzərdə tutulmuşdur, onun icrası və ya tətbiqi mexanizmi nəzərdə tutulmamışdır. Bu baxımdan bir sıra institutlar, eyni zamanda yekun nitqinin tətbiqində də bir sıra uğursuzluqlar mövcuddur. Lakin bununla belə qanunvericiliyə

nəzər salsaq, analogi maddələrin mövcud olduğunu görürük. Cinayət Prosesual Məcəllənin 339-343-cü maddələri, Mülki prosesual Məcəllənin isə 202-ci maddəsi məhz yekun çıxışlarına həsr olunmuşdur. Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 339-cu maddəsi məhkəmə çıxışlarının başlanmasından bəhs edir. Məhkəmə istintaqı qurtardıqdan sonra məhkəmə iclasında sədrlik edən məhkəmə çıxışlarına başladığını elan edir. Məhkəmə çıxışlarında iştirak edən şəxslərdən hər hansı biri məhkəmə çıxışlarına hazırlaşmaq üçün vaxt verilməsi haqqında vəsatət qaldırıdıqda, məhkəmə iclasında sədrlik edən müddətini göstərməklə məhkəmə iclasında tənəffüs edir. Məhkəmə istintaqının qurtardığı haqqında qərar çıxarılaq proses iştirakçılarına elan edildikdən sonra sədrlik edən məhkəmə çıxışlarına başladığını elan edir. Məhkəmə çıxışlarında iştirak etmək hüququ olan proses iştirakçıları məhkəmə çıxışları başlananadək məhkəmə çıxışlarına hazırlaşmaq üçün vaxt verilməsi barədə vəsatət qaldıra bilərlər. Belə vəsatətlər bir neçə proses iştirakçısı tərəfindən verildikdə, məhkəmə onları ümumiləşdirilmiş qaydada prosesin digər iştirakçılarının da fikrini öyrəndikdən sonra həll edə bilər. Bu zaman məhkəmə aparılmış məhkəmə istintaqının genişliyini, törədilmiş əməlin çox epizodluluğunu və işin mürəkkəbliyinə dəlalət edən digər halları nəzərə almalıdır. Hər bir halda məhkəmə proses iştirakçılarına öz çıxışlarını hazırlamaq üçün imkan yaratmalıdır.

Verilmiş vəsatətdə proses iştirakçısı çıxışa hazır-

lanmaq üçün nə qədər vaxt lazım olduğunu göstərməlidir.

Məhkəmə çıxışları hazırlaşmaq üçün vaxt verilməsi haqqında proses iştirakçılarının vəsatətlərinə baxaraq, çıxışlara hazırlaşmaq üçün vaxt verilməsinin zəruri olduğu qənaətinə gəldikdə məhkəmə çıxışlarının gününü və saatını göstərməklə məhkəmə iclasında tənəffüs elan edilməsi haqqında qərar qəbul edir. Belə tənəffüs bir neçə saatdan bir neçə günədək (hər bir halda imkan daxilində vaxta qənaət edilməlidir) davam edə bilər. Çıxışlara hazırlaşmaq üçün əlavə vaxta ehtiyac olmadığı halda məhkəmə vəsatətlərinin rədd edilməsi haqqında qərar çıxarır və məhkəmə çıxışlarına başlayır. Məhkəmə öz təşəbbüsü ilə də (tərəflərin vəsatəti olmadan) çıxışlara hazırlaşmaq üçün tənəffüs elan edə bilər.

Məhkəmə çıxışları dedikdə, məhkəmə istintaqı qurtarıqdan sonra məhkəmədə çıxış etmək hüququ olan proses iştirakçılarını məhkəmədə baxılan cinayət işi və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materiallar üzrə növbə ilə söylədikləri nitqlər başa düşülür. Məhkəmə çıxışlarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, işin bütün hallarını tam və hərtərəfli araşdırılmasından sonra proses iştirakçılarının baxılan ittihama verdiyi qiymət həmin çıxışlarda əks olunur ki, bu da hakimlərin daxili inamının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Məhkəmə çıxışları proses iştirakçılarna işin bütün hallarını müxtəlif prosesual mövqelərdən təhlil etməyə, proses iştirakçılarının baxılan ittihama münasibətinin

birmənalı olaraq aydınlaşdırılmasına, ittihamın mahiyyəti üzrə öz təkliflərini, arqumentlərini müəyyən etməyə imkan verir və bütövlükdə hakimlərin daxili inamını formalaşmasında, iş üzrə ədalətli, qanuni və əsaslı hökm və ya yekun qərar çıxarılmasında vacib əhəmiyyət daşıyır. Məhkəmə çıxışları dövlət ittihamçısı, zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı) və ya onun nümayəndəsi, mülki iddiaçıya və ya onun nümayəndəsi, təqsirləndirilən şəxs (yalnız müdafiəçi işdə iştirak etmədiyi halda) və ya onun müdafiəçisi, mülki cavabdeh və ya onun nümayəndəsi tərəfindən növbə ilə söylənilən nitqlərdən ibarətdir. Lakin məhkəmədə çıxış etmək hüququ olan şəxslərin dairəsini bir qədər dəqiqləşdirmək lazımdır. Belə ki, müvafiq qanunvericiliyə əsasən cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyətli təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi olmadan onun qanuni nümayəndəsi, cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti zərərçəkmiş şəxsin nümayəndəsi olmadıqda isə onun qanuni nümayəndəsi birinci instansiya məhkəməsində çıxış etmək və replika söyləmək hüququna malikdir. Eyni hüquqa nümayəndəsi olmadıqda cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya məhdud cinayət-prosessual fəaliyyət qabiliyyətli xüsusi ittihamçının qanuni nümayəndəsi və hüquqi varisi də malikdir.

Xüsusi ittihamlı işlər üzrə, habelə ictimai-xüsusi ittihamlı işlərdə dövlət ittihamçısı ittihamdan imtina et-

dikdə, məhkəmə çıxışlarına ilkin olaraq xüsusi ittihamçı və ya onun nümayəndəsi başlayacaqdır. Müdafiəçidən imtina etmiş, yaxud cinayət prosesində, ümumiyyətlə, müdafiəçinin köməyindən istifadə etməmiş təqsirləndirilən şəxsə məhkəmə çıxışlarında söz verilməməsi təqsirləndirilən şəxsin müdafiə hüquqlarının kobud şəkildə pozulmasıdır.

Təqsirləndirilən şəxs istənilən vaxt müdafiəçidən imtina edə bilər. Ona görə də təqsirləndirilən şəxs məhkəmə istintaqından sonra müdafiəçidən imtina etdikdə ona özünə yeni müdafiəçi tapmaq və həmin müdafiəçinin məhkəmə çıxışlarında iştirakını təmin etmək üçün imkan yaradılmalıdır. Zəruri olduqda məhkəmə Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 312.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydada təqsirləndirilən şəxsə müdafiəçi təyin edə bilər.

Dövlət ittihamçısı ilə müdafiəçinin məhkəmə çıxışlarında iştirakı məcburidir. (Bu onların borcudur.) Onların məhkəmə çıxışlarından imtina etmək hüququ yoxdur. Dövlət ittihamçısı məhkəmə istintaqı qurtardıqdan sonra ittihamdan imtina etmək istədikdə də çıxış etməli və öz çıxışında ittihamdan imtina etdiyini bildirməlidir. Lakin zərərçəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), mülki iddiaçı, mülki cavabdeh və onların nümayəndələri məhkəmə çıxışından imtina edə bilərlər. Birinci instansiya məhkəməsində məhkəmə baxışı təqsirləndirilən və zərərçəkmiş şəxsə, dövlət ittihamçısına məhkəmə çıxışları, təqsirləndirilən şəxsə isə, həmçinin son sözlə çıxış etmək imkanının yaradılması barədə tələblərin pozulması apelyasiya instansiyası məh-

kəməsi tərəfindən cinayət işinin və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materialların birinci instansiya məhkəməsinə qaytarılmasına səbəb olur. Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 340.1-ci maddəsinə əsasən məhkəmə baxışında təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi olduqda yalnız müdafiəçi çıxış edir. Lakin zərərçəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), mülki iddiaçı və mülki cavabdeh məhkəmə baxışında nümayəndə ilə təmsil olunduqda çıxışlarda ya həmin şəxslərin özləri, ya da onların nümayəndəsi iştirak edərək çıxış edə bilərlər.

Fikrimizcə müdafiəçisi olmasına baxmayaraq təqsirləndirilən şəxsə çıxış etmək istəməsi barədə vəsatət verdikdə məhkəmə çıxış üçün ona da söz verməlidir. Təqsirləndirilən şəxs öz vəsatətində müdafiəçinin çıxışında irəli sürülmüş mövqe ilə razı olmadığını bildirdikdə ona çıxış üçün mütləq imkan verməlidir. Dövlət ittihamı bir neçə dövlət ittihamçısı tərəfindən müdafiə edildikdə, işdə bir neçə zərərçəkmiş şəxs, mülki iddiaçı və onların nümayəndələri, təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi, mülki cavabdeh və onun nümayəndəsi iştirak etdikdə, məhkəmə iclasında sədrlik edən öz çıxışlarının ardıcılığını müəyyən etmək üçün onlara vaxt verir. Zərurət olduqda bu məqsədlə məhkəmə iclasında fasilə elan edilə bilər. Belə fasilə qısa müddətli olmalıdır. Göstərilən şəxslər öz çıxışlarının ardıcılığı barədə razılığa gəlmədikdə məhkəmə onların fikrini dinləyərək müvafiq qərar qəbul edir. Bu zaman məhkəmə proses iştirakçılarını fikrini də müəyyən edərək nəzərə almalıdır. Məhkəmə eyni statuslu proses

İştirakçılarının çıxışının növbəliliyini müəyyən edərkən oş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi zərurətinə diqqət yetirməlidir. Məsələn, bir neçə təqsirləndirilən şəxs olduqda məhkəmə ilk olaraq digər təqsirləndirilən şəxsləri ifşa edən təqsirləndirilən şəxsə (və ya onun müdafiəçisinə) söz verməlidir ki, digər təqsirləndirilən şəxslər və ya onların müdafiəçiləri öz çıxışlarında onlara qarşı irəli sürülən ittihama cavab verə bilsinlər. Çıxış edən şəxslər yalnız məhkəmə istintaqında tədqiq edilən sübutlara istinad edə bilirlər. Onlar əsas fikri törədilmiş cinayətin və sübut etmə predmetinə daxil olan digər məsələlərin sübut edilib edilməsinə yönəlməlidirlər. Cinayətin törədilməsində iştirakçıların rolu, cinayət tərkibinin əlamətləri, baş vermiş zərərli nəticələr (maddi, mənəvi, fiziki), cinayət əməlinin hüquqi qiyməti, təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyəti haqqında fikirlər, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin təhlili çıxışların məzmununu təşkil etməlidir.

Təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi (təqsirsizliliyi) haqqında nəticələr, cinayət əməlinin tövsifi, cəzanın növü və həddi, cəzadan azad etmənin tətbiqi, təqsirləndirilən şəxsə bəraət verilməsi, mülki iddianın taleyi və digər hallar haqqında çıxış edən şəxsin konkret fikir və təklifləri çıxışlarda öz əksini tapmalıdır. Mülki iddiaçının, mülki cavabdehin və onların nümayəndələrinin çıxışları əsasən mülki iddia ilə bağlı olmalıdır. Onlar digər məsələlərə o zaman toxuna bilərlər ki, mülki iddia ilə bağlı mövqələrinin əsaslandırmaq üçün buna zərurət yaranmış olsun.

Çıxış edən şəxs məhkəmə istintaqının təzələnməsi haqqında vəsatət qaldıra bilər. Belə vəsatəti o zaman qaldıra bilər ki, çıxış edən şəxsin gəldiyi nəticənin əsaslandırılması üçün yeni sübutların tədqiq edilməsi zərurəti yaranmış. Bu zaman o, hansı halların və hansı sübutlar əsasında əlavə tədqiqat tələb etdiyini məhkəmə istintaqının təzələnməsi barədə öz vəsatətində dəqiq göstərməlidir. Cinayət prosesi iştirakçılarından məhkəmə istintaqının təzələnməsi haqqında vəsatət daxil olduqda, məhkəmə çıxışları dayandırmalı və daxil olmuş vəsatəti elan edərək cinayət prosesi tərəflərinin bu barədə fikrini öyrənməlidir. Məhkəmə yeni sübutun tədqiq edilməsinin zəruriliyini müəyyən etdikdə vəsatəti təmin edərək məhkəmə istintaqının təzələnməsi haqqında qərar qəbul etməlidir. Bu halda əlavə sübutun təqdim edilməsi üçün zəruri tədbirlər də görülməlidir.

Məhkəmə istintaqı təzələnərək yeni sübutlar tədqiq edildikdən sonra Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 338-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş qaydalara riayət etməklə məhkəmə istintaqının qurtarması elan edilməli və məhkəmə çıxışları yenidən başlanmalıdır. Bu zaman məhkəmə istintaqı təzələnənədək çıxış etmiş şəxslər yenidən çıxış edə bilərlər. Məhkəmə yeni sübutun tədqiq edilməsinə zərurət olmadığını müəyyən etdikdə məhkəmə istintaqının təzələnməsi haqqında vəsatətin rədd edilməsi barədə qərar çıxarır və məhkəmə çıxışları davam etdirilir. Məhkəmə proses iştirakçılarının çıxışlarını müəyyən vaxtla məh-

dudlaşdırma bilməz. Hər bir iştirakçı iş üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün məsələlər üzrə fikirlərini bildirənədək öz çıxışına davam etməlidir. Sədrlik edən çıxış edənlərin çıxışlarının hər hansı formada ixtisara salınmasını təklif edə və buna yol verə bilməz. Bununla yanaşı, çıxış edən proses iştirakçısı iş üçün əhəmiyyət kəsb etməyən, məhkəmədə baxılan ittihama aid olmayan hallar barədə danışdıqda sədrlik edən onu dayandıraraq baxılan işin mahiyyəti barədə danışmağı xatırlada bilər. Məhkəmə çıxışlarında iştirak edən şəxslər dövlət, kommersiya və peşə, habelə şəxsi və ya ailə sırrını açıq məhkəmə iclasında da yaymasına yol verməməlidirlər. Proses iştirakçıları çıxış etdikdən sonra öz yazılı çıxışlarını məhkəməyə təqdim edə bilərlər.

Məhkəmə baxışının bütün iştirakçılarının məhkəmə çıxışları səsləndikdən sonra dövlət ittihamçısı zərər çəkmiş şəxs (xüsusi ittihamçı), təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi cinayət prosesi tərəfləri nümayəndələrinin çıxışlarında deyilənlərə dair qısa etiraz və qeydlərlə bir dəfə də çıxış etmək hüququna malikdirlər. Replikalar cinayət prosesinin məhkəmə çıxışı söyləmək hüququ olan bütün iştirakçıları çıxış etdikdən sonra başlanır.

Cinayət Prosesual Məcəlləsinin şərh edilən maddəsi proses iştirakçıları arasında yalnız dövlət ittihamçısının, zərər çəkmiş şəxsin, təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin adını çəkir. Lakin çıxış etmək hüququ olan bütün şəxslərin replika söyləmək hüququ vardır və bu hüquq təmin edilməlidir. Hətta çıxış etmək hüququ olan, lakin çı-

xış etməkdən imtina etmiş proses iştirakçılarına da replika söyləmək üçün imkan verilməlidir. Replika proses iştirakçısının digər iştirakçıların çıxışlarında deyilən fikirlərə dair etiraz və qeydlərini əks etdirən qısa çıxışdır. Cinayət Prosesual Məcəlləsinin şərh edilən maddəsinə əsasən, hər bir proses iştirakçısı yalnız bir dəfə replika söyləyə bilər. Proses iştirakçıları öz replikalarını Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 340-cı maddəsində müəyyən edilmiş ardıcılıqla söyləyəcəklər. Bu zaman mövcud təcrübəyə əsasən, son replika söyləmək hüququ müdafiəçiyə və ya təqsirləndirilən şəxsə məxsusdur. Replikada, bir qayda olaraq, məhkəmə çıxışlarında səslənən ayrı-ayrı fikir və mülahizələrə etiraz bildirilir. Lakin ittihamın mahiyyətinə, cinayətin tövsifinə, təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinə aid və başqa bu kimi məsələlərə də toxunula bilər. Replikada məhkəmə çıxışlarındakı məsələlərdən hansısa biri üzrə mövqe dəyişikliyi mümkündür. Replikadan istifadə etmək cinayət prosesi iştirakçılarının hüququ olduğundan replikadan istifadə etməmə digər tərəfin çıxışı ilə razılaşmaq kimi qiymətləndirilə bilməz. Cinayət prosesinin iştirakçısı öz çıxışında mövqeyini kifayət qədər əsaslandığından əlavə olaraq replika hüququndan istifadə etməyə bilər. Buna görə də replikanın əsas çıxışa əlavə kimi qiymətləndirilməsi düzgün deyil. Replika da hər hansı müddətlə məhdudlaşdırılmamışdır. Lakin şərh edilən maddəni məzmunundan görüldüyü kimi, replika “qısa” çıxışdır. Sədrlik edən replika hüququndan istifadə edən şəxsə işə aid olan

məsələlər üzrə danışmağı təklif edə bilər. Məhkəmə çıxışları və replikalər qurtardıqdan sonra təqsirləndirilən şəxsə son söz verilir. Təqsirləndirilən şəxs son sözünü söyləyərkən ona suallar verilməsinə yol verilmir. Məhkəmə təqsirləndirilən şəxsin son sözünün müddətini müəyyən edə bilməz. Təqsirləndirilən şəxs məhkəmədə baxılan ittihamı açıq sürətdə aid olmayan hallara toxunduqda, məhkəmə iclasında sədrlik edən onun sözünü kəsmək hüququna malikdir. Təqsirləndirilən şəxs son sözündə elan edilmiş ittihamı məhkəmədə hərtərəfli, tam və obyektiv baxılması üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan yeni hallar barədə məlumat verdikdə, məhkəmə, məhkəmə istintaqını təzələyir. Təqsirləndirilən şəxsin sözü qurtardıqdan sonra, məhkəmə müşavirə otağına gedənədək cinayət prosesinin tələbləri məhkəmə baxışının nəticələri əsasında yekun məhkəmə qərarının layihəsinin qərarını məhkəməyə təqdim edə bilərlər. Cinayət prosesi tərəflərindən biri yekun məhkəmə qərarının layihəsi barədə təklif verdikdə, o, həmin layihəni cinayət prosesinin digər tərəfinə də verməlidir.

Mülki Prosesual Məcəlləyə əsasən məhkəmə çıxışları işdə iştirak edən şəxslərin, onların nümayəndələrin və vəkillərinin nitqlərindən ibarətdir. Əvvəlcə iddiaçı və onun nümayəndəsi, sonra cavabdeh və onun nümayəndəsi çıxış edir. Artıq başlanmış prosesdə mübahisə predmetinə dair müstəqil tələblər irəli sürən üçüncü şəxs və onun nümayəndəsi tərəflərdən və onların nümayəndələrindən sonra

çıxış edir. Mübahisə predmetinə dair müstəqil tələblər irəli sürməyən üçüncü şəxs və onun nümayəndəsi, tərəfində üçüncü şəxsin işdə iştirak etdiyi iddiaçıdan, yaxud cavabdehdən sonra çıxış edir. İşdə iştirak edən şəxslərin vəkilləri də həmin ardıcılıqla çıxış edirlər. Digər şəxslərin qanunla qorunan hüquq və mənafelərinin müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmiş dövlət orqanının və yerli özünüidarə orqanının nümayəndələri məhkəmə çıxışlarında birinci çıxış edirlər. Çıxışların bütün iştirakçılarının nitqlərindən sonra onların nitqlərdə deyilənlərlə əlaqədar olaraq çıxış edə bilərlər. Son replika hüququ cavabdehə və onun nümayəndəsinə məxsusdur. Yekun nitqi məhkəmə prosesinin ən əhəmiyyətli hissəsi hesab olunur. Çünki bütün məhkəmə prosesi məhz həmin nitqlə yekunlaşır. Bu baxımdan da vəkil əlindən gələni etməlidir ki, öz müştərisi üçün arzuolunan nəticəni məhz bu nitqin vasitəsilə əldə edə bilsin. Yekun nitqi özündə bütün sübutları birləşdirməli və andlılara güclü, səlis və ən təsirli formada təqdim olunmalıdır. İşin elementlərini təsdiq edə biləcək bütün məsələlər tam formada izah olunmalıdır. Bu nitq dəqiq və sadə yolla ifadə olunmalıdır.

Məhkəmə zalında sadəcə bir yerdə ilişib qalmamaq lazımdır. Daha yaxşı olardı ki, nitq gəzərək söylənilsin. Yalnız bir yerdə duraraq danışmaq andlılara vətəndaşların onların arasında bir sərhəd olduğu ismarıcını göndərə bilərlər. Yekun nitqini söyləyərkən çalışmaq lazımdır ki, hər hansı qeyddən istifadə edilməyə və ya çox qısa bir qeyd-

dən və vaxtaşırı istifadə edilə. Çalışmaq lazımdır ki, andlılara çox da yaxında dayanmamaq. Əks halda onlarda diskomfort yarana bilər. Yekun nitqini sadə salamlama ilə başlamaq lazımdır. Demək olar ki, bütün hallarda yekun nitqi ilə çıxış edən şəxs formal olaraq andlılara göstərdikləri səbrə və diqqətə görə nitqin başlanğıcında təşəkkür edir. Bu, olduqca səmimi tonda edilməlidir. Həmçinin yekun nitqinin nədən ibarət olması barədə başlanğıcda yüngül informasiya verilməlidir. Sadə nitqdən, söz və cümlələrdən istifadə etmək daha məqsədə uyğun olardı. Hədsiz mübahisəli, təmtəraqlı nitqdən və ya başdan başa hüquqi terminlərdən çəkinmək lazımdır. Əgər nitqdə elmi, hüquqi və ya tibbi terminlərdən istifadə etmək lazım olarsa, o zaman əmin olmaq olar ki, həmin terminlər tamamilə aydın formada izah olundu. Müdafiə tərəfin vəkilinin işin digər aspektləri ilə müqayisədə yekun nitqi ilə bağlı daha çox səlahiyyət və azadlığa malikdir. Bu səbəbdən də yekun nitqi həmin vəkilin ən sevimli davranışı olmalıdır. Bu tapşırıqla vəkil işə öz möhürünü vura bilər. Eyni zamanda, baxmayaraq ki, yekun nitqi ilə bağlı tərəflərə müstəqillik verilir. Bu nitqi söyləyən tərəf faktlara və əhəmiyyətli sübutlara əsaslanmalıdır. Yaxşı yekun nitqi ilə çıxış etmək üçün nə etmək lazımdır? Ən yaxşı yekun çıxışı o çıxışdır ki, o, lazımı sübutların qeyd olunması ilə edilir, məntiqə əsaslanır və dəqiq formada çatdırılır. Yekun nitqi ilə çıxış edərkən özünüz olun. Çalışmaq lazımdır ki, nitq təbii, səmimi və dəqiq olunsun. İnanmaq lazımdır ki, səmimi

olmamaq səs-küylü, gurultulu və sensasiyalı olmaqdan daha əhəmiyyətlidir.

Yekun nitq zamanı aşağıdakı qaydalara əməl etmək lazımdır:

- mümkün qədər qeydlərdən istifadə etməli;
- hər bir andlı ilə ayrı-ayrılıqda göz kontaktı yaratmalı;
- qısa və konkret olmalı;
- məntiqli olmalı;
- andlılara yeni bir şey söyləməli, artıq verilmiş şahid ifadəsini təkrarlamamalı;
- araşdırılan və əhəmiyyətli olan məqamları xüsusilə vurğulamalı;
- məhkəmə hazırlığı mərhələsində ilkin olaraq yekun çıxış yazmalı və onu yekunlaşdırdıqdan sonra bir daha yazmalı;
- tam əmin olmayan məlumatları qətiyyənlə deməməli;
- nümayişkarane sübutlardan istifadə edərək andlıların inamını möhkəmləndirməli;
- elə danışmaq lazımdır ki, andlılar müdafiə edilən şəxsə dəyən ziyanın həcmi anlasın;
- dəymiş ziyanın bir daha aydın başa düşülməsi üçün sübutları nümayiş etdirməli;
- andlıların hər gün rastlaşdığı analogi hadisələrdən istifadə etməli;
- işin hüquqşünaslar deyil, onların müdafiə etdikləri

müştərilər barəsində olduğunu və müştəriyə dəyən ziyanı xüsusi ilə vurğulamalı;

-aydın sözlərdən istifadə etməli və andlılarda hadisə haqqında aydın təsəvvür yaratmağa çalışmalı.

Yekun nitqi hər bir tərəfin işlə bağlı olan son çıxışıdır. Yekun nitqi sübutların nümayişindən və araşdırılmasından sonra baş verir. Yekun nitqi özündə hər hansı bir yeni məlumatı etdirməməlidir və yalnız məhkəmə boyunca araşdırılan sübutlara əsaslanmalıdır. Bir qayda olaraq, yekun nitqi zamanı etirazlar verilmiş bu yalnız həddən artıq mühüm olduqda yol veriləndir.

Yekun çıxışı zamanı çıxışı edən şəxs əsl bir performansla çıxış etməlidir ki, o, ürəkləri və beyinləri fəth edə bilsin. Bu cür performansla uğur əldə etmək mümkündür. Lakin bu, tez-tez baş verə biləcək qədər bəsit deyil. Bu nəticəyə təsir edə biləcək bir mərhələdir.

Azərbaycan Respublikasında cinayət prosesində müdafiəçi qismində yalnız Vəkillər Kollegiyasının üzvü olan vəkillər çıxış edə bilirlər. Vəkil hüquq və mənafelərini müdafiə edəcəyi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslə hüquqi yardım göstərilməsinə dair müqavilə bağladıqdan sonra təmsil etdiyi vəkillik qurumunun orderini almalı, cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim etməlidir. Vəkil qurumunun orderini cinayət prosesini həyata keçirən orqana təqdim etdiyi andan isə müdafiəçi qismində cinayət prosesinin iştirakçısı statusunu əldə edir.

*«Ümid və arzu insan fəaliyyətinin əsas amillərindəndir.
Əgər insan birçə gün bu hissədən məhrum olsa,
yaşayış nizamı pozular»*

Mövzu 15

Məhkəmə nitqinin forma və məzmunu

Beləliklə, məhkəmə nitqinin məzmunu – natiqin onun predmeti haqqında, yəni məhkəmə araşdırmalarının predmetini təşkil edən suallar haqqında danışıqlarıdır. Bu məzmun müəyyən ardıcılıq şəklində ifadə olunur, onun öz strukturu var. Məhkəmə nitqinin quruluşu elə onun forması deməkdir. Bəzən məhkəmə nitqinin quruluşu əvəzinə kompozisiya termini də istifadə olunur. Elə bu da məhkəmə nitqinin quruluşu deməkdir. Məhkəmə nitqinin məzmunu yalnız onun elementlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili vasitəsilə açıqlana bilər, bunun üçün onun haqqında bəhs etdikdən öncə məhkəmə nitqinin hansı elementlərdən ibarət olduğunu dəqiqləşdirək.

Açıq çıxış: a) dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək məqsədi daşıyan giriş; b) çıxışın predmetinin ifadəsi; c) öz sübutlarının arqumentləşdirilməsi və qarşı tərəfin dəlillərinin təkzib edilməsi; d) bütün deyilənlərə yekun vuran nəticə - bu bəndlərdən ibarətdir.

Bu klassik modeldən geri çəkilərək cinayət prosesində məhkəmə nitqinin aşağıdakılardan ibarət olan başqa bir kompozisiyası tərtib olunub:

- Cinayətin ictimai qiymətləndirilməsi;

- İş üzrə dəlillərin təhlili və qiymətləndirilməsi;
- Cinayətin izah olunmuş əsaslandırılması;
- Təqsirləndirilənin şəxsiyyətinin xarakteristikası;
- Cəza növü və mülki iddia haqqında fikirlər;
- Törədilən cinayətinin səbəbləri və şəraitinin təhlili

və onların aradan qaldırılması barədə təkliflər.

Beləliklə, qədim dövrlərdə yaranmış məhkəmə mübahisəsinin aparılma qaydası dəyişməz qalır. Lakin, o vaxtdan baş verən cinayət işi üzrə sübut etmə predmetinin çətinləşdirilməsini nəzərə alaraq, məhkəmə nitqini 3 əsas hissəyə bölmək olar: a) giriş; b) xüsusi quruluşu olan əsas hissə və c) nəticə.

Beləliklə, cinayət işi üzrə məhkəmə nitqinin kompozisiyasının çox mürəkkəb quruluşu ola bilər. Bu halda ittiham və müdafiə nitqlərinin kompozisiyası müxtəlifdir. Müdafiəçi ikinci çıxış edərək öz çıxışından təkzibə ehtiyac duyulmayan hər şeyi xaric edə bilər. Çəkişmə prosesində üzərində sübut vəzifəsi olan idtihamçı isə məhkəməylə həll olunması vacib olan sualları müdafiənin onlar haqqında mübahisə etmək fikri yoxdur təxminiylə diqqətsiz qoya bilməz. Prokuror ittihamın bütün sualları üzrə mövqeyini izah etmək məcburiyyətindədir, hətta ona müdafiənin mövqeyi məlum olduğu halda belə.

Ədəbiyyatda məhkəmə nitqinin məzmununun qanunvericilikdə təsbiti ilə bağlı təkliflər irəli sürülüb.¹ Onlar

¹ Алексеев Н.С., Макарова З.В. Ораторское искусство в суде. Л., 1989. с. 34.

prinsip etibarilə qəbul olunmur. Hər bir nitq özünəməxsus və individualdır. Onun predmeti məhkəmə araşdırmalarının məsələləriylə əvvəlcədən müəyyən edilmişdir və müstəqil nizamlanmaya ehtiyac duymur. Natiq sadəcə məhkəmədə işə aid olmayan məsələlər haqqında danışıq bilməz. Nitqin məzmunu isə tamamilə işin vəziyyətindən, natiqin qoyduğu məqsəddən, onun prosessual mövqeyindən, ittiham və bəraət sübutlarının nisbətindən, təqsirləndirilənin mövqeyindən və bir çox başqa səbəblərdən asılıdır. Hətta yuxarıda sadalanan elementlərin hər çıxışda mövcudluğu məcburi deyil, çıxışın mövzu seçimi yalnız natiqdən asılıdır, onun məhkəmə araşdırmalarının perspektivlərini görmə qabiliyyətindən, işin faktiki vəziyyətinin qiymətləndirilməsindən asılıdır.

Məhkəmə nitqinin ayrıca elementlərinin ümumi xarakteristikasına nəzər salmaq, yəni girişin, əsas hissənin və nəticənin. Bunlardan hər biri öz funksiyasını yerinə yetirir və hər biri özünəməxsus şəkildə məhkəmə çıxışını uğurlu edir.

Hər bir açıq və ya məhkəmə nitqini başlamaq həmişə çətinlikdir. Sonradan çıxış zamanı natiqə ilham hissi gəlir, yeni fikirlər yaranır, sözlər öz – özünə bir – birinin ardınca dilə gəlir. Nitqin əvvəlində isə natiq bir qədər sıxıntı yaşayır və bu bütün çıxışı məhv edə bilər. Buna yol vermək olmaz. Natiqə və demək ki, onun dəlillərinə qiymət ilk dəqiqələrdən yaranır.

Siseronun fikrinə görə girişin əsas rolu auditoriyanın

rəğbətini qazanmaq, onu öz tərəfinə çəkmək, düzgünlüyünə inandırmaqdan ibarətdir. Ağıllı prokuror belə edir: məhkəmənin işin çətin vəziyyətinin araşdırma qabiliyyətinə şübhə belə etmədiyini eyhamla söyləyir. Ehtiyatlı vəkil isə belə edir: məhkəmənin diqqətini dəlillərin parlaq təhlilinə və dövlət ittihamçısının obyektivliyinə yönəldir və ya nitqini məhkəməni tərifləməklə başlayır, onların ziddiyyətli olduğuna baxmayaraq bu çətin yolda ədalət gəlmisini layiqincə idarə etdiklərini vurğulayır.

Nitqin əsas hissəsi çox vacib sayılır. Orada natiqin mövqeyi ifadə olunur, onun sübutları və etirazları gətirilir, işin bağlanması üsulları haqqında təkliflər irəli sürülür. Əsas hissəyə bunlar daxildir: a) işin vəziyyətinin ifadəsi; b) mübahisə mövzusunun aydınlaşdırılması; c) öz dəlillərinin ifadəsi; d) qarşı tərəfin dəlillərinin təkzib edilməsi. Əsas hissənin elementlərinin münasibəti individualdır, lakin hər halda əsas diqqət dəlillərin ifadəsinə və qarşı tərəfin dəlillərinin təkzib edilməsinə yönəldilməlidir.

Məhkəmə nitqinin vacib hissələrindən biri də nəticədir. Yadda saxlamanın psixoloji qaydası belədir ki, hər bir hadisənin əvvəli və sonu yaddaşlara daha tez həkk olunur, nəinki orta hissəsi. Bu qayda sonuncu kəlmələrin və bununla birgə onların bağışladığı təsirin yadda saxlanmasına səbəb olur. Buna görə də nitqin sonu çox dəqiq, effektiv və qısa olmalıdır. Yaxşı sonluq fikirləşmək çox çətinidir.

Aralıq nəticələrin çıxardılması üçün də qərarın verilməsi vacibdir. Bu o zaman vacib olur ki, natiq bəzi vəziyyətlər

yətlər barədə mübahisə edir və ya onları təsdiqləyir. Bunların hər birinin təhlilini yekunlaşdırarkən dinləyicilərin diqqətini bu təhlildən çıxan nəticəyə yönəltmək lazımdır. Aralıq nəticələr, nəinki nitqi strukturlaşdırır, həm də dinləyicilərin diqqətini cəlb edir, onların eşitdiklərini yaxşı yadda saxlamağa səbəb olur. Əks halda çıxışın sonunda dinləyicilər natiqin söylədiyi arqumentlərdən çoxunu unudar.

Nitqin müvəffəqiyyəti ona hazırlıqdan asılıdır. Şübhəsiz ki, mükəmməl hazırlıq olmadan yaxşı nitq ola bilməz. Hazırlıq prosesi mürəkkəb və uzundur. O cinayət işinin materiallarının ilkin öyrənilməsindən (tanışlıqdan) başlayır.

Məhkəmədə müvəffəqiyyətlə çıxış etmək üçün prosesə yaxşı hazırlaşmaq lazımdır. Çoxları məhkəmədə çıxışın hazırlıq aspektinə əhəmiyyət vermirlər, hesab edirlər ki, işin halları ilə məhkəmə iclasının gedişi zamanı tanış ola bilərlər. Çünki məhkəmə ittiham hökmünü (ittiham hökmü prokuror və vəkildə də vaxtında) elan edəcək, ittiham olunanlar və şahidlər dindiriləcək, iş üzrə əldə olan materiallar açıqlanacaq. Təcrübə göstərir ki, bu cür məhkəməni özünü doğrultmayıb.

Birincisi, işi bilmədən prosesin iştirakçısı əmin ola bilməz ki, məhkəmə işi bütün materiallarını açıqlayıb və istintaq orqanları sübut üçün bütün lazımi materialları toplayıb.

İkincisi, materialı bilməmək prosesin iştirakçısı tərəfindən məhkəmə işinə əlavələr edilməsi haqqında xahiş

etmək hüququndan istifadə etmək imkanına mane olur. Belə ki, işdə daha hansı informasiyanın olmasını bilmədən, ona hansı əlavələrin edilməsini təyin etmək çətindir.

Üçüncüsü, məhkəmə işinə lazımi qədər hazırlanmamış və hansı protokolda hansı informasiyanın olduğunu bilmədən iştirakçı çətin vəziyyətə düşə bilər. Bəzən məhkəmədə prokuror və ya vəkil kiminsə ibtidai istintaq zamanı verilmiş ifadələrini açıqlanmasını xahiş edir, lakin lazımi vəərəqi göstərə bilmir. Qeydiyyat üzrə lazımi vəərəqi axtarmağa başlayan hakim əsəbiləşir və prosesin ardıcılığı pozulur. Nəticədə isə məlum olur ki, açıqlanan protokolda tərəfin qeyd etdiyi ifadələr yoxdur. Əslində isə onlar işin içində vardır, ancaq başqa protokolda. Proses zamanı isə belə hallardan qaçmaq lazımdır.

Dördüncüsü, prosesdə iştirakçının öz mövqeyini əsaslandırmaq üçün bu və ya digər şəxsin ifadələrində ziddiyyətlər aşkar etməsi çox vacibdir, çünki bu sübutun qeyri-düzgün və şübhəli olmasını qiymətləndirməyə imkan verir. Qeyd edək ki, düzgün tərtib olunmuş ittiham hök-mündə təqsirləndirilən şəxsin, zərər çəkənin və şahidlərin ifadələri daxil edilməməlidir.

Beşincisi, nitqin müvəffəqiyyəti məhkəmə istintaqı zamanı aktiv iş nəticəsində hazırlanır. İşin materialları ilə tanış olmamaq bu aktivliyə imkan vermir.

Altıncısı, məhkəmə iclasının şəraiti prosesin iştirakçısına işlə ilkin tanışlıq olmadan sübutların bir-biri ilə uzlaşması nöqtəyi-nəzərindən təhlilinə, ifadələrin alınması

prosesinə, əşyavi dəlillərin aşkarlanmasına və s. imkan vermir. Nəticədə onlara düzgün qiymət verilmir.¹

Natiqin məhkəmə prosesində iştirakı üçün, kifayət qədər hazırlıqlı olmaması nəticəsində ortaya çıxan problemlər siyahısını davam etmək olar, lakin artıq aydındır. Natiq işin materialları ilə mükəmməl tanış olmalıdır.

Məhkəmə nitqinə hazırlıq iş materiallarının işlənməsindən başlanır. İş nə qədər aydın və çətin olmayan gələcə də, onunla diqqətlə tanış olmaq lazımdır. Yalnız işi əla bilmək yaxşı nitqin söylənməsinə imkan verir. İllər keçdikcə iş materiallarında tez istiqamətlənmə təcrübəsi və bacarıqları, onda əsas görmək qabiliyyəti yığılır, lakin işi təfərrüatı ilə bilmədikdə, məhkəmədə müvəffəq çıxışa ümid etmək olmaz.

Yalnız sübut və dəlillərin öyrənilməsi ilə kifayətlənməməli, bütün prosesual sənədlərin, o cümlədən müstəntiqin qərarını və məhkəmənin qətnaməsini öyrənilməlidir. Cinayət işində xırdalıqlar və vacib olmayan detallar ola bilməz. İşə təzə başlamış hər prokuror və ya vəkil qaçılması mümkün olan və illərlə rahatlıq verməyən səhvlər buraxır.

Belə "xırdalığa" bir misal olaraq həyat yoldaşını öldürməkdə ittiham olunan S.-in cinayət işi ola bilər. İşdə təcili yardımın çağırış qeydiyyat kitabından çıxarış vardır. Orada hər iki tərəfin maraqlarına cavab verən informasiya

¹ Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 36-37.

vardır, lakin onlar onu sadəcə nəzərə almadılar. Birincisi, çıxarışdan məlum olduğu kimi qeydiyyat kitabında telefon zənginin vaxtı saat 05:45 yazılmışdır. Bu fakt o biriləri ilə birlikdə sübut edir ki, S təcili yardım xidmətinə həyat yoldaşına xəsarət yetirdikdən dərhal sonra yox, təxminən bir saat keçdikdən sonra zəng etmişdir. Bu da ona hadisə yerinin səhnələşdirməyə lazımı zaman vermişdir. Vəziyyətin belə olması S.-in ifadələrinin – həyat yoldaşının yaralı olduğunu görüb dərhal zəng vurduğunun düz olmasını şübhə altına alır. Zəng vurulan vaxtda zərərçəkmiş artıq bir saat idi ki, ölmüşdür, zəng vuranın sözləri jurnalda belə qeydə alınmışdır: “Özünü bıçaqlayıb, ölür”. Bu qeyd S.-in başqa ifadələrini də inkar edirdi. Onun sözlərinə görə o, təcili yardıma zəng etməyə çıxanda irəlində indicə qovduğu qonaqlarını – L. ər – arvadlarını görür. Mənim, “nə üçün rəfiqəsi yaralıni tək qoyduğu üçün təəccüblənməyib və ondan bu barədə soruşmayıb” sualına S cavab verdi ki, o düşüncəyə ki, həyat yoldaşı artıq özünü yaxşı hiss edir. Əgər bu belədirsə, onda nə üçün o, təcili yardıma zəng edərək ölür, deyib?

Bundan əlavə, sənəddə zərərçəkənin soyadının düzgün göstərilməməsi prokuror tərəfindən söylənilsəydi, bu vəkilə indicə sadalanan ittiham arqumentlərini şübhə altına almağa əsas verərdi. Belə ki, vəkil qeyd edə bilərdi ki, vaxtın səhər erkən olduğunu nəzərə alaraq təcili yardım həkimi yuxulu olduğuna görə zəng edəninin nəinki soyadını, digər sözlərini düzgün eşitməyə, hətta vaxtı da düzgün

qeyd etməyə bilərdi.

Bu üsuldən öz ərini öldürməkdə - arsen preparatı ilə zəhərləməkdə ittiham olunan Aleksandra Maksimenkonu müdafiə edən vəkil Xolev də istifadə etmişdir. Zərərçəkənin daxili orqanlarında külli miqdarda zəhər tapılmışdır. Xolev Maksimenkonun ölümünə verilən ziddiyyətli tibbi rəyi nəzərə alaraq və ölümün tif xəstəliyindən və ya ürək paralicindən olması mümkünliyünü izah etdi. Andlı iclasçılar zərərçəkənin orqanlarına arsen preparatının düşməyinin səbəblərini belə açıqladılar: xəstə bir insan vəfat etdi, ölüm arsen preparatından zəhərlənməyə oxşamır və zəhər orqanizmə ölümdən sonra da düşə bilər. Araşdırma göstərmişdir ki, cəsədi yaran həkim əllərini açıq qarın boşluğunda üzərində başqa bir məhlulla yumuşdur, ancaq qarın boşluğunda heç bir başqa məhlulun izləri aşkarlanmayıb. Vəkil bundan yararlanaraq belə izah etdi ki, gecə yuxulu olan əczaçı şagird səhv olaraq lazımı məhlulun yerinə götürünüşcə bir-birindən seçilməyən arsenli məhlul'u vermişdir.

Əlbəttə, bu heç kim tərəfindən təsdiqlənməyən hipotezdir (fərziyyədir), lakin yuxarıda göstərilən xəstənin ölüm səbəbləri haqqında həkimlərin qənaətləri də qəti olmayıb, bir-birinə ziddirlər və onlar da yalnız hipotezdir. Vəkil bundan çox məharətlə təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə istifadə etdi.¹

İşin materiallarını öyrənmək nə deməkdir? Sözsüz ki, yalnız oxumaq deyil, sübutları analiz etmək, bir - - biri ilə

¹ Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 38-39.

tutuşdurmaq, aidiyyətlik və mümkünlük, daxili ziddiyyətlərin olub-olmamasını qiymətləndirmək deməkdir. Müstəntiqin qərarlarını nəzərə almamaq tipik səhvdir, onlar istintaqın məntiqini başa düşməyə, qanun pozuntusunu, şəxsin hüququnun məhdudlaşdırılmasını aşkarlamağa imkan verir.

Bəs cinayət işinin materiallarını necə öyrənməli və nədən başlamalı? Bu haqda müxtəlif rəylər mövcuddur və bunlara məhz məsləhət kimi yanaşmaq lazımdır, yəni yaradıcılıqla, hər konkret işin xüsusiyyətini, öz bacarığını və digər halları nəzərə alaraq.

İşin bütün materialları tədqiqat obyektı olmalıdır. Yalnız nəzərə çarpan faktları qeyd etmək, əhəmiyyətsiz görünən halları qıraqda qoymaq olmaz, çünki əvvəlcədən nəyin vacib olduğunu və nəyin heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini müəyyən etmək çətindir. Nəinki işdə iştirak edən bütün şəxslərin ifadələrini oxumaq, habelə sənədlər və maddi sübutlarla əsaslı surətdə tanış olmaq lazımdır.

İşlə tanış olan zaman nətiq cinayətin törədilməsi zamanı qeydə alınmayan sübutedici əhəmiyyətə malik olan bilən faktlara diqqət yetirir.

Beləliklə, işi tədqiq etdikdə müəyyən edilməmiş və məntiqi sübut kimi istifadə olunmalı olan faktları da nəzərə almaq lazımdır. Zərərçəkmiş şəxsin şəxsiyyəti ilə tanış olduqda ən çox məlumatı onların gündəlikləri, məktubları, sənədləri vasitəsilə əldə etmək olur. İşdə olan xırdalıqlar dəqiq öyrənilir və təhlil edilir. Əks təqdirdə işdən göz-

lənilməz hadisələr doğura bilər və siz məhkəmədə olduqca pis vəziyyətdə qala bilərsiniz. İş materiallarının pis öyrənilməsi məhkəmə nətiqini nüfuzdan salır, onun dəlillərinə, arqumentlərinə və mövqeyinə etibarsızlıq doğurur.

İşin öyrənilməsinə cinayət prosesində ittiham aktından yaxud da şikayət ərizəsindən başlanılır. Bundan sonra hakimin qətnaməsi, yaxud da məhkəmənin sərəncam verən iclasının məhkəməyə təslim edilməsi haqqında qərarı ilə tanışlıq edilir. Sonra isə təqsirli şəxs qismində cəlb etmə haqqında qərar öyrənilir. İşlə tanışlığın bu mərhələsində ittihamın həcmi məhkəməyə təslim etmə haqqında qərar (qətnamədə), ittiham aktında irəli sürülmüş ittihamla uyğun olub-olmamasını yoxlamaq vacibdir. Daha sonra irəli sürülmüş ittihama qarşı münasibəti qeyd edilən təqsirli şəxsin dindirilməsi protokolu tədqiq edilir. Nə vaxt və hansı qətimkan tədbirinin seçildiyi həmin sənədlərlə tanış olduqdan sonra işin öyrənilməsi cinayət işinin açılması haqqında qərardan və s. başlanır.

V.İ. Baykov hesab edir ki, işin öyrənilməsinin ən səmərəli üsulu məhz prokurorun işin açılması haqqında qərarından başlanmasıdır. Onun fikrincə, bu cür üsulun üstünlüyü məhz prokurorun müstəntiqin seçdiyi istiqamətlə (yolla) getməsidir. Bəs buna ehtiyac varmı? Bədi mənadada desək, müstəntiq sıfırdan başlamışdır, prokuror isə iş üzrə əsas məsələnin, yəni ifadə edilmiş və irəli sürülmüş ittihamın tədqiq edilməsindən başlamaq imkanına ma-

likdir.¹

Şahidlərin ifadələrinin və ekspert rəyinin tədqiq edilməsi zamanı onların içində ən vacib olan məsələni ayırmaq zəruridir. Ekspert rəyi ilə tanış olduqda, nəinki onun nəticələr ifadə edilən son hissəsinə, habelə həmin nəticələrin əsaslandırıldığı hissəsinə də diqqət yetirilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsə, şahidlərə, zərərçəkmiş şəxslərə, ekspertə verilməli olan suallar əsaslı surətdə düşünülməlidir. Suallar qoyulduqda öz mövqeyinin təsdiqlənməsi üçün artıq təfəsilatların araşdırılmasına əludə olmaq lazımdır deyil.

Ümumiyyətlə işin öyrənilməsinin iki üsulu mövcuddur: *xronoloji* və *sistemli*. Birinci üsuldən istifadə etdikdə nətiq cinayət işinin bütün materiallarını birinci səhifədən başlayaraq ardıcılıqla öyrənir. Bu üsulun üstünlüyü ondadır ki, cinayətin istintaq araşdırılması zamanı bu və ya digər sübutların əldə olunması ilə bağlı şəraitin məntiqini anlamağa imkan verir. Bu üsul sübutların hər tərəfli öyrənilməsini təmin edir, bütün boşluqları istisna edir. Bu üsul həcmcə kiçik, bir ittihamlı, bir epizodlu işlər üçün daha məqsədəuyğundur. Daha mürəkkəb, çoxepizodlu işlər, bir neçə, hərəsi müxtəlif cinayətlərdə ittiham olunan şəxsin iştirakı ilə olan işlərin ittiham hökmünün öncədən öyrənilməsi, ittihamın bütün həcmiminin və hər ittiham olunanın rolunun araşdırılması tələb olunur. Lakin prokuror və vəkil də unutmamalıdır ki, ittiham hökmü istintaq orqanının ver-

¹ Бойков А.Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. М., 1978, с. 43.

siyasını əks etdirir, ona görə də orada bütün sübutlar yox, yalnız bu versiyanı təsdiqləyən sübutlar qeyd edilmişdir və onlara birtərəfli qiymət verilmişdir. İttiham hökmündə sübutların məzmununun şərhli tendensiyalı ola bilər. Məsələn, dələduzluqla ittiham olunan B-nin işində müstəntiq ittiham hökmündə ittiham üçün sübut olan sənədin məzmununu təhrif etmişdir. B-nin pul aldığı haqqında verilən arayışda deyilirdi ki, pul ona satdığı evinin avansı kimi ödənilir. Müstəntiqsə, rəsmi sənədə yüngül “düzəliş” vermiş, göstərmişdir ki, sənəddə yataqxanada satılan bölmə üçün verilən avansdan söhbət getmişdir. Bu arayışın dəqiq məzmunu çox əhəmiyyətli idi, çünki ittiham versiyasına görə B pulu zərərçəkmişlərdən onları aldadaraq almış, ya sayış üçün yataqxanada bölmə təşkil etməyə söz vermişdir. İttiham olunan isə pulu borc aldığı iddia edir.¹

Buna görə də ittiham hökmünün öyrənilməsi tənqidi olmalı, istintaqın nəticələri isə sübut və dəlillərin köməyi ilə yoxlanılmalıdır. Hər bir halda işdə olan bütün sənədlər işin mürəkkəb və ya asan görünməsinə baxmayaraq əvvəldən axıra kimi öyrənilməlidir. M.F.Qromnitskiy məhkəmə iclasında hazırlıqlı olmayan iştirakçının nə hiss etdiyini yaxşı təsvir etmişdir. O, belə yazır:

“Gündəlik xırda – para işlərlə məşğul olduğumdan bu iş dindirilməyə bir neçə gün qalmış oxumağa başladım. Həcmli ittiham aktını oxuduqda gördüm ki, iş mürəkkəb

¹ Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 39 - 40.

ol,sa da çətin deyil; ilkin istintaqa başlayıram – çox da qalın olmayan dörd ya beş cild. Birinci cildi oxumağa başlayıram – müstəntiqin xəttini oxumaq mümkün olmadı: bütün gecəni çalışdım, amma bir şey oxuya bilmədim. Növbəti gün eyni nəticə, birinci cildi atıb ikinci cildi götürürən (başqa cinayət haqqında). Məlum olur ki, ikinci cinayət işi başqa müstəntiq tərəfindən aparılıb və onun xətti birincidən də pisdir. Növbəti cildlər – eyni vəziyyət – yeni müstəntiq daha müşkül xəttlə. İki – üç gün çalışıb – vuruşub bir ittiham aktı ilə çıxış etməyi qərara aldım... Məhkəmə istintaqı üç gün davam etdi və o ağır üç gün indiyə kimi yadımdadır. Elə bil iynə üstündə idim, hər an mənim işlə az tanış olduğumu bürüzə verən bir sürpriz gözləyirdim; həddən artıq diqqətli idim, yorğunluq da elə bundan idi. 1980 – ci ildə məhkəmə istintaqının 20-ci günü danışmalı oldum və mən həmin gün ondan əvvəlki gündən daha az yorğun idim. Məhkəmə istintaqının qurtardığı gün özümü dünyanın xoşbəxti sanırdım.¹

İşin materiallarını öyrənən zaman ondan çıxarışlar etmək məsləhət olunur. Məhkəmə zamanı aydınlaşdırılmalı, dəqiqləşdirilməli olan sualları, müəmmalılıqları, qeyri-dəqiqlikləri elə buradaca qeyd etmək lazımdır. Belə məsuliyyəti işdə, dövlət ittihamını və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi işində yalnız yaddaşa güvənmək olmaz: sizin aparmalı olduğunuz cinayət işlərinin çoxluğu, işin öyrə-

nilməsindən sonra müəyyən, bəzən uzun müddətin (məhkəmə iclasının vaxtının dəyişməsi) keçməsi yaddaşınızın yanılmasına gətirib çıxara bilər. Öyrənilmiş materialı məhkəmədə seçdiyiniz davranış xətti üzrə qruplaşdırmaq düzgün olardı. Müdafiə və ya ittiham versiyanızı əsaslandırmağa çalışdığınız məlumatların ətrafında bu məlumatların dürüst və etibarlı mənbədən olmasını təsdiqləyən, belə desək köməkçi sübutlar cəmləşir. Ziddiyyətli sübut və dəlillərə onları inkar edən məlumatlar birləşir. Müəyyən vaxta qədər neytral olan sübutlar ayrıca qruplaşır və ikinci tərəf onlardan istifadə etməmiş onları özünüküləşdirmə taktikası düşünülür. Əsas və ikinci dərəcəli “fiqurların” soyadlarının, sübut nöqtəyi-nəzərindən vacib tarix və dəyərlərin ayrıca qeyd edilməsi mütləqdir.¹

Dövlət ittihamçısı və vəkil iş materiallarından çıxarışlar edirlər ki, hansılar ki, onlar tərəfindən məhkəmə iclasında edilmiş qeydlərlə birgə onların icraatlarını təşkil edir. Böyük və mürəkkəb işlər üzrə qeydləri aşağıdakı, məsələn, ittiham epizodları, təqsirləndirilənlərin ifadələri, sənədlər, maddi sübutlar, ekspertin nəticələri və s. bölmələr üzrə etmək daha yaxşıdır.

İşlə tanış olduğdan sonra məhkəmə natiqi, şübhəsiz ki, müəyyən edilmiş faktları hər bir şübhəli, məlum olmayan və ziddiyyət təşkil edən məsələlərdən ayırır. Müstəntiqlər tərəfindən əvvəllər verilmiş sübutların qiymət-

¹ Громничкий М.Ф. Речь прокурора на суде по уголовным делам // Судебное красноречие русских юристов прошлого. М., 1992, с. 109.

¹ Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 41.

ləndirilməsi ilə qane olmaq olmaz. Sübut və faktlara dair öz izahının tapılmasına çalışmaq lazımdır. Bəlkə də, əsas iş məhz bundan ibarət olacaqdır. İşin hər hansı sübutlarını müstəntiqin etdiyindən fərqli olaraq başqa cür etmək olar. Faktlar barədə olan şübhəli və etibarlı məlumatları bölərək iş üçün əhəmiyyət kəsb etməyən digər məlumatların tarınmasına tələsmək lazım deyil. Bəzən bu ilk görünüşdə mənasız görünən məlumatlarda yaranmış şübhələrə cavab tapmaq olar. Çox vaxt etinasız və ya izah olunmaz faktlarını köməyi ilə əsas vəziyyətlərlə əlaqədar halları müəyyən etmək olar.

Hər bir faktı yalnız seçdiyiniz nöqteyi-nəzərdən deyil, həmçinin prosesual opponentin nöqteyi-nəzərindən də araşdırmaq lazımdır. İşin hallarına qiymət verərkən və şəxsi versiyanızı düzüb – qoşan zaman özünüzü müvəqqəti olaraq qarşı tərəfin yerində təsəvvür edin. Siz vəkil, bu işdə ittihamçı qisminə olaraq məhkəmədə rəsmi versiyayı necə əsaslandırardınız və elə Siz vəkil tərəfindən hazırlanmış dəlilləri necə rədd (təzkib) edərdiniz? Siz prokuror, vəkil olsaydınız ittiham versiyasına etiraz edə bilərdinizmi? Qarşı tərəfin mümkün ola biləcək etirazlarına cavab vermək üçün, həmçinin də gözlənilməzliklərdən qaçmaq üçün situasiyaların müxtəlif prosesual mövqələrdən öyrənilməsi, seçdiyiniz müdafiə və ya ittiham xəttinin zəif tərəflərini aşkarlamağa, bəzən isə ona yenidən baxmağa imkan verir. Bu, rəqibin dəlillərinin tapılması üçün deyil, məhz öz arqumentlərinin (sübutların) etibarlı

olduğunun yoxlanması üçündür. Siseron öyrədirdi ki: “*Öz müştərimini dinlədikdən sonra mən onunla, onun rəqibi adından mübahisə etməyə başlayıram; o, etiraz edir və beləliklə, mənə iş üçün lazımlı görünən hər şeyi söyləyir; o, çıxıb gedəndən sonra, mən hər vəchlə tam olaraq qərəzsiz olmağa çalışaraq özümdə 3 sifəti: özümü, rəqibimi və hakimi əks etdirirəm*”.¹

İşdə iştirak etməyə hazırlaşarkən tətbiq ediləcək qanunun mətnini, yəni məhkəmə təcrübəsini nəzərdən keçirmək, yaxşı tanış olduğumuz Ali Məhkəmənin plenum qərarlarını bir daha analiz etmək, izahatlarının məğzinə varmaq pis olmazdı. Burada qanunu bilmək, o cümlədən də məhkəmə praktikasının da olması az rol oynamır. Əlbəttə təcrübə də məsələni asanlaşdırır, amma şəxsi təcrübə qazanılana qədər başqalarının təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır.

¹ Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. М, 1961, с. 63.

Məhkəmə nitqi hüquqi propaqanda vasitəsi kimi çıxış edir, vətəndaşların hüquqi biliklərinin artmasına səbəb olur, qanuna, hüquqa və şəxsiyyətin müstəqilliyinə qarşı hörmət hissi yaradır.

Mövzu 16

Məhkəmə nitqinin kompozisiyası və məzmunu üzərində iş

Nitqin qurulması və onun müəyyən şəklə salınması, ilk növbədə çıxışın məzmunundan (tərkibindən) asılıdır. Nitq planını tərtib etməzdən əvvəl özündə aşağıdakı suallara cavab vermək lazımdır: məsələn, Nə demək? Necə demək? Necə danışmaq? Bu suallara cavab verdikdən sonra, ilk olaraq edilməli olan nitqin kompozisiyasını müəyyən etməkdir. Hələ antik ritorlar nitqi natiq ustalığının yığılmış təcrübəsini əks etdirən üçlük vəhdətini təşkil edən *girişə, orta* və ya *əsas hissəyə* və *nəticəyə* bölürdülər.

Girişə hazırlıq.

Giriş dinləyiciləri əsas materialı qavramağa hazırlamaqla böyük psixoloji yük daşıyır. Giriş zamanı natiq auditoriyanın diqqətini və inamını qazanmalı, özünə cəlb etməli, yəni öz mövqeyini açıqlamağa şərait yaratmalıdır. Girişin rolunu qədim natiqlik məktəbinin ustaları da başa düşürdülər. Kvintilian öyrədirdi: *“Girişin yeganə məqsədi dinləyicilərin fikrini nitqin digər hissələrinə yönəltməkdir. Hamı razıdır ki, məqsədə o vaxt nail olunur ki, dinləyicini*

*yaxşı ələ almış, onu daha diqqətli, daha itaətkar etmiş oluruq. Bu o demək deyil ki, nitqin sonrakı hissələrində dinləyicinin qayğısına qalmamalıyıq. Amma bu qayğı əsasən girişdə lazımdır ki, belə desək hakimlərin ürəyinə yol tapıb onun lap dərinliyinə girəsən”.*¹

Nitqə giriş incə və çoxvariantlı kateqoriyadır. Ayrı-ayrı natiqlər müxtəlif vəziyyətlərdə nitqə müxtəlif şəkildə başlayırlar. Siseron özünün Lusiy Sergey Katilina qarşı nitqində bu sözlərlə başlamışdır: “O tempora! O mores!” və o zamandan onlar məşhur oldu və bütün dünyaya yayıldı. A.F.Koninin məhkəmə nitqlərinin giriş hissələri uzun uzadı sözlərlə fərqlənmirdi. Onlar bir qayda olaraq, işin faktiki vəziyyətlərinin qısa şəkildə şərh olunması ilə əlaqələndirdi və bununla da dinləyiciləri dərhal işin mahiyyəti ilə tanış edirdi. Hər bir halda nitqə giriş xüsusi, özünə görə yeganə, yəni həmin auditoriya, həmin vəziyyət üçün daha düzgün, açıq çıxışın mövzusunun dəqiq müəyyən edən olmalı, yaxud da natiq niyyətlərinin hiss edilməsinə imkan verməlidir.²

M.İ.Kalinin nitqin trafaret (standart) şəklində başlanmamasını məsləhət verirdi. Bu məsləhətə mütləq eyni hakimlər qarşısında uzun müddət ərzində çıxış etməli olan məhkəmə natiqləri əməl etməlidir. Və əgər hər dəfə natiq

¹ Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 42-43.

² Любимова Л.М. А.Ф. Кони – судебный оратор (из истории русского судебного красноречия) // высшая школа: гуманитарные науки и гуманистические основы образования и воспитания. Чита, 1996, с. 69.

öz nitqini eyni çıxışla başlayırsa, bu zaman onu dinləməyəcəklər, çünki bu cür çıxışla nitqə maraq oyatmaq olmaz. Nitqin ilk cümlələrindən artıq onun məzmununun nə cür olacağını müəyyən etmək olar. Beləliklə, natiq nitqi də giriş auditoriyanı yönəldən özünəməxsus kamertondur. M.Y.Lomonosov yazırdı: *“Giriş sözün hissəsidir, belə ki, onun vasitəsilə ritor dinləyiciləri və oxucuları onların həvəslə, səylə və aydın qulaq asmaqları və oxumaları üçün o biri sözə hazırlayır”*.

Giriş nitqin əsas hissəsindən onunla fərqlənir ki, işin hallarını hərtərəfli bilmək tələb olunmur; onunla yalnız müəyyən əlaqə olmalıdır və bu əlaqə yerində olmalıdır. Buna görə də giriş öncədən hazırlanmalıdır. Siseron hətta bir neçə giriş hazırlamağı və gərək olduqca onlardan istifadə etməyi məsləhət görürdü. Təcrübəli natiq müxtəlif girişlərin kifayət qədər variantını ehtiyatda saxlayır.

Girişin ideal variantım əsas hissə hazır olmadan hazırlamaq olmaz. Yazı işində olduğu kimi, nitqə hazırlıq cəhdlərini girişdən başlamaq uğursuzluq gözləyir, fikir gəlmir, fazalar alınmır. Belə halda, hazırlığı nə haqda, nə deməyi dəqiq bildiyini anlamaqdan başlamalısan, tədricən yaradıcı prosesə girişdikcə bu çətinliklər yoxa çıxır, nitq alınır. Bu vaxt girişin mətni də aydınlaşır.

Ümumiyyətlə, girişin bir neçə növü fərqləndirilir. *Sadə*, yaxud *təbii giriş*, işin hallarını, ittiham və müdafiə arasındakı narazılığın səbəbinin, çıxışın məqsəd və proqramının qısa şərhdən ibarətdir. Onlar sadə, xırda və

böyük ictimai təhlükə törətməyən işlər üçün yararlıdırlar. Tərəflər arasında böyük mübahisə olmadıqda da bu növ girişdən istifadə etmək olar. Belə giriş auditoriyanın rəğbətini qazandığına və diqqətin ona yönəlməsinə əmin olan natiq üçün yararlıdır. Praktikada belə çıxışlar geniş yayılmışdır. Məsələn, F.N.Plevako adam öldürməyə cəhdə ittiham olunan Babanın qardaşlarının işi üzrə öz nitqini belə başlamışdır:

“İttihamçı bir qədər cürətlə iddia edir ki, bu proseslə tanış olmuş şəxslər tərəfindən çıxarılan yeganə düzgün hökm ittiham hökmüdür. Bu işlə tanış olmuş, prokurorun fikri ilə razılaşmayan hələ ki, bir nəfər var. Bu şəxs təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisi – mənəm. Ümid edirəm ki, bir neçə saatdan sonra bu işə dərinədən diqqət yetirsəniz, o zaman çoxunuz mənimlə razılaşacaqsınız”.¹

Mənfi əhval – ruhiyyəli auditoriyada natiq üçün *qeyri – təbii giriş* daha yararlıdır. Bu dinləyicilərin qərəzli əhval – ruhiyyəsini dəyişmək üçün lazımdır. Parlaq giriş hakimlərin mənfi rəyini dağıtmaq, təəssüratı zəiflətmək üçün əsasən müdafiəçi üçün vacibdir. Lakin belə giriş böyük ustalıq tələb edir, çünki natiq giriş ərzində auditoriyanın rəğbətini qazana bilməsə, o zaman bütün çıxış uğursuzluğa düşər olacaq.

Buna misal olaraq xuliqanlıqda ittiham olunan R-in işindən bir parçanı istifadə etmək olar. İşin halları günahlandırılan R-in əməlinin əz əhəmiyyətli olduğunu

¹ Плевако Ф.Н. Избранные речи. М, 1993, с. 480-481.

sübut edirdi,... onunla köşk satıcısı arasında qarşılıqlı sö-yüşmə baş verir. Hər iki tərəf bir-birinin ünvanına nalayiq ifadələr söyləyiblər. Lakin R. Üstəlik bir şüşə pivə sındırmışdır (qarşı tərəf iki şüşənin sındığını iddia edir). Formal olaraq R-in əməllərində cinayət əlamətləri vardır, amma onların az əhəmiyyətli olması cinayət tərkibini yaratmır. Rayon məhkəməsi ittiham hökmü çıxarmışdır. Vilayət məhkəməsinin kollegiyasında müdafiəçinin çıxışı belə başlayırdı: *“Mən cinayət mühakimə icraatının qanuniliyin və hüquq qaydalarının möhkəmlənməsinə, cinayətlərin qarşısını almağa və kökünü kəsməyə, cəmiyyətin maraqlarını, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını qorumağa kömək etməli olduğunu sizin yadınıza salmağı özümə izn verdim üçün məhkəmə kollegiyasından üzr istəyirəm. Buna görə də istintaq orqanları cinayət əlamətləri aşkarlanan zaman cinayət işi açmalı və cinayət hadisələrini, təqsirkarların törətdikləri cinayətləri sübut etmək üçün ölçü götürməlidirlər. Bu vacib işi yerinə yetirərkən Krasnoqulinsk rayon daxili işlər orqanları, rayon prokurorunun nəzarəti altında cinayətin açılması üçün iki ay ərzində çətin iş görmüşlər, saxlanulmalar, dindirmələr, götürmələr aparmış və baxış keçirmişlər. Nəhayət cinayət açılmışdır. Cinayətkar sizin qarşınızdadır”*.

Məhkəmə zalında abu-hava natiqin əhvalına uyğun gəlirsə, özünün və auditoriyanın birliyini hiss edirsə, dinləyicilərin ona rəğbət bəslədiyinə inanırsa və öz gücünə əmindirsə, o zaman yüksək ictimai maraq yaradan, xüsusi

əhəmiyyəti olan işlərə *təntənəli girişlə* başlamaq daha uyğundur. F.N.Plevakonun çıxışından bir parçanı buna misal getirə bilərik:

“Cənab andlı iclasçılar!

Təqsirləndirilən şəxs üçün həlledici an – namus məsələsi gəlib çatdı. Onun həyatı sizin mühakimənizə verilmişdir.

Müxtəlif şəxslər tərəfindən ona qarşı irəli sürülmüş ittihamlarla, bəzi razılaşmalar nəticəsində, o, artıq azadlıqdan məhrum edilmişdir, çoxdan həbsxanaya salınmışdır. Həbsxana – bu əxlaqsızlıq məktəbi, şagirdi nə qədər cavandırsa, həssasdırsa bir o qədər təhlükəlidir.

Lakin ittiham elan edilməsi təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar olması demək deyildir. Təmiz insana da ittiham quraşdırmaq, şər atmaq olar. Bu yalan, şər mühakimə və araşdırma olmasa, cinayətin törədilməsinin vicdanlı etirafı kimi düzgün, məntiqli olardı.

Siz ictimai vicdanın nümayəndələrisiniz, vətəndaşınızı ittiham edirsiniz. İttihamçı bütün sübutları ilə, müdafiəçi bütün dəlil və əsasları ilə sizin qarşınızdadır. Siz yalnız hər şeyi dinlədikdən və müzakirə etdikdən sonra öz vicdanlı qərarınızı elan edirsiniz”.¹

Nəhayət, giriş *gözlənilməz* ola bilər. Bu vaxt natiq bir fraza (ifadə), bir neçə sözlə düz hədəfə vuraraq zalda olan əhval-ruhiyyəni və hissləri gücləndirir. Siseronun Kattiliniyaya qarşı söylədiyi nitqi buna nümunə göstərə

¹ Плевко Ф.Н. Избранные речи. М, 2009, с. 196.

bilərik. “Nə vaxta qədər Katilina sən bizim səbrimizdən sui-istifadə edəcəksən”?

Analoji nümunə moskvalı vəkil Y.Y.Lvova tərəfindən təsvir olunur. İşlərdən biri üzrə çıxış edərkən müdafiəçi demişdir: “*Bu ittiham hökmü təqsirləndirilən şəxsin iztirabları, zərərçəkənin qanı, təqsirləndirilən şəxsin həyat yoldaşının və uşaqlarının göz yaşları üzərində əldə olunmuşdur. Lakin orada ifadə edilmiş hər bir fakt ya təhrif olunmuş, ya da uydurulmuşdur. Buna görə də onun bir qəpik belə dəyəri yoxdur*” – və ittiham hökmünü cırmışdır. Y.Y.Lvovanın sözlərinin effekti güclü olmuşdur: dinləyicilərlə dolu olan məhkəmə zalı bir anlıq sükutdan sonra alqışlara qərq olmuşdu.¹

Məhkəmə nitqini cinayət mənzərəsinin təsvirindən başlamaq olar, o halda ki, o, insan təxəyyülünü heyran etmiş olsun. “*Mayın 6-da səhər Nefedov qohumunun evinə gələndə bağlı olmayan qapını itələyib açanda dəhşətli mənzərənin şahidi oldu – hər yan tör-töküntülü, əşyalar sınımış, hər tərəf qan içində və ortada soyunmuş, kəsik – kəsik edilmiş, qana boyanmış cəsəd.*”²

Nitqə sizdən əvvəl çıxış edənin nitqinin hansısa bir hissəsi barədə deyilən, yerinə düşən məzəli söz və ya incə zarafat, istehza və ya kinayə ilə başlamaq olar. Lakin, ittiham nitqində məzəli söz və zarafatlar yersizdir. Girişin

¹ Защита по уголовному делу. Пособие для адвокатов / Под ред. Е.Ю. Львовой. М., 1998, с. 125.

² Судебное красноречие русских юристов прошлого. М., 1992, с. 160.

mövzusu təqsirləndirilən və ya zərərçəkənin şəxsiyyəti, ittiham hökmünü və ya vəkilin son cümləsi ola bilər. Girişdə məhkəmə tərəfindən araşdırılmış sübutların xüsusi xarakterli olmasını, məsələn birbaşa dəlillərin olmaması, yalnız ikinci dərəcəli dəlillərlə sübutun çətinliyini və ya xud əksinə sübutların aydın, səliqəli və kifayət qədər olmasını göstərmək olar. Girişdə aforizmlərə istinad etmək, hamıya məlum olan həqiqətlərdən istifadə etmək, hakimlərə hansısa bir çağırışla müraciət etmək olar. Hər bir halda giriş həddindən artıq uzun, mürəkkəb və şablon olmalıdır.

Giriş həmişə qısa və yığcamdır. Bu nitqin uğurlu başlanmasının mütləq şərtidir. Hətta uğurlu düşünülmüş girişi uzatmaq lazım deyil. İlk cümlələrin mənası dinləyicilərə dərhal çatmalıdır. Ümumiyyətlə, uzun, dolaşlıq cümlələrin istifadə olunmasından qaçılmalıdır. Giriş zamanı auditoriyanın qazanılmış diqqətini bütün nitq boyu saxlamaq lazımdır.

Nitqin əsas hissəsi.

Nitqin əsas hissəsi də öncədən mükəmməl düşünülmüş olmalıdır. İşin, ittiham epizodlarının çox sayda sübut və vəziyyətləri təhlil edilən geniş nitqdə nitqin əsas hissəsinin şərh edilməsi proqramını tərtib etmək lazımdır. Proqram tərtib edilərkən ən vacib məsələ dinləyicilər tərəfindən asan yadda qalması üçün məsələ və sualların aydın və dəqiq şəkildə qoyulmasıdır. Bu baxımdan nitqin əsas

hissəsi aşağıdakı hissələrə bölünür: a) iş üzrə şəxsi mövqeyin təyini və mübahisəli məqamların aşkara çıxarılması; b) öz mövqeyinin əsaslandırılması və onların təsdiqlənməsi üçün sübutların gətirilməsi; c) qarşı tərəfin sübutlarının təkzib və tənqid olunması; d) nəticə.¹

Nitq mədəniyyəti nəzəriyyəsində əsas hissənin şərh olunmasının iki üsulu göstərilmişdir – *xronoloji* və *sistemik*. *Xronoloji* üsulda material natiq tərəfindən cinayətin törədilməsi ardıcılığında yerləşdirilir. Əgər bir neçə cinayət bir neçə şəxs tərəfindən törədilmişdirsə, materialın *sistemik* üsulla çatdırılması daha məqsədəuyğundur. Bu zaman şəxsi mövqeyin təsdiqi üçün olan sübutlar və qarşı tərəfin təkzibi üçün olan sübutlar iştirakçıların tərkibindən, sübutların olub-olmamasından və işin başqa xüsusiyyətlərindən asılı olaraq qruplaşdırılır. Materialın şərh olunmasında daha çox işlənən və münasib olan üsul *qarışıq üsuldur*. Bu üsulda natiqin sübutları hər cinayət epizodunun ətrafında qruplaşır, onlar isə öz növbəsində xronoloji qaydada düzülür.

Nitqin *qarışıq üsulunda* hər bir epizod üzrə müəyyən faktların hansı sübutlarla təsdiq olunduğu qeyd edilir, sonra isə həmin sübutlar təhlil edilir. Sübutların qiymətləndirilməsindən sonra müəyyən faktların həmin epizod üzrə sübuta yetirilib yetirilmədiyinə dair nəticə çıxarılır. Sonra isə digər epizoda keçirlər və s. Sübutların təhlilinin

¹ Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 47.

və qiymətləndirilməsinin sonunda hansı faktların sübuta yetirildiyi və ittihamda onların hansının tələb olunduğu, hansıların istisna edilməsi, hansıların dəyişdirilməsi müəyyən edilir. İttihamın fabulası aydın və açıq ifadə edilir ki, bu da cinayətin kvalifikasiyasının düzgün müəyyən edilməsinə imkan verir. Bütün müəyyən edilmiş və sübuta yetirilmiş faktlar mütləq təqsirləndirilən şəxsin cinayət hərəkətlərinin hüquqi qiymətləndirilməsi ilə məntiqi cəhətdən əlaqələndirilir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən əlavə, əsas hissənin şərh edilməsinin bir neçə üsullu da mövcuddur. Natiq məhkəmə nitqinin bu hissəsinin məntiqi təşkil edilməsi zamanı *deduktiv* və *induktiv üsulları*, o cümlədən *analogiya üsulunu* tətbiq edir. Bundan əlavə, aşağıdakı üsullardan istifadə edilir: *konsentrik (ümumi mərkəzli) üsul*, yəni iş üzrə əsas nəticə ətrafında nitqin tərkibi qurulduqda, özünün mövqeyi daim mülahizələr mərkəzində saxlanılır və natiq həmişə ona qayıdır; *mərhələli üsul* – mövqeyin ardıcıl şərh edilməsi üçün nəzərə alınıb. Bu zaman natiq elə bil ki, məhkəmə auditoriyasını özünün əsas nəticəsinə gətirir. Bu üsul məhkəmə nitqində daha effektiv görünür; *tarixi (xronoloji) üsul*, yəni cinayət hadisələri törədildiyi ardıcılıqla şərh edilir; *məkan üsulu* natiqə cinayət hadisələrinin bütün faktlarını və hadisələrini əyani surətdə, yəni onların dinamikasında ötürülməsinə imkan verir.

Belə çıxış vaxt baxımından uzun çəkir, ona görə də əvvəlcə çıxışın proqramını qeyd etmək (məsələn: mən

hökmü qanunsuz, əsassız və ədalətsiz hesab edirəm və etiraz edirəm), nitqi isə (hökmün qanunsuz, əsassız və ədalətsiz olmasına dair ayrı-ayrılıqda sübutlar gətirərək) məntiqi bəndlərə bölmək lazımdır. Hər bənd də öz növbəsində nəticə ilə yekunlaşır. Belə nəticəni xülasə edərkən qoyulmuş məqsədi və ya nitqin hissəsinə uyğun, əvvəlində qeyd edilmiş sübutetmə proqramını yada salmaq məqsədəuyğundur. Beləliklə, dinləyicilər əmin olurlar ki, natiq verdiyi sözü tutdu və tələb olunanı sübut etdi. Bu dinləyicilərin inamını və diqqətini artırır. Çıxışın proqramının şərh edilməsi və strukturlaşdırılması qavrayışı asanlaşdırır, hissələr arasında olan nəticələrin bir – biri ilə uyğun gəlməsi, fərdi nəticələrin toplanması dinləyiciləri bir istiqamətdə aparır, məhkəmə nitqinin inandırıcılığını artırır.

Sübutların izah edilməsi məhkəmə çıxışının ən çətin hissəsidir. O mükəmməl, bitkin, məntiqli, ardıcıl olmalıdır. Hər yeni arqumentin əvvəldəki arqumentlə bağlılığı olmalıdır, bir nəticədən digər nəticə çıxarılmalıdır. Bu səbəbdən, məhkəmə nitqi ittiham hökmündə olduğu kimi sübutların yenidən danışılmasına və sadalanmasına gətirib çıxartmamalıdır. Natiqin sübutları mübahisə doğura bilən və qarşı tərəfin ibtidai və ya məhkəmə istintaqı zamanı etiraz etdiyi halların ətrafında cəmləşməlidir. Bu halların fərqli qiymətləndirilməsi natiqə müttəhimin və ya zərərçəkənin hərəkət və şəxsiyyətini ona sərf edən tərəfdən göstərmək imkanı verir. Nitq mədəniyyəti nəzəriyyəsinə belə çıxışın sxemi *döyüş sxemi* adlanır.

Nitqin döyüş sxemi çıxışın məntiqi və məqsədyönlü olmasını təmin edir. Sxemi izləyərək, natiq yalnız sübut olunacaq ya da etiraz ediləcək məsələlər haqqında danışır. Eyni zamanda o, ya sübut, ya da təkzib etmək üçün tamamilə bütün faktlarını müzakirəyə qoya və bütün arqumentlərini açıqlaya bilər.

Natiqin sübutlarının izah edilməsi qarşı tərəfin dəlillərinin təkzibindən əvvəl gələ bilər, lakin bir – birinə qarşı da bilər. Bir sıra hallarda əsaslandırma təkzib üzərində qurula bilər. Xüsusilə belə fənd sübutetmə vəzifəsi daşımayan müdafiəçi üçün əlverişlidir, o, öz məqsədinə ittihamın inandırıcı olmamasını, onun əsaslandığı sübutların səhv olduğunu göstərərək çatır. Buna baxmayaraq, hər məhkəmə natiqi sübut və təkzib etmə fəndlərini bilməlidir.

Sübutetmə hər hansı bir fikrin həqiqiliyinin başqa fikirlərin (arqumentlərin) köməyi ilə əsaslandırılması deməkdir. Natiq öz dəlillərini izah edərkən, hər mübahisəli məsələ üzrə mövqeyinin düzgün olmasını məhkəməyə inandırmağa çalışır. Sübutetmə ilk növbədə məntiqi fəaliyyətdir, buna görə onun effektivliyi birbaşa məntiq qanun-qaydalarına riayət edilməsindən asılıdır.

Məhkəmə nitqində sübutetmə aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

1. *Sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi.* Hər sübut ayrı-ayrılıqda təhlil edilir, yəni onun tərkibində məhz işə aidiyyəti olan faktiki məlumatlar müəyyən edilir. Sübutun formalarının qanunun tələblərinə uyğunluğu yox-

lanılır. Başqa sözlə, təhlil nəticəsində sübutun nisbətlik və mümkünülük xüsusiyyətlərinə malik olması haqqında nəticə çıxarılır. Sübutların qiymətləndirilməsi bir-biri ilə tutuşdurulması ilə həyata keçirilir, belə ki, bu birilərin həqiqi olduğunu, digərlərin şübhəli olduğunu, üçüncülərin ziddiyyət təşkil etdiyini və şübhəli olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Sübutların vəkil tərəfindən həyata keçirilən qiymətləndirilməsinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, onları təqsirləndirilən şəxsə haqq qazandıran, yaxud da onun məsuliyyətini yüngülləşdirən halların aşkar edilməsi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirir.

2. **Məntiqi dəlillərin gətirilməsi.** Bu qisimdə həqiqi sübutlarda olan həm faktiki məlumatlar, həm də məntiqdən istifadə etməklə mülahizələr çıxış edə bilər. Məsələn, alibi eyni suala eyni vaxtda, eyni mənada “bəli” və “xeyr” cavablarının verilməsini qadağan edən məntiqi ziddiyyətlik qanunu və həqiqətin axtarışında istiqaməti göstərən xaric edilmiş üçüncünün qanununun hərəkətidir. Bir-birinə ziddiyyətli olan iki mülahizədən birinin doğru olduğunun etiraf edilməsindən boyun qaçırmaq və onların arasında ortanı axtarmaq olmaz.

3. **Məhkəmə nitqinin hər bir tezisinin və onun son nəticələrinin əsaslandırılması.** Öz nitqində natiq iş üzrə bütün sübutları sistemləşdirir. Məsələn, əgər o, məhkəmədən təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin başqa səmtə yönəldilməsini istəyirsə, onda özü tərəfindən təklif edilən cinayət tərkibinin, məsələn, obyekt, obyektiv cəhət, subyekt,

subyektiv cəhətinin ayrı-ayrı elementlərini təsdiq edən sübut və konkret faktiki məlumatları göstərir. Bundan sonra təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin Cinayət Məcəlləsinin digər maddəsinə dəyişdirilməsi zərurəti haqqında nəticə çıxarılır. Təqsiri yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar da məhkəmə nitqində əsaslandırılmalıdır.¹

Bu nöqteyi-nəzərdən təqsirin sübut edilməsi ardıcıl, bir-birindən doğan fikirlər (nəticələr) cərgəsidir. Hər fikir, məntiqi arqumentdən sübutedilməli tezisə qədər əsaslandırılmış nəticə sırasından ibarətdir. **Sübutetmənin birinci qaydası**, tezis, əsasın və nəticənin əlaqəsinə əsaslanır, burada yararsız əsasdən istifadə edilməsi nəticənin səhv olmasına gətirib çıxarır. Ona görə də istədiyiniz tezis əsaslandırılması üçün yalnız elə bir sübutdan istifadə edilə bilər ki, aidiyyət və mümkünlik (ehtimal) tələblərinə cavab vermiş olsun. Məntiqi nəticələr bir-birindən doğursa, o zaman hər növbəti nəticənin əsası ondan irəlidə gələn nəticəni təsdiq edən sübutlar toplusundan ibarətdir. Əgər ittihamçının düzlüyü piramidanın aşağısında bir şübhə doğuran arqument olarsa, onda bütün piramida dağılar. Buna görə də, ittiham xəttinin düzülüşü hər hissələr arası nəticənin möhkəmliyinin əsaslandırılması ilə müşayiət olunur. Əsas sübut nə qədər çox şübhə yaradarsa, onun möhkəmliyi üçün də bir o qədər çox köməkçi sübutlar cəlb etmək lazımdır. Əgər boşluq qalarsa, qarşı tərəf mütləq

¹ Qasımov Ə. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri, Bakı, 2010, s.101-102.

bundan istifadə edəcək. Beləliklə, işdə nə qədər köməkçi dəlillər olarsa, əsas sübutdan doğan nəticə bir o qədər möhkəm olar.

Abstrakt nümunəni nəzərdən keçirək. Qətl hadisəsinin yeganə birbaşa sübutu hadisəni görmüş şahidin ifadələridir. Bu ifadələrdə aşağıdakıları göstərməklə şübhə altına almaq olar: a) təqsirləndirilən şəxsin dediklərini təkzib edən şahidin eşitmə qabiliyyətinin pis olması; b) təhdid edən şəxsi tanımaqda səhvə yol verən şahidin görmə qabiliyyətinin pis olması; c) şahid ilə təqsirləndirilən şəxs arasında olan qərəzli münasibət böhtan ehtimalı olmasına əsas verir; d) şahidin dayandığı məsafədən hədələrin eşidilməsinin mümkün olmadığını; e) psixoloji inkişafın çatışmaması nəticəsində şahidin baş verən hadisəni düzgün başa düşməməsini; f) şahidin dindirilməsi prosedurasının pozulmasını və s. Şahid ifadələrinin dürüstlüyündə şübhələri aradan qaldırmaq üçün ittihamçı öz çıxışında şahidin eşitmə və görmə qabiliyyəti, psixoloji sağlamlığı haqqında tibbi rəyi, hadisə yerində keçirilmiş baxışın və istintaq eksperimentinin nəticələrini göstərməlidir. Bütün bunlar şahidin durduğu yerdən eşitmə və görmənin mümkün olduğunu, şahidlə təqsirləndirilən şəxs arasında heç bir ədavətin olmadığını sübut edən başqa şahidlərin sözlərini təsdiq edir. Bununla yanaşı, hər köməkçi sübut öz tutarlılığının əsaslandırılmasını tələb edir, çünki o da öz növbəsində şübhə altına alınabilir; istintaq eksperimenti CPM-nin tələblərinin pozulması ilə aparılmışdır, şahidlə təqsirləndi-

rilən şəxs arasında qərəzin olmamasını iddia edən şəxs zərərçəkənin qohumudur, rəy vermiş ekspertin kifayət qədər təcrübəsi yoxdur və s. Hər tezisə sübutu çoxlu arqumentlərin bir-biri ilə uzlaşmasını, sübutların yoxlama və yığıcı komplekslərini qruplaşdırmaq bacarığını tələb edir. **Bu sübutetmənin ikinci qaydasıdır.**

Üçüncü qayda məntiqi, düzgün mühakimələr yürütmək bacarığından ibarətdir. Müxtəlif məntiqi səhvlər vardır və kimin məntiqi düşünmək qabiliyyəti yoxdursa, o zaman o, mübahisədə uduzur. Geniş yayılmış səhvlərdən biri hər hansı hadisənin səbəbini, ondan əvvəl baş vermiş hadisədə görürlər, lakin **post hoc non est propter hoc** (ondan sonra – onun nəticəsində demək deyil). Buna xas olan nümunə: itki şəxsin gedişindən sonra aşkar edilmişdir. Bunun əsasında həmin şəxsi oğurluqda ittiham etmək olarmı? Səbəblərin çoxluğunu nəzərə almamaq sübutetmə üçün xas olan səhvdir. Mümkün ola bilən səbəblərdən birinin sübuta yetirildiyini təsdiq etmək üçün, məsələn insan ölümünü, başqa ehtimal olunan səbəbləri istisna etmək lazımdır. Zənin qətlinə dair işdə üç versiya irəli sürülmüşdür:

1. qətl qısqanclıq zəminində, həyat yoldaşı tərəfindən törədilmişdir;

2. qətl qısqanclıq zəminində, mərhumun rəfiqəsi tərəfindən törədilmişdir;

3. zərərçəkən rəfiqəsinin əri ilə əlaqəsi olduğunun ifşa edilməsindən utanaraq intihar etmişdir.

Ərinin təqsirləndirilən şəxs olmasını təsdiq edən sü-

butlardan əlavə, əməliyyat axtarış orqanları intiharın mümkünlüyünü (kifayət qədər səbəbin olmamasını, sui – qəsdə xarakterik olan yara ətrafında səthi zədələrin olmaması, yara kanalının istiqaməti yaranın öz əli ilə yetirməsini inkar etməsi, cinayət alətinin yoxa çıxması), həmçinin mərhumun rəfiqəsinin cinayətdə əli olmasını (bədənində, pal-tarında və hadisədən dərhal sonra götürülmüş əşyalarda – əl çantası və onun içərisindəki əşyalarda qan izinin olmaması, mərhumun onun əri ilə onu aldatmaq faktının təsdiqlənməməsi və buradan qısqanlığa zəmin yaradan səbəbin olmaması) inkar edən sübutlar toplamışlar.

Məntiqə yalançı (saxta) əsaslandırma səhvi adlandırılan səhv məlumdur. Əgər adamı cinayətin baş verdiyi yerdə görmüşlərsə bu cinayətin onun tərəfindən törədilməsinin sübutu deyildir. Hərdən belə arqumentlər üzərində məntiqsiz çevrə qurulur, yanlış nəticə digər nəticəyə əsas kimi istifadə olunur. Bəzən səbəbiyyət – nəticə əlaqəsini eyni zamanda baş verən hadisələr əlaqəsi kimi qəbul edirlər. Məsələn, əri həqiqətən də arvadını qısqanmış, amma onu əri yox, məşuqu öldürmüşdür. Dedektiv ədəbiyyat belə nümunələrlə doludur.

Dördüncü qaydaya əsasən sübutlar elə təqdim olunmalıdır ki, hər yeni sübut nətiqin düzgünlüyündə dinləyicilərin əminliyini azaltmasın, əksinə artırsın. Buna görə sübutlar çıxışda sübutluluğunun dərəcəsinin artma sırasıyla düzülməlidir, ya da az inandırıcı sübutlar bir toplu şəkildə gətirilir. Bu zaman kəmiyyətlə inandırmağa cəhd göstə-

rilir, çünki müəyyən an kəmiyyət keyfiyyətə çevrilir. Ancaq, yadda saxlamaq lazımdır ki, nəticələrin inandırıcılığı onların kəmiyyətindən deyil, dəyərindən asılıdır. Amma sübutların dəyəri ilə kəmiyyəti rəqabət apara bilər. “*Şübhəli bilinən şəxsin həyat yoldaşı cinayətin baş verdiyi zaman ərinin evdə olduğunu təsdiq edərək ona alibi qazandırır. Lakin bir – iki nəfər şübhəli qismində bilinən adama oxşar birini görmüşlər*”. Aydın ki, bu və ya digər sübutdan həm öz xeyrinə istifadə etmək, həm də onu təkzib etmək olar.¹

Yuxarıda sadalananları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, hər hansı sübut məntiqi üsul kimi bir – biri ilə əlaqəli olan üç elementdən əmələ gəlir: *tezisdən, dəlillərdən (arqumentlərdən) və sübuta yetirmə (nümayiş etdirmə) üsulundan*. *Tezis* – doğruluğu sübut edilməli olan fikir və ya mövqedir. O, doğru, aydın və dəqiq ifadə edilmiş, özündə məntiqi ziddiyyətdən ibarət olmamalı, sübuta yetirmənin bütün gedişi zamanı eyni olaraq qalmalıdır. *Dəlillər (arqumentlər, əsaslar, sübutlar)* – doğruluğu artıq yoxlanılmış, sübut edilmiş fikir və ya vəziyyətlərdir. Dəlillər tezislər kimi müəyyən tezis üçün doğru və kifayətedici olmalıdır. Belə ki, onların doğruluğu tezisdən asılı olmayaraq sübut edilməlidir. Dəlillər məhkəmədə yalnız o zaman əhəmiyyətli olur ki, onlar məhkəmə istintaqı faktlarından götürülmüş olsun. Ən güclü və təkzibedilməz dəlil tezisə

¹ Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 49 - 51.

aidiyyatı olan faktlar məcmusudur. **Sübut etmə üsulu (nümayişi)** – dəlil və tezis arasında məntiqi əlaqə müəyyən edilən sübut etmə prosesidir. Nümayiş sübut edir ki, tezis vacib olan dəlillərlə əsaslandırılır və bu səbəbdən də həqiqidir. Nümayiş induksiya, deduksiya və analogiya formasında həyata keçirilir. Açıq-aşkar nitqdə nümayiş mümkün qədər sadə və qısa olmalıdır. Fərz edək ki, vəkilə də təqsirləndirilən şəxsin alibi haqqında tezisi sübut etmək lazımdır. Vəkil, hər şeydən əvvəl onun müdafiəsi altında olan şəxsin cinayətin törədilməsi günü və saatında başqa yerdə olduğunu qeyd edir, yəni tezisi ayırır və ifadə edir. Həmin tezis düzgünlüyünün təsdiqlənməsi üçün dəlil və arqumentlər prosesual sübutlar olacaq. Nümayiş açıq – aydın məhkəməni vəkilin qənaəti və iş üzrə müəyyən edilmiş sübutlar arasında məntiqi əlaqənin olduğuna inandırır.

Təkbiz etmə mübahisə aparma üsulu kimi yalnız müdafiəçi nitqində deyil, ittihamçı nitqində də istifadə olunur, baxmayaraq ki, ittihamçı birinci çıxış edir və qarşı tərəfin dəlillərini qabaqlaya bilmir. Müdafiəçinin dəlillərinin çox hissəsi məhkəmə mübahisəsi başlamazdan öncə artıq aydın olur. Bu təqsirləndirilən şəxsin mövqeyindən asılıdır və onun verdiyi suallar, etdiyi xahişlər xarakterində özünü bürüyə verir. Qarşı tərəfin hələ açıqlanmamış arqumentlərini çox ehtiyatla təkbiz etmək lazımdır. Bacarıqlı müdafiəçi öz dəlillərini cəld yenidən elə qruplaşdırmalıdır ki, ittihamçının bütün zəhməti heçə enmiş olsun və prokurorun mübahisə etdiyi məsələnin bu iş üzrə diskussiya

predmeti olmadığı, mübahisənin mahiyyətini n tamamilə başqa olduğu sübut olunsun. Buna görə də qarşı tərəfin dəlillərinin təkbizinə yönələn çıxışın hissəsini öncədən hazırlamaq mümkün deyil. Çıxışın bu hissəsi göydə “qapmaq” qabiliyyətinin, cəld düşünmək və reaksiya vermək bacarığının olmasını tələb edir. Lakin polemika aparmağı bacarmaq üçün nitq təkbiz etmənin qayda və üsullarını bilməlidir.

Təkbiz etmənin birinci qaydası belədir: opponentin çıxışına qədər bütün etirazlarınızı ərz edərək vaxtından əvvəl diskussiyaya girməməli. Qoy sizin rəqibiniz elə düşünsün ki, siz bütün ehtiyatlarınızdan istifadə etmişiniz, ikinci çıxış edərək sizin daha deməyə sözlünüzün olmadığından əmin olacaq və səhvə yol verəcək. Çünki, siz öz dəlillərinizin bir hissəsini qabaqgörənlik edərək, onun sübut etmə xəttini növbəti dəfə darmadağın etmək üçün gizləyib saxlamısınız. Əgər sizin replikaya etiraz etməyə sözlünüz yoxdursa, o zaman dinləyicilər ikinci tərəfin düz olduğunu düşünəcəklər, amma siz onun dəlillərinin təkbizi üçün artıq istifadə etdiyiniz arqumentlərdən bir daha istifadə etsəniz, onda məhkəmə sədri sizin sözlünüzü kəsəcək.

Təkbiz etmənin ikinci qaydası sizin opponentinizin inandırıcılığını aşağı salmaqdan ibarətdir. İnanın ki, bu o qədər çətin deyil, hətta qarşı tərəfin nitqinin birinci ümumi təəssüratı sizin xeyrinizə olmasa belə. Belə situasiyalarda qarşı tərəfin nitqində əminliyin zahiri olduğunu göstərmək vacibdir. Elə buna görə də nitqi bir neçə iddiaya bölüb,

onların şübhə doğurduğunu ayrı-ayrılıqda göstərmək lazımdır. Birincisi, bu qayda ilə işləyərkən qəsdən *susma üsulundan* istifadə etmək olar, yəni natiqlik məharəti bu üsulu rəqibin bəzi dəlillərinə qarşı deməyə sözünüz olmadıqda, diqqətsiz qoyaraq dinləyicilərin yaddaşında buraxdığı izi silməyə imkan verir. Əgər dəlil təkzib olunursa, deməli o, o qədər də vacib deyildir və siz auditoriyanın diqqətini sizə lazım olan məsələlər üzərində cəmləyə bilərsiniz. İkincisi, ayrı arqumenti onun konkretliyinə görə şübhə altına almaq daha asandır. Məsələn, əgər qarşı tərəf şahid ifadələrindən sübut kimi istifadə edərsə, razılaşmaq olar: şahid ifadələri tutarlı dəlildir, amma buradaca sual olunur: bəs bu nəyi sübut edir?, Şahid cinayətə şahid olubmu, yoxsa hansısa ikincidərəcəli detalları xəbər verir?, İnformasiya mənbəyi kimi şahid nə qədər etibarlıdır?, Onun dindirilməsi prosesində qanun pozuntuları baş verməyib ki? və s. Zorlama üzrə aparılan işdə ittihamçı dəlil kimi cinayət yerində tapılmış, üzərində 14 – 19 rəqəmləri yazılmış kağız parçasını göstərmişdir. İstintaq zamanı aydınlaşdırılmışdır ki, bu rəqəmlər təqsirləndirilən şəxsin tanışının ev və mənzil nömrələrinə uyğun gəlir, bu da prokurora kağız parçasının cinayət yerində təqsirləndirilən şəxs tərəfindən itirildiyini iddia etməyə əsas verdi. Sübut kifayət qədər əsaslıdır, lakin çox asanlıqla şübhə doğura bilər, sadəcə elə ona görə ki, çoxmillionlu şəhərdə bu nömrəli ev və mənzillər hər küçədə vardır. Qarşı tərəfin çıxışına inandırıcılığı azaltmağı onun əsaslandırılmamış

nəticələrinə qarşı faktların nümayişi ilə də etmək olar. Buna onun öz arqumentlərindən və buraxdığı səhvlərdən, faktiki və məntiqi xətalardan istifadə etməklə nail olmaq olar. Bir dəfə sübutun tutarlı olmadığını, başqa vaxt nəticənin düzgün olmamasını, üçüncü dəfə rəqibin arqumentini ona qarşı qoymaqla göstərmək olar. İstənilən tərəfə döndərməyi mümkün olan ikitərəfli izahlardan istifadə etmək də olar.

Həyat yoldaşının ölümündə təqsirləndirilən şəxsin C-nin işi üzrə prokuror axtarış zamanı C-nin maşının oturma cəhətinin altından üç mətbəx bıçağının tapıldığı açıqlanan axtarış protokoluna dəlil kimi istinad etmişdir. Belə nəticəyə gəlinmişdir ki, əgər təqsirləndirilən şəxs bıçaqları gizləyirsə demək ki, təqsirkardır. Lakin heç bir bıçağın üstündə qan izləri tapılmamışdır və onların heç biri ekspertlər tərəfindən qətl aləti kimi tanınmamışdır. Müdafiəçi əsaslı olaraq etiraz edirdi: təqsirləndirilən şəxsin maşınında ölümcül yaraya heç bir aidiyyəti olmayan bıçaqların tapılması C-nin cinayətdə əli olduğunu sübut etmir.

Yuxarıda qeyd edilən məqsədə nail olmaq üçün qarşı tərəfin hansısa məqamların üstündən susaraq ötüb keçdiyini vurğulamaq olar, deməli, o onlara izah tapa bilmir, deməli onlar onun əsaslandırıdığı versiyaya daxil edilməmişdir, deməli bu faktların başqa izahı var.

Təkzib etmənin üçüncü qaydası onun məntiqi kifayətliliyindədir. P.Serqiyev natiqə əsassız olaraq açıq – aşkar olan məsələ üstündə mübahisə etməməyi, xırda məsələlərə

etiraz etməməyi, rəqibin dəlillərini təkrar etməməyi məsləhət görür.¹ Qarşı tərəfə həddindən artıq əsaslı etiraz etmək, şübhə altına almaq üçün onların sözlərini təkrarlamaq əks effektə səbəb ola bilər və bu bir sıra psixoloji qanunauyğunluqlar yolu ilə onun dəlillərini gücləndirə bilər. Az əhəmiyyətli suallar üzrə aparılan mübahisə dinləyicilərin diqqətinin dağılmasına gətirir və elə təəssürat yaranır ki, natiq əsas məsələ barədə heç nə deməyib. Qarşı tərəfin tutarlı arqumentini “*eşitməmək*”, onun əhəmiyyətini zəif etirazınızla qeyd etməkdən yaxşıdır.²

Məhkəmə nitqinin əsas hissəsində məhkəmə natiqinin diqqəti prosessual sübutlar üzərində cəmlənir. Bütün hallarda, istənilmiş üzrə nitq planına iş üzrə sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi daxil edilir. Sübutlar dəqiq bölünməlidir: bəziləri cinayət hadisəsini, digərləri cinayətin konkret tərkibini, üçüncülər ittihamın ayrı-ayrı epizodlarını, dördüncülər təqsirləndirilən və zərər çəkmiş şəxsin xasiyyətnaməsini və s. təsdiq və ya təkzib edir. Sübutların təhlili qaydası iş üzrə tutulan mövqedən asılıdır. Nitqdə sübutları faktiki məlumatların və sübutların mənbələri üzrə sübut etmə predmetinə uyğun olaraq qruplaşdırmaq daha düzgündür.

Nitqin nəticəsinə hazırlıq.

Eyni dəqiqliklə də çıxışın məsuliyyətli hissəsi –

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. М, 2009, с. 214 – 222.

² Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 51 - 53.

nəticə hazırlanmalıdır. Nəticə sonuncu zərbə, son atış, son nöqtə, son damcı kimi görünür. Nitqin sonunda yalnız nəyin necə deyiləcəyini deyil və nə zaman deyiləcəyini düşünmək lazımdır. Həvəslənmiş natiq üçün çıxışın son dəqiqələrində sözlərdən imtina etmək onları tapmaqdan daha çətin gəlir. Natiq ən təsirli sözlərini dedikdən sonra da danışmağa davam edir, bununla da yaratdığı təəssüratın üstündən xətt çəkir. Bu xüsusiyyət keçmişin böyük natiqlərinin çıxışında da aşkarlanır. İşin hallarının analizini ehtirasla bitirdikdən sonra müdafiə etdiyiniz şəxsə bəraət qazandırmağı xahiş etmək artıqdır və çıxışın effektini aşağı salır. Təqsirsiz olduqda bəraətin qazanılması yəqindir, yəqin olan şey barədə xahiş etmək isə yalnız artıq hərəkətdir.

Nitqin sonunda bütün dəlilləri cəmləmək, ümumi xahiş və arzularınızı çatdırmaq olar. Nəticə parlaq və ifadəli olmalıdır. Müşavirə otağına gedən hakimlərin qulağında məhz o qalır və natiq sonuncu şansdan istifadə edərək onların ürəyində və əqlində iz qoymalıdır.

Nəticə qısa, aydın və ifadəli, yəni natiqin əsas fikrinin hamı üçün bəlli olduğu şəkildə olmalıdır. Nəticə məhkəmə nitqinin axıncı hissəsidir, onda son nəticələr çıxarılır və natiqin məhkəmədən xahişləri söylenilir. Nəticədə məhkəmə natiqi öz mövqeyini yığcam, cəmlənmiş şəkildə çatdırmalıdır. Nəticə dinləyicilərə çıxış edən əsas fikrini daha çox dolğun şəkildə çatdıran sözlərlə ifadə edilir.

A.F.Koni yazmışdır: “*Nitqin sonu onu tamamlamalıdır, yəni başlanğıcla əlaqələndirməlidir*”. Nitq cəsarətlə

başlandığı kimi də bitirilməlidir. Giriş kimi nəticə də əvvəlcədən işlənib hazırlanır, lakin təbii şəkildə, yanlış pafossuz səsləndirilməlidir. Giriş kimi o da məhkəmə iclası gedişində dəyişdirilə bilər. A.F.Konin öz nitqində deyirdi: *“İttihamı bitirərək mən təkrar etməyə bilmərəm ki, indi olduğu kimi bu iş özünün həll edilməsi üçün əqlin və vicdanın çoxlu çalışmaları tələb edəcək. Lakin mən əminəm ki, siz vəzifələrin çətinliyi qarşısında ittiham hakimiyyətinin geri çəkildiyi kimi geri çəkilməyəcəksiniz, lakin elə ola bilər ki, onu başqa cür həll edəsiniz. Mən hesab edirəm ki, təqsirləndirilən şəxs dəhşətli bir hərəkət edib, hesab edirəm ki, özünün fağır və təqsirli olmayan həyat yoldaşı üzərində amansız və ədalətsiz hökmü qat edərək onu bütün sərtliklə həyata keçirmişdir. Əgər siz, cənab andlılar, zaldan mənim etdiyim mühakiməni çıxarsanız və əgər mənim dəlillərim sizdə bu mühakiməni təsdiqləsə, onda, fikrimcə gec olmadan, bir neçə saatdan sonra təqsirləndirilən şəxs sizin dilinizdən daha az sərt, lakin şübhəsiz ki, daha ədalətli hökmü eşidəcək”*.¹

Nitqi isə ümumiləşdirici ifadələrlə bitirmək lazımdır. Vəkil A.F.Kalyayev Kurdinin işi üzrə çıxışını belə bitirmişdir:

“Cənab hakim! Siz özünüz qərar qəbul etmək üçün otağa gedəndə öz vicdanınızla baş-başa qalacaqsınız və təqsirləndirilən şəxsin taleyini həll edəcəksiniz.

Bir sual yaranacaq: nəyə görə bu məsələdə onun

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956, с. 230.

əsassız və şübhəli olduğunu göstərən bu qədər ziddiyyət və şübhəli məqamlar var? Və siz özünüz də etiraf edəcəksiniz ki, müdafiə nitqi zamanı deyilənlər cinayətin əsl ifadəsidir və nitqdə deyilənlər sübut edir ki, təqsirləndirilən şəxs günahsızdır. Və mən əminəm ki, siz bu əsaslarla tamamilə razısınız və təmiz qəlblə təqsirləndirilən şəxsin günahsız olması haqqında qərar çıxardacaqsınız”.

Ümumiyyətlə, natiq öz çıxışını hazırlayarkən ümumi yerlər və ya haşiyə çıxışları barədə yaxşı düşünməlidir. Yaxşı seçilmiş mətləbdən kənar mövzular natiqin dəlillərinə diqqəti artırır. İşin mətləbinə bilavasitə yanaşmayaraq natiqlərin haşiyə çıxışları qoyulmuş məqsədəuyğun gəlir və ona nail olmağa köməklik edir. Belə haşiyə çıxışına mövzu olaraq P.Serqyiç əbədi problemlərdən birini seçməyi məsləhət görür. Ölüm hökmünün ədalətliliyi, uzunmüddətli azadlıqdan məhrum etmənin məqsədəuyğunluğu (burada cəzaçəkmə müəssisələrində saxlanma şəraitinin tənqidi analizini geniş açıqlamaq olar), təqsirsizlik prezumpsiyasının mənəvi mahiyyəti (xüsusilə müdafiə, ittihamın sübut olunmasını mübahisə edənə də yaxşıdır), ya da sübutların qiymətləndirilməsi qaydası, qanun pozuntusu ilə alınmış dəlillərin istifadəsinə yol verilməməsi kimi mövzular haşiyə çıxışı üçün yararlıdır.

Mətləbdən kənar çıxışda insan təbiətinin qeyri-mükəmməlliyi, psixologiyanın xüsusiyyətləri, insanın şöhrətinin onun hərəkətlərinin qiymətləndirilməsinə təsiri, təhlükəli məhkəmə səhvləri barədə müzakirələr yürütmək

olar. Ustalıqla söylənilmiş belə haşiyə çıxışları nəinki zövq verir, həm də dinləyicilərin diqqətini tədricən ümumi müzakirələrdən konkret işə çəkib aparır. Əgər müdafiəçi ölüm hökmünün vəhşilik olduğunu hakimlərə inandıra bilərsə, sonra ona təqsirləndirilən şəxs üçün daha yüngül hökmə nail olmaq asan olacaq. Əgər prokuror vəzifəli şəxsin vəzifəsindən sui-istifadə etməsini mübahisə olunmaz sosial pislik olduğunu sübut edərsə, təqsirləndirilən şəxs üçün ağır cəzanın tələb olunması əsaslandırılmamış kimi qəbul edilməyəcək.

Məsələn, Xarkov qəzasının rəisi, hüquq elmləri namizədi Vasiliy Protopopov'n işi üzrə ittihamçı kimi çıxış edən A.F.Koni bu üsuldən belə istifadə etmişdir: *"Hakimiyyət özü özlüyündə çox cəlbədidir. O onunla bürünmüş süura öz gücünü vermiş olur, onu açıq insanlar sırasından ayırır, ona onunla hesablaşmaq məcburiyyətində olan mövqə yaradır. İzzəti-nəfs üçün əmr etmək, qərar vermək, öz arzu-istəklərini, tələblərini həyata keçirmək, heç olmazsa dar çevrədə cəzalandırmaq və əfv etmək cəlbədidir. Buna görə də hakimiyyət ideyasına ciddi yanaşanlar bu hakimiyyəti əllərinə alanda onunla çox ehtiyatla davranırlar, yadlarına tək öz hüquq və haqlarını deyil, həm də öz vəzifə və mənəvi borclarını salırlar. Lakin başqa insanlar da var".¹*

Bəzən lazımi təəssuratı yaratmaq üçün mühakimələr zamanı bir-iki ifadənin ustalıqla araya salınması kifayətdir. Budur, F.N.Plevako həyat yoldaşı ilə əlaqəsi olan tələbə

Batarovskini öldürməyə cəhdə günahlandırılan Çernobayevi müdafiə edir. Müdafiəçi çıxışında sübut edirdi ki, Batarovski heç də Çernobayevin həyat yoldaşını sevməyib, ondan öz eqoist məqsədləri üçün istifadə edib və onunla həyat qurmaq fikrində olmayıb, *"əxlaqı təmiz insan – vəkil deyir – məhəbbəti yolunda özünü qurban verir, heç vaxt qadını yox, belə insan hələ qazanmadığı mükafatı axtarmayacaq, götürülməsi mümkün olan hər şeyi götürməyəcək, əvəzində heç nə vermədən – təmiz adı da, xoşbəxtliyi də, rahatlığı da. Aldanılmış ər qarşısında il yarım yalan söyləyən insan, bu insanın ucbatından gənclər məşuqla özgənin arvadı arasında poçtalyon, vasitəçi roluna cəlb olunurlar, belə insan əxlaqı keyfiyyətlərin daşıyıcısı deyildir".¹* Vəkil zərərçəkənin - əxlaqsız insan – baş vermiş hadisədə özünün günahkar olduğunu açıq demir, ancaq onun təsvir etdiyi əxlaqsız, yalançı, yoldan çıxaran insan obrazını andlı iclasçılar qurbanın xasiyyətnaməsi kimi qəbul edəcəklər.

Beləliklə, məhkəmə çıxışında ümumi yerlərdən istifadə nitqi qüvvələndirən və gözəlləşdirən tamamlayıcı və kifayət qədər güclü argument rolunu oynayır. Lakin belə haşiyə çıxışı yerli yerində və qısa olmalıdır və natiq mülahizə yürütdüyü predmet haqqında söylədiklərinə həqiqətən əmin olmalıdır. Natiqlərin haşiyə çıxışları təbii olmalıdır, ancaq ona hazırlığı istisna etmək olmaz. Ağıllı, düşüncəli insan nitqini bəzəmək və təsirli etmək üçün hətta

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М, 1956, с. 242.

¹ Плевако Ф.Н. Избранные речи. М, 1993, с. 430.

əvvəlcədən hazırlıqlı olmasa belə, o zaman bir şey tapa-
caq. Lakin ittihamçı və ya məhkəmə müdafiəçisi sənətini
seçərkən ümumi yerlərin nə qədər olduğunu öncədən təyin
etməli, ədəbiyyatla tanış olmalı, klassiklərin kəlamlarını
yadına salmalıdır. Natiqi məsələ həqiqətən də narahat
edirsə, onun üçün vacibdirsə, o zaman lazımi anda qeyri-
ixtiyarı olaraq onun nitqinə axıb qarışacaq.

Məhkəmə nitqinin mətninin hazırlanması

Bütün hallarda nitqin əvvəlcədən yazılı mətninin
hazırlanması zərurəti haqqında sual son dərəcə müba-
hisəlidir və öz kökləri ilə qədim zamanlara gedib çıxarır.
Natiq ustalığı diri və vasitəsiz olan yaradıcılıqdır. İstedadlı
natiq heç vaxt əzbər öyrənilmiş ibarələrlə danışmayacaq.
Öz fikirlərini izah edərək, öz hissləri ilə bölüşərək natiq
onları sözlərlə bürüyür, improvizasiya edir. Lakin çıxış
üçün hazırlığı və nitq planını bir improvizasiya ilə əvəz
etmək lazım deyil, çünki özünü məhkəmə nitqinə hazırla-
madan, öz peşəkar və mənəvi borcunu yerinə yetirmək
mümkün deyil. Bu cür improvizasiya məhkəmə natiqini
nüfuzdan salır. İmprovizasiya anlarını özünə yalnız geniş
təhsilli və hərtərəfli inkişaf etmiş adam yol verə bilər.

İctimai çıxışlarının çoxillik təcrübəsinə əsaslanaraq
P.Serqeyiç yazırdı: "... heç nə yazmadan çətin iş üzrə
tutarlı nitq söyləyə bilməyəcəksiniz. Əgər siz dahi deyilsiz-
nizsə, bunu aksioma kimi qəbul edib nitqə əlinizdə qələmlə
hazırlaşın... İmprovizasiyalardan uzaq olun. Ruhlanaraq
vacib və əhəmiyyətli məsələnin üstündən yan keçə

bilərsiniz".¹ Və mənim təcrübəm dediyim sözlərin tama-
milə düzgün olduğunu sübut edir. Çox vaxt qızgın müba-
hisə zamanı çox vacib olmayan, lakin zəruri olan məsələni
unudursan, halbuki, çıxışdan əvvəl sakit başla nəzərdən
keçirəndə həmin məsələ mülahizələr sırasında yer tuturdu.
Hətta təcrübəli vəkil belə ağına qəfil gələn fikrin arxa-
sınca getdikdən sonra buraxdığı arqumentlərə qayıda
bilmir və improvizasiya etdiyi üçün təəssüf hissi keçirir.

Çıxışı yazmaq barədə gedən diskussiyalar dünyanın
qədimliyi qədər qədimdir. Çıxışın əvvəldən axıra kimi
yazılmalı olduğunu tək Serqeyiç demirdi. Öz nitqlərini
hətta Siseron, Spasoviç və Andreyevskiy də yazırmış. Yal-
nız A.Koni nitqlərini heç zaman yazmırmış. A.F.Koni
qeyd edirdi ki, iş materialları, nəinki öz işini natiqin bey-
nində, hətta onun yazılı qeydlərində də qoymalıdır. Mürək-
kəb işlər üçün A.F.Koni "*nitq planına, onun sxeminə,
konspektə*" malik olmağı zəruri hesab edirdi. Koninin nit-
qin yazılmasına etiraz etməsinin səbəbləri aşağıdakılar idi:

- yazılmış nitq natiqin əl-qolunu bağlayır, təşəbbüs gös-
tərməyə imkan vermir, nitqi yaradıcı baxışdan məhrum edir;
- öncədən hazırlanmış nitq dəyişmiş və yenilənmiş,
məhkəmə zamanı məlum olmuş sübutlarla uzlaşmaya bilər;
- qarşı tərəfin mövqeyini qabaqcadan bilmək müm-
kün olmadığına görə öz etirazlarınızı düşünüb hazırlaya
bilmirsiniz;

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. М, 1988, с. 289.

• yazılmış nitq üzrə çıxış etmək vərdişi nəzərdə tutulmayan situasiyalarda natiqin özünü itirməsinə gətirir.¹

P.L.Sergeyiç hesab edirdi ki, nitqlərin mətnini mütələq yazmaq, hətta çox yazmaq lazımdır. Yazılmış mətn natiqi intizamlı edir, ona kompozisiya və dilin təkmilləşdirilməsi prosesində kömək edir. Nitq mətni üzərində işləyərək natiq dili və üslubu cilalandırmaq, bütün artıq olanı atmaq, maksimal yığcamlılığa və ifadəliliyə nail olmaq imkanına malikdir. Lakin hətta tam yazılmış nitqi heç bir halda oxumaq olmaz.²

Öz vaxtında tanınmamış vəkil tərəfindən hələ 1776 – cı ildə verilmiş məsləhəti natiqin öz fikrində tutması çox vacibdir: *“Gənc natiq əvvəla öz nitqini tam yazmalı, sonra plana yiyələnmək üçün onu düşünməli, sonra kabinetdə yazdığını dəqiqliklə təkrarlamadan (yəni həmin an elə bil məhkəmədə olsaydı), öz nitqinin planının və quruluşunun saxlanması üçün çalışaraq, ifadələrin dəyişməsi qayğısına qalmayaraq, yalnız fikrinin düzgün və aydın şəkildə ötürülməsi üçün danışaraq dəfələrlə məşq etməlidir. Bu üsul onun zehmində natiqin can atdığı mövzunun, vahid yaddaşın möhkəmlənməsinə kömək edir”*.³

Özünü daima natiqin tam mətninin və ya konspektinin yazılmasına öyrəşdirmək lazım deyil. Əgər kağız üzərində

¹ Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 57.

² Сергеич П. Искусство речи на суде. “Юрайт”. М., 2009, с. 71.

³ Александров Д.Н. Основы ораторского мастерства или в погоне за Цицероном: Учебное пособие. М., 2003, с. 45.

əvvəlcədən tərtib olunmuş nitqlər əzbər öyrənilməsə, onda məhkəmə müzakirələrində cəld və təfsilatla etiraz etmək mümkün olmayacaq. Sözsüz ki, bədahətən söylənilən parlaq çıxışlar dinləyicilərə kağız üzərindən oxunan nitqdən daha güclü təsir bağışlayır. İmprovizasiya, yaradıcılıq, düşüncə yüngüllüyü nitqə yaraşlıq verir, onu canlı, formallıqdan kənar və tez başa düşülən edir. Lakin, öz vəzifəsinə ciddi yanaşan prokuror və məsuliyyətini dərk edən vəkil improvizasiyaya yol verməzlər. Zərbə altına yalnız natiqin nüfuzu deyil, həm də prokurorun təmsil etdiyi dövlət hakimiyyətinin nüfuzu və öz taleyini vəkilə etibar etmiş şəxsin taleyi salınmış olur. Hətta ən istedadlı insana bir çox hallar – onun əhval – ruhiyyəsi, hava, kefi, şəxsi və başqa problemlər təsir edir. Bu səbəbdən yazılı hazırlıq problemi iki məsələdən ibarətdir: onlardan biri nitqi yazmaq və yazmamaq, ikincisi, nitqi oxumaq və ya oxumamaq. Əgər birinci sualın cavabı müsbətdirsə, o zaman adətən ikinci sualın cavabı mənfidir.

Natiq öz bacarığına əmindirsə və işin materialları ilə yaxşı tanışdırsa, o zaman çıxışın mətnini yazmaya da bilər. Halbuki qabaqcadan yazılmış nitq də bədahətən söylənilən çıxış təəssüratı yarada bilər. Çox şey natiqin şəxsiyyətiindən, çıxış etmə qabiliyyətiindən, yaddaşından, söz ehtiyatından, onun mədəniyyətiindən asılıdır. Bir çox hallarda mətnin kağız üzərindən oxunulması arzu olunmadığı halda, mətni kağızsız pis danışmaqdan, onu yaxşı oxumaq daha yaxşıdır. Burada tam bir resept yoxdur. Çıxışın mətni

üzərində işləyərkən natiq arqumentlərinə kənardan nəzər salmaq, öz mövqeyinin zəif yerlərini görmək və onları möhkəmləndirmək imkanı əldə edir. Yazılı hazırlıq hər hansı bir fikrə istədiyiniz qədər qayıtmaq, onu qüsursuz formaya salan kimi üzərində çalışmaq imkanı verir.

Nitqə bu cür hazırlaşarkən mühakimələrdəki boşluqları, çatışmayan məntiqi bəndləri görmək və bu çatışmazlığı qarşı tərəf anlamamış aradan qaldırmaq asandır. Yazılı hazırlıq yalnız çıxışı deyil, onda şərh olunan sübutları da yadda saxlamağa kömək edir. Yazı işinin nəticəsində natiq özünün haqlı olmasına bir daha əmin olur, əgər hansısa şübhəli sual qalırsa şübhələr itənə və əminlik yaranana qədər sübutları təkrar-təkrar *“lehinə”* və *“aleyhinə”* analiz edir. Bu da ona məhkəmədə lazım olan ehtiras və əminlik verir. İşə belə hazırlaşarkən siz əmin ola bilərsiniz ki, çıxışın mətni sizə gərək deyil, siz onu evdə qoya bilərsiniz: gördüyünüz iş hədəf getməyəcək. Məhz bu tərzdə hazırlıq zamanı yeni arqumentlər asanlıqla yaranır və improvizasiya etmək istəyirsiniz. Bir çox hallarda ictimai çıxışlarda improvizasiya – çıxışın mətni üzərində uzun müddət aparılan işin nəticəsi, onun hərtərəfli mənimsənilməsi, çək-çevir edilməsidir. *“Birdən yadıma düşür ki...”* tipli ifadələr adətən öncədən hazırlanmış və məşq edilmiş sözlərdir, lakin dinləyicilərdə elə təəssürat yaranır ki, natiqin fikirləri göz qabağında doğur. Ümumiyyətlə, insan nə qədər çox oxuyursa, düşünürsə, onun intellekt səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə improvizə bir o qədər asan alınır.

Sübut edilməsi çətin olan işlərdə yazılı hazırlıq xüsusilə vacibdir. Sadə işlərdə plan və ya tezislə kifayətlənmək olar. Çıxışı hazırladıqdan sonra onu ucadan oxumaq lazımdır – səs tonunun süniliyi, yanlışlığı, nitqin dolğun olmaması onu ucadan oxuyarkən ürəkdə oxumaqdan daha yaxşı gözə çarpır. Çıxışın fraqmentlərinin iş yoldaşlarınızla, dostlarınızla müzakirəsi də bu rolu oynayır. Düşüncələrini ucadan söylədikdə arqumentlərin zəifliyini görür, yaxud əksinə onların təsir gücünə bələd olursan.

Nitqin mətni üzərində iş çox vacib olan onun *dil* və *üslubunu* mükəmməlləşdirmək imkanı yaradır. Çünki, dinləyicini tək məntiqi cəhətdən düzgün sıralanmış sübutlar sistemi inandırmır, həm də onun çatdırılma (təqdim etmə) tərzini, savadlı (qüsursuz, düzgün, səliqəli, mükəmməl, ustalıqla görülmüş) şəkildə təqdim edilməsi maraqlandırır. Öz fikirlərini ifadə etmək üçün natiq ən doğru, ən labüd və ən dəqiq ifadələr tapmalıdır. Məhkəmə nitqinin səslənmə forması onun mətnindən heç də az vacib deyil, çünki quru və ifadəsiz söylənilmiş dərin və doğru fikirlər lazımi təəssüratı bağışlamayacaq və dinləyicilərin ağıl və qəlbinə yol tapmayacaq. Həbsxana cəzasının ağırlığını uzun təsvir etmək olar, lakin bu barədə vəkil Jukovskidən yaxşı heç kim deyə bilməz: *“Siz bilirsinizmi, cənab andlı iclasçılar, həbsxana nə deməkdir? Bu – üç addım irəli və iki addım eninə və bir parça səmaya həsrətsən!”* Bununla əlaqədar olaraq P.Serqey yazırdı: *“Mən hələ bir şey bilmirəm ki, məhbusluq əzablarını bu qədər aydın çatdırıbilsin”*.¹

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. М, 1988, с. 50.

Nitqin gözəlləşdirilməsi üsullarından biri də onun bədiiliyidir. Yalnız mühakimələrdən ibarət olan nitq ötürülən informasiyanın mənasını anlayan insanlar üçün yaxşıdır, amma yuxarı kurs tələbələri üçün çətindir. Adətkar olmayanlar üçün abstrakt hüquqi fikirlər mürəkkəb və anlaşılmazdır. Bədii nitq hər kəsə təsvir olunan hadisənin mənzərəsini daha ifadəli, qısa, sadə şəkildə canlandırır və bu andlı iclasçılara daha güclü, emosional təsir bağışlayır. Nəzərə alsaq ki, məhkəmə nitqlərinin çoxu işi səs çoxluğu ilə həll edən hakimlərə və ya andlı iclasçılara ünvanlanır, onda qəbul etmək lazımdır ki, hakimləri və yaxud da andlı iclasçuları inandırmaqda nitqin bədiiliyi bu gün də az rol oynamır. Bu gün keçən əsrdə olduğu kimi təmtəraqla, nəzakətlə, zərif, gözəl danışmaq tələb olunmur. Elmi-texniki inkişaf nəticəsində həyat tempinin tezləşməsi hüquqi nitqi bir yandan daha lakonik, ciddi etmiş olursa, digər yandan isə elmi oxşar, xarici və ümumişlək sözlərlə zənginləşdirir. Külli sayda işlərin bir hakim tərəfindən aparılması, hakimin böyük iş həcmi ilə yüklənməsi məhkəmə mübahisələrini bədii obrazlıqdan məhrum edir, onları faktların və hüquq normalarının quru analizinə gətirib çıxarır. Əvvəlki kimi təqsirkarlıq haqqında məsələnin həllində əsas rol hakimin daxili inamına məxsusdur. Bu isə o deməkdir ki, prokuror kimi vəkil də bu daxili inamın formalaşmasına təsir göstərərək nitqin bədiiliyi ilə əldə olunan natiqlik məharətinin inandırıcı təsirindən istifadə etməyə haqlıdır.

Nitqin bədiiliyi metafora, bədii müqayisə və sizə

artıq məlum olan ümumi fikirlər, haşiyə çıxışlarının köməyi ilə əldə olunur. Plevako qiyamda təqsirləndirilən lyutoran kəndlilərinin işi üzrə belə deyirdi:

“Siz əvvəlcədən sözləşmə olmadan, bu cür qeyri – adi həmrəyliyə, görünməyən birliyə nail olmağın mümkünlüyünə inanırsınız. Dayənin adət olunan vaxtda uşaqları yedizdirməyi unuduğu otağa girin, siz eyni vaxtda bir – neçə beşikdən qışqırıq səsləri eşidəcəksiniz. Heyvanların yemlənməsinə bir neçə dəqiqə qalmış heyvanxaya girsəniz qəfəslərdəki həyəcan və hərəkəti görərsiniz. Siz hər tərəfdən vəhşi nəriltili səsləri eşidəcəksiniz. Bu razılığı kim əldə edib, onu aqlıq yaradıb, lyutor kəndlilərinin eyni vaxtda mülkədara itaət etməməyə aqlıq vadar edib”.¹

Lazımi təəssüratı yaratmaq vasitələrindən biri də **natiqlik obrazıdır**. Natiqlik obrazının seçimi natiqin şəxsiyyəti, işin halları, istifadə olunan nitq üslubu ilə müəyyənləşir. Bu faktorlardan asılı olaraq natiq öz çıxışı ilə aşağıdakı natiqlik obrazlarından birini yarada bilər:

Ehtirazsız tədqiqatçı obrazı mümkün olan versiyaların sakit, ardıcıl araşdırılmasını, üstünlüklərin və çatışmamazlıqların obyektiv analizini nəzərdə tutur. Bu cür nitq zehmində bir neçə sübutetmə xətti saxlaya bilən, məntiqi düşüncəsi güclü olan natiq üçün yaxşıdır. Müxtəlif versiyaların tutarsızlığını tədricən sübut edərək natiq nəticədə dinləyiciləri tənqə gətirmədən əsaslandırmaq istədiyi

¹ Лазарова В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001. с. 60.

versiyanın düzgün olmasını inandırmağa yönəldir. Natiqin idarə etdiyi dinləyicilər onun istiqamətləyici rolunu hiss etmirlər, çünki onlar onunla birlikdə işin bütün hallarını götür-qoy ediblər, bütün sübutları araşdırıblar. Belə nitqdən sonra qəbul olunan qərar düşünülmüş, götür-qoy edilmiş və əsaslandırılmışdır.

Auditoriya ilə məsləhətləşən şəxs obrazı, kəskin ziddiyyətli sübutlarla zəngin olan və onların cəmi dinləyiciləri müəyyən bir fikrə gəlməyə çətinlik törədən işlərdə istifadəsi daha məqsədəuyğundur. İşin hallarına dair nəzər nöqtənizi zorla qəbul etdirmək yaxşı qarşılanmaya bilər, birbaşa söylənilən qənaətlər isə dinləyicilərin yaddaşında əksini sübut edən faktların canlanmasına gətirə bilər. Bu obrazda söylənilən nitqin üstünlüyü ondadır ki, dinləyicilər natiqin düşünmə prosesinə daxil olaraq, onunla birgə şübhələri aradan qaldıraraq, onun düşüncələrinin arxasınca gedərək, onunla eyni nəticəyə gələrək onu özününkü hesab edirlər. Belə nitq düşüncələrin ucadan səslənməsi kimi söylənilir və onda çoxlu dialoq elementləri vardır. Natiqin mühakimələrində dinləyicinin iştirak etmə effektivinə natiqlə dinləyicini birləşdirən *biz* əvəzliyindən istifadə etməklə nail olunur. Bu həm də hərəkətə təhrik edən xüsusi feli formalardan: *gəlin araşdıraraq, diqqət yetirək* sözlərindən istifadə etməklə, ritorik xarakter daşıyan sualların qoyuluşu ilə: *nə baş vermişdir?... Mümkündürmü ki?...* əldə olunur.

İfşaçı – tribun (ictimai xadim, natiq) obrazı – cina-

yətlə qatı mübarizə aparan, məhkəmə zamanı insan hüquqlarını və azadlıqlarını böhtan və saxtakarlıqlardan qoruyan şəxs obrazıdır. Bu nitq emosionaldır, heyranedicidir, o emosional çıxışların bütün üstünlüklərinə malikdir və səs və intonasiya fəndlərindən istifadə etməyə imkan verir. Belə obraz yalnız böyük, geniş rezonans yaratmış işlər üçün deyil, həm də iclas zalında tamaşaçıların iştirakı ilə keçirilən işlər üçün də yaxşıdır. Ona görə də sizin daxili əhvalınıza uyğun gələn obrazı seçmək məsləhətdir.

Bəzən məhkəmə nitqlərini məntiqi və emosional nitqlərə bölürlər, ancaq onların müqayisə edilməsi əsassızdır. Həqiqətən də nitqin tipi aydın sezilir. Lakin məntiqə mükəmməl olan nitq quru və sönük olmamalıdır, o arqumentlərin parlaq və emosional təhlil tərzinə uyğun gəlməlidir. İnsan əməllərinin analizini təşkil edən, intonasiya çalarları ilə zəngin olan nitq də həmçinin məntiqdən məhrum olmamalıdır.

Nitqin ifadəliliyi gözəl frazaların kəmiyyəti ilə deyil, onun parlaqlılığı, estetikliyi, ədəbi savadlılığı və şuxluğu ilə ölçülür. Ustahqla söylənilmiş ədəbi müqayisə, tarixi misal, yerinə düşən zərb məsəl, aforizm – bütün bunlar hər nitqi canlandırır, ona əvəzolunmaz özünəməxsusluq və individuallıq verir, onu daha da başa düşülən edir.

Uğurlu müqayisəyə misal olaraq vəkil Rubinşteynin təqsirləndirilən Nikeşinin müdafiəsində söylədiyi nitqi gətirmək olar.

Nikeşin cinayətdə təqsirli olduğunu boynuna alırdı.

Nikeşin bunu belə izah edirdi ki, o, həyat yoldaşının təkidi ilə alkoqolizmdən əziyyət çəkən şəxslər üçün nəzərdə tutulmuş müalicə müəssisəsinə düşmək istəyirdi, lakin bu məqsədlə müraciət etdiyi polis idarəsinin rəisi müalicə müəssisəsinə düşmək üçün böyük növbə olduğundan ora düşmək çətin olduğunu söyləmişdir. Sonra əlavə etmişdir ki, əgər Nikeşin qanun pozuntusuna yol verərsə, o zaman məhkəmə onun müalicə olunmağı barədə dərhal qərar qəbul edir. Polis rəisinin yanından çıxdıqdan sonra əmanət kassası şöbəsinə daxil olaraq blank dolduran Yelnikovaya yaxınlaşdı və qarşısında 10 rublluq əskinaslardan birini götürərək dedi: *"Mən birini götürürəm"*. Bundan sonra o, qarşısında polis dayanan çıxış tərəfə yollandı. Vəkil nitqini belə başladı: *"Nikeşinin ittihamı üzrə iş qeyri-ixtiyari olaraq O.Henrinin "Firon və xoral" novellasını yadımıza salır. Yazıçı acı ironiya ilə evsiz Sopinin kədərli taleyi haqqında yazır. Qış fəslini keçirmək üçün Florida və ya Rivyeraya bilet alan varlı amerikan həmvətəndaşlarından fərqli olaraq Sopi "çətin olmayan hazırlıqların" köməyi ilə ilin bu fəslində həbsxanaya düşməyə can atırdı ki, qalmağa yeri və yeməyə bir şeyi olsun. Yadınızdadırsa, o, bunun üçün mağazanın şüşəsini daşla vurub sındırmışdır."*

Bu novella ilə araşdırdığımız iş arasındakı situasiyaların oxşarlığını mən sözsüz ki, yalnız O.Henrinin qəhrəmanının və real şəxs olan – Nikeşinin məqsədə çatmaq üsullarının qəribəliyində, daha doğrusu gözlənilməzliyində görürəm. Elə təəssürat yaranır ki, canlı, real Nikeşin ədəbi

qəhrəmanın üsulunu götürmüş və öz məqsədinə çatmaq üçün ondan yararlanmışdır.

Bu ədəbi müqayisəyə natiq çıxış uzunlu müraciət edirdi. Nikeşinin saxlanılma zamanı qaçmaq cəhdini vəkil belə izah edir: "polisin diqqətini cəlb etmək istəyərək vitrini sındırmış...novellanın...qəhrəmanı, elə hesab edir ki, polis onu həbs edəcək. Lakin o, öz ehtimallarında yanılmışdı, çünki vitrini sındırıqdan sonra Sopi əllərini ciblərinə qoyub qarşidan gələn parıltılı düymələrə gülümsəyirdi. "Bunu kim edib"? – polis xəbər aldı. "Siz düşünürsünüz ki, bunda mənim əlim var"? Sopi böyük bir uğuru salamlayan insan kimi dostcasına soruşdu". "Polis – müəllif yazır – Sopini hətta hipoteza (fərziyyə) kimi qəbul etmək istəmədi. Mağaza vitrinin daşla sındıran insanlar qanun keşikçiləri ilə danışıqlar aparmırlar. Onlar dabanlarına tüpürüb qaçırlar. Polis bir məhəllə irəlində tramvayın arxasınca qaçan adamı gördü. Dəyənəyini qaldırıb onun arxasınca qaçdı"...

Ədəbi qəhrəman olmayan Nikeşin məqsədyönlü şəkildə və inadla öz qərarını həyata keçirərək uğursuz: Sopinin səhvlərindən yan keçə bildi. Sopidən fərqli olaraq o, bütün hərəkət və əməlləri ilə törətdiyi cinayətin real təsvirini yaratdı və bu da planlaşdırılmış saxlanılma ilə nəticələndi".¹

Yaxşı nitq həmişə böyük zəhmətdir, daim çalışan qəlbın nəticəsidir. Yaxşı danışmaq üçün çox oxurnaq və

¹ Речь советских адвокатов по уголовным делам. М., 1975, с. 156 – 167.

çox düşünmək lazımdır. Ümumi mədəniyyəti olmayan insan məharətlə danışa bilməz. P.Serqeiç yazırdı: asan və sadə görsənən, “*bir nəfəsə*” söylənilən çıxışlar həqiqətdə geniş təhsilin, professional biliklərin, uzun təcrübənin, əzab verən şübhələrin və hər iş üzərində çox zəhmət tələb edən işin məhsuludur və təcrübə də onun düzgün olmasını təsdiq edir.

A.F.Koni qeyd edirdi ki: “*Nitqin sonu onu tamamlamalıdır, yəni başlanğıcla əlaqələndirməlidir*”. Biz də bu məsləhəti rəhbər tutaraq, işlədiyimiz bu mövzu ilə bağlı sonda bir sıra ümumiləşdirmələr aparmaq və məhkəmədə nitqlə çıxış edənlər üçün bir sıra məsləhət və tövsiyələr vermək istəyirik. Təbii ki, verəcəyimiz məsləhət və tövsiyələr hər kəs tərəfindən qəbul edilməyə də bilər. Amma onu da nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, verəcəyimiz məsləhət və tövsiyələr yalnız mövzu boyu əsaslandırığımız məsələlər barəsində olacağından onların nitqin hazırlanması zamanı nəzərə alınması vacibdir.

Belə ki, bir sıra oratorların və məşhur vəkillərin qeyd etdiyi kimi istənilən halda natiqin öz nitqini hazırlaması çox vacib bir məsələdir. Bir sıra müəlliflər də bunu belə əsaslandırırlar ki, müasir dövrdə prokuror və vəkillərin ixtiyarında bir deyil bir neçə iş olduğundan onlar heç də tanış olduqları bütün işləri incəliklərinə və xırda detallarına qədər yadda saxlaya bilməzlər. Buna görə də onlar mütləq öz nitqlərini tərtib etmələri və hətta bunu işlə tanış olduqdan dərhal sonra etmələri daha məsləhətdir. Biz isə

bununla tam razı deyilik, çünki qeyd edildiyi kimi prokuror və vəkilin ixtiyarında çox iş olduğundan heç də onun hər bir nitqi başdan sona qədər yazmağa vaxtı olmur. Buna görə də biz təklif edirik ki, prokuror və vəkil nitqin bütün hissələrini deyil, yalnız əsas hissəsini yazmalı, digər hissələrini isə şifahi hazırlamalıdır. Bunun əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, natiq həmişə nitqin əsas hissəsində öz arqumentlərini və işlə bağlı tərəfin xeyrinə olan halları əsaslandırır. Əgər natiq nitqin bu hissəsini yazmazsa, o zaman o öz çıxışı zamanı əvvəlcədən fikirləşdiyi və aşkar etdiyi bir sıra mühüm halları unuda və hətta nəzərdən qaçıra bilər. Buna görə də biz tövsiyə edirik ki, bütün hallarda natiq, hətta bu sahədə uzun müddət təcrübəsi olan natiq də belə öz nitqinin əsas hissəsini mütləq yazmalı və yazmaqla yanaşı bunu məhkəmədə şifahi şəkildə ifadə edərkən öz çıxışının yazılı mətnindən də istifadə etməlidir. Bu yolla istedadlı natiq öz istədiklərini əldə edə və proses iştirakçılarına çatdırmaq istədiklərini qüsursuz və heç nəyi unutmadan çatdıra bilər. Nitqin digər hissələri isə yığcam və ümumiləşdirilmiş xarakter daşdığından o natiq tərəfindən əksər hallarda yazılmaya da bilər.

"Mən müqəddəs silahı rüsvay etməyəcək və bir sırada gedəcəyim yoldaşımı tərk etməyəcəyəm, lakin məbədləri və müqəddəs yerləri – təkliddə və çoxları ilə birlikdə qoruyacağam. Vətəni özümdən sonra əskilmiş deyil, onu özüm miras aldığımdan daha böyük və yaxşı qoyub gedəcəyəm...Və mən vətən müqəddəsliklərinə hörmət edəcəyəm".¹

Mövzu 17

Cinayət işləri üzrə prokurorun nitqinin anlayışı və əhəmiyyəti

«Prokuror» sözü latınca «prokurore» sözündən götürülüb, mənası «qayğıya qalmaq» deməkdir. Hələ qədim Romada və Yunanıstanda «prokuror» adlı məmur vəzifəsi mövcud olub. Onun əsas vəzifəsi dövlət hakimiyyət orqanlarının və qanunların tələblərinə əməl edilməsi ilə yanaşı, həm də «natiqlər» vasitəsi ilə məhkəmədə ittihamı həyata keçirmək olub.

İttiham nitqi – dövlət ittihamının dəstəkləndiyi, toplanan dəlil və sübutların təhlilindən ibarət olan, cinayət haqqında mühakimələrin ifadə olunduğu, qanuni və əsaslı hökmün çıxarılması üçün əhəmiyyət kəsb edən və vətəndaşların ideoloji, hüquqi və mənəvi tərbiyəsinə yardım edən digər məsələləri və cəza tədbirlərini əks etdirən cinayət işləri ilə bağlı məhkəmə mübahisələrində prokurorun nitqidir.

¹ Цицерон Марк Тулий. Три трактата об ораторском искусстве. М.: Наука, 1972. С. 250.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 133-cü maddəsi Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna həsr olunmuşdur.

1. Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir; qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət işləri başlayır və istintaq aparır; məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir; məhkəmədə iddia qaldırır; məhkəmə qərarlarından protest verir.

2. Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorların Azərbaycan Respublikası Baş prokuroruna tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqandır.

3. Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı ilə vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir.

4. Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun müavinlərini, respublika ixtisaslaşdırılmış prokurorluqlara rəhbərlik edən prokurorları, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Prokurorunu Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir.

5. Ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorları Azərbaycan Respublikası Prezidentinin razılığı ilə Azərbaycan Respublikasının baş prokuroru vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir.

Azərbaycan Respublikasının CPM-də prokurorun hüquq və vəzifələri göstərilmişdir:

Cinayət təqibini həyata keçirərkən prokuror cinayət işinin bütün hallarının tədqiqi nəticəsinə əsaslanaraq yalnız qanunun tələblərini və daxili inamını rəhbər tutur.

Prokuror bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatlara baxmaq, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq və bu halda müstəntiqin səlahiyyətlərindən istifadə edərək onun ibtidai istintaqını aparmaq, yaxud onu təhqiqatçıya və ya müstəntiqə tapşırmaq;

cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirmək;

məhkəmədə mülki iddia qaldırmaq və onu müdafiə etmək;

məhkəmədə cinayət işi üzrə ittihamı müdafiə etmək;

cinayət təqibinin gedişində digər səlahiyyətləri həyata keçirmək.

Cinayət işi üzrə məhkəməyədək icraat zamanı bu Məcəllənin müddələrinin icrası və tətbiqinə həmin iş üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror məsuliyyət daşıyır. Cinayət işi üzrə ibtidai istintaq aparmış, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirmiş və ya məhkəmədə dövlət ittihamçısı qismində iştirak etmiş prokuror həyatın toxunulmazlığına, ailə,

dövlət, peşə, kommersiya qanunla qorunan digər sirlərə toxunan hallar barədə məlumatları yaymamalıdır.

Cinayət işi üzrə ibtidai istintaq aparmış və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirmiş prokuror məhkəmə baxışında dövlət ittihamçısı qismində iştirak edə bilməz.

İbtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror cinayət işi üzrə aparılan təhqiqata və ibtidai istintaqa nəzarət edərkən aşağıdakı hüquqları həyata keçirir:

törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatların təhqiqat və ibtidai istintaq orqanları tərəfindən qəbulu, qeydiyyatı və həll edilməsində qanunun tələblərinin yerinə yetirilməsi vəziyyətini yoxlamaq;

təhqiqatçıdan və ya müstəntiqdən cinayət işinin materiallarını, sənədlərini, ibtidai araşdırmanın gedişi haqqında məlumatları tələb etmək, habelə cinayət işlərinin materiallarını və sənədlərini yoxlamaq, ibtidai araşdırmanın gedişi vəziyyəti ilə yerində tanış olmaq;

cinayət işinin ibtidai istintaqını aparan bir orqandan digərinə verilməsi halları istisna olmaqla, istintaqın hərtərəfli, tam və obyektiv aparılmasını təmin etmək məqsədilə, habelə qanunun tələblərinin pozulması ilə istintaq edilən cinayət işini təhqiqatçının və ya müstəntiqin icraatından götürərək digər təhqiqatçının və ya müstəntiqin icraatına vermək;

cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmanı istintaq qrupuna tapşırmaq və qrupun tərkibini müəyyən etmək;

vəkilin cinayət prosesində iştirakını istisna edən hallar müəyyən edildikdə, onu cinayət işi üzrə icraatdan kənarlaşdırmaq;

təhqiqatçıya və ya müstəntiqə, habelə onların öz-özünə verilmiş etirazlara baxmaq;

hadisənin araşdırılması, qətimkan tədbirinin seçilməsi, dəyişdirilməsi və ya ləğv edilməsi, əməlin tövsifi, cinayət törətmiş şəxsin axtarışı, ittiham aktının məzmunu, qərarların qəbul edilməsi, habelə istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin aparılması barədə təhqiqatçıya və ya müstəntiqə yazılı göstərişlər vermək;

təhqiqatçının və ya müstəntiqin qanunsuz və əsassız qərarlarını ləğv etmək;

təhqiqatçının və ya müstəntiqin qərar və hərəkətlərindən verilmiş şikayətlərə baxmaq;

toxunulmazlıq hüququndan istifadə edən şəxsin cinayət təqibi zərurəti yarandıqda, onun toxunulmazlıq hüququndan məhrum edilməsinə razılıq verilməsi barədə müvafiq orqan qarşısında vəsatət vermək üçün Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğuna müraciət etmək;

təqsirləndirilən şəxsin barəsində həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi, həbsdə saxlama müddətinin artırılması, habelə bu Məcəllənin 177, 443 və 444-cü maddələrinə nəzərdə tutulmuş hallarda təqdimatla məhkəməyə müraciət etmək;

məhkəmə qarşısında cinayət prosesini həyata keçirən orqanı təmsil etmək;

bu Məcəllənin 39, 40-cü maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda təqsirləndirilən şəxsə qarşı cinayət təqibinə xitam vermək və cinayət təqibindən imtina etmək;

ittiham aktını, habelə bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş hallarda təhqiqatçının və ya müstəntiqin qərarlarını təsdiq etmək, yaxud bundan imtina edərək icrası məcburi olan göstərişləri ilə cinayət işini müstəntiqə qaytarmaq;

cinayət işlərini və ya cinayət təqibi ilə bağlı digər materialları mahiyyəti üzrə baxılması üçün məhkəməyə göndərmək;

cinayət işi üzrə müvafiq qərarları şəxsən qəbul etmək, ayrı-ayrı istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirmək;

cinayətin açılması, itkin düşmüş şəxsin və ya əmlakın tapılması üçün əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsini tapşırmaq və görülmüş tədbirlər barədə məlumat almaq;

hadisələr və onlarla əlaqəsi olan şəxslər barədə sənədləri və materialları tələb etmək;

təhqiqatçı və ya müstəntiq tərəfindən tutulma, məcburi gətirilmə və ya digər prosesual məcburiyyət tədbirlərinin aparılmasının qanuniliyinə nəzarət etmək, habelə prosesual hərəkətlərin aparılmasını təhqiqat orqanına tapşırmaq;

zərər çəkmiş şəxsin, şahidin və cinayət prosesində

iştirak edən digər şəxslərin təhlükəsizliyi üçün tədbirlərin görülməsini təmin etmək; **(1)**

qanuni əsaslar olmadan və ya bu Məcəllənin 148.4, 158, 159-cü maddələri ilə müəyyən olunmuş müddətlərdən artıq tutulan şübhəli şəxsi, yaxud həbsdə saxlanılan təqsirləndirilən şəxsi azad etmək;

bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istisna etmək.

Xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibi halları istisna olmaqla, məhkəmə baxışında dövlət ittihamçısı qismində iştirak edərkən prokuror bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş qaydalara riayət etməklə aşağıdakı hüquqlara malikdir:

etirazlar etmək;

vəsətətlər vermək;

məhkəmədə həll edilən məsələlər və cinayət prosesinin digər iştirakçılarının vəsətətləri üzrə öz rəyini bildirmək;

ittiham tərəfinin sübutlarını məhkəməyə təqdim etmək, habelə məhkəməyə sübutların təqdim olunması məqsədilə məhkəmənin qərarı ilə prosesual məcburiyyət tədbirləri tətbiq etmək;

birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrində məhkəmə istintaqında və işin materiallarının tədqiqində iştirak etmək;

birinci instansiya məhkəməsinin iclasında andlı iclasçıların seçilməsində iştirak etmək;

müdafiə tərəfinin qanunsuz hərəkətlərinə öz etirazını

bildirmək;

qeyd olunmalı hərəkətlərin istintaq və ya digər prosesual hərəkətlərin protokoluna və ya məhkəmənin iclas protokoluna daxil edilməsini tələb etmək;

bu Məcəllənin 41.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş hallarda təqsirləndirilən şəxsə qarşı cinayət təqibindən imtina etmək;

birinci və apellyasiya instansiyası məhkəmələrində giriş, yekun nitqi və replika söyləmək, kassasiya instansiyası məhkəməsində isə baxılan məsələ üzrə çıxış etmək;

məhkəmələrdə cinayət işinin və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materialları ilə tanış olmaq, hökmdən və məhkəmənin digər qərarlarından protest vermək; **(1)**

bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək.

Dövlət ittihamçısı aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirməlidir:

məhkəmə iclasında qaydaya riayət etmək;

məhkəmə iclasında sədrlik edən sərəncamlarına tabe olmaq;

bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri icra etmək.

İbtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror yuxarı prokurorun göstərişlərini yerinə yetirməlidir. Təqsirləndirilən şəxs qismində cəlb edilməsi, qətimkan tədbirinin seçilməsi və ya dəyişdirilməsi, cinayətin tövsifi, ittihamın həcmi, işin icraatına xitam

verilməsi və ya məhkəməyə göndərilməsinə dair yuxarı prokurorun göstərişləri ilə razı olmayan ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror öz əsaslandırılmış etirazını yuxarı prokurora göndərməyə haqlıdır. Bu halda yuxarı prokuror onun dəlilləri ilə razılaşır və öz yazılı göstərişlərini geri götürür və ya onun dəlilləri ilə razılaşmayaraq cinayət işi üzrə ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi digər prokurora tapşırır. Prokurorun yazılı göstərişlərindən edilən etiraz bu göstərişlərin icrasını dayandırır.

İstənilən digər kütləvi nitqdə olduğu kimi ittiham nitqinin məzmunu nətiqin nitqinin mövzusu ilə, yəni iş ilə bağlı prokurorun mövqeyi və məhkəmə nitqinin predmeti ilə müəyyən olunur. ittiham nitqini prokuror tərəfindən təqdim olunan gələcək hökmün layihəsi kimi nəzərdən keçirilməsi düzgün hesab olunmur. Bunun nəticəsində məntiqi olaraq müdafiə nitqinin gələcək hökm layihəsi olması və bununla da məhkəmənin qarşısında iki layihənin mövcud olması, məhkəmənin isə onlardan hansı birinin daha yaxşı həll etməsi barəsində fikir formalaşır. Məhkəmə nitqində prokuror və vəkil hökmün qoyuluşu zamanı müzakirə olunan bütün məsələləri işıqlandırır, onların həllini təklif edir, lakin hökmü başqa cür layihələşdirmir. Hətta məhkəmə müzakirə olunan hökmü əvvəlcədən layihələşdirmək hüququna malikdir və bu hökm müşavirə etəgində məhkəmə mübahisələrindən sonra çıxarılır.

Mövqə işin materiallarına və birinci instansiyalı məh-

kəmədə tutduğu prosesual müddəaya müvafiq olaraq seçilir. İndiki dövrdə ədəbiyyatda prokurorun prosesual mövqeyi haqqında iki nöqteyi-nəzər yer tutur: bir qism müəlliflər məhkəmədə prokuroru ittihamçı hesab edirlər, digərləri isə onu nəzarət orqanı kimi qələmə verirlər. Bəzən hətta geniş mətbuatda prokurorluğun iki funksiyalara – ittiham funksiyasına və qanuniliyə nəzarət funksiyasına malik olur və ittiham funksiyasını nəzarət funksiyasından ayırmağın vaxtıdır. Bütün istintaq aparatını bir orqanda cəmləmək düzgündür. Bir çox məsələləri əhatə edən ittiham nitqi məzmununa görə yalnız ittiham kimi çıxış etmir. Prokuror nitqində cinayətin törədilməsinə yardım edən səbəblər və şərtlər haqqında fikri ifadə edir, məhkəmənin diqqətini qanunların pozulmasına yönəldir. Əgər bu cür hal olmuşdursa, o zaman törədilən əmələ ictimai-siyasi qiymət verir. Bütün bunlardan savayı, prokurorun nitqi tərbiyəvi və mənəvi aspektlərə malik olur. Beləliklə, ittihamın qorunması – ittiham nitqinin bir hissəsidir və o, bütünlüklə prokuror tərəfindən konstitusiya və prosesual funksiyaların – qanunların dəqiq və vahid icrasına nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsinə xidmət edir.

İttiham anlayışı haqqında təhlil etdiyimiz müxtəlif nöqteyi-nəzərlər mövcuddur. Çünki bu məsələ bu işin predmeti deyildir. Bizim güman etdiyimiz kimi ittiham – cinayət əməlinin konkret şəxs tərəfindən törədilməsi haqqında mülahizə olub, müəyyən prosesual şəkil alır (qətnamə, tərif, ittiham rəyi, ittiham nitqi, etiraz), eləcə də bu

cinayətkarın cinayət əməlini sübuta yetirməyə, konkret şəxsin cinayət əməlinin törədilməsi haqqında mülahizələrin sübuta yetirilməsinə yönələn prosesual fəaliyyətdir.

Əgər prokuror məhkəmə təhqiqatının nəticəsində cinayət əməlinin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunan şəxs tərəfindən törədilməsi barədə nəticəyə gələrsə, bu zaman o, nitqində ittihamın nöqtəyi-nəzərindən işin bütün materialını şərh etməlidir. Lakin bu, prokurorun hər bir halda məhkəmədə ittiham rəyinin nəticələrini müdafiə etməli və ittiham hökmünün qəbul olunmasına nail olmalıdır. Haqqında bəraət verilən işlərin yoxlanması və ya işə xitam verilməsi haqqında təriflər onların bir çoxlarında prokurorların təqsirləndirilən şəxsin təqsirkar bilmələrini göstərir. Prokurorların bu cür mövqelərinə ən nüfuzlu mühakimələrlə də bəraət qazandırmaq olmaz. Onlar şəxsiyyətin qanuni maraqlarının və ədalət məhkəməsinin maraqlarının pozulmasına gətirib çıxararaq, asayişin keşiyində duran prokurorluğun nüfuzunu məhv edir.

Təqsirləndirilən şəxs, bəzən zərərçəkmişin və digər şəxslərin şəxsiyyətinin xasiyyətnaməsi, nəinki məsuliyyətinin fərdiyyəçiliyinin əsaslandırılması, eləcə də cinayətin subyektiv tərəfinin müəyyən olunması və dəlil-sübutların qiymətləndirilməsi üçün zəruridir. Buna görə də şəxsiyyətin xasiyyətnaməsi məhkəmə nitqinin ayrıca elementi olmalıdır.

Strukturun əsas hissələrinin mövqeyi qorunmamalıdır. Əks təqdirdə nitqlər şablon və bir-birinə oxşar olur. Bu isə onların inandırıcı olmasına və tərbiyəvi təsirinə yardım

göstərməyəcəkdir. Əgər ittiham dəlil-sübutlar vasitəsilə bütünlüklə sübuta yetirilmişdirsə, o zaman onlar barəsində az danışmaq olar. Cinayətin tərkibi mübahisə doğunursa, o zaman böyük diqqətin cinayətin hüquqi qiymətinin əsaslandırılmasına ayırmaq tələb olunur. Əgər ittiham yalnız dolayı dəlil-sübutlara əsaslanırsa, o zaman işin faktiki tərəflərini bütün təfəsilatı ilə şərh etmək və dəlil-sübutun mükəmməl təhlilini vermək lazımdır.

İttiham nitqində məhkəmə istintaqının nəticələri göstərilir, işin bütün materialları işıqlandırılır, dövlət ittihamçısının nöqtəyi-nəzərindən dəlil-sübutlar təhlil olunur. Prokuror dövlətin adından ittiham edir və buna görə də onun nitqinə qarşı daha yüksək tələblər irəli sürülür. Hər bir ittiham nitqində nəzərdən keçirilən işin qiyməti verilir, törədilən cinayət əməlinin ictimai təhlükəsi, bütün cinayət əməlləri ilə mübarizə zərurəti nümayiş etdirilir. Onların əhəmiyyətsiz olub-olmamasından asılı olmayaraq cinayət əməllərini izləməyə çalışan cinayətkarların ifşa olunması labüddür.

Məhkəmədə çıxış edən dövlət ittihamçısı – prokuror, müdafiəçi və prosesin digər iştirakçıları, eyni faktlardan – məhkəmə istintaqının predmetini təşkil edən faktlardan istifadə edir və bu faktlara əsaslanırlar. Lakin hər bir proses iştirakçısı həmin faktları öz mövqeyindən sistemləşdirir, onları qiymətləndirir və məhkəməyə mülahizələrini bildirir. Məhkəmə isə bu mülahizələri hökm çıxararkən nəzərə alır.

Prokuror nitqinə cinayət əməlinin konkret qiymətini vermişdir; gec və ya tez təqsirkar cəzasını tapır və hər bir cinayətkar məhkəmə qarşısında cavab verməli olur; cinayət əməlinin ictimai təhlükələrini açan işin konkret xüsusiyyətlərinə işarə olunur. Beləliklə, prokurorun nitqində qiymət üzvü olaraq işin materialları ilə əlaqədar olub iş üzrə müəyyənləşdirilən faktlara əsaslanır. Təcrübədə isə çox təəssüflər olsun ki, bu hər zaman yerini tapmır. Bəzi nitqlərdə, hətta nəticələrin ağırlığına da işarələr edilir. Bunu prokurordan savayı kim etməlidir?

Prokurorun ittiham nitqində vacib etik tələblər irəli sürülür. Onların arasında ən əsası – prokurorun mahiyyət etibarilə mövqelərinin düzgünlüyü, onun mülahizələrinin qanun ilə uyğunluğunu, yekun rəyin bütün mühakimələrdən fərqli olaraq obyektivliyi və ədalətliliyi diqqəti cəlb edir.

İttiham nitqinin məzmunu mənəviyyat normalarına uyğun olmalıdır, lakin prokurorun etik baxışları və təsəvvürləri təqsirləndirilən şəxs ilə zərərçəkmişin şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsində əksini tapır. Etik nöqtəyi-nəzərdən ittiham nitqinin daha mürəkkəb elementi təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikasıdır. Prokuror ilk növbədə hələ ki cinayətkar kimi tanınmayan insan barəsində danışdığını unutmamalıdır. Məhkəmə prokurorun fikri ilə razılaşmaq hüququna malikdir. Buna görə də təqsirləndirilən şəxs xarakteristikası iş üzrə dəlil-sübutla sübuta yetirilməli və onun materiallarından irəli gəlməlidir. Bəzi söz-söhbətə

yol vermək, müsbət məlumatları təhrif etmək olmaz. Təqsirləndirilən şəxs şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsinə subyektiv yanaşma üsulu istisna olunmalıdır. Əks təqdirdə ittiham nitqində o, ittihamnaməyə və prokurorun nəyin bahasına olursa olsun ittiham etmək cəhdinə çevrilə bilər. Bu isə prokurorun qeyri-obyektivliyinə, bir çox vacib faktların onun tərəfindən inkar edilməsinə gətirib çıxarır.

Təqsirləndirilən şəxsə cinayət əməlinə əksini tapan və iş üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən cəhətləri axtarmaq lazımdır. Təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikasını vermək məcburi deyildir. Onun mənəvi simasını əks etdirən cəhətləri də qeyd etmək, onun davranışının cinayətə səbəb olduğunu və ictimai baxımdan təhlükəli olduğunu və ya onunla ziddiyyət təşkil etdiyini göstərmək zəruridir. Təqsirləndirilən şəxsin tərcümeyi-halında eşələnmək, onu rüsvay edən və işə aidiyyəti olmayan məlumatlar axtarmaq nəzakətsiz və əxlaqsız addımdır. Bu iş üçün əhəmiyyət kəsb etmədikdə, prokuror təqsirləndirilən şəxsin intim həyatı haqqında məlumatları bəyan etməməlidir. A.F.Koni yazırdı: «Fransız prokurorunun səs-küylü intonasiası və dəlil-sübut-əldə etmək naminə təqsirləndirilən şəxsin keçmişində eşələnəsi nümunəvi davranış ola bilməz. Rus prokuroru-ittihamçısı danışmazdan əvvəl düşünməli, ədalətli qənaətə gəlməli və cinayətkara qarşı qərəzli münasibət bəsləməməli və onun ləyaqət hissini alçaltmamalıdır».¹

Prokuror təqsirləndirilən şəxsin təqsirini etiraf etmə-

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956, с. 41.

məsini ağırlaşdırıcı hal kimi qiymətləndirməməlidir. Çox təssüfələr olsun ki, bəzi prokurorlar bu barədə unudur və təqsirləndirilən şəxsin özünü təqsirkar bilməməsi ilə bağlı ağır cəza tələb etmək haqqında xahişlərini təqsirləndirilənin ziddiyyətli ifadə verməsi, məhkəmədə istintaq zamanı verdiyi ifadəsindən imtina etməsi ilə əsaslandırırırlar. Lakin əgər şahidə və zərərçəkmişə təsir göstərməyə, təqsirini başqasının boynuna atmağa, dəlil-sübutları saxtalaşdırmağa cəhd edirsə, o zaman prokuror bu barədə deməyə borcudur.

Nitqdə həyacana, qəzəbə, vulqar kəlamalara, təhqiramiz müqayisələrə yer verilməməlidir. Prokuror müdafiəçinin ayrı-ayrı dəlil-sübutlarını, arqumentlərini və rəyini inkar edə bilər, lakin bu hörmətlə edilməlidir. Prokuror müdafiəçinin şəxsiyyətini tənqid etməməlidir. Prokurorun çıxışının tonu işin xüsusiyyətinə və əhəmiyyətinə uyğun olmalıdır.

Dəlil-sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi ittiham nitqinin mərkəzi və vacib hissəsidir. Bu nitqdə cinayəti və təqsirləndirilən şəxsin təqsirini sübuta yetirmək lazımdır. Məhz dəlil-sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi məhkəməni prokurorun mövqeyinin düzgün olmasına inandıraraq onu dinləməyə məcbur edir.

Nitqdə sübuta yetirmək tezis və ya arqumentli mülahizələrin irəli sürülməsi ilə baş verir. Bu zaman rəsmi məntiq qaydalarına riayət olunur. Sübuta yetirmə prosesində məntiq vasitələrinin və metodlarının tətbiqi faktların ayrı-ayrılıqda və birlikdə təhlili və qiymətləndirilməsi

zamanı mümkündür. Prokuror əksər hallarda ittiham nitqində məhkəmə istintaqının gedişatında təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin söylədiyi müxtəlif variantları tədqiq edir. Belə hallarda bu variantların faktiki bazisə malik olub-olmamasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Daha sonra variantlar prosesual faktlar ilə yoxlanılır və müdafiənin variantlarını təsdiq edir və ya inkar edir.

Prokuror işi bütün təfəsilatı ilə təhlil etdikdən sonra məhkəməni və bütün dinləyiciləri ittihamın düzgünlüyünə inandıra bilər. Tənqidi təhlil olmadan sadəcə olaraq məhkəmə istintaqının və ilkin təhqiqatın materiallarını əzbərləyən ayrı-ayrı prokurorlara da rast gəlinir. Bəzi prokurorlar isə yalnız ittihamın oxunması ilə kifayətlənirlər. Bir prosesdə prokuror ittiham nitqinin əvəzinə ittiham rəyini oxumuşdur. Vəkil isə yekun nitqində prokurorun ittiham ilə silahlandığını və hətta ilkin təhqiqatın nəticələrini inkar edən məhkəmə istintaqının materiallarına belə müraciət etmədiyini vurğulamışdır.

Yalnız arqumentlərin gücü, yalnız mülahizələrin inandırıcılığı, yalnız dəlil-sübutlar hakimlərin daxili fikirlərinin formalaşmasının başa çatması üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər. İttiham nitqində iş üzrə toplanan bütün sübutlar təqdim olunur. Bir halda işin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq prokuror məhkəmə istintaqı nəticəsində ittihamın yanlış olduğunu qeyd edir və ittiham nitqinin şərhinə keçir. Digər hallarda isə prokuror dəlil-sübutlara istinad edərək daha sonra təsdiq olunmayan və ittihamdan kənarlaşdırılan

halların üzərində dayanır.

Prokuror nitqində nəinki dəlil-sübutların mənbələrinə işarə edir, eləcə də onların məzmununu açıqlayır, yəni faktiki məlumatları təhlil edir. Bəzi prokurorlar müəyyən vəziyyətin şahidlərin, zərərçəkmişin ifadələri, ekspert mü-təxəssisin yekun rəyi ilə təsdiq olunduğunu qeyd etsə də, bunun hansı konkret məlumatlar ilə təsdiq olunduğunu göstərmirlər. Prokuror ittiham tezisini təsdiq edən dəlil-sübutları təhlil edir və qiymətləndirir, lakin ittihamı tərəddüdə uğradan məlumatlar da təqsirləndirilənin təqsirini yüngülləşdirir. Bu nitqin inandırıcılığını artırır və prokurorun obyektivliyi haqqında şəhadətlik edir.

Əgər prokuror təqsirləndirilən şəxs, şahidlərin verdikləri ifadələrin dəqiqliyinə şübhə edirsə, o zaman o, bu ifadələrin nə üçün şübhə doğurduğunu və hansı dəlillər ilə təsdiq olunduğunu göstərməlidir.

Əgər iş üzrə bir neçə təqsirləndirilən şəxs varsa, o zaman faktların təhlilini və qiymətləndirilməsini növbəti üsullar ilə həyata keçirmək mümkündür:

- 1) hər bir təqsirləndirilən şəxsə qarşı;
- 2) cinayətin hər bir epizoduna qarşı;
- 3) ittihamın hər bir bəndinə qarşı.

Bu üsullardan hər biri işin xüsusiyyətlərindən və həcmindən asılı olaraq seçilir. Faktların təhlili və qiymətləndirilməsi nəticəsində prokuror iş üzrə hansı faktların sübuta yetirildiyini və ittihamın fabulasını müəyyənləşdirir. Ən böyük məsələ – Azərbaycan Respublikasının CM-də

əksini tapan cinayət-hüquqi normadır. Nəticə isə cinayətin Azərbaycan Respublikasının CM-nin konkret maddəsi üzrə təsnifatından ibarətdir. Nitqin bu hissəsi üzvü olaraq işin faktiki tərəflərini müəyyənləşdirən, faktları təhlil edən və qiymətləndirən əvvəlki bölmələrdən irəli gəlməlidir.

İşin faktiki tərəfini müəyyən edən prokuror müəyyən olunan faktların hüquqi qiyməti üçün əsas qurur. Bu zaman məntiq qanununa əsasən aparılan cinayət tərkibi elementlərinin təhlili tələb olunur. Cinayətin təsnifatını düzgün vermək üçün onun tərkibini elementə bölməyi və hər bir elementə uyğun faktları müəyyən etməyi təklif edirik. Prokuror ittiham nitqində cinayətə verdiyi faktiki və hüquqi qiymətin düzgünlüyünü sübuta yetirir. Faktiki olaraq müəyyən olunan halların qanunun tələbləri ilə müqayisəsi zamanı (həm cinayət, həm də cinayət-prosessual) prokuror yekun nəticəyə gəlir. Cinayətin hüquqi qiyməti haqqında mülahizəsini prokuror aydın şəkildə tərtib edir. Bu məsələdə alternativ yol verilməzdir. Yəni cinayətin təsnifatı haqqında məsələni Azərbaycan Respublikasının CM-nin bir və ya digər maddəsi üzrə qoymaq olmaz. Prokuror təsnifatlardan ən doğrusunu əsaslandırır və bu halda digər təsnifatların yalnız olduqlarını göstərir. Təsnifat mübahisəli xarakter aldıqda, prokuror mövqeyini bildirərək bunu hərtərəfli əsaslandırır.

Cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində maddi ziyan vurulması qənaətinə gəlməyə kifayət qədər əsaslar olduqda onun cinayət mühakimə icraatı qaydasında

ödənilməsi barədə cinayət işinin icraatı zamanı iddia vermiş fiziki və ya hüquqi şəxs mülki iddiaçı qismində tanınır. Mülki iddiaçı qismində tanınma haqqında qərar təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən qəbul edilir (Azərbaycan Respublikasının CPM-in 89-cu mad.) İnkaredilməz bir faktdır ki, mülki iddiaya cinayət işi ilə birlikdə baxılması işin hallarının daha tam və ətraflı araşdırılmasını təmin etməklə bərabər, cinayətdən maddi zərər çəkmiş şəxsə vurulan ziyanın vaxtında ödənilməsi üçün real şərait yaradır. Həmin şəxslər iddianın əsaslarını, miqdarını, habelə təmin edilməsini sübut etmədə istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının köməyindən istifadə edirlər.

Açıq mübahisənin nəzəriyyəsi və praktikası zəngin tarixə və qədim ənənələrə malikdir. Mübahisə etmək sənətinin kökləri uzaq zamanlara gedib çıxır. Mübahisə etmək, öz mövqelərini müdafiə etmək bacarığına Qədim Yunanıstanda böyük əhəmiyyət verilirdi. Antik mütəfəkkirlər birinci ona diqqət vermişlər ki, mübahisə həqiqətin aşkar edilməsi üçün mühüm rol oynayır. Əsrlərin dərinliyindən bizə gözəl bir aforizm gəlib çatmışdır: “Həqiqət mübahisədə doğulur”. Qədim yunan alimləri mübahisənin müxtəlif növlərini ayırmışlar, xüsusilə onlar dialektik söhbətləri və sofistlik mübahisələri dəqiq şəkildə ayırmışlar. Dialektika Qədim Yunanıstanda predmeti söhbət, mübahisə aparmaq sənəti olan bilik sahəsidir. Sonralar bu termin başqa bir mənə almışdır: “təbiətin, cəmiyyətin və təfəkkürün in-

kişafının ən ümumi qanunları haqqında elmdir”.

Kəskin, aktual problemlərin açıq müzakirəsi məqsədi ilə antik mütəfəkkirlər dialoqdan geniş istifadə edirdilər, yəni öz fikirlərini suallar və cavablar formasında ifadə edirdilər. Onlar ondan çıxış edirdilər ki, hər bir şey haqqında əks fikirlər mövcuddur, buna görə də mübahisədə həmsöhbətlərin hər biri öz mövqeyini müdafiə edə bilər. Bu biliyi hazır şəkildə deyil, problemin düşünülməsi, birgə müzakirə edilməsi, düzgün həll yolunun axtarılması yolu ilə əldə etməyə imkan verirdi. Bu metodu ilk dəfə Yunanıstanda mübahisə etməyin böyük ustası kimi şöhrət qazanmış filosof Protaqor tətbiq etməyə başlamışdır. Onun təşkil etdiyi açıq disputlar böyük maraq doğururdu.¹

Həmsöhbətə sualların tərtib edilməsindən və onun cavablarının səhv olduğunu göstərməkdən ibarət olan dialoqun aparılması üsulundan sonralar adı tarixə düşmüş böyük qədim yunan filosofu Sokrat istifadə etməyə başlamışdır. Sokratın söhbətləri indiyə kimi bizi həyəcanlandırır, cəlb edir, öyrədir, düşünməyə məcbur edir. Bu antik müdrikin həyatı əfsanəyə bürünmüşdür. Sokrat azad vətəndaşların digər övladları kimi, sadə ilk, “musiqi və gimnastika” deyilən təhsil almışdır. Afina məktəblərində poeziyanı, musiqini, teatrı, təsviri sənəti, heykəltəraşlığı, nitq və hesab sənətini, fəlsəfəni öyrənirdilər, şəxsiyyətin ruhi və fiziki formalaşmasına böyük diqqət verirdilər. Sokratın 18 yaşda tamam olduğu zaman, o digər yaşlıları kimi Afinada

¹ Кузнецова Т.И., Стрельникова И.П. Ораторское искусство в Древнем Риме. М.: Наука, 1976. С. 165.

məcburi olan vətəndaş andı işmişdir: “Mən müqəddəs silahı rüsvay etməyəcək və bir sırada gedəcəyim yoldaşımı tərk etməyəcəyəm, lakin məbədləri və müqəddəs yerləri – təklidə və çoxları ilə birlikdə qoruyacağam. Vətəni özüm-dən sonra əskilmiş deyil, onu özüm miras aldığımından daha böyük və yaxşı qoyub gedəcəyəm...Və mən vətən müqəddəsliklərinə hörmət edəcəyəm”.¹

Sokrat öz həyatının sonuna qədər bu andını pozmadı. O, həmişə Afina polisinin mərd və sadıq vətəndaşı olaraq qaldı. Antik yazıçı, yunan fəlsəfəsi tarixi üzrə əsərlərin müəllifi Diogen Laertskinin sözlərinə görə, “o əqidəsinin möhkəmliyi və demokratiyaya bağlılığı, ləyaqəti və müstəqilliyi ilə seçilirdi”.²

Müasirlərinin dediyinə görə, o dövlət və ictimai işlərlə məşğul olmamışdır. Yalnız bir məşğuliyyət onun həyatının mahiyyəti, onun əsil sənəti olmuşdur – o həqiqətə çatmaq üçün daim hamıya hansısa suallar verir, həmişə kiminləsə mübahisə edirdi. Sokratın müdrikliyi, onun dialektikası bu söhbətlərdən, şifahi bəhslərdən ibarət idi. Sokrat kimlərlə söhbət etməmişdir! Onu filosoflar və siyasətçilər, şairlər və rəssamlar, sənətkarlar və tacirlər dinləmişlər. O azad insanlarla və qullarla, polisın nüfuzlu vətəndaşları və sadə adamları ilə danışırdı. O, kişiləri və qadınları, qocaları və gəncləri, düşmənləri və dostları inandırır.

A.F.Koni “Cinayət prosesində əxlaqi əsaslar” mə-

qaləsində ittihamçı prokurorun əsas cizgilərini göstərir: “sakitlik, təqsirləndirilənə qarşı şəxsi qəzəbin olmaması, ittiham üsullarının səliqəliliyi, ehtirasların oyanmasına və işin məlumatlarının təhrif edilməsinə yad olmaq və nəhayət, çox mühüm olan səsdə, jestlərdə və özünü məhkəmədə aparmaq qaydasında aktyorluğun tam şəkildə olmaması. Buna dilin sadəliyini, əksər hallarda qəliz, uca və “yanıqlı” sözlərdən azad olmasının vacibliyini əlavə etmək lazımdır. Bizim məhkəmə natiqlərindən ən yaxşılardan anlamışlar ki, həqiqətə can atma zamanı həmişə ən dərin fikirlər, ən sadə sözlərlə qovuşurlar”.¹

Prokurorun bu keyfiyyətləri onun dövlət ittihamının müdafiə olunduğu, ictimai maraqların qorunduğu ittiham nitqli məhkəmə mübahisələrində daha parlaq şəkildə təzahür edir. Prokurorun ittiham nitqinin əsas vəzifəsi – cinayət faktını və təqsirləndirilənin təqsirini sübut etmək, ona qarşı irəli sürülmüş ittihamın düzgünlüyünü əsaslandırmaqdır. Prokuror məhkəməyə iş üzrə həqiqəti müəyyən etməyə, düzgün qərar qəbul etməyə, hakimlərin daxili inamlarının formalaşmasına yardım edir. Prokurorun nitqlə çıxış etməsi – onun cinayətin üstünün açılmasına və məhkəməyə təqsirləndirilən şəxsin verilməsinə yönəlmiş ittihamedicinin fəaliyyətinin ən məsuliyyətli mərhələlərindəndir. Prokuror nitqinin gücü əsas müddəaların sübutluluğundan, nəticələrin əsaslandırılmasından, faktların dəmir məntiqindən ibarətdir. Onun məzmunu, strukturu, materialın ifa-

¹ Цицерон Марк Тулий. Три трактата об ораторском искусстве. М.: Наука, 1972. С. 250.

² Античные риторика. С. 130-132.

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956. С. 44.

də olunmasının ardıcılığı, ayrı-ayrı hissələrin əlaqəsi nəzərdən keçirilən işin xüsusiyyətləri, təqdim olunan sübutların xarakteri ilə müəyyən olunur, həmçinin çox şeydə natiqin özünün şəxsiyyətindən, onun ixtisaslaşmasından, peşəkar ustalığından, natiqlik sənətinə yiyələnməsindən və s. asılıdır. İstənilən açıq çıxış kimi ittiham nitqinin qurulması da fərdi, yaradıcı, natiqdən böyük səy, gərgin iş, iş üzrə olan materialın dərin mənalandırılmasını tələb edən prosesdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, məhkəmə çıxışlarının çoxəsrlik təcrübəsi ittiham nitqinin ümumi struktur hissələrini hasil etmişdir ki, onların bilinməsi və onlardan istifadə edilməsi natiqə qarşısına qoyduğu məqsədə səmərəli şəkildə nail olmağa imkan verir.

İttiham nitqinin aşağıda göstərilən nümunəvi sxemi məhkəmə natiqliyi və hüquqi psixologiya üzrə bir çox işlərdə tövsiyə edilir:

1. Çıxış hissəsi.
2. Cinayətin faktiki hallarının şərh edilməsi (işin fabulası).
3. İş üzrə toplanmış sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi.
4. Təqsirləndirilən şəxsin və zərərçəkmişin şəxsiyyətlərinin xarakteristikası.
5. Cinayətin qiymətləndirilməsinin əsaslandırılması.
6. Cəzanın ölçüsü haqqında mülahizə.
7. Cinayətlə vurulmuş maddi zərərin ödənilməsi ilə bağlı məsələlərin nəzərdən keçirilməsi.

8. Cinayətin törədilməsinə yardım edən səbəblərin və şərtlərin təhlili və onların aradan qaldırılması üzrə təkliflər.

9. Nəticə.

Təbiidir ki, ittiham nitqinin tərkib hissələrinin ardıcılığı, onlardan hər birinin əhəmiyyəti və həcmi işin xarakterindən, çıxış edənin fərdi xüsusiyyətlərdən və s. asılı olaraq dəyişəcəkdir.¹

A. Levenstim çıxışa başlamağın daha bir üsulunu göstərir: "İş üzrə işlənməli olan sübutların əsas xarakterini; qabarlılığı ilə seçilən birbaşa dəlillərin olmaması və bunun yerinə həmin işin xarakteri üzrə toplana biləcək dolaylı dəlillərin olmasını göstərmək. Belə başlanğıc qəsdən yandırma, sənədlərin məhv edilməsi, yalan ifadə vermə haqqında işlərdə çox əlverişlidir ki, onlarda günahkarlıq haqqında nəticəyə güclü, birbaşa sübutlar əsasında deyil, bir sıra nəticələr yolu ilə gəlinir".

Natiqlər tərəfindən ittiham nitqinin giriş hissəsində adətən istifadə olunan əsas üsullar belədir. Lakin, artıq qeyd olunduğu kimi, xüsusi giriş bütün nitqlərdə yoxdur. Prokuror məhkəmə müzakirələrinə hazırlaşaraq işin faktlarının şərh olunduğu, sübutların təhlil olunduğu, nəticələr çıxarıldığı nitqin əsas hissəsinə xüsusi diqqət ayırmalıdır. Prokurorun (dövlət ittihamçısı) nitqi məhkəmə istintaqına nəticə vurur, lakin o ittiham aktının təkrarı olmamalıdır. Buna görə də işin hallarının şərh edildiyi zaman ittihamçıya qısa və dəqiq olmaq, materialı parlaq və inandırıcı ifadə

¹ Сергеевич П. Искусство речи на суде. С. 259.

də etmək tövsiyə edilir. Məhkəmə praktikasında işin hallarının şərh edilməsinin müxtəlif üsulları mövcuddur: xronoloji, sistemli və qarışıq. Xronoloji üsuldan istifadə edərək ittihamçı işin hallarını ilkin istintaqda və məhkəmə araşdırmasının gedişində müəyyən edildiyi ardıcılıqla şərh edir, yəni işin hallarının aydınlaşdırılmasının yolunu göstərir. Sistemli üsul işin hallarının gerçəklikdə olduğu ardıcılıqla, daha dəqiq deyilsə, onların ittihama təqdim olunduğu şəkildə şərh olunmasını nəzərdə tutur. Şərhin belə üsulu işin mahiyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaratmağa yardım edir, törədilən cinayəti tam təsvir edir. Mütəxəssislər bu üsulun çatışmazlıqlarına onu aid edirlər ki, faktiki olaraq işin halları sübutlardan ayrılır, onlardan təcrid edilir. Buna görə də daha tez-tez qarışıq metod adlandırılan üsula müraciət edirlər, bu metodda işin hallarının şərhinin həm xronoloji, həm də sistemli üsulunun elementləri birləşir. İş üzrə toplanmış dəlillərin təhlili və qiymətləndirilməsi. Bu ittiham nitqinin ən mürəkkəb və məsuliyyətli hissəsidir. Prokuror işin hallarının hərtərəfli, tam və obyektiv tədqiq edilməsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş bütün tədbirləri görməyə, təqsirləndirilən şəxsin həm ifşa edən, həm də ona bəraət qazandıran, həmçinin onun məsuliyyətini yumşaldan və ağırlaşdıran halları üzə çıxarmağa borcludur.

Prokurorun vəzifəsi – iş üzrə toplanmış bütün dəlilləri sistemləşdirmək (şahidlərin ifadələri, təqsirləndirilən şəxsin ifadəsi, zərərçəkmişin ifadəsi, ekspertlərin rəyi, maddi sü-

butlar, məhkəmə hərəkətlərinin protokolları, müəyyən edilmiş faktları təsdiq edən sənədlər və s.) və onlara ittihamın mövqeyindən qiymət verməkdir. Sübutların qiymətləndirilməsi ittihamın təsdiq edilməsi üçün bütün məcmunun ehtimal, aidiyyətli olma, mötəbərlik və kafilik kimi xassələrinin müəyyən edilməsini əhatə edir. Bütün sübutlar qanunla müəyyən olunmuş qaydada və prosesual baxımdan lazımi şəkildə rəsmiləşdirilmiş qanunla nəzərdə tutulmuş mənbələrdən alınmalıdır. Dövlət ittihamçısı öz çıxışında dəqiq və aydın şəkildə göstərməlidir ki, hansı sübutlar təqsirliliyi təsdiq edir, hansı ittihamları əsaslı hesab etmək olar, hansı hallar isə məhkəmə araşdırmasının gedişində öz təsdiqini tapmamışdır və rədd edilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, nə işin aşkarlığı, nə təqsirləndirilən şəxs tərəfindən təqsirinin boynuna alınması prokurorun ittihamı sübut etmək vəzifəsini üzərindən götürmür. Sübutların qiymətləndirilməsi və tənqidi araşdırılmasına A.F.Koni böyük əhəmiyyət vermişdir. O "Cinayət prosesində tərəflərin son mübahisəsi" məqaləsində yazırdı: "Ümumi deyilsə, sübutların mahiyyəti onların (məhkəmə mübahisələrinin – müəllif) əsasını təşkil edir, belə ki, onlarla cinayət hadisəsi və sonunda müttəhimin günahı, həm də ittiham aktında göstərilən cinayət əməlinə uyğun gələn əlamətlərin olması təsdiq edilir və ya inkar edilir".¹

A.F.Koni oxucuların diqqətini ona yönəldir ki, etmiş və günahkarsan – müxtəlif anlayışlardır, buna görə də,

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956. С. 78.

məhkəmə istintaqında qəti olaraq hasil olunmuş sübutları qiymətləndirərək işin məişət tərəfinə, birgə yaşayışın praktiki şərtlərinə, hakim baxışlara, mühitin, nümunələrin, mətbuatın və s. təsirinə göstəriş etmək olar. Hərdən ittiham olunan şəxsin cinsinin və yaşının fiziki və psixi xüsusiyyətlərinin, onun xidməti və ya ictimai mövqeyinin xüsusiyyətlərinin göstərilməsi zəruri görünə bilər ki, onlar özləri özlüyündə sübut kimi çıxış edə bilməz və məhkəmə istintaqında yoxlanmır.¹

“Bundan əlavə, o qeyd edir, fəaliyyətdə olan “Qanunlar toplusu”na uyğun olaraq təqsiri artıran və ya azaldan bir sıra hallar sübut xarakterinə malik deyillər və əgər onların iştirakçıları işin bir formal olan deyil, həm də həyatı həqiqəti aydınlaşdırmağa cəhd göstərirlərsə, son müzakirələrdə nəzərdən qaçırıla bilməz. Nəhayət, müzakirələrdən *facta notoria* (hamıya məlum olan faktlar – Müəllif) adlanan hamıya məlum olan predmetlərə istinadları istisna etmək olmaz ki, onların məhkəmə istintaqında təsdiq edilməsi adi üsullarla – şahidlərin dindirilməsi və rəsmi araşışlarla – təsdiq edilə bilməz. Belələri aksioma dönən elmi məlumatlar, şübhə doğurmayan tarixi hadisələr, təbiət təzahürləri və ya birgə yaşayışın elə şərtləridir ki, hamı tərəfindən ümumi olaraq qəbul edilmişdir və s.”²

Nəzərə almaq lazımdır ki, sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi nitqin həm də həcminə görə ən əhəmiyyətli

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956. С.92

² Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956. С. 74.

yətlili hissəsidir. Köhnə ritorikalarda o “*Probatio*” (sübut) adlanırdı və ittihamın nüvəsi hesab olunurdu. Burada müxtəsərlik yersizdir. Bu bölmədə materialın müfəssəl şəkildə şərh edilməsi, sübutların ətraflı təhlili tələb olunur. Sübutların düzülüşünə böyük diqqət verilir ki, bu haqda müvafiq fəsilə artıq yazılmışdır. Nitqin bu hissəsinin məzmunu müxtəlifdir və işin özünün xarakteri, onun mürəkkəbliyi və aktuallığı ilə müəyyən edilir.¹

Prokurorun məhkəmə nitqinə verilən tələblər

Məhkəmə natiqliyinin uğurlu nəticələr verməsi üçün aşağıdakıları əsas sayılır:

1. nitq nitqin predmetini yaxşı bilməlidir;
2. nitq predmetinin müsbət və mənfi cəhətləri nitq üçün aydın olmalıdır;
3. nitq ana dilinin zənginliklərindən, ifadə vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalıdır;
4. yalan danışmamalıdır.²

Prokuror (dövlət ittihamçısı) məhkəmə iclaslarında iştirak edir. O, məhkəmə araşdırması zamanı meydana çıxan məsələlər üzrə rəy verir; məhkəməyə cinayət cəzası tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında öz mülahizələrini deyir; iddia qaldırır; cinayət işləri üzrə dövlət ittihamını məhkəmə qarşısında müdafiə edir; məhkəmənin qanunsuz qərarlarına, hökmlərinə, qətnamələrinə, məhkəmə icraçıları

¹ Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. М.: Изд-во МГУ, 1992. С. 1. 10-192

² Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 1998.

nın qeyri-qanuni hərəkətlərinə qarşı şikayət verir və s. Prokurorluğun əməkdaşları hüquqi təbliğat aparır, vətəndaşların yığıncaqlarında, əmək kollektivlərində çıxış edirlər. Bütün hallarda nitqin əvvəlcədən yazılı mətninin hazırlanması zərurəti haqqında sual son dərəcə mübahisəlidir və öz kökləri ilə qədim zamanlara gedib çıxarır. Natiq ustalığı diri və vasitəsiz olan yaradıcılıqdır. İstedadlı natiq heç vaxt əzbər öyrənilmiş ibarələrlə danışmayacaq. Öz fikirlərini izah edərək, öz hissləri ilə bölüşərək natiq onları sözlərlə bürüyür, improvizasiya edir. Lakin, çıxış üçün hazırlığı və nitq planını bir improvizasiya ilə əvəz etmək lazım deyil, çünki özünü məhkəmə nitqinə hazırlamadan, öz peşəkar və mənəvi borcunu yerinə yetirmək mümkün deyil. Bu cür improvizasiya məhkəmə natiqini nüfuzdan salır. İmprovizasiya anlarını özünə yalnız geniş təhsilli və hərtərəfli inkişaf etmiş adamın yol verə bilər. Əlbəttə improvizasiya nitqin yaradıcılıq xüsusiyyətini, onun təsirliliyini, dinamizmini gücləndirir, natiqin zirəkliyini və s. aşkara çıxardır. Bunların hamısı dinləyiciləri natiqə olduqca yaxınlaşdırır, lakin improvizasiya natiqi məhkəmə nitqinin əsas məzmunundan, əsas mövzudan qırağa apara bildiyi üçün təhlükəlidir. Ona görə də improvizasiya özü məqsəd ola bilməz, xarici effekt vəzifəsini daşıya bilməz. O, natiqin dinləyicilərə çatdırmaq istədiyi onun birbaşa çıxış mövzusu, əsas fikri ilə əlaqələndirilir. Həqiqət də o, natiq incəsənətinin çətin üsullarından biridir.

İctimai çıxışlarının çoxillik təcrübəsinə əsaslanaraq P.Serqeyiç yazırdı: "... heç nə yazmadan çətin iş üzrə tu-

tarlı nitq söyləyə bilməyəcəksiniz. Əgər siz dahi deyilsiniz, sə, bunu aksioma kimi qəbul edib nitqə əlinizdə qələmlə hazırlaşın... İmprovizasiyalardan uzaq olun. Ruhlanaraq vacib və əhəmiyyətli məsələnin üstündən yan keçə bilərsiniz".¹ Və mənim təcrübəm dediyim sözlərin tamamilə düzgün olduğunu sübut edir. Çox vaxt qızgın mübahisə zamanı çox vacib olmayan, lakin zəruri olan məsələni unudursan, halbuki çıxışdan əvvəl sakit başla nəzərdən keçirəndə həmin məsələ mülahizələr sırasında yer tuturdu. Hətta təcrübəli vəkil belə ağına qəfil gələn fikrin arxasınca getdikdən sonra buraxdığı arqumentlərə qayıda bilmir və improvizasiya etdiyi üçün təəssüf hissi keçirir. Çıxışı yazmaq barədə gedən diskussiyalar dünyanın qədimliliyi qədər qədimdir. Çıxışın əvvəldən axıra kimi yazılmalı olduğunu tək Serqeyiç demirdi. Öz nitqlərini hətta Siseron, Sparsoviç və Andreyevskiy də yazırmış. Yalnız A.Koni nitqlərini heç zaman yazmırmış. A.F.Koni qeyd edirdi ki, iş materialları nəinki öz işini natiqin beynində, hətta onun yazılı qeydlərində də qoymalıdır. Mürəkkəb işlər üçün A.F. Koni "nitq planına, onun sxeminə, konspektə" malik olmağı zəruri hesab edirdi. Koninin nitqin yazılmasına etiraz etməsinin səbəbləri aşağıdakılar idi:

- yazılmış nitq natiqin əl-qolunu bağlayır, təşəbbüs göstərməyə imkan vermir, nitqi yaradıcı baxışdan məhrum edir;
- öncədən hazırlanmış nitq dəyişmiş və yenilənmiş, məh-

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. М, 1988, с. 289.

- kəmə zamanı məlum olmuş sübutlarla uzlaşmaya bilər;
- qarşı tərəfin mövqeyini qabaqcadan bilmək mümkün olmadığına görə öz etirazlarınızı düşünüb hazırlaya bilmirsiniz;
 - yazılmış nitq üzrə çıxış etmək verdiyi nəzərdə tutulmayan situasiyalarda natiqin özünü itirməsinə gətirir.¹

P.L.Sergeyic hesab edirdi ki, nitqlərin mətnini mütləq yazmaq, hətta çox yazmaq lazımdır. Yazılmış mətn natiqi intizamlı edir, ona kompozisiya və dilin təkmilləşdirilməsi prosesində kömək edir. Nitq mətni üzərində işləyərək natiq dili və üslubu cilalandırmaq, bütün artıq olanı atmaq, maksimal yığcamlılığa və ifadəliliyə nail olmaq imkanına malikdir. Lakin hətta tam yazılmış nitqi heç bir halda oxumaq olmaz.²

Öz vaxtında tanınmamış vəkil tərəfindən hələ 1776 - cı ildə verilmiş məsləhəti natiqin öz fikrində tutması çox vacibdir: "Gənc natiq əvvəla öz nitqini tam yazmalı, sonra plana yiyələnmək üçün onu düşünməli, sonra kabinetdə yazdığını dəqiqliklə təkrarlamadan (yəni həmin an elə bil məhkəmədə olsaydı), öz nitqinin planının və quruluşunun saxlanmasına çalışaraq, ifadələrin dəyişməsi qayğısına qalmayaraq, yalnız fikrinin düzgün və aydın şəkildə ötürülməsi üçün danışaraq dəfələrlə məşq etməlidir. Bu üsul onun zehində natiqin can atdığı mövzunun, vahid yad-

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956. С. 57.

² Сергеев П. Искусство речи на суде. "Юрайт". М., 2009, с. 71.

daşın möhkəmlənməsinə kömək edir".¹

Özünü daima nitqin tam mətninin və ya konspektinin yazılmasına öyrəşdirmək lazım deyil. Əgər kağız üzərində əvvəlcədən tərtib olunmuş nitqlər əzbər öyrənilməsə, onda məhkəmə müzakirələrində cəld və təfsilatla etiraz etmək mümkün olmayacaq. Sözsüz ki, söylənilən parlaq çıxışlar dinləyicilərə kağız üzərindən oxunan nitqdən daha güclü təsir bağışlayır. İmprovizasiya, yaradıcılıq, düşüncə yüngüllüyü nitqə yaraşır verir, onu canlı, formallıqdan kənar və tez başa düşülən edir. Lakin, öz vəzifəsinə ciddi yanaşan prokuror improvizasiyaya yol verməz. Zərbə altına yalnız natiqin nüfuzu deyil, həm də prokurorun təmsil etdiyi dövlət hakimiyyətinin nüfuzu salınmış olur. Hətta ən istedadlı insana bir çox hallar – onun əhval-ruhiyyəsi, hava, kefi, şəxsi və başqa problemlər təsir edir. Bu səbəbdən yazılı hazırlıq problemi iki məsələdən ibarətdir: onlardan biri nitqi yazmaq və yazmamaq, ikincisi, nitqi oxumaq və ya oxumamaq. Əgər birinci sualın cavabı müsbətdirsə, o zaman adətən ikinci sualın cavabı mənfidir. Beləliklə, nitq mütləq əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır, nitqin mətninin yazılıb yazılmamasını isə prokuror özü düşünür. Hər şey hazırlıqdan, təcrübədən, prokurorun natiqlik qabiliyyətindən, işin xüsusiyyəti və tərkibindən və onun həcmindən asılıdır. Lakin istənilən halda prokuror özünü nitqə hazırlamalıdır, öz çıxışını düşünməlidir. Yüksək peşəkarlıq, iş

¹ Александров Д.Н. Основы ораторского мастерства или в погоне за Цицероном: Учебное пособие. М., 2003. с. 45.

materiallarına, qanunlara mükəmməl (nöqsansız) bələd olma məhkəmə müzakirələrdə çıxışa uğurlu hazırlaşmaq üçün kömək edir. Prokuror öz bacarığına əmindirsə və işin materialları ilə yaxşı tanışdırsa, o zaman çıxışın mətnini yazmaya da bilər. Halbuki qabaqcadan yazılmış nitq də bədhətən söylənilən çıxış təəssüratı yarada bilər. Çox şey prokurorun şəxsiyyətindən, çıxış etmə qabiliyyətindən, yaddaşından, söz ehtiyatından, onun mədəniyyətindən asılıdır. Bir çox hallarda mətnin kağız üzərindən oxunması arzu olunmadığı halda, mətni kağızsız pis danışmaqdan, onu yaxşı oxumaq daha yaxşıdır. Burada tam bir resept yoxdur.

Çıxışın mətni üzərində işləyərkən prokuror arqumentlərinə kənardan nəzər salmaq, öz mövqeyinin zəif yerlərini görmək və onları möhkəmləndirmək imkanı əldə edir. Yazılı hazırlıq hər hansı bir fikrə istədiyiniz qədər qayıtmaq, onu qüsursuz formaya salana kimi üzərində çalışmaq imkanı verir. Nitqə bu cür hazırlaşarkən mühakimələrdəki boşluqları, çatışmayan məntiqi bəndləri görmək və bu çatışmamazlığı qarşı tərəf anlamamış aradan qaldırmaq asandır. Yazılı hazırlıq yalnız çıxışı deyil, onda şərh olunan sübutları da yadda saxlamağa kömək edir. Yazı işinin nəticəsində prokuror özünün haqlı olmasına bir daha əmin olur, əgər hansısa şübhəli sual qalırsa şübhələr itənə və əminlik yaranana qədər sübutları təkrar-təkrar "lehinə" və "əleyhinə" analiz edir. Bu da ona məhkəmədə lazım olan ehtiras və əminlik verir. İşə belə hazırlaşarkən prokuror

əmin ola bilər ki, çıxışın mətni ona gərək deyil. Onu evdə qoya bilər: gördüyü iş hədəfə getməyəcək. Məhz bu tərzdə hazırlıq zamanı yeni arqumentlər asanlıqla yaranır və improvizasiya etmək istəyir. Bir çox hallarda ictimai çıxışlarda improvizasiya çıxışın mətni üzərində uzun müddət aparılan işin nəticəsi, onun hərtərəfli mənimsənilməsi, çəki çevir edilməsidir. "Birdən yadıma düşür ki..." tipli ifadələr adətən öncədən hazırlanmış və məşq edilmiş sözlərdir, lakin dinləyicilərdə elə təəssürat yaranır ki, prokurorun fikirləri göz qabağında doğur. Ümumiyyətlə, insan nə qədər çox oxuyursa, düşünürsə, onun intellekt səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, improvizə bir o qədər asan alınır.

Sübut edilməsi çətin olan işlərdə yazılı hazırlıq xüsusilə vacibdir. Sadə işlərdə plan və ya tezislə kifayətlənmək olar. Çıxışı hazırladıqdan sonra onu ucadan oxumaq lazımdır səs tonunun süniliyi, yanlışlığı, nitqin dolğun olmaması onu ucadan oxuyarkən ürəkdə oxumaqdan daha yaxşı gözə çarpır. Düşüncələrini ucadan söylədikdə arqumentlərin zəifliyini görünür, yaxud əksinə onların təsir gücünə bələd olunur. Nitqin mətni üzərində iş çox vacib olan onun *dil* və *üslubunu* mükəmməlləşdirmək imkanı yaradır. Çünki dinləyicini tək məntiqi cəhətdən düzgün sıralanmış sübutlar sistemi inandırmır, həm də onun çatdırılma (təqdim etmə) tərzini, savadlı (qüsursuz, düzgün, səliqəli, mükəmməl, ustahla görülmüş) şəkildə təqdim edilməsi maraqlandırır. Öz fikirlərini ifadə etmək üçün natiq ən doğru, ən labüd və ən dəqiq ifadələr tapmalıdır. Məhkəmə nitqinin səslənmə

formasını onun mətnindən heç də az vacib deyil, çünki quru və ifadəsiz söylənilmiş dərin və doğru fikirlər lazımı təəsüratı bağışlamayacaq və dinləyicilərin ağı və qəlbinə yol tapmayacaq. Həbsxana cəzasının ağırlığını uzun təsvir etmək olar, lakin bu barədə vəkil Jukovskidən yaxşı heç kim deyə bilməz: "Siz bilirsinizmi, həbsxana nə deməkdir? Bu üç addım irəli və iki addım eninə və bir parça səmaya həsrətsin!". Bununla əlaqədar olaraq P.Serqeiç yazırdı: "Mən hələ bir şey bilmirəm ki, məhbusluq əzablarını bu qədər aydın çatdırıb bilsin".¹

Nitqin gözəlləşdirilməsi üsullarından biri də onun bədiiliyidir. Yalnız mühakimələrdən ibarət olan nitq ötürülən informasiyanın mənasını anlayan insanlar üçün yaxşıdır. Adətkar olmayanlar üçün abstrakt hüquqi fikirlər mürəkkəb və anlaşılmazdır. Bədii nitq hər kəsə təsvir olunan hadisənin mənzərəsini daha ifadəli, qısa, sadə şəkildə canlandırır və daha güclü, emosional təsir bağışlayır. Nəzərə alsaq ki, məhkəmə nitqlərinin çoxu işi səs çoxluğu ilə həll edən hakimlərə ünvanlanır, onda qəbul etmək lazımdır ki, hakimləri inandırmaq da nitqin bədiiliyi bu gün də az rol oynamır. Bu gün keçən əsrdə olduğu kimi təmtəraqla, nəzakətli, zərif, gözəl danışmaq tələb olunmur. Elmi – texniki inkişaf nəticəsində həyat tempinin tezləşməsi hüquqi nitqi bir yandan daha lakonik, ciddi etmiş olursa, digər yandan isə elmi oxşar, xarici və ümumişlək sözlərlə zənginləşdirir. Külli sayda işlərin bir hakim tərəfindən apa-

¹ Сергеев П. Искусство речи на суде. "Юрайт". М, 2009, с. 50

rılması, hakimin böyük iş həcmi ilə yüklənməsi məhkəmə mübahisələrinin bədii obrazlıqdan məhrum edir, onları faktların və hüquq normalarının quru analizinə gətirib çıxarır. Əvvəlki kimi təqsirkarlıq haqqında məsələnin həllində əsas rol hakimin daxili inamına məxsusdur. Bu isə o deməkdir ki, prokuror kimi vəkil də bu daxili inamın formalaşmasına təsir göstərərək nitqin bədiiliyi ilə əldə olunan natiqlik məharətinin inandırıcı təsirindən istifadə etməyə haqlıdır.

Nitqi hazırlayan zaman nitq çıxış vaxtı hansı stilistik üsullardan istifadə edəcəyini düşünməlidir. Hər üslubun öz funksiyası olduğuna görə lazım olan yerdə hər birindən istifadə etməyi bacarmaq məsləhətdir. Baxmayaraq ki, məhkəmə nitqi məhkəmə icraçılığında rəsmi-ışgüzar əlaqələrə qulluq etdiyi üçün o, rəsmi-ışgüzar üsluba aiddir, amma nitq üslub baxımından nə qədər rəngarəngdirsə, bir o qədər maraqlıdır. Prokurorlarda daxili inamın formalaşmasına yönəlmiş məhkəmə nitqi eyni vaxtda müəyyən nəzər nöqtəsinin formalaşması, təsir etmə kimi funksiyaları olan pubisistik nitq xarakteri də daşıyır. Bir çox hallarda əhvalı çatdırmaq üçün adi danışmaq tərzini kifayət edir, iştirakçıları inandırmaq üçün bədii — obrazlı nitqdən istifadə etmək olar. Bunu da bilmək lazımdır ki, düzgün seçilməyən danışmaq tonu təəsüratı korlaya bilər: müəyyən bir işdə tətbiq edilmiş hüquq normalarının analizi üçün bədii və ya danışmaq nitq üslubları yersizdir, rəsmi-ışgüzar üslub isə cinayət qurbanının iztirablarını ifadə et-

məy ə yarasızdır.

Apellyasiya şikayəti hökm və ya qərarı çıxarmış birinci instansiya məhkəməsi vasitəsilə verilir. Apellyasiya şikayəti və ya protesti məhkəməyə daxil olduqdan sonra hökmü və ya qərarı çıxarmış məhkəmə 10 (on) gün müddətində onları cinayət işi, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materialları və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə bütün icraat materialları ilə birlikdə apellyasiya instansiyası məhkəməsinə göndərir.

Apellyasiya şikayəti və ya protestinin verilməsi üçün müəyyən edilmiş müddət buraxıldıqda belə bu müddəti bərpa etmək mümkündür. Cinayət-prosessual qanunvericiliyi bu bərdə müvafiq normanı təsbit edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 386.1-ci maddəsinə əsasən, apellyasiya şikayətinin və ya protestinin verilməsi müddəti üzrlü səbəblərə görə buraxıldıqda müddətin bərpası vəsatət qaldırmaq olar. Apellyasiya şikayəti üçün müddət axımı həbsdə olan təqsirləndirilən şəxsə hökm təqdim edildiyi, digər apellyasiya şikayəti vermək hüququ olan şəxslərə isə hökmün elan edildiyi andan başlayır.

Kassasiya şikayətinin və ya protestinin verilməsi müddəti Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə əsasən aşağıdakı kimi müəyyən edilir: apellyasiya instansiyası məhkəməsinin ilkin baxış zamanı qəbul etdiyi qərarlardan və hökmün və ya məhkəmənin digər yekun qərarının icrası qaydasında çıxarılmış məhkəmə qərarından – onların çıxarıldığı vaxtdan 1 ay müddətində; bəraət

hökmindən və ya cinayət işi, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materialları və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət üzrə icraata xitam verilməsi haqqında məhkəmə qərarından – onların çıxarıldığı gündən 6 ay müddətində; daha ağır cinayət haqqında qanunun tətbiq edilməsinin zəruriliyi, edilmiş cəzanın həddən artıq yüngüllüyü və ya məhkumun vəziyyətini pisləşdirən digər əsaslar üzrə ittiham hökmündən, habelə tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi haqqında məhkəmə qərarından – onların çıxarıldığı gündən 18 ay müddətində.

Şikayətin analoji olmaması tələbi. Konvensiyanın 35-ci maddəsinin 2.b bəndinə əsasən Məhkəmə həmçinin mahiyyətə məhkəmənin artıq baxdığı məsələ ilə eyni olan, yaxud beynəlxalq araşdırmanın və ya tənzimləmənin digər prosedurunun predmeti olan və işə aid yeni faktları əks etdirməyən fərdi şikayətlərə baxmır. Bu müddəanın əsas məqsədi eyni işlərlə əlaqədar beynəlxalq proseslər çoxluğunun qarşısını almaqdır. Müddəada nəzərdə tutulan qəbul edilmə şərti bir neçə elementi özündə birləşdirir: ərizə digər ərizə ilə mahiyyət etibarilə eyni olmamalıdır, faktlar, tərəflər və ərizələr eyni olmamalıdır, ərizə beynəlxalq araşdırma və ya mübahisələrin həllinin, digər prosedurunun predmeti olmamalıdır¹, yəni ərizə hər hansı beynəlxalq məhkəmə, arbitaj və ya digər araşdırma və ya mübahisələrin həlli ilə məşğul olan digər orqana verilmiş olmamalıdır.

¹ *Practical Guide on Admissibility Criteria. Council of Europe / European Court of Human Rights, 2011, p.29.*

Yaxşı nitq həmişə böyük zəhmətdir, daim çalışan qəlbin nəticəsidir. Yaxşı danışmaq üçün çox oxumaq və çox düşünmək lazımdır. Ümumi mədəniyyəti olmayan insan məharətlə danışa bilməz. P.Serqeyiç yazırdı: asan və sadə görənən, "bir nəfəsə" söylənilən çıxışlar həqiqətdə geniş təhsilin, professional biliklərin, uzun təcrübənin, əzab verən şübhələrin və hər iş üzərində çox zəhmət tələb edən işin məhsululur və təcrübə də onun düzgün olmasını təsdiq edir.¹

Məhkəmədə prokurorun nitqi ictimai nitqin bir forması olaraq, prokuror tərəfindən iş üzrə əldə olunmuş nəticələrin söylənilməsi, qarşı tərəfin nitqinə münasibətin bildirilməsi və ümumilikdə cinayət, mülki, inzibati icraat üzrə məhkəmə zalında əyləşən ictimaiyyətə, əsasən də məhkəməyə istiqamətləndirilən işin mahiyyətini açıqlayan zəngin, əsaslı və aydın olan bir fikirdir. Məhkəmədə müvəffəqiyyətlə çıxış etmək üçün prosesə yaxşı hazırlaşmaq lazımdır. Bu iş materiallarının öyrənilməsi, kompozisiyanın işlənib hazırlanması və nitq planının tərtib olunması, onun ədəbi tərtibatı, yəni dil və çıxış üslubu üzərində işlənməsidir. Məhkəmə nitqinə hazırlıq iş materiallarının işlənməsindən başlanır. İş nə qədər aydın və çətin olmayan gəlsə də, onunla diqqətlə tanış olmaq lazımdır. Yalnız işi əla bilmək yaxşı nitqin söyləməsinə imkan verir. İllər keçdikcə iş materiallarında tez istiqamətlənmə təcrübəsi və bacarıqları, onda əsas görmək qabiliyyəti yığılır, lakin işi təfərrüatı ilə

¹ Речь советских адвокатов по уголовным делам. М., 1975, с. 156-167.

bilmədikdə, məhkəmədə müvəffəq çıxışa ümid etmək olmaz. Hər cinayət işi materiallarının tədqiq edilməsi məhkəmədə nəyin yoxlanacağına, ittiham qərarlarının nəticələrinin iş materiallarına uyğun olub olmamasının araşdırılması üçün vacibdir. İş bilmək onun materiallarında uyğun olub olmamasının araşdırılması üçün vacibdir. İş bilmək onun materiallarında yaxşı istiqamətlənməyə, prosesin digər iştirakçılarının metodika və taktikasının işlənib hazırlanmasına, mövqeyinin və nitqin məzmunlu edilməsinə imkan verir.

İşlə tanış olduqda «nə? və niyə baş verdi?», «məhkəməyə nəyi? və necə sübut etmək?», «məhkəmə qərarına nə ilə təsir etmək olar?» suallarına cavab tapmaq lazımdır. Məhkəmə nitqinin məzmununda əsas məsələ iş üzrə son nəticədir. Məhkəmə qərarına müxtəlif vəziyyətlər və sübutlar təsir göstərir, bu səbəbdən də, onların araşdırılması üçün nəinki iş materiallarını bilmək, həm də məhkəmə istintaqında fəal işləmək vacibdir.

İşlə tanış olduqda sübutların müxtəlif mənbələrinin qruplara ayrılması məsləhət görülür. Bu da, öz növbəsində, onların doğruluğunun, yaxud şübhə doğuran və ziddiyyətli olmasının yoxlanmasını asanlaşdırır. Dövlət ittihamçısı və vəkil iş materiallarından çıxarışlar edirlər. Bunlar da məhkəmə iclasında edilmiş qeydlərdə onların birgə icraatlarını təşkil edir. Böyük və mürəkkəb işlər üzrə qeydləri aşağıdakı, məsələn, ittiham epizodları, təqsirləndirilənlərin ifadələri, sənədlər, maddi sübutlar, ekspertin nəticələri və s.

bölmələr üzrə etmək daha yaxşıdır. İşin bütün materialları tədqiq obyektini olmalıdır. Yalnız nəzərə çarpan faktları qeyd etmək əhəmiyyətsiz görünən halları qıraqda qoymaq olmaz, çünki əvvəlcədən nəyin vacib olduğunu və nəyin heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini müəyyən etmək çətinidir. Nəinki işdə iştirak edən bütün şəxslərin ifadələrini oxumaq, habelə sənədlər və maddi sübutlarla əsaslı surətdə tanış olmaq lazımdır. İşlə tanış olan zaman prokuror cinayətin törədilməsi zamanı qeydə alınmayan sübutedici əhəmiyyətə malik ola bilən faktlara diqqət yetirir. Beləliklə, işi tədqiq etdikdə müəyyən edilməmiş və məntiqi sübut kimi istifadə olunmalı faktları da nəzərə almaq lazımdır. Zərər çəkmiş şəxsin şəxsiyyəti ilə tanış olduqca ən çox məlumatı onların gündəlikləri, məktubları, sənədləri verir. İşdə xırdalıqlar yoxdur, hər bir şey dəqiq öyrənilir və təhlil edilir. Əks təqdirdə, işdən gözlənilməz hadisələr doğa bilər və prokuror məhkəmədə olduqca pis vəziyyətdə qala bilər. İş materiallarının pis öyrənilməsi məhkəmədə prokuroru nüfuzdan salır, onun dəlilləri, arqumentləri və mövqeyinə etibarsızlıq doğurur.

A.D.Baykov hesab edir ki, işin öyrənilməsinin ən səmərəli üsulu məhz prokurorun işin öyrənilməsinə onun açılması haqqında qərardan başlanmasıdır. Onun fikrincə, bu cür üsulun üstünlüyü məhz prokurorun, müstəntiqin seçdiyi istiqamətlə (yolla) getməsidir. Bəs buna ehtiyac varmı? Bədi mənada desək, müstəntiq sıfırdan başlamışdır, prokuror isə iş üzrə əsas məsələnin, yəni ifadə edilmiş

və irəli sürülmüş ittihamın tədqiq edilməsindən başlamaq imkanına malikdir.

Həm prokuror, həm də vəkil məhkəməyə tələblə deyil, yalnız xahişlə müraciət edirlər. V.V.Leonenko belə hesab edir ki, müəyyən şərtlər daxilində, xüsusilə də məhkəməyə müraciət edərək, öz nitqində “tələb edirəm” sözünü işlədə bilər. Belə ki, bu məhkəməyə qəti göstəriş, əmr xarakteri daşımamalıdır və “nəzakətlə etika qaydalarına nəzarət edərək, cəmiyyətin fikrini əks etdirərək” ifadə edilir. Belə hesab edirik ki, məhkəmə istintaqı dövründə onun iştirakçıları (ittihamçı, təqsirləndirilən şəxs, müdafiəçi, zərərçəkmiş, mülki iddiaçı, mülki cavabdeh və onların nümayəndələri) müvafiq olaraq bərabər hüquqlardan istifadə edirlər və onlardan heç birinin digəri qarşısında heç bir üstünlüyü yoxdursa, o zaman prokuror tərəfindən tələbin xahiş yerinə formalaşması onu xüsusi vəziyyətə qoyur, bununla da qanunla nəzərdə tutulmuş vahidlik pozulur. Prokuror təqsirləndirilən şəxslə bağlı cinayət qanununun və ölçülərinin qəbul edilməsinə dair öz fikirlərini (tələblərini deyil) məhkəməyə bildirir.¹ Tələb etmək – öz tələbinin yerinə yetirilməsində təkid edərək qəti formada istəmək mənası kəsb edir. Bu şəkildə prokurorun tələbi yalnız onun tələb etdiyini tam yerinə yetirilməsi ola bilər. Bu halda məhkəmə iclasının digər iştirakçıları üçün çıxışı lazım gəlmir. Buradan belə aydın olur ki, məhkəmə istintaqının digər iştirakçıları kimi, prokuror da məhkəmə hakimi

¹ Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. Киев, 1981, с. 47

tələb ilə deyil, xahiş ilə müraciət etməlidir. Hər bir vəziyyət prokuror tərəfindən öz mövqeyi nəzərindən və prosesual rəqibin nöqtəyi nəzərindən araşdırılır. Bu, rəqibin dəlillərinin tapılması üçün deyil, məhz öz arqumentlərinin (sübutların) etibarlı olduğunun yoxlanması üçündür. Siseron öyrədirdi ki: «Öz müştərimini dinlədikdən sonra mən onunla onun rəqibi adından mübahisə etməyə başlayıram; o, etiraz edir və beləliklə, mənə ona iş üçün lazımlı görünən hər şeyi söyləyir; o çıxıb gedəndən sonra, mən hər vəchlə tam olaraq qərəzsiz olmağa çalışaraq özümdə 3 sifəti: özümü, rəqibimi və hakimi əks etdirirəm»¹. İş üzərində iş, nəinki masa arxasında, hətta iş saati vaxtında keçir. İş haqqında çox və daim düşünmək lazımdır. Yalnız o zaman lazımlı fikirlər yaranacaq, yalnız o vaxt «ışıqlandırma» gələcək və natiq işdə ən əsas məsələni görəcek. Sanki asan, sadə, əziyyətsiz söylənilmiş nitqlər həqiqətdə ümumi geniş təhsilin, təcrübənin, özü və öz biliklərinin artırılması üzərində daima işin və bütün bunlardan əlavə (cinayət) iş üzərində böyük gərgin işin nəticəsidir. Hər bir fürsətdə fikrən işə qayıtmaq, onun üzərində düşünmək lazımdır. İş materialları ilə tanış olduqdan sonra məhkəmə nitqinin əsas məzmununu təşkil edən mövqe müəyyən edilir. Prosesual mövqe işin müəyyən edilmiş şəraitlərinə, qanunun tələblərinə və məhkəmə natiqinin daxili qənaətlərinə müvafiq olaraq seçilir.

Məhkəmə nitqinin kompozisiyası auditoriya və şə-

¹ Адамов Е.А. Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. М, 1961, с. 63.

raitin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla məhkəmə natiqinin mövqeyinin inkişaf etməsi məntiqini, habelə hakimləri öz dəlillərinin düzgün olmasına inandırmaq məqsədlərini təşkil edir. Prokurorun ustalıq (məharəti) məhz hər şeydən əvvəl nitqi onun məqsədinə müvafiq olaraq kompozisiya şəklində düzgün qurmaq qabiliyyətində göstərilir. Kompozisiya nitq materialının məntiqli, düzgün, ardıcıl, aydın, inandırıcı, asan dildə, ifadəli şəkildə izah olunmasına imkan verir. Prokuror nitqinin siması ümumi kompozisiya sistemi onun quruluşu ilə müəyyən edilir. Nitqin qurulması və onun müəyyən şəkllə salınması, ilk növbədə, çıxışın məzmunundan (tərkibindən) asılıdır. Nitq planını tərtib etməzdən əvvəl özüne aşağıdakı suallar vermək lazımdır, məsələn, nə demək? Necə demək? məhkəmə nitqinin nə təşkil etdiyini söyləyir. Necə danışmaq? Sualına cavab verdikdə ilk olaraq edilməli olan nitqin kompozisiyasını müəyyən etməkdir. Hələ antik ritorlar nitqi natiq ustalıqının yığılmış təcrübəsini əks etdirən üçlük vəhdətini təşkil edən girişə, orta və ya əsas hissəyə və nəticəyə bölürdülər.

Prokuror məntiqin aşağıdakı qanunlarını bilməli və tətbiq etməlidir:

1. İstənilən fikrin müəyyən, möhkəm və tam olaraq konkret məzmunla malik olmasını tələb edən *eyniyyət (bərabərlik) qanunu*. Mühakimə prosesində onun başqa fikirlərlə əvəz edilməsi yol verilməzdir;

2. Eyni suala, eyni vaxtda, eyni mənada «bəli» və «xeyir» cavabının verilməsini qadağan edən *ziddiyyət qa-*

nunu. Anlayışlar, mülahizələr, nəticə çıxarmalar (qənaətlər) ziddiyyət təşkil etməməlidir;

3. Həqiqətin axtarılmasında istiqaməti göstərən **xaric edilmiş üçüncünün qanunu.** Bir-birinə ziddiyyətli olan bir və iki mülahizənin doğru olmasının etiraf edilməsindən boyun qaçırmaq və onların arasında ortanı axtarmaq olmaz;

4. Məntiqi düşüncənin ən vacib xüsusiyyətini, yəni əsaslılığı təsdiq edən **kifayət əsas qanunu.** Hər düzgün fikir doğruluğu təcrübə ilə sübut olunmuş digərlərlə əsaslandırılmalıdır.

Nəticə qarşı tələbləri aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar, məsələn, prokurorun nitqi müəyyən edilmiş, ardıcıl, əsaslandırılmış olmalıdır. Yalnız məntiq qaydalarına riayət edərək prokuror düzgün nəticə çıxarda bilər. Onların hər hansı pozulması yanlış nəticəyə, iş üzrə düzgün olmayan mövqeyin seçilməsinə gətirib çıxardır. Nitq üzərində işləyərək, nəinki məntiqi qərarlar istifadə edilir, hətta tez-tez prokuror uğurlu «gedişi» aşkar edərək, özü üçün tam olaraq gözlənilməz hərəkət edir. Lakin bu «partlayışlar», «işıqlandırmalar» yenə də, gözlənilmədən şüura keçə bilən sürətli düşünmə işinin nəticəsidir.

Prokurorun nitqində bir neçə üsuldan eyni vaxtda istifadə etmək olar. Üsulu seçərkən, ilk növbədə, nitqin məqsədi nəzərə alınır. Yaxşı o üsuldur ki, məhkəmənin və digər dinləyicilərin prokurorun qənaətlərinin düzgün olmasında inandırılmasına imkan versin. Təcrübə göstərir ki,

prokuror və vəkillər öz çıxışlarının orta hissəsinin şərh edilməsi zamanı xronoloji üsulu tətbiq edirlər, baxmayaraq ki, ittiham və müdafiə strategiyası nöqtəyi-nəzərdən bəzi nitqlər üzrə konsentrik və mərhələli üsulun tətbiq edilməsi daha məqsədə uyğundur. Nəticə (xülasə) qısa, aydın və ifadəli, yəni prokurorun əsas fikrinin hamı üçün bəlli olduğu şəkildə olmalıdır. Xülasə prokurorun nitqinin axırncı hissəsidir, onda son nəticələr çıxarılır və prokurorun məhkəmədən ricaları söylənilir. Xülasədə prokuror öz mövqeyini yığcam, cəmlənmiş şəkildə çatdırmalıdır: xülasə dinləyicilərə çıxış edən əsas fikrini daha çox dolğun şəkildə çatdıran sözlərlə ifadə edilir.

X.F.Koni yazmışdır: «Nitqin sonu onu tamamlamaqdır, yəni başlanğıcla əlaqələndirməlidir». ¹ Nitq cəsarətlə başlandı kimi də bitirilməlidir. Giriş kimi xülasə də əvvəlcədən işlənilib hazırlanır, lakin təbii şəkildə, yalnız pafossuz səsləndirilməlidir. Giriş kimi, o da məhkəmə iclası gedişində dəyişdirilə bilər. A.F.Koninin nitqindən: «İttihamı bitirərək, mən təkrar etməyə bilmərəm ki, indi olduğu kimi bu iş özünün həll edilməsi üçün əqlin və vicdanın çoxlu çalışmalarını tələb edəcək. Lakin mən əminəm ki, siz vəzifələrin çətinliyi qarşısında ittiham hakimiyyətinin geri çəkildiyi kimi geri çəkilməyəcəksiniz, lakin elə ola bilər ki, onu başqa cür həll edəsiniz. Mən hesab edirəm ki, təqsirləndirilən şəxs dəhşətli bir hərəkət edib, hesab edirəm ki, özünün fağır və təqsirli olmayan həyat yoldaşı üzə-

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. Т. 1. М., 1959

rində amansız və ədalətsiz hökmü qət edərək, onu bütün sərtliklə həyata keçirmişdir. Əgər siz, cənab andlılar, zaldan mənim etdiyim mühakiməni çıxarsanız və əgər mənim dəlillərim sizdə bu mühakiməni təsdiqləsə, onda, fikrimcə, gec olmadan, bir neçə saatdan sonra təqsirləndirilmiş şəxs sizin dilinizdən daha az sərt, lakin şübhəsiz ki, daha ədalətli hökmü eşidəcək».¹

Nitqin daha effektiv olması üçün onun daha məqsəduyğun prokuror tərəfindən əvvəlcədən düşünülmüş, yaxud da nitqin söylənməsi anında yaranmış taktik üsullardan ibarət olan formasını tapmaq lazımdır. Prokuror nitqi nitqin «döyüş sxemi»ndən ibarət olunan taktik gedişlər vasitəsilə bir sıra vəziyyətlərin inkişafını təşkil edir. Nitqin «döyüş sxemi»ndə, planında nitqin mətni parçası şəklində reallaşan bəndlər göstərilir. Nitqin məntiqi quruluşu açılan vacib iş sənədi nitqin məzmununu əks etdirən, onun natamam hissələrinin (dağınıq) vahid külliyyata birləşdirən, kompozision şəkildə onları paylaşdıran plandır. Plan prokurora nitqin məzmununun daha optimal şəkildə şərh edilməsinə, dinləyicilərə isə prokurorun çıxışının daha asan qavranılmasına və başa düşülməsinə imkan verir. Plan hər bir işə üzrə vacibdir, onsuz yaxşı nitq söyləmək olmaz. Prokurorun sərəncamında bir çox faktlar, sübutlar, fikirlər, ideyalar olduqda planın əhəmiyyəti artır, çünki bu halda hakimlər tərəfindən prokurorun mövqeyinin başa düşülməsini asanlaşdıran nitq materialının dəqiq məntiqi təşkil

¹ Кони А.Ф. Избранные произведения. Т. 1. М., 1959, с. 47.

edilməsi xüsusən vacibdir. Bəzi prokurorlar elə bil ki, «nitqləri insanlar üzərində yaradır», ucadan düşünür, sanki onların heç bir planı yoxdur. Lakin hətta ən parlaq improvizasiya auditoriya hesabı ilə həmişə hər hansı bir yolla planlaşdırılıb. «Ucadan düşünmə» çox vaxt birgə həyəcan çəkmə atmosferini yaradan, dinləyiciləri həqiqətin axtarışı prosesinə cəlb edən effektiv natiq üsuludur.

Əlbəttə, improvizasiya nitqin yaradıcılıq xüsusiyyətini, onun təsirliliyini, dinamizmini gücləndirir, prokurorun zirəkliyini və s. aşkara çıxardır. Bunların hamısı dinləyiciləri prokurora olduqca yaxınlaşdırır, lakin improvizasiya prokuroru məhkəmə nitqinin əsas məzmunundan, əsas mövzudan qırağa apara bildiyi üçün təhlükəlidir. Ona görə də improvizasiya özü məqsəd ola bilməz, «bözək», xarici effekt vəzifəsini daşıya bilməz. O, prokurorun dinləyicilərə çatdırmaq istədiyi birbaşa çıxış mövzusu, əsas fikri ilə əlaqələndirilir. Həqiqətdə, o, natiq incəsənətinin çətin üsullarından biridir. İmprovizasiya mümkündür, bəzi hallarda isə hətta vacibdir, lakin onunla çox ehtiyatlı olmaq lazımdır, çünki P.Sergeyevin ədalətli qeyd etdiyi kimi, «qanadlı at əldə bilər». İmprovizasiya vergisi (istedadı) tez və hər kəsə verilmir. O, yalnız o kəsi ziyarət edir ki, onun geniş mədəni dünyagörüşü, dərin elmi hazırlığı, natiq məharəti var, o kəsi ki həqiqətən, maraqlı, qeyri-adi şəxsiyyətdir. Ona görə də prokurora ilhama, qəfildən gələn improvizasiyaya etibar etmək lazım deyil. Dinləyicilər qarşısında doğan yaradıcılıq həqiqətdə əvvəlcədən düşünülmüş, plan-

laşdırılmış ola bilər. Düsturlar stereotipləri məsləhət görmək olar: «mənim indi yadıma düşdü», «mənim bu saat düşündüyüm budur ki» və s.

Beləliklə, prokurorun nitqi mütləq əvvəlcədən planlaşdırılmalıdır, nitqin mətninin yazılıb yazılmamasını isə prokuror özü düşünür. Hər şey hazırlıqdan, təcrübədən, prokurorun qabiliyyətindən, işin xasiyyəti və tərkibindən və onun həcmindən asılıdır. Lakin istənilən halda prokuror özünü nitqə hazırlamalıdır, öz çıxışını düşünməlidir. Yüksək peşəkarlıq, iş materiallarına, qanunlara mükəmməl (nöqsansız) bələd olma məhkəmə müzakirələrində çıxışa uğurlu hazırlaşmaq üçün kömək edir. Habelə öz nitqlərini heç vaxt yazmayan F.A.Koni qeyd edirdi ki, iş materialları nəinki öz işini prokurorun beynində, hətta onun yazılı qeydlərində də qoyulmalıdır. Mürəkkəb işlər üçün A.F.Koni «nitq planına, onun sxeminə, konspektə» malik olmağı zəruri hesab edirdi.¹ P.L.Sergeyic hesab edirdi ki, nitqlərin mətnini mütləq yazmaq, hətta çox yazmaq lazımdır. Yazılmış mətn natiqi intizamlı edir ona kompozisiya və dilin təkmilləşdirilməsi işində kömək edir. Nitq mətni üzərində işləyərək, prokuror dili və üslubu cilalandırmaq, bütün ar-tıq olanı atmaq, maksimal yığcamlığa və ifadəliliyə nail olmaq imkanına malikdir. Lakin hətta tam yazılmış nitqi heç bir halda oxumaq olmaz².

Prokuror təqsirləndirilən şəxsi ələ salmamalı, onun

¹ Кони А.Ф. Избр. произв. М., 1956. С. 109.

² Сергейич П. Искусство речи на суде. «Юрайт», Москва, 2009, с. 71.

izzət-nəfsi ilə oynamamalı, onu alçaltmamalıdır. İstehza-dan istifadə zamanı ehtiyatlı olmaq zəruridir. İstehza prosesinin iştirakçısının xarakteristikasını gücləndirir. Zərərçəkmişin mənfi xarakteristikası əsaslandırılmalıdır. Cinayətin törədilməsi zamanı zərərçəkmişin əxlaqsız hərəkətlərini ört-basdır etmək olmaz. Lakin zərərçəkmişin hərəkətlərinin və şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı da obyektiv olmaq lazımdır. Nitqdə həyəcana, qəzəbə, vulqar kə-lamlara, təhqiramiz müqayisələrə yer verilməməlidir. Prokuror müdafiəçinin ayrı-ayrı dəlil-sübutlarını, arqumentlərini və rəyini inkar edə bilər, lakin bu hörmətlə edilməlidir. Prokuror müdafiəçinin şəxsiyyətini tənqid etməməlidir. Prokurorun çıxışının tonu işin xüsusiyyətinə və əhəmiyyətinə uyğun olmalıdır. Əgər prokuror cinayət tərkibinin və ittihamın həcmindən dəyişdirilməsini xahiş etmirsə, əgər prokuror işin faktiki tərəfləri ilə bağlı müdafiə ilə mübahisəyə girmirsə, o zaman məhkəmə iclasındaki bütün faktların sübut olunduğunu vurğulamaq, daha sonra isə iş üzrə toplanan faktların təhlilinə və qiymətləndirilməsinə keçmək kifayətdir.¹ Lakin əgər ittihamın faktiki fabu-lası dəyişdirilərsə və bəzi vəziyyətlər sübut olunmazsa, o zaman onların şərhi ittiham nitqinin sərbəst hissəsinə çevrilir. Bir qayda olaraq prokurorlar işin faktiki tərəflərini bütün təfəsilatı ilə göstərirlər.

Bütün hallarda nitqin əvvəlcədən yazılı mətninin hazırlanması zərurəti haqqında sual son dərəcə mübahisəlidir

¹ Россельс В.Л. Судебные защитительные речи. М., 1996, с. 31,

və öz kökləri ilə dərin qədim zamana gedib çıxır. Natiq ustalığı diri və vasitəsiz olan yaradıcılıqdır. İstedadlı prokuror heç vaxt əzbər öyrənilmiş ibarələrlə danışmayacaq. Öz fikirlərini izah edərək, öz hissləri ilə bölüşərək, natiq onları sözlərlə bürüyür, improvizasiya edir. Lakin çıxış üçün hazırlığı və nitq planını bir improvizasiya ilə əvəz etmək lazım deyil, çünki özünü məhkəmə nitqinə hazırlamadan, öz peşəkar və mənəvi borcunu yerinə yetirmək mümkün deyil. Bu cür improvizasiya prokuroru nüfuzdan salır. İmprovizasiya anlarını özünə yalnız geniş təhsilli və hərtərəfli inkişaf etmiş (geniş bilik sahibi olan) adam yol verə bilər.

“Hər natiqin fəaliyyətində ən məsuliyyətli an məhkəmə auditoriyasında nitqin söylənməsidir. Nitqi söyləməyə tələsmək lazım deyil!”¹

Məhkəmə nitqinin əsas məzmunu, onun əsası (təməli) işin faktiki vəziyyətlərinin şərh edilməsi, sübutların təhlil və qiymətləndirilməsidir. Dövlət ittihamçısı və vəkil iş üzrə öz fikirlərini iş üzrə müəyyən edilmiş məhkəmə istintaqının faktlarına əsasən söyləyirlər. Məhkəmə nitqində vəziyyətlər cinayət tərkibini əmələ gətirən və məhkəmə istintaqı gedişində müəyyən edilmiş hərəkət və faktların xronoloji, sistemativ və qarışıq hekayə etmə formasında şərh edilir. Konkret iş üzrə daha məqsədəuyğun və effektiv olan üsula üstünlük verilir. Sistemativ üsulda işin şəraitləri cinayətin törədilməsi anında həqiqətdə onların baş verdiyi ardıcılıqda şərh edilir. Xronoloji üsulun mahiyyəti pro-

¹ Античные риторика. М., 1978. С.19-20.

kurorun işin şəraitlərinin istintaq və məhkəmə prosesində onların müəyyən olduğu kimi, şərh etməsindən ibarətdir. Əgər sistemativ üsulda dəlillərin təhlili işin faktiki fabulasının şərh edilməsindən sonra gələrsə, onda xronoloji üsulda onlar eyni zamanda həyata keçirilir.

Nitqin qarışıq üsulunda hər bir epizod üzrə müəyyən faktların nə və hansı sübutlarla təsdiq olunduğu qeyd edilir, sonra isə həmin sübutlar təhlil edilir. Sübutların qiymətləndirilməsindən sonra müəyyən faktların həmin epizod üzrə sübuta yetirilib-yetirilmədiyinə dair nəticə çıxarılır. Sonra o biri epizoda keçirlər və s. Sübutların təhlilinin və qiymətləndirilməsinin sonunda hansı faktların sübuta yetirildiyi və ittihamda onların hansının müdafiəsi tələb olunduğu, hansıların istisna edilməsi, hansıların dəyişdirilməsi müəyyən edilir. İttihamın fabulası aydın və açıq ifadə edilir ki, bu da cinayətin kvalifikasiyasının düzgün müəyyən edilməsinə imkan verir. Bütün müəyyən edilmiş və sübuta yetirilmiş faktlar mütləq təqsirləndirilən şəxsin cinayət hərəkətlərinin hüquqi qiymətləndirmə ilə məntiqi cəhətdən əlaqələndirilir. Prokurora iş üzrə bütün müəyyən edilmiş şəraitləri sadalamağa heç bir ehtiyac yoxdur, ən əsaslarda dayanmaq kifayətdir. Lakin faydasız şəraitləri (vəziyyətləri) görməyərək və təkzib etməyərək prokuror üçün onların bütün cəmindən faydalı olan ayrıca faktları «qoparmaq» olmaz.¹

Çox vaxt məhkəmə nitqində sübut mühakimələrin

¹ Тимофеев А.Г. Речи сторон в уголовном процессе. - СПб., 1897

açılmış zənciri kimi istifadə edilir, hansında ki, prokurorun nəticəsini təsdiqləyən bütün vəziyyətlər açıq-aydın görünür. Məhz sübut məntiqinin yenidən hasil edilməsi, prokurorun öz nəticəsinə niyə və necə gəldiyinin konkret nümayişi məhkəmə nitqini inandırıcı, bu səbəbdən də daxili məhkəmə qənaətinin formalaşmasına təsir etmək qabiliyyətli edən edir. Hər hansı sübut məntiqi üsul kimi bir-birindən əlaqəli olan üç elementdən əmələ gəlir: tezis, dəlillərdən (arqumentlərdən) və sübuta yetirmə (nümayiş etdirmə) üsulu. Tezis - doğruluğu sübut edilməli fikir və ya mövqedir. O, doğru, aydın və dəqiq ifadə edilmiş, özündə məntiqi ziddiyyətdən ibarət olmamalı, sübuta yetirmənin bütün gedişi zamanı eyni olaraq qalmalıdır. Dəlillər (arqumentlər, əsaslar, sübutlar) doğruluğu artıq yoxlanılmış, sübut edilmiş fikir və ya vəziyyətlərdir. Dəlillər tezislər kimi, müəyyən tezis üçün doğru və kifayətedici olmalıdır. Belə ki, onların doğruluğu tezisdən asılı olmayaraq sübut edilməlidir. Dəlillər məhkəmədə yalnız o vaxt yerli (yerinə düşən) olur ki, onlar məhkəmə istintaqı faktlarından götürülmüş olsun. Ən güclü və təkzibedilməz dəlil tezisə aidiyyəti olan faktlar məcmusudur. Sübut etmə üsulu (nümayişi) dəlil və tezis arasında məntiqi əlaqə forması, köməyi ilə tezis və arqument arasında əlaqə müəyyən edilən (göstərilən) sübut etmə prosesidir. Nümayiş sübut edir ki, tezis vacib olaraq dəlillərlə əsaslandırılır və bu səbəbdən də həqiqidir. Nümayiş induksiya, deduksiya və analogiya (oxşayış) formasında həyata keçirilir. Açıq aşkar nitqdə nümayiş müm-

kün qədər sadə və qısa olmalıdır.

Tez-tez prokuror ilk öncə prosesual sübutlarının onların nümayiş etdirilmədə gələcəkdə istifadə edilib edilməməsi üçün doğru və ya şübhəli olmasını təsdiq etməli olur. Doğru sübutlar bir-biri ilə uyğun olmalı və tezisə əsaslandırılması üçün kifayətedici olmalıdır. Beləliklə, «məntiqi tərəfdən sübut etmə prosesi bir mülahizənin (məlum olmayan və ya hələ sübut edilməmiş) digər (məlum) artıq sübuta yetirilmiş mülahizələrlə əsaslandırılmasını təşkil edir».

Məhkəmədə sübut edərkən, nəinki düzgün, həqiqi tezisə irəli sürülməsi, habelə həmin tezisə kifayətedici əsas arxalanmasını, yəni inandırıcı arqumentlərlə həqiqi prosesual sübutlarla təsdiq olunduğunun qeydinə qalınması vacibdir. Prokurorun hər bir tezisini məhkəmə natiqi dəlillər, sübutlar, məntiqi mühakimələrlə təsdiq edir, yəni sübut edir. Məhkəmədə prokurorun nitqinin mövzusunun bütün elementləri asan və aydın olmalıdır. Məhkəmə nitqinin əsas hissəsində prokurorun natiqinin diqqəti prosesual sübutlar üzərində cəmlənir. Bütün hallarda, istənilən iş üzrə nitq planına iş üzrə sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi daxil edilir. Prokurorun nitqlərində sübutlar tez-tez iş üzrə müxtəlif variantların qurulması zamanı təhlil edilir və qiymətləndirilir. İşin şəraitlərindən və prokurorun mövqeyindən asılı olaraq şayiələrin baxılmasının iki variantı mümkündür: birincisi, prokurorun fikrincə, əvvəl iş materialları ilə təsdiq olunmayan şayiələrin təkzib edilməsi, sonra isə düzgün şayiənin əsaslandırılmasıdır; ikincisi, əv-

vəlcə, prokurorun fikrincə, düzgün şayiəni əsaslandıran dəlillərin şərh edilməsi, sonra isə digər şayiələrin təkzib edilməsidir. Nitqdə sübutların yerləşdirilməsi zamanı növbəti vəziyyət nəzərə alınır. Psixoloqların müəyyən etdiyi kimi, yaxşı mənimsənilən və yadda qalan məlumat məhz ardıcıl şərh edilən hadisə və ya faktların əvvəlində və ya sonunda söylənilən məlumatdır. Burada həmçinin aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır: əgər auditoriya nitqin mövzusunda xəbərdardırsa və şərh edilən problemlərdən dərinəndən maraqlıdırsa (necə ki məhkəmə nitqinə xasdır), bu zaman ən az vacib kəsb edəndən daha vacib olan arqumentlərə getmək daha üstün tutulur. Bunlarla nitqdə dinamika hissi yaranır. Prokurorun nitqində ən güclü sübutlar axırıncı növbədə gətirilməlidir.

Məhkəmə nitqində prokuror sübutetməni aşağıdakı üsullarla həyata keçirir:

1. Sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi. Hər sübut ayrı ayrılıqda təhlil edilir, yəni onun tərkibində məhz işə aidiyyəti olan faktiki məlumatlar müəyyən edilir. Sübutun formalarının qanunun tələblərinə uyğunluğu yoxlanılır. Başqa sözlə, təhlil nəticəsində sübutun nisbətlik və mümkünlük xüsusiyyətlərinə malik olması haqqında nəticə çıxarılır. Sübutların qiymətləndirilməsi bir-biri ilə tutuşdurulması ilə həyata keçirilir, belə ki, bu birilərin həqiqi olduğunu, digərlərin şübhəli olduğunu, üçüncülərin ziddiyyət təşkil etdiyini və şübhəli olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Sübutların prokuror tərəfindən həyata

keçirilən qiymətləndirilməsinin xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, o, onları təqsirləndirilən şəxsin təqsirini sübut edən halların aşkar edilməsi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirir.

2. Məntiqi dəlillərin gətirilməsi. Bu qisimdə həqiqi sübutlarda olan həm faktiki məlumatlar, həm də məntiqdən istifadə etməklə mülahizələr çıxış edə bilər. Məsələn, alibi eyni suala, eyni vaxtda, eyni mənada «bəli» və «xeyr» cavablarının verilməsini qadağan edən məntiqi ziddiyyətlik qanunu və həqiqətin axtarışında istiqaməti göstərən xaric edilmiş üçüncünün qanununun hərəkətidir: bir birinə ziddiyyətli olan iki mülahizədən birinin doğru olduğunun etiraf edilməsindən boyun qaçırmaq və onların arasında ortanı axtarmaq olmaz.

3. Məhkəmə nitqinin hər bir tezisində və onun son nəticələrinin əsaslandırılması. Öz nitqində prokuror iş üzrə bütün sübutları sistemləşdirir. Məsələn, əgər o, məhkəmədən təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin başqa səmtə yönəldilməsini istəyirsə, onda öz tərəfindən təklif edilən cinayət tərkibinin, məsələn, obyekt, obyektiv tərəfin, subyekt, subyektiv tərəfin ayrı-ayrı elementlərini təsdiq edən sübut və konkret faktiki məlumatları göstərir. Bundan sonra təqsirləndirilən şəxsin hərəkətlərinin Cinayət Məcəlləsinin digər maddəsinə dəyişdirilməsi zərurəti haqqında nəticə çıxarılır. Təqsiri yumşaldan və ağırlaşdıran hallar məhkəmə nitqində həmçinin əsaslandırılmalıdır. Onların sadəcə sadalanması ilə məhdudlaşmaq olmaz, necə ki, bu təcrübədə tez-tez edilir. Dəlil-sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi ittiham nitqinin mərkəzi və vacib hissəsidir.

Bu nitqdə cinayəti və təqsirləndirilən şəxsin təqsirini sübuta yetirmək lazımdır. Məhz dəlil-sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi məhkəməni prokurorun mövqeyinin düzgün olmasına inandıraraq onu dinləməyə məcbur edir. Nitqdə sübuta yetirmək tezis və ya arqumentli mülahizələrin irəli sürülməsi ilə baş verir. Bu zaman rəsmi məntiq qaydaları riayət olunur. Sübuta yetirmə prosesində məntiq vasitələrinin və metodlarının tətbiqi faktların ayrı-ayrılıqda və birlikdə təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı mümkündür. Prokuror əksər hallarda ittiham nitqində məhkəmə istintaqının gedişatında təqsirləndirilən şəxsin və onun müdafiəçisinin söylədiyi müxtəlif variantları tədqiq edir. Belə hallarda bu variantların faktiki bazisə malik olub-olmamasını aydınlaşdırmaq lazımdır. Daha sonra variantlar prosessual faktlar ilə yoxlanılır və müdafiənin variantlarını təsdiq edir və ya inkar edir.

İttiham nitqində müdafiəçi ilə mübahisə yarana bilər. Lakin bu mövqedən sui-istifadə etmək olmaz. Çünki prokuror müdafiəçinin dərhal sui-istifadə edəcəyi səhvə yol verə bilər. Prokuror işi bütün təfsilatı ilə təhlil etdikdən sonra məhkəməni və bütün dinləyiciləri ittihamın düzgünlüyünə inandıra bilər. Tənqidi təhlil olmadan sadəcə olaraq məhkəmə istintaqının və ilkin təhqiqatın materiallarını əzbərləyən ayrı-ayrı prokurorlara da rast gəlinir. Bəzi prokurorlar isə yalnız ittihamın oxunması ilə kifayətlənirlər. Bir prosesdə prokuror ittiham nitqinin əvəzinə ittiham rəyini oxumuşdur. Vəkil isə yekun nitqində prokurorun ittiham ilə silahlandığını və hətta ilkin təhqiqatın nəticələrini inkar edən məhkəmə istintaqının materiallarına belə mürə-

ciət etmədiyini vurğulamışdır. Yalnız arqumentlərin gücü, yalnız mülahizələrin inandırıcılığı, yalnız dəlil-sübutlar hakimlərin daxili fikirlərinin formalaşmasının başa çatması üçün əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. İttiham nitqində iş üzrə toplanan bütün sübutlar təqdim olunur. Bir halda işin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq prokuror məhkəmə istintaqı nəticəsində ittihamın yanlış olduğunu qeyd edir və ittiham nitqinin şərhinə keçir. Digər hallarda isə prokuror dəlil-sübutlara istinad edərək daha sonra təsdiq olunmayan və ittihamdan kənarlaşdırılan halların üzərində dayanır. Prokuror nitqində nəinki dəlil-sübutların mənbələrinə işarə edir, eləcə də onların məzmununu açıqlayır, yəni faktiki məlumatları təhlil edir. Bəzi prokurorlar müəyyən vəziyyətin şahidlərin, zərərçəkmişin ifadələri, ekspert mütəxəssisin yekun rəyi ilə təsdiq olunduğunu qeyd etsə də, bunun hansı konkret məlumatlar ilə təsdiq olunduğunu göstərmirlər. Prokuror ittiham tezisini təsdiq edən dəlil – sübutları təhlil edir və qiymətləndirir, lakin ittihamı tərəddüdə uğradan məlumatlar da təqsirləndirilənin təqsirini yüngülləşdirir. Bu nitqin inandırıcılığını artırır və prokurorun obyektivliyi haqqında şəhadətlik edir. Əgər prokuror təqsirləndirilən şəxsin, şahidlərin verdikləri ifadələrin dəqiqliyinə şübhə edərsə, o zaman o bu ifadələrin nə üçün şübhə doğurduğunu və hansı dəlillər ilə təsdiq olunduğunu göstərməlidir. Ekspert mütəxəssislərin yekun rəyləri ittiham nitqində işlənmişdir və bunun üçün də prokurora bəzən ekspertizanın predmeti olan xüsusi məsələlərin öyrənilməsi tələb olunur. Faktların təhlili və qiymətləndirilməsi nəticəsində prokuror iş üzrə hansı faktların sübuta yetirildiyini

və ittihamın fabulasını müəyyənləşdirir. Ən böyük məsələ - Azərbaycan Respublikasının CM-də əksini tapan cinayət-hüquqi normadır. Nəticə isə cinayətin Azərbaycan Respublikasının CM konkret maddəsi üzrə təsnifatından ibarətdir. Nitqin bu hissəsi üzvü olaraq işin faktiki tərəflərini müəyyənləşdirən, faktları təhlil edən və qiymətləndirən əvvəlki bölmələrdən irəli gəlməlidir. İşin faktiki tərəfini müəyyən edən prokuror müəyyən olunan faktların hüquqi qiyməti üçün əsas qurur. Bu zaman məntiq qanununa əsasən aparılan cinayət tərkibi elementlərinin təhlili tələb olunur.¹ Cinayətin təsnifatını düzgün vermək üçün onun tərkibini elementə bölməyi və hər bir elementə uyğun faktları müəyyən etməyi təklif edirik.² Prokuror ittiham nitqində cinayətə verdiyi faktiki və hüquqi qiymətin düzgünlüyünü sübuta yetirir. Faktiki olaraq müəyyən olunan halların qanunun tələbləri ilə müqayisəsi zamanı (həm cinayət, həm də cinayət-prosessual) prokuror yekun nəticəyə gəlir. Cinayətin hüquqi qiyməti haqqında mülahizəsini prokuror aydın şəkildə tərtib edir. Bu məsələdə alternativ yolverilməzdir. Yəni cinayətin təsnifatı haqqında məsələni Azərbaycan Respublikasının CM bir və ya digər maddəsi üzrə qoymaq olmaz. Prokuror təsnifatlardan ən doğrusunu əsaslandırır və bu halda digər təsnifatların yalnız olduqlarını göstərir. Təsnifat mübahisəli xarakter aldığıda, prokuror mövqeyini bildirərək bunu hərtərəfli əsaslandırır. Cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində maddi ziyan

¹ Кохтев Н.Н. Основы ораторской речи. М.: МГУ, 1992. С. 200. Петров О.В. Риторика. Учебное пособие для студентов юридических вузов. М.: ООО "Профобразование". С. 113.

² Эриксон М. Мой голос останется с вами... С. 118

vurulması qənaətinə gəlməyə kifayət qədər əsaslar olduqda onun cinayət mühakimə icraatı qaydasında ödənilməsi barədə cinayət işinin icraatı zamanı iddia vermiş fiziki və ya hüquqi şəxs mülki iddiaçı qismində tanınır. Mülki iddiaçı qismində tanınma haqqında qərar təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən qəbul edilir (Azərbaycan Respublikasının CPM-in 89-cu mad.) İnkaredilməz bir fakt ki, mülki iddiaya cinayət işi ilə birlikdə baxılması işin hallarının daha tam və ətraflı araşdırılmasını təmin etməklə bərabər, cinayətdən maddi zərər çəkmiş şəxsə vurulan ... ziyanın vaxtında ödənilməsi üçün real şərait yaradır.

*«Azərbaycan Respublikasında yaşayan
hər kəs Azərbaycan Respublikasının
qanunlarına riayət etməlidir».*

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Mövzu 18

Birinci instansiya, apellyasiya və kassasiya məhkəmələrində dövlət ittihamçısının çıxışlarının xüsusiyyətləri

Birinci instansiya məhkəməsində cinayət işinə baxılarkən prokuror ya məhkəmə qarşısında dövlət ittihamını müdafiə edir (bu halda o ittiham nitqi ilə çıxış edir), ya da ittihamdan imtina edir və məhkəməyə imtinanın motivlərini bildirir. İttiham çıxışı prokurorun cinayət işləri üzrə məhkəmə proseslərində dövlət ittihamını əks etdirən, iş üzrə toplanmış sübutların təhlilini nəzərdə tutan, cinayətin təsvifi, cəza tədbirləri və qanuni və əsaslı hökmün çıxarılması üçün əhəmiyyət kəsb edən digər məsələlər barədə fikirlər ifadə olunan çıxışıdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsində mühüm rol prokurorun məhkəmə mübahisələrindəki çıxışının üzərinə düşür. Öz çıxışında prokuror dövlət ittihamı nöqtəyi-nəzərindən məhkəməyə cinayət işini qanuni və əsaslandırılmış şəkildə həll etməyə kömək edir. İttiham çıxışının məzmunu hər bir nitq kimi natiqin çıxışının məzmunu ilə, yəni iş üzrə prokurorun mövqeyi və məhkəmə

çıxışının predmeti ilə müəyyən olunur. Prokurorun ittiham çıxışını gələcək hökmün prokuror tərəfindən təklif olunan layihəsi kimi qəbul etmək olmaz. Hər bir müddəadan görünür ki, müdafiə çıxışı da gələcək hökmün layihəsidir və beləliklə məhkəmə qarşısında iki layihə qoyulur. Məhkəmə özü onlardan hansının daha yaxşı olduğunu seçir. Məhkəmə çıxışında həm prokuror, həm də vəkil hökmün çıxarılması üçün məhkəmənin müzakirə etdiyi bütün məsələləri işıqlandırır, bu məsələlərin həlli yollarını göstərir, lakin hökmün layihəsini vermir. Hətta hakim özünü də əvvəldən hökmün layihəsini hazırlaya bilməz. Belə ki, hökm məhkəmə mübahisələrindən sonra müşavirə otağında müzakirə edilir və çıxarılır.¹

Prokuror öz mövqeyini işin materiallarına birinci instansiya məhkəməsində tutduğu prosesual vəziyyətə uyğun olaraq seçir. İttihamın anlayışı barədə müxtəlif baxışlar vardır. Biz bu fikirlərin üzərində dayanmayacağıq, çünki bu məsələ bizim mühazirəmizin mövzusu deyil. Biz hesab edirik ki, ittiham cinayət əməlinin konkret şəxs tərəfindən törədilməsinin müəyyən prosesual formada (qərar, qərar-dad, ittiham aktı, ittiham çıxışı, protest) təsdiq edilməsi, habelə cinayət əməlini törətmiş cinayətkarın ifşa edilməsinə, cinayət əməlinin törədilməsi barədə mülahizənin dəqiqliyinin sübut edilməsinə yönələn prosesual fəaliyyətdir. Əgər prokuror məhkəmə baxışı gedişində cinayət əmə-

¹ Давя В.Г. Процессуальные функции и принцип состязательности в уголовном суде-производстве // Правоведение, 1974, № 1

linin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş şəxs tərəfindən törədilməsi qənaətinə gələrsə, öz nitqində işin bütün materiallarını ittiham nöqtəyi-nəzərindən ümumiləşdirməli və şərh etməlidir. Lakin bu o demək deyil ki, prokuror nəyin bahasına olursa olsun, məhkəmədə ittiham aktının nəticələrini mübahisələndirməli və ittihamedicini hökmün çıxarılmasına nail olmalıdır. Barəsində bəraətverici hökm çıxarılmış və ya işə xitam verilməsi barədə qərar qəbul edilmiş işlərin yoxlanılması onu göstərir ki, bu işlərin çoxunda prokuror təqsirləndirilən şəxsin təqsirli bilinməsinə təklif etmişdir. Prokurorun bu mövqeyinə heç nə ilə, o cümlədən etibarlı mülahizələri ilə haqq qazandırmaq olmaz. Bunlar şəxsiyyətin qanuni maraqlarının və ədalət mühakiməsinin maraqlarının pozulmasına, qanunçuluğun keşikçisi kimi prokurorluğun nüfuzunun sarsılmasına aparıb çıxarar. Prokuror auditoriya qarşısında prinsipial, qərarlı, obyektiv, güzəştətsiz, ədalətli olmalıdır. Prokurorun nitqində ittihamedicini meyl olmamalıdır, lakin bu o demək deyil ki, o, törədilmiş ictimai təhlükəli əmələ iltifatla yanaşmalı, obyektivliyin, iş üzrə həqiqətin zərərini olaraq məsuliyyəti yüngülləşdirən halların şərhini ilə məşğul olmalıdır. Praktiki hələ lazım olan tələblərə cavab verməyən ittiham çıxışlarına rast gəlinir.

AR CPM ittiham çıxışının elementlərini müəyyən etmir. Prokuror məhkəmə qarşısında dövlət ittihamını müdafiə edir, təqsirləndirilən şəxs barəsində cinayət qanunun və cəza tədbirinin tətbiqi ilə bağlı öz fikirlərini məhkəmə-

yə bildirir. Lakin praktiki məhkəmə müzakirələrinin predmetindən çıxış edərək ittiham çıxışının müəyyən strukturunu işləyib hazırlamışdır. İttiham çıxışının məzmununa aşağıdakı zəruri elementlər daxildir:

1) cinayətin ictimai-siyasi qiyməti; 2) işin faktiki hallarının şərh edilməsi; 3) iş üzrə toplanmış və məhkəmədə araşdırılmış sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi; 4) cinayətin təsvirinin əsaslandırılması; 5) təqsirləndirilən şəxsin, bəzən isə zərər çəkmiş şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikası; 6) cəza tədbirləri və mülki iddia barəsində mülahizələr; 7) cinayət əməlinin törədilməsini şərtləndirən səbəb və şəraitin təhlili və onların aradan qaldırılması təklifləri.

Təqsirləndirilən şəxsin, bəzən isə zərərçəkmiş şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikasının verilməsi, nəinki tək təqsirləndirilən şəxsin fərdi məsuliyyətinin əsaslandırılması, həm də cinayətin subyektiv tərəfinin müəyyən edilməsi, sübutların qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyət daşıyır. Məhz buna görə də şəxsiyyətin xarakteristikası məhkəmə çıxışının ayrıca elementi olmalıdır.¹

Strukturun əsas hissələrinin yerləşmə qaydası pozula bilər, əks halda məhkəmə çıxışları şablon forması olaraq bir-birinə oxşar olacaq və bu da onların inandırıcı olmasına və tərbiyəvi təsir göstərməsinə mane olacaq. Fikrimizcə, ittiham çıxışının hissələrinin uzlaşması və ardıcılığı müxtəlif ola bilər. Əgər ittiham sübutlarla tam təsdiq olunmuşdursa, onda bu barədə az danışmaq olar. Əgər cinayət-

¹ Родионов С. Следователь прокуратуры. Л., 2008

tin tövsifi mübahisəli xarakter daşıyarsa, onda cinayətin hüquqi baxımdan qiymətləndirilməsinə daha çox diqqət yetirilməsi tələb olunur. Əgər ittiham yalnız dolayı sübutlara əsaslanırsa, onda işin faktiki halları daha geniş şərh olunmalı və sübutların diqqətli təhlili verilməlidir. İttiham çıxışında məhkəmə istintaqının gəldiyi nəticələr verilir, iş üzrə bütün materiallar işıqlandırılır, sübutlar dövlət ittihamı nöqtəyi-nəzərindən təhlil olunur. Prokuror dövlətin adından ittiham edir, ona görə də onun çıxışına qarşı yüksək tələblər irəli sürülür. Hər bir ittiham çıxışında törədilmiş əməlin ictimai təhlükəliliyi, nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasından asılı olmayaraq bütün və hər cür cinayətlərlə mübarizənin zəruriliyi, törətdikləri cinayət əməllərini gizlətmək üçün hansı tədbirləri görmələrindən asılı olmayaraq bütün cinayətkarların ifşa edilməsinin qaçılmazlığı göstərilir.¹ Etik nöqtəyi-nəzərdən ittiham çıxışının ən mürəkkəb elementi təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikasıdır. Hər şeydən əvvəl prokuror yaddan çıxarmamalıdır ki, o, hələ təqsirli bilinməyən şəxs haqqında danışıq. Məhkəmə prokurorun fikri ilə razılaşmaya bilər, buna görə də təqsirləndirilən şəxsin xarakteristikası iş üzrə sübutlarla təsdiq edilməli və iş üzrə materiallardan irəli gəlməlidir. Əsassız fikirlərə yol verilməməli, müsbət məlumatlar rədd olunmamalıdır. Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsinə obyektiv yanaşma istisna olunmalıdır, əks halda

¹ Сергеев П. Уголовная защита. Практические заметки. Издание второе, переработанное и дополненное. СПб.: Сенатская типография, 2003

o, ittiham çıxışında ittiham meylinə, prokurorun nəyin bəhasına olursa-olsun, şəxsi ittiham etmə cəhdinə çevriləcək və bu da prokurorun obyektivsizliyinə, bir sıra mühüm sübutların onun tərəfindən rədd olunmasına aparıb çıxaracaq. Təqsirləndirilən şəxsə elə xüsusiyyət və əlamətlər axtarılmalıdır ki, həmin xüsusiyyət və əlamətlər iş üzrə əhəmiyyət kəsb edərək cinayət əməlinə özünü göstərmiş olsun və ya onu şərtləndirmiş olsun. Təqsirləndirilən şəxsin tam xarakteristikasını vermək lazım deyil. Təqsirləndirilən şəxsin mənəvi simasını müəyyən edən xüsusiyyətlər qeyd olunmalı, onun cinayət öncəsi davranışının törədilmiş ictimai təhlükəli əməllə əlaqədə olması və ya əksinə ona zidd olması göstərilməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin bioqrafiyasını araşdırmaq, onu ləkələyən və işə aidiyyəti olmayan məlumat axtarmaq yolverilməzdir və əxlaqi normalara ziddir. Prokuror əgər iş üçün əhəmiyyət daşımırsa, təqsirləndirilən şəxsin intim həyatı barədə məlumatları yaymamalıdır.

A.F.Koni yazırdı: "Fransalı prokurorun təqsirləndirilən şəxsə düşmən kimi yanaşması ilə əlaqədar olaraq gürültulu, mənasız deklamasiyası və süni pafosu təqlid üçün çox təhlükəli bir nümunə ola bilərdi. Rus prokurorunun ittihamçısının üzərinə əxlaqi vəzifə - sözünün üzərində durmaq, ətraflı düşünmə, öz nəticələrində ədalətli olmaq vəzifəsinin qoyulması və sübut edilmiş cinayət əməlinin mühakiməsi ilə yanaşı – təqsirləndirilən şəxsə sərt bitərəflilik və onun insan ləyaqəti hissini təhqir etmədən yanaşma

zəruri idi”¹.

Prokuror təqsirləndirilən şəxsin təqsirini qəbul etməməsini, ziddiyyətli ifadələrini və s. məsuliyyəti ağırlaşdıran hal kimi şərh edə bilməz. Məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar geniş şərhə ehtiyac duymur. Təəssüf ki, bəzi prokurorlar bunu unudur və özlərinin ciddi cəza haqqındaki xahişini təqsirləndirilən şəxsin özünü təqsirli hesab etməməsi, ziddiyyətli ifadələr verməsi, məhkəmədə ifadə verməkdən imtina etməsi və ya ibtidai istintaqda verdiyi ifadələrdən imtina etməsi ilə əsaslandırılır. Lakin əgər təqsirləndirilən şəxs şahidlərə, zərərçəkmiş şəxsə təsir etməyə, təqsiri başqa təqsiri olmayan bir şəxsin üzərinə qoymağa cəhd edərsə, sübutları saxtalaşdırırsa, o halda prokuror bu barədə danışmalıdır. Prokuror təqsirləndirilən şəxsi ələ salmamalı, istehzal tonla danışmamalı, bədxahlıq etməməli, insanı alçaltmağa çalışmamalıdır. İroniyalı danışarkən ehtiyatlı, ədəbli olmaq lazımdır. Yerində və dərəcəsinə olan ironiya proses iştirakçısının xarakteristikasını gücləndirir. Prokuror ittiham çıxışında qəti fikirlərə yol verməməlidir, çünki qətilik məhkəmənin həmin fikirlər ilə məcburi razılaşmasını nəzərdə tutur. Məhkəmə isə heç kimin öz fikrini yeridə bilmədiyi yeganə ədalət mühakiməsi orqanıdır. Prosesdə iştirak edənlər prokurorun çıxışında onun məhkəməyə olan hörmətini hiss etməlidirlər. Onlar hiss etməlidirlər ki, prokuror özü öz mövqeyinin düzgün olmasından əmindir və buna görə də məhkəməni həmin

¹ Кони А. Ф. Избранные произведения. Т. 1. М., 1959

mövqeyə inandırmağa çalışır. Prokuror hakimlərin müstəqilliyi və qərəzsizliyi prinsipinə əməl etməklə ədalət mühakiməsinin məqsədlərinin və məhkəmənin vəzifələrinin həyata keçirilməsinə kömək edir – qanunun tələbi belədir.¹

İşin faktiki hallarının şərh edilməsi, sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi tez-tez bir-birinə birləşdirilir və bir-biri ilə sıx bağlıdır. Buna görə də İ.D.Perlov hesab edirdi ki, ittiham çıxışında işin mahiyyətinin şərh edilməsinə həsr olunmuş xüsusi bir bölmənin ayrılması məqsədmüvafiq deyil. M.L.Şifman isə belə bir bölmənin ayrılmasını zəruri hesab edirdi. Hesab edirik ki, işin faktiki hallarının şərh edilməsinin ittiham çıxışında müstəqil bir bölmə kimi ayrılması konkret işin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Əgər prokuror cinayətin tövsifinin dəyişdirilməsini, irəli sürülmüş ittihamın həcmnin dəyişdirilməsini xahiş etmək fikrində deyilsə, əgər prokurorla müdafiə tərəfi arasında işin faktiki halları barəsində mübahisə yoxdursa, onları yada salmaq və məhkəmə iclasında bütün ittiham faktlarının sübutlarla təsdiq olunmasını qeyd etmək və bundan sonra da iş üzrə toplanmış sübutların təhlilinə və qiymətləndirilməsinə keçmək kifayətdir. Lakin əgər ittihamın faktiki məzmunu dəyişmişdirsə, bəzi halların sübut edilməməsi aşkar edilmişdirsə, o halda iş üzrə faktiki halların şərh edilməsi ittiham çıxışının ayrıca bir hissəsinə çevrilir. Ümumi qaydaya görə prokurorlar işin faktiki hallarını kifayət qədər tam şərh edirlər.

¹ Судебные прения по уголовным делам. Учебное пособие. Казань, 2009

Sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi ittiham çıxışının mərkəzi və mühüm hissəsini təşkil edir və bu hissədə cinayət hadisəsini və təqsirləndirilən şəxsin həmin cinayət əməlinin törədilməsində təqsirini sübut etmək lazımdır. Məhz sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi məhkəməni prokurorun düzgün mövqə tutduğuna inandırır və onun fikrinə qulaq asmağa məcbur edir.¹ Prokurorun öz çıxışında irəli sürdüyü sübutlar məcmusu ittihamın gəldiyi nəticəni inandırıcı şəkildə təsdiq etməlidir. Təqsirləndirilən şəxsin öz təqsirini etiraf etməsi, “işin aydınlığı” prokuroru sübutları təhlil etmək vəzifəsindən azad etmir. Sübutetmə yükü heç bir halda təqsirləndirilən şəxsin üzərinə düşmür. Prokuror öz çıxışında hansı sübutların və nəyə görə həqiqi sübut olmasını və onların hansı ittihamı təsdiq etməsini araşdırır. Prokurorun ittihamın qanuniliyi və əsaslığı barədə olan daxili inamı faktiki məlumatlara əsaslanır. Əks halda o, ittihamdan imtina etməlidir. İttiham çıxışında sübutetmə tezisində irəli sürülməsi və onun arqumentlərlə təsdiq edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Sübutetmə prosesində formal məntiqin bütün qaydalarına əməl olunur. Prokurorun ittiham çıxışında sübutların həm məcmusunun, həm də ayrılıqda hər birinin təhlili və qiymətləndirilməsi gedişində məntiqi üsul və vasitələrdən sübutetmə zamanı istifadə edilməsi mümkündür. Bəzən prokuror ittiham çıxışında təqsirləndirilən şəxs və onun müdafiəçisi tərəfindən məhkəmə istintaqı gedişində irəli sürülən müxtəlif versi-

yaları araşdırmalı olur. Belə hallarda həmin versiyaların sübut kimi faktiki bazaya malik olub-olmaması yoxlanılmalıdır. Daha sonra versiyalar tək-cə prosesual sübutlarla deyil, həm də onlardan irəli gələn və müdafiə tərəfinin versiyalarının təsdiq edən və ya rədd edən bildiyi məntiqi nəticələrlə yoxlanılır.¹ İttiham çıxışında müdafiəçi ilə mübahisə aparıla bilər, lakin onun mövqeyini qabaqlamaq lazım deyil, çünki prokuror səhv buraxa, müdafiəçi ilə belə səhvədən dərhal istifadə edə bilər. Prokuror məhkəməni və digər iştirakçıları ittihamın sübut olunduğuna o halda inandıra bilər ki, iş üzrə bütün sübutları hərtərəfli və konkret olaraq təhlil etmiş olsun. Hələ də elə prokurorlara rast gəlinir ki, onlar ibtidai və məhkəmə istintaqının materiallarını tənqidi analiz etmədən sadəcə olaraq nəql edir. Bəzi prokurorlar isə ittiham aktını oxumaqla kifayətlənirlər. Bir prosesdə prokuror ittiham çıxışı əvəzinə “vicdanla” ittiham aktını oxumuşdur. Vəkil isə müdafiə çıxışında bildirmişdir ki, ittiham aktı ilə silahlanmış prokuror, hətta ilkin istintaqın nəticələrini təkzib edən məhkəmə istintaqının materiallarını qeyd etməyi lazım bilməmişdir.²

Apellyasiya protesti vermək hüququna isə onun gəldiyi nəticələrin və təkliflərin nəzərə alınmadığı hissədə birinci instansiya məhkəməsində işə baxılmasında iştirak etmiş dövlət ittihamçısı malikdir. Bununla bağlı

¹ Арсеньев К.К. Французская адвокатура. Ч. I // Вестник Европы. 2006

² Чалдини Р., Кеппер Д., Нейберг С. Социальная психология. Пойми себя, чтобы понять других! СПб.: Питер, 2001

¹ Стернин И.А. Практическая риторика

qanunda çox vacib bir müddəaya rast gəlirik. Qanunda qeyd edilir ki, əgər göstərilən dövlət ittihamçısı vəfat etsə, xəbərsiz itkin düşsə, uzun sürən ağır xəstəliyə tutulsa, protest verməkdən yayınsa və ya imtina etsə, habelə onun mövqeyi ilə razılaşmadıqda, onda Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru və ya onun müavini, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikasının birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən çıxarılmış hökm və ya qərarlardan, həmçinin Naxçıvan MR-in prokuroru birinci instansiya məhkəməsində iştirak etmiş dövlət ittihamçısının əvəzinə apellyasiya protesti vermək hüququna malikdir. Birinci instansiya məhkəməsində cinayət işi və ya məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraatın materiallarına CPM-in 314.1, 314.3 və 314.4-cü maddələrinin tələblərinin ziddinə baxıldığı halda apellyasiya protesti vermək hüququna Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru və ya onun müavini, habelə Naxçıvan Muxtar Respublikasının birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən çıxarılmış hökm və ya qərarlardan, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının prokuroru malikdir.

Qanun belə bir xəbərdarlıq da edir ki, məhkumun və ya zərərçəkmiş şəxsin yaxın qohumlarının şikayətləri yalnız o halda apellyasiya icraatına səbəb ola bilər ki, həmin şəxslər CPM-in qaydalarına uyğun olaraq müstəntiq və ya birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən təqsirləndirilən və ya zərər çəkmiş şəxsin qanuni nümayəndəsi qismində işə buraxılırlar.

Cinayət-prosessual qanunvericilikdə apellyasiya şikayətinin və ya apellyasiya protestinin verilmə müddətləri və halları aydın şəkildə şərh edilmişdir. CPM-in 384-cü maddəsində sadalanmış 8 (səkkiz) halda məhkəmənin hökm və ya qərarlarından, onların elan olduğu andan 20 (iyirmi) gün müddətində apellyasiya şikayəti və ya apellyasiya protesti onları vermək hüququna malik olan şəxslər tərəfindən verilir. / Eyni zamanda, qanunda izah olunur ki, həbsdə saxlanılan məhkum tərəfindən ittiham hökmündən apellyasiya şikayəti hökmün və ya müvafiq qərarın surətinin ona verildiyi andan 20 (iyirmi) gün müddətində verilir. Məhkəməyə gəlməkdən boyun qaçıran məhkum və ya bəraət almış şəxs çıxarılmış hökm barədə birinci instansiya məhkəməsinin elanlar lövhəsində məlumatın yerləşdirildiyindən sonra 20 (iyirmi) gün müddətində apellyasiya şikayəti verə bilər.

Nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, məhkəmənin hökmü və ya qərarı kassasiya qaydasında ləğv edildikdən sonra işə andlı iclasçıların iştirakı ilə birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən yenidən baxılması zamanı cəzanın ağırlaşdırılmasına və ya daha ağır cinayət haqqında qanunun tətbiq edilməsinə yalnız ilkin hökmün dövlət ittihamçısının kassasiya protesti əsasında ləğv edildiyi halda yol verilir. Eynilə belə bir qayda apellyasiya instansiyası məhkəməsinə də şamil edilir. Belə ki, CPM-in 420.3-cü maddəsində göstərilir ki, cinayət işi, məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat materialları və ya xüsusi ittiham qaydasında şikayət

apellyasiya instansiyası məhkəməsinə yeni məhkəmə baxışına göndərilərkən məhkumun vəziyyətini pisləşdirən qərar yalnız CPM-in 420.2-ci maddəsində (yalnız ilkin hökmün dövlət ittihamçısının kassasiya protesti əsasında ləğv edildiyi halda) göstərilən hallarda qəbul edilə bilər.

Prokuror öz çıxışında, nəinki sübutların mənbəyini göstərir, həm də onların məzmunu açır, yəni həmin sübutlarda olan faktiki məlumatları təhlil edir. Bəzi prokurorlar müəyyən halın şahidlərin, zərər çəkmiş şəxsin ifadələri ilə, ekspertin rəyi ilə və s. sübut olduğunu elan edir, lakin hansı konkret məlumatlarla onun təsdiq olduğunu göstərmir. Prokurorun bu cür çıxışı inandırıcı səslənmir, yəni onun qarşısında duran məqsədə nail olmur. Prokuror təkcə ittiham tezisini təsdiq edən sübutları deyil, həm də ittihamı şübhə altına qoyan, təqsirləndirilən şəxsin vəziyyətini yüngülləşdirən sübutları da təhlil və analiz edir. Bu çıxışın inandırıcılığını artırır və prokurorun obyektivliyini göstərir. Əgər prokuror təqsirləndirilən şəxsin, zərər çəkmiş şəxsin, şahidlərin ifadələrinin həqiqiliyinə inanmırsa, bu ifadələrin nəyə görə inam yaratmadığını və bunun hansı sübutlarla təsdiq olduğunu göstərməlidir. Prokuror bir təqsirləndirilən şəxsin digərinə böhtan atmasının təhlil olunması və qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Belə halda bu cür ifadələrin motiv və səbəbləri müəyyən olunur. Təqsirləndirilən şəxs, zərər çəkmiş şəxs və ya şahidlər ibtidai istintaqda verdikləri ifadələri məhkəmədə dəyişdirdikləri hallarda sübutların təhlili kifayət

qədər mürəkkəbləşir. Bəzi prokurorlar belə hesab edirlər ki, ibtidai istintaqda həmişə düzgün ifadələr verilir, məhkəmədə isə yox. Çox vaxt isə bu əksinə olur. Ziddiyyətli ifadələr (xüsusən də təqsirləndirilən şəxslərin ziddiyyətli ifadələri) ittiham çıxışında hərtərəfli araşdırılır. Ekspertlərin rəyi ittiham çıxışında təhlil edilməlidir. Bunun üçün prokuror bəzən ekspertizanın predmeti olan xüsusi məsələləri öyrənməli, ekspertizanın metodikası barədə ümumi məlumata malik olmalıdır. Sübutların təhlil olunması və qiymətləndirilməsinin əhəmiyyəti dolayı sübutlar üzrə işlərdə daha da artır. Bu işlər üzrə həmin halda mümkün olan bütün versiyalar araşdırılmalı və bir-birinin ardınca bütün sübutlarla müqayisə olunmalı və ittiham versiyasından başqa heç bir versiyanın iş üzrə sübut edilməməsi göstərilməlidir.¹ Sübut etmək lazımdır ki, prosesual sübutlar və məntiqi nəticələr ittiham versiyasına uyğun gəlir və onunla uzlaşır.

Əgər iş üzrə bir neçə təqsirləndirilən şəxs varsa, onda sübutların təhlili və qiymətləndirilməsini aşağıdakı üsullarla aparmaq olar:

- 1) hər bir təqsirləndirilən şəxsə münasibətdə;
- 2) cinayət əməlinin hər bir epizoduna münasibətdə;
- 3) ittihamın hər bir bəndinə münasibətdə.

Bu üsullardan hər biri işin xüsusiyyətlərindən və həcmindən asılı olaraq seçilir.

¹ Мельник В.В., Решетова Н.Ю. Судебная речь государственного обвинителя. Методическое пособие. М.: Изд-во "Экслист", 2003

Sübutların təhlili və qiymətləndirilməsi zamanı prokuror iş üzrə hansı faktların sübut edildiyini, ittihamın faktiki məzmununu müəyyən edir. Bu, sanki kiçik mühakimə kimi çıxış edir. Böyük mühakimə qanundur, AR CM-nin maddələrində nəzərdə tutulan cinayət-hüquqi normadır, nəticə isə cinayət əməlinin CM-nin konkret maddəsi üzrə verilən tövsifidir. Çıxışın bu hissəsi üzvi olaraq işin faktiki hallarını müəyyən edən, sübutları təhlil edən və qiymətləndirən əvvəlki hissələrdən irəli gəlməlidir.

İşin faktiki tərəfini müəyyən edən prokuror müəyyən edilmiş faktların hüquqi qiymətləndirilməsi əsasında baza yaradır. Bu halda cinayət tərkibinin bütün elementlərinin qanun üzrə məntiqi analizinin aparılması tələb olunur. Cinayətin tövsifini düzgün əsaslandırmaq üçün onun tərkibinin parçalanmasını və hər bir element əsasında iş üzrə müəyyən edilmiş faktların əsaslandırılmasını təklif edirik. İttiham çıxışında prokuror cinayətə verdiyi faktiki və hüquqi qiymətin düzgünlüyünü sübut edir. Müəyyən edilmiş halların qanunun (həm cinayət qanunun, həm də cinayət-prosessual qanunun) tələbləri ilə müqayisəsi zamanı o, gəlidiyi nəticələrdən istifadə edir. Prokuror cinayətin hüquqi qiyməti barədə öz nəticəsini aydın və dəqiq ifadə etməlidir. Bu məsələdə alternativə yol verilmir, yəni cinayətin CM-nin ya bu, ya da digər maddəsi ilə tövsifi barədə məsələ qoymaq olmaz. Prokuror təklif etdiyi tövsifi əsaslandırır və bu halda mümkün olan bütün digər mümkün tövsiflərin düzgün olmadığını göstərir. Cinayətin tövsifi

mübahisəli xarakter daşdığı halda prokuror öz mövqeyini dəqiq bildirir və onu əsaslandırır.

Söhbət xüsusi məsələdən – hüquqi tövsifdən getsə də, prokuror çıxışının bu hissəsini zalda iştirak edən digər şəxslərin də başa düşə biləcəyi formada ifadə etməlidir. Təcrübə göstərir ki, prokurorlar çıxışlarının məhz cinayətin tövsifinin əsaslandırılması hissəsində çoxlu səhvlərə yol verirlər. Bəzən prokuror cinayətin hüquqi qiymətləndirilməsinin əsaslandırılması yerinə yalnız AR CM-nin bir maddəsinə istinad etməklə kifayətlənir. Bəzi prokurorlar müvafiq cinayətin tövsifinin sübut edilməsi və əsaslandırılması vəzifəsinə vicdansızcasına yanaşırlar.¹

Qanunlara, məhkəmə praktikasına yaxşı bələd olma, məntiqi düşüncə qabiliyyətinə malik olma prokurora cinayətin tövsifi barədə öz fikrini dəqiq və aydın əsaslandırmağa imkan verir. Prokurorun çıxışında cəzanın üzərindən sükutla keçilməsi onun tamamlanmamış xarakterini göstərir və bəzən məhkəmə iclas zalında iştirak edənlərin şübhəsinə səbəb olur. Bu mövqenin tərəfdarları hesab edirlər ki, əgər dövlət ittihamçısının tətbiq edilməli olan cəzanın həddi barədə prinsipial mövqeyi yoxdursa, onda bu prokurorun gələcəkdə hökmün yüngüllüyü və ya sərtliyi barədə apelyasiya protestinin verilməsi vəzifəsinin həyata keçirilməsini çətinləşdirəcək. Digər müəlliflər isə göstərir ki, prokurordan dəqiq cəza həddinin göstərilməsinin tələb edilməsi lazım deyil. Prokurorun cəza tədbirinin növü haq-

¹ Тимофеев А.Г. Речь сторон в уголовном процессе. - СПб., 1897

qında fikrini bildirməsi kifayətdir, məhkəmə özü cəzanın ölçüsünü müəyyən edəcək. V.V.Leonenko hesab edir ki, bir sıra hallarda prokuror öz çıxışında cəzanın dəqiq ölçüsünü göstərməyə bilər. Bu isə müxtəlif hallarla, xüsusən də ittihamçının cəzanın konkret ölçüsünün ədalətliyinə həqiqətən inanmadığı hallarla bağlı ola bilər. Biz dəfələrlə qeyd etmişik ki, məhkəmə nətiqi yalnız özünün inandığı halları təsdiq edə və sübut edə bilər. Prokuror öz çıxışında araşdırdığı bütün məsələlər üzrə, o cümlədən cəza tədbiri məsələsi üzrə daxili inama malik olmalıdır. O, ya cəzanın növü və konkret həddi barədə, ya da yalnız cəza növü barədə öz fikrini dəqiq və aydın formalaşdırır. Qanunverici cəza tədbirləri dedikdə, onun növlərini başa düşür, yəni cəzanın növü və cəza tədbiri eyni anlayışlardır. Prokuror məhkəməyə təqsiirləndirilən şəxsə münasibətdə cəza tədbiri barədə öz fikrini bildirir. Yəni əgər prokuror ittihamı sübut olunmuş hesab edirsə, o, törədilmiş cinayət əməlinə görə cəza tədbiri barədə də öz fikrini bildirməlidir.¹

V.M.Savitski düzgün olaraq qeyd edir ki, “məhkəmənin və bütövlükdə ədalət mühakiməsinin nüfuzunun qaldırılmasına çalışmaq biz prokuror və məhkəmə arasında tək cə nəzəri yox, həm də praktiki qarşılıqlı münasibət qurmalıyıq ki, hakimlərin prokurorun iradə və arzusunda asılı olmamasına zərər qədər də olsa şübhə yaranmasın”. İndi də məhkəmə iclaslarında iştirakçılardan belə

ifadələri eşitmək olur: ”prokuror necə deyibsə elə də olacaq”. İnsanlar məhkəmənin prokurorun xahişini rədd etməyəcəyini düşünərək, hətta məhkəmə hökmünün çıxarılmasını gözləmədən məhkəmə iclasını tərk edirlər. Məhkəmə auditoriyasında belə bir təəssürat yaranır ki, “hamıdan böyük” prokurordur. Əslində isə prosesin sahibləri – hakimlər prokurorun təklif etdiyi cəza həddi ilə razılaşmır və ya daha ağır, ya da daha yüngül cəza təyin edirlər. Bundan əlavə göstərilir ki, bu cür çirkin hallar aradan qaldırılmalıdır. Məhkəmənin, ədalət mühakiməsinin, hakimlərin müstəqilliyinin nüfuzunun aşağı salınmasında ifadə olunan hallar həmişəlik aradan qaldırılmalıdır; işin həll edilməsində məhkəmənin və hakimin rolu haqqında olan yanlış fikirlər aradan qaldırılmalıdır. Cinayətin açılmasına aktiv kömək yüngülləşdirici hal kimi qəbul edilir. Lakin bəzi prokurorlar cəza tədbiri barədə təklif irəli sürərkən bu faktı unudurlar. Bəzən prokuror cinayətin üstünün açılmasına aktiv kömək göstərmiş təqsiirləndirilən şəxsə özünü təqsirli hesab etməyən və istintaq və məhkəməni yayındırmağa cəhd edən təqsiirləndirilən şəxsə nisbətən daha sərt cəza verilməsini xahiş edir. Prokurorun bu cür davranışı yol verilməzdir.¹ İlk növbədə prokuror məhkəmənin diqqətini cinayətin üstünün açılmasına aktiv kömək göstərilməsinə yönəldə və bunun əsasında da təqsiirləndirilən şəxsə yumşaq davranılmasını xahiş edə bilər.

¹ Шейнов В.П. Психотехнологии влияния. Технология скрытого управления людьми. М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2005

¹ Даев В.Г. Процессуальные функции и принцип состязательности в уголовном судопроизводстве // Правоведение, 1974, № 1

İttham çıxışı nəticə ilə sona yetir. Lakin ittham çıxışının müstəqil hissəsi kimi ona yanaşmaq heç də hər zaman məqsədemüvafiq sayılmır. Nəticə hissəsinə o halda zərurət yaranır ki, xüsusi ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edən işə baxılır, yaxud işə baxılması çoxsaylı məhkəmə auditoriyasının iştirakı ilə həyata keçirilir.

Nəticə hissəsi qısa, aydın, dəqiq olmalı, prosesdə iştirak edən şəxslərə güclü emosional təsir göstərməli və çıxışın bütün əvvəlki hissələrindən irəli gəlməlidir. İttham çıxışının nəticə hissəsi işin mahiyyətini, onun özünəməxsusluğunu və siyasi xarakteristikasını əks etdirməlidir. Prokuror o halda itthamdan imtina edir ki, iş üzrə bütün sübutlar tam araşdırılmış olsun və məhkəmə istintaqı bitsin. Prokuror məhkəmə müzakirəsi gedişində itthamdan imtinanı formalaşdırır, əsaslandırır və sübut edir. Öz çıxışında prokuror itthamdan imtina edilməsinin motivlərini şərh edir və bəraət üçün konkret əsasları göstərir. Bu prokurorun birinci instansiya məhkəməsində etdiyi çıxışının müstəqil növüdür.¹

Yalnız arqumentlərin gücü, gətirilən dəlillərin inandırıcılığı, yalnız sübutlar hakimlərin daxili inamının tam formalaşması üçün əhəmiyyət daşıyacaq. İttham çıxışında iş üzrə toplanmış bütün sübutlar sistemə salınır. İşin xüsiyyətiindən asılı olaraq bəzi hallarda prokuror məhkəmə istintaqı gedişində itthamdan nəyin ayrıldığını göstərir və ittham çıxışının məzmununu şərhinə keçir. Digər hallarda isə tam sübut olunmuş materiallara əsaslanır, daha sonra

təsdiq olunmayan və bu səbəbdən itthamdan çıxarılmalı olan halların üzərində dayanır. Prokurordan ömürlük azadlıqdan məhrum etmə barədə cəza tədbirinin seçilməsi barədə təklif verərkən xüsusilə diqqətli olması tələb olunur. Qanun ağırlaşdırıcı hallarda qəsdən adam öldürməyə görə bu cəzanın tətbiqinə yol verir, lakin onun tətbiqini məcburi hesab etmir. Buna görə də prokuror ittham çıxışında bu cəzanın təyin edilməsinin motivlərini şərh edir. Əgər təqsirləndirilən şəxs bir neçə cinayətin törədilməsində ittham olunursa, prokuror onun fikrincə hər bir cinayət əməlinə görə ayrılıqda və daha sonra cinayət əməllərinin məmusa görə hansı cəza tədbirlərinin tətbiq edilməli olmasını göstərir. Mülki iddianı müdafiə edən prokuror onu konkret şəkildə əsaslandırmaqlı və özünün sübutlarla əsaslandırılmış və təsdiq edilmiş fikrini bildirməlidir. Ədəbiyyatda prokurorun hansı anda itthamdan imtina etməsinin mümkünlüyü məsələsi barədə vahid fikir yoxdur. Belə ki, İ.D.Perlov hesab edirdi ki, məhkəmə istintaqı gedişində prokuror işin əlavə istintaqa göndərilməsinin zəruriliyi barədə öz fikrini bildirir. İ.D.Perlovun fikrincə, əgər prokurorun bu vəsatətinə etiraz edilirsə, və ona çıxış etmək üçün söz verilirsə, o halda prokuror öz çıxışını işin əlavə istintaqa göndərilməsinin zəruriliyi məsələsinə həsr etməlidir.

B.İ.Baskov hesab edir ki, belə hallarda prokuror ilkin istintaqdakı boşluqları doldurmaq üçün məhkəmə istintaqının yenilənməsi barədə vəsatət qaldırmalıdır. Əgər yekunda prokuror belə nəticəyə gəlsə ki, məhkəmə istintaqının materialları təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülən itthamı təsdiqləmiş, o halda o, itthamdan imtina etməli və

¹ Громов Н.А., Францифоров Ю.В. Правоприменительная деятельность органов предварительного расследования, прокуратуры и судов.

imtinanın motivlərini məhkəməyə şərh etməlidir. V.M.Sa-viskiy aşağıdakı təklifi irəli sürür: işin əlavə istintaqa göndərilməsi barədə vəsatət məhkəmə tərəfindən rədd edildiyi halda prokuror məhkəmə müzakirəsində mövcud olan sübutları bir daha qiymətləndirərək öz qərarını dəqiq formalaşdırmalıdır: ittihamı müdafiə etməkdə davam etmək və ya ondan imtina etmək

İttihamdan imtina edilməsi və bəraət verilməsi barədə təklif irəli sürülməsi müxtəlif prosesual mahiyyət daşıyır. Əgər ittihamdan imtina edilməsi ittihamın sübut olmasının düşünülüb qiymətləndirilməsinin nəticəsidirsə, bəraət verilməsi barədə təklif irəli sürülməsi gələcək hökmün xarakteri barədə bir fikirdir. Bununla əlaqədar olaraq prokuror ittihamdan imtina etməsini əsaslandırıldıqdan sonra öz xahişini təqribi olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə etməlidir: "Buna görə də mən ittihamdan imtina edirəm və bəraətverici hökmün çıxarılmasını xahiş edirəm".

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (1995-ci il) Bakı, Qanun, 2012.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası // red. prof. F.Y.Səməndərov. "Digesta" nəşriyyatı. Bakı, 2003.
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. I cild (Ümumi hissə). / H.e.d. C.H.Mövsumovun redaktəsi ilə / "Digesta" nəşriyyatı. Bakı, 2003.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası. C.H.Mövsumovun, B.C.Kərimovun və Ə.H.Hüseynovun redaktəsi ilə. "Digesta". Bakı. 2008.
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi (2000-ci il), Bakı, Qanun, 2012.
6. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi (2000-ci il), Bakı, «Hüquqi ədəbiyyat», 2009.
7. Abbasova F.M. Çəkişmə prinsipi: inkişaf tarixi, müasir problemləri və onların həlli yolları. Bakı, Qanun, 2008.
8. Abdullayev N., Məmmədov Z. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2005.
9. Atakişiyev A.M. Çəkişmə cinayət prosesində sübutetmənin mahiyyəti bəzi mühüm cəhətləri. Qanun, 2006, №1.
10. Atakişiyev A.M. Cinayət işinin başlanması zamanı çəkişmənin mümkünlüyü. «Qanun» jurnalı, 2005, № 06.
11. Axundov M.F. Dil mədəniyyəti, Bakı, 1992
12. Avropa insan hüquqları Məhkəməsi. Konvensiyanın 2 və 3-cü maddələri üzrə məhkəmə təcrübəsi. Bakı, «Patronat, S» Şirkəti, 2004.

13. Avropa insan hüquqları Məhkəməsi: Konvensiyanın 6-cı maddəsi ilə bağlı seçilmiş qərarlar. Bakı, Qanun, 2004.
14. Avropa insan hüquqları Məhkəməsi: Şərhlər, normativ aktlar və faktlar. Bakı, «İsmayıl» Nəşriyyat Poliqrafiya Müəssisəsi, 2002.
15. Beynəlxalq sənədlər toplusu. I cild. Bakı, «GİSO Enterprise» KRİNB, 2005.
16. Beynəlxalq xüsusi hüquq. Rus dilindən azərbaycan dilinə tərcümə edənlər: Ə.İ.Əliyev, A.A.Məhərrəmov. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007.
17. Cənnətov Q.K. Azərbaycanda vəkillik. Bakı, «Patronat-S» şirkəti. 2003.
18. Cəfərquliyev M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi, Bakı, «Qanun», 2008.
19. Cəfərquliyev M. Azərbaycan cinayət-prosessual qanunvericiliyinin inkişaf tarixi. «Qanun» jurnalı, 2004, №1.
20. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 2001.
21. Əliyev H. Allahın yolunda hamımız bir olaq. ADN, Bakı, 1993.
22. Əliyev Ə.İ. Beynəlxalq ümumi hüquq (Metodik vəsait). Bakı, Şirvanəşr, 2004.
23. Əliyev Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri. Bakı, N.A.T. MMC. 2007.
24. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi: Nəzəriyyə və praktika. Bakı: Şirvanəşr, 2007.
25. Əsgərov Z. Konstitusiyə hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2012.
26. Hüseynova K. İbtidai istintaqda sübutların mümkünlüyü, Bakı, «Nurlan», 2008.
27. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları, Bakı, 1993.

28. İsmayılov İ. Məhkəmə etikasının bəzi məsələləri. B., ADPU nəşr., 2007
29. İmanov S. Çəkişmə prinsipinin anlayışı, mahiyyəti və xarakteri // "Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq yaradıcılığının aktual problemləri" 13-cü buraxılış, Bakı, "Adiloğlu", 2005.
30. Qasımov Ə. Məhkəmə nitq mədəniyyətinin əsas istiqamətləri, Monoqrafiya, Bakı, 2010.
31. Qasımov Ə.Ə. Cinayət işi başlama ilə əlaqədar meydana çıxan problemlər və onların ibtidai araşdırmaya rəhbərlik edən prokuror tərəfindən həlli. Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2008.
32. Qurani-Kərim və açıqlamalı məalı (Azərbaycan dilinə tərcümə edən prof. Fazil Qaraoğlu). Bakı, «Nurlar», 2007.
33. Qəfərov M., Abişov V., Eyvazov H. Azərbaycan Respublikasının hüquq-mühafizə orqanları. Dərslik, «Qanun» nəşriyyatı, Bakı, 2008.
34. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), Bakı, «Hüquqi ədəbiyyat», 2008.
35. Mövsumov C.H. Azərbaycan SSR cinayət prosesi. Ümumi hissə. Bakı, 1980.
36. Məlikova M.F., İsmayılov X.S. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı, «Hüquq ədəbiyyatı», 2001.
37. «Prokurorluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), Bakı, «Hüquqi ədəbiyyat», 2005.
38. Rəhimov E.E. Birinci instansiya məhkəmələrində müdafiəçinin iştirakının bəzi xüsusiyyətləri. Bakı. «Adiloğlu», 2007.
39. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 1998.
40. Vəliyev X. Birinci instansiya məhkəməsində ittiham funksiyası, «Qanun», 2002.

41. «Vəkillik və vəkillik fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1999-cu il), Bakı, «Hüquqi ədəbiyyat», 2005.

Rus dilində:

42. Адамов Е.А. Выдающиеся ораторы древнего мира и средних веков. М., 1961.
43. Адамов Е.А. Из истории ораторского искусства. М.: 1956, с. 16.
44. Адвокатура и современность: Сб. статей / Отв. ред. В.М. Савицкий. М., 1987.
45. Александров Д.Н. Логика. Риторика. Этика: Учеб. Пособие. М., 2002.
46. Александров Д.Н. Основы ораторского мастерства, или В погоне за Цицероном: Учеб. пособие. М., 1997, 2003.
47. Алексеев Н.С., Макарова З.В. Ораторское искусство в суде. Л., 1989.
48. Алексеева Л.Б. Прения сторон // Защитник в суде присяжных / Отв. ред. Н.В.Радутная. М., 1997.
49. Андреев В.И. Деловая риторика: Практический курс для творческого саморазвития, делового общения, полемического и ораторского мастерства. Казань, 1993.
50. Аннушкин В.И. история риторики. М., 2000.
51. Античные риторика. М., 1978. С.19-20.
52. Антоненко Т.А. Словесность в юриспруденции: Курс лекций. Ростов н/Д, 1999.
53. Ария С.Л. Защитительные речи и жалобы. М., 1991.
54. Ария С.Л. Мозаика: Записки адвоката. Речи. М., 2000.
55. Афанасьева О.В., Пищелко А.В. Этика и психология в профессиональной деятельности юриста. М., 2001.
56. Баишева З. Психолого-риторические основы убедитель-

- ности обвинительной речи // Законность. 2004. № 2.
57. Барщевский М.Ю. Адвокатская этика. М., 2002.
58. Бойков А.Д. Этика профессиональной защиты по уголовным делам. М., 1978.
59. Букреев В.И., Римская И.И. Этика права. 1998.
60. Васильев В.Л. Юридическая психология: Учебник. 4-е изд., доп. и перераб. М., 2001.
61. Васьковский Е.В. Основные вопросы адвокатской этики. СПб., 1895.
62. Ватман Д.П. Адвокатская этика. М., 1977.
63. Ватман Д.П. Судебные речи (по гражданским делам). М., 1989.
64. Введенская Л.А. Павлова Л.Г. Риторика для юристов: Учебное пособие: Ростов на Дону, Феникс, 2009.
65. Виноградова Т.Ю. Моделирование публичной судебной речи как специального текста // Проблемы педагогической лингвистики. Казань, 1989.
66. Виноградова Т.Ю. Функционально-стилистические особенности публичной судебной речи. Воронеж, 1991.
67. Владимиров Л.Е. Advokatus miles: Пособие для уголовной защиты. СПб., 1911.
68. Владимиров Л.Е. Защитительные речи и публичные лекции. М., 1882.
69. Владимиров Л.Е. Русский судебный оратор А.Ф.Кони. Харьков, 1889.
70. Волкодаев Н.Ф. Правовая культура судебного процесса. М., 1980.
71. Волькенштейн Ф.Я., Бобрищев-Пушкин А.М. Прения сторон в уголовном процессе. СПб., 1903.
72. Гаррис Р. Школа адвокатуры: Руководство к ведению гражданских и уголовных дел. СПб., 1911.

73. Гетманова А.Д. Логика для юристов. Учебное пособие, Москва, Омега –Л, 2009
74. Глинский Б. Русское судебное красноречие. СПб., 1897.
75. Голуб И.Б., Розенталь Д.Э. Секреты хорошей речи. М., 1993.
76. Гольдинер В.Д. Защитительная речь. М., 1970.
77. Горский Г.Ф., Кокорев Л.Д., Котов Д.П. Судебная этика. Воронеж, 1978.
78. Громничкий М.Ф. Речь прокурора на суде по уголовным делам // Судебное красноречие русских юристов прошлого. М., 1992.
79. Громов Н.А., Францифоров Ю. В. Правоприменительная деятельность органов предварительного расследования, прокуратуры и судов. Основные начала: Учебное пособие для вузов. М., 2000. s.115
80. Даев В.Г. Процессуальные функции и принцип состязательности в уголовном суде-производстве // Правоведение, 1974, № 1, s. 71.
81. Еникеев М.И. Юридическая психология: Учебник для вузов. М., 1999.
82. Защита по уголовному делу. Пособие для адвокатов / Под ред. Е.Ю.Львовой. М., 1998.
83. Звягинцева Л.М., Илюхина М.А., Решетникова И.В. Доказывание в судебной практике по гражданским делам: Учебно-методическое пособие. М., 2000.
84. Ивакина Н.Н. Культура судебной речи. М., 1995.
85. Ивакина Н.Н. Профессиональная речь юриста. Учебное пособие, Москва, Норма, 2009.
86. Ивин А.А. Риторика: искусство убеждать: Учеб. пособие. М., 2001.
87. Каминская Д.И. Записки адвоката., Москва, Новое из-

- дательство, 2009.
88. Каприченкова Е.И. О культуре звукового аспекта речи // Структуры языкового сознания. М., 1990.
89. Карл Р. Поппер. Что такое диалектика? (Вопросы философии. 1995. - №1.
90. Кириллова Н. Государственное обвинение в суде // Законность. 2004. № 5.
91. Киселев Я.С. Некоторые вопросы психологии в речи адвоката // Правоведение. 1976. № 4.
92. Комарова И.А., Сидорова Н.А. Судебная этика: Учеб. Пособие. СПб., 1993.
93. Кони А.Ф. Избранные произведения. М., 1956.
94. Коротких М.Г. Самодержавие и судебная реформа 1864 г. М., 1989.
95. Костанов Ю.А. Речи судебные... и не только. М., 1999.
96. Кравченко А.А. Записки адвоката. Минск, 2000.
97. Крыленко Н.В. Судебные речи. Избранное. М., 1964.
98. Крысин Л.П. Иноязычное слово в роли эвфемизма // Русский язык в школе. 1999. № 3.
99. Курбатов В.И. Логика для юристов. Учебное пособие. Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», Ростов на Дону, Наука- Пресс, 2009.
100. Лазарева В.А. Теория судебной речи. Учебное пособие. Издательство Самарский университет. 2001.
101. Леоненко В.В. Профессиональная этика участников уголовного судопроизводства. Киев, 1981.
102. Ликас А.Л. Культура правосудия: Практическое пособие.
103. Ломовский В.Д. О судебной речи. Калинин., 1990.
104. Луцкий К.Л. Судебное красноречие. СПб., 1913.
105. Львова Е.Ю. Тактика ведения защиты в суде присяжных // Суд присяжных: проблемы и практика применения

- законодательства. Вып. 37. М., 1996.
106. Любимова Л.М. А.Ф. Кони – судебный оратор (из истории русского судебного красноречия) // Высшая школа: гуманитарные науки и гуманистические основы образования и воспитания. Чита, 1996.
107. Макарова З.В. Судебная речь: Учебное пособие. Куйбышев, 1985.
108. Мельник В.В. Нравственные основы искусства защиты и обвинения. Роль совести в процессе доказывания // Российская юстиция. 1996. № 3-6; № 8.
109. Пиринова Н.В. Официально-деловой стиль в судебных речах Плевако // Вестник Пятигор. гос. лингв. ун-та. Пятигорск, 2003. № 2.
110. Пилюк А. «Истина» и «доказанная достоверность» // Российская юстиция. 1999. № 5.
111. Платон. Сочинения: В 3-х т. Т.2. М.: Мысль, 1970. s.203.
112. Плевако Ф.Н. Избранные речи. «Юрайт». М., 2009.
113. Подголин Е. Юридическая речь в уголовном судопроизводстве // Сов. юстиция. 1985. № 20.
114. Понарин В.Я. Прения сторон, последнее слово подсудимого // Сб. науч. тр. Воронеж, высш. школы МВД России. 1997. Вып. 5.
115. Речи советских адвокатов по уголовным делам. М., 1975.
116. Роберт Пейент В. Судейская этика: вчера и сегодня // Российский судья. 1999. № 1.
117. Рогачевский Л. Воспитательное значение речи адвоката // Сов. юстиция. 1981. № 7.
118. Россельс В.Л. Судебные защитительные речи. М., 1966.
119. Руднев В.Н. Культура и речевой этикет работника судебной системы. Учебно-методическое пособие. Москва РАП. Яскмо, 2009

120. Русские судебные ораторы в известных уголовных процессах XIX века / Сост. И. Потапчук. Тула, 1997.
121. Савицкий В.М. Что такое уголовный процесс? М., 1987.
122. Савкова З.В. Искусство оратора: Учеб. пособие. СПб., 2000.
123. Сергеич П. Искусство речи на суде. «Юрайт». М., 2009.
124. Сергеич П. Уголовная защита. «Юрайт», Москва, 2009.
125. Смолярчук В.И. В.Д.Спасович: ученый, юрист, литератор, судебный оратор // Советское государство и право. 1982. № 10.
126. Строгович М.С. Избранные труды: В 3 Т.2. Гарантии прав личности в уголовном судопроизводстве. М., Наука, 1992.
127. Судебное красноречие русских юристов прошлого. М., 1992.
128. Судебные речи известных русских юристов, Часть 1, Москва, 2009.
129. Традиции адвокатской этики. Избранные труды российских и французских адвокатов (XIX-начало XX в), Санкт Петербург, «Юридический центр Пресс», 2004.
130. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. М., 1972. s. 195
131. Шаламов М.П. История советской адвокатуры. Москва, Юриздат, 1939.
132. Шкатова Л.А. Этика речевого поведения в разных сферах общения // Культура речи в разных сферах общения: Тез. докл. Всеросс. конф. 15-17 сентября 1992 г. Челябинск, 1992.
133. Шопенгауэр А. Эристика и искусство побеждать в спорах. СПб, 1900.

Xarici dildə

134. Johnson E. Key Features of Twenty National Legal Aid Programmes // Delivering Effective Legal Aid Services Across Diverse Communities, ILAG Conference, Wellington, 1-3 April, 2009.
135. Philip Leach. Taking a Case to the European Court of Human Rights. – L.: Published by Blackstone press Limited, Aldine Place, 2001.
136. Practical Guide on Admissibility Criteria. Council of Europe / European Court of Human Rights, 2011.
137. Cappelletti M., Gordley J., Johnson E., Jr., et al. Toward Equal Justice: A Comparative Study of Legal Aid in Modern Societies. Milano: A Comparative Study of Legal Aid in Modern Societies. Milano: A. Giuffre, 1975.
138. Cappelletti M., Garth B. Access to Justice: The Worldwide Movement to Make Rights Effective: A World Survey / Ed. by M. Cappelletti, B. Garth. Vol. 1. Book 1. Alphen aan den Rijn: Sijthoff and Noordhoff, 1978 (1981).
139. Clements L.J., Nuala Mole, Alan Simmons. «European Human Rights. Taking Case under the Convention». London, Sweet&Maxwell, 1999.

İnternet saytları

140. <http://www.qanun.az/>
141. <http://www.qanunvericilik.az/>
142. <http://www.e-qanun.az/>
143. <http://www.roskodeks.ru/>
144. <http://qanun.minimax.az/>
145. <http://www.wikipedia.com/>
146. <http://www.bestreferat.ru/>

MÜNDƏRİCAT

- Mövzu 1. “Nitq mədəniyyəti” anlayışı və inkişaf tarixi.
Məhkəmə nitq nitqin bir növü kimi 5-30
- Mövzu 2. “Məhkəmə nitq və mübahisələr mədəniyyəti” kursunun predmeti və əsas anlayışları. Məhkəmə-natiqlik məharətinin əhəmiyyəti və yaranma tarixi. 31-59
- Mövzu 3. Sofistika, eristika və dialektika haqqında..... 60-76
- Mövzu 4. Siseron, Mark Tulliy, İsokrat, Demosfen, Aristotel.
Natiqlik məharəti..... 77-102
- Mövzu 5. Natiqlik məharəti əsaslarının mənimsənilməsində məhkəmə natiqinin ümumi və peşəkar mədəniyyətinin əhəmiyyəti 103-117
- Mövzu 6. Çəkişmə cinayət prosesində təsiredici məhkəmə nitqinin hazırlanması məharətinin əsasları.
Hüquq mədəniyyəti və əxlaq..... 118-132
- Mövzu 7. Məhkəmə nitqinə hazırlıq. Nitqin planlaşdırılması..... 133-157
- Mövzu 8. Şübhəli, təqsirləndirilən və zərərçəkmiş şəxsin şəxsiyyətinin xarakteristikası 158-192
- Mövzu 9. Məhkəmə nitqi – monoloq, dialoq kimi 193-201
- Mövzu 10. Məhkəmə nitqində ritorikanın rolu və ritorika tarixində məktəblər..... 202-241

Mövzu 11. Məhkəmə baxışında vəkilin iştirakının mahiyyəti və hüquqi nəticələri.....	242-268
Mövzu 12. Məhkəmə baxışında vəkilin iştirakı	269-286
Mövzu 13. Məhkəmə auditoriyası və onunla ünsiyyət. Məhkəmədə inandırmaq və təsir göstərmək bacarığı	287-304
Mövzu 14. Məhkəmə baxışında vəkil çıxışının həyata keçirilməsi.	305-352
Mövzu 15. Məhkəmə nitqinin forma və məzmunu	353-369
Mövzu 16. Məhkəmə nitqinin kompozisiyası və məzmunu üzərində iş	370-411
Mövzu 17. Cinayət işləri üzrə prokurorun nitqinin anlayışı və əhəmiyyəti.....	412-471
Mövzu 18. Birinci instansiya, apelyasiya və kassasiya məhkəmələrində dövlət ittihamçısının çıxışlarının xüsusiyyətləri	472-492
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	493-504